ТРАНСФОРМАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

Упорядник
Олесь Доній

НАШ формат

Трансформація української національної ідеї

Національний Форум трансформації України
Центр досліджень політичних цінностей

ТРАНСФОРМАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

Упорядник Олесь Доній

«Наш формат»
Київ · 2019

УДК 316.752(=161.2)(0.062)
Т65

Т65 Трансформація української національної ідеї / упоряд. О. Доній — К. : Наш формат, 2019. — 464 с.
ISBN 978-617-7730-77-3 паперове видання)
ISBN 978-617-7730-78-0 (електронне видання)

У цій збірці 30 відомих українських істориків, філософів, політологів, культурологів дають власні відповіді на питання про те, як розвивалася «українська ідея», чому і на якому етапі вона загальмувала, і що слід зробити, щоб «українська ідея» знову стала «українською мрією».

Уперше в цій книжці формулюється найчіткіша дефініція української національної ідеї, розкриваються її три попередні етапи та моделюється наступний, четвертий, «конкурентний» етап.

Видання для тих, хто хоче розібратися в українських цінностях і готовий до їхнього оновлення.

УДК 316.752(=161.2)(0.062)

Надруковано в авторській редакції.

Головна редакторка *Ольга Дубчак*. Коректорка *Алла Кравченко*. Верстальник *Назар Матлак*. Технічна редакторка *Ірина Щепіна*. Дизайнерка обкладинки і художня редакторка *Оксана Гаджій*. Відповідальна за випуск *Ілона Замоцна*.

Надруковано в Україні видавництвом «Наш формат» у ПП «Юнісофт», вул. Морозова, 13 б, м. Харків, Україна, 61036. Свідоцтво ДК № 5747 від 06.11.2017. Замовлення № 321/07. Підписано до друку 11.07.2019. Тираж 2000 прим. Термін придатності необмежений. ТОВ «НФ», пров. Алли Горської, 5, м. Київ, Україна, 01032, тел. (044) 222-53-49, pub@nashformat.ua. Свідоцтво ДК № 4722 від 19.05.2014. Висновок Держ. сан.-епідем. експертизи № 05.03.02.-04/51017 від 16.11.2015.

Громадсько-політичне видання

ISBN 978-617-7730-77-3 (паперове видання)
ISBN 978-617-7730-78-0 (електронне видання)

Усі права застережено
© 2019, О. Кочетков, Р. Кудлай, О. Доній, А. Єрмоленко, С. Гайдай, О. Щерба, П. Гай-Нижник, Л. Чупрій, С. Дацюк, О. Толкачов, Є. Уткін, М. Кармазіна, В. Єшкілєв, І. Кресіна, В. Фесенко, Л. Филипович, В. Кулик, О. Покальчук, І. Щупак, Я. Валетов, Т. Бевз, О. Бабіч, В. Савченко, Б. Бернадський, І. Патриляк, В. Волковський, А. Чуткий, В. Горобець, Т. Чухліб, В. Сергійчук
© ТОВ «НФ», виключна ліцензія на видання, оригінал-макет, 2019

ПЕРЕДМОВА

Відставання України від країн Центральної Європи, які приблизно в один час звільнилися від тоталітарної системи псевдосоціалізму та контролю з боку СРСР, непокоїть багатьох європейських аналітиків.

Для українців, натомість, це не абстрактне занепокоєння, а безпосередня проблема, яка позначається на незадовільному рівні демократії, украй низькому рівні добробуту порівняно з рештою європейських країн, катастрофічному розриві можливостей між невеличкою групою гіперзаможних людей і переважною більшістю населення.

Представницька демократія, яку українці вибороли наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років, забезпечила формальну ротацію президентів і депутатів рад різного рівня, та, проте, не забезпечила швидкість необхідних перетворень, на противагу державам-сусідам, що випередили Україну на шляху європейської та євроатлантичної інтеграцій.

На моє персональне переконання, одна з найглибших проблем українців лежить не в технологічному відставанні чи нестачі інституцій. Гальмування в ідейній площині стало саме тією перешкодою, яка гарантувала відставання країни. Українська ідея в часи свого народження мала прогресивні ознаки й уможливила відстоювання власної ідентичності українського етносу, а в подальшому — виборювання Незалежності української державності.

Українські мислителі до кінця не прописали те, на яких засадах має існувати новостворена держава, і на яких саме ідейних основах повинно творитися нове суспільство. Тому Україна час від часу засвідчує чергову здатність до боротьби (Майдани, відсіч російській агресії), однак збільшує своє відставання від країн євроспільноти. Можливо, варто не лише міняти політиків, а й навчитися працювати над цілями? Може, слід навчитися коригувати ідеї?

Богдан Гаврилишин в останньому за свого життя інтерв'ю чітко ствердив, що Україну «замало реформувати, країну треба трансформувати». Від себе додав би, що потрібна передусім ідейна трансформація або, можливо, навіть Світоглядна Реформація.

Аби змінити цю ситуацію, щоб осмислити й поширити новий етап української ідеї, я й пропоную серію заходів, однією зі складових яких є ця книжка, що подається до Вашої уваги.

В основу збірки покладено статті на основі виступів учасників конференції «Трансформація національної ідеї відповідно до викликів часу», яка відбулася в Києві, Одесі та Дніпрі. Конференція була уможливлена завдяки співпраці «Центру досліджень політичних цінностей» (ЦДПЦ) з «Міжнародним благодійним фондом «Відродження»». За що варто подякувати персонально виконавчому директору Фонду Олександру Сушкові, подякувати не лише за сприяння, а і за слушні поради в ідейному спрямуванні заходу.

Величезний обсяг роботи з організації київського етапу конференції взяв на себе історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка на чолі з деканом факультету професором Іваном Патриляком. Висловлюємо також вдячність директору Інституту філософії Академії наук України, професору Анатолієві Єременкові, який уможливив філософську складову конференції.

Далеко не всі українські науковці-гуманітарії готові розглядати «національну ідею» як наукову категорію. А серед тих, хто готовий усерйоз аналізувати це явище, досі немає його спільного означення. Тож насамперед я даю власну, авторську, дефініцію національної ідеї:

Національна ідея — це комплекс думок, уявлень і принципів, які засновані на спільних міфах минувшини та спільних мріяннях щодо майбуття, вигаданих, осмислених, складених і озвучених мислителями етносу, які впроваджуються в життя елітами та контрелітами цього етносу (державними, релігійними, воєнними, культурними, суспільними, підпільними) і впливають на вектор розвитку етносу.

Згідно із цією дефініцією, має стати зрозумілим, чому для участі в цій книжці було запрошено як тих, хто досліджує минуле, так і тих, хто аналізує сучасність, і тих, хто намагається зазирнути в майбутнє.

Окрім науковців, які взяли участь у конференції, до творення книжки було залучено культурологів, філософів, публіцистів, політологів, які наважилися долучитися до витворення нових суспільних орієнтирів. Збірка статей скомпонована таким чином, щоб

читач міг ознайомитися з новими концепціями української національної ідеї, проаналізувати чинний, неусталений в ідейному плані, стан і, зрештою, зануритися в історичні передумови, споглядаючи, як, чому та якою мірою формувався світогляд українців, тобто для збірки обрано зворотний алгоритм «майбутнє — сучасне — минуле». Відповідно, книжка не має однобічності, у ній зібрано як наукові статті з усталеними в науковому середовищі посиланнями й відповідним семантичним апаратом, так і науковоподібні статті, а також і відверто емоційна публіцистика без жодної претензії на об'єктивність. Метою є не замкнутися у суто науковому середовищі з орієнтиром на кілька вагомих, але малопомітних для суспільства дисертацій, а сприяти розгортанню, поширенню в країні дискусії щодо пошуку нових орієнтирів і конструювання модерної «української мрії».

Статті подано в авторській редакції, без жодного, навіть мінімального, втручання у зміст. Деякі із цих статей мене цікавлять як історика за фахом, деякі положення відповідають моєму внутрішньому світогляду, а деякі тези викликають внутрішній спротив аж до тотального несприйняття. Тим не менше, до цієї книжки я залучив всіх авторів без винятку, адже, повторюся, на цьому етапі завданням є спровокувати дискусію в інтелектуальному середовищі. Відповідно, незалежно від мого персонального ставлення до ідейної позиції того чи іншого автора, я глибоко вдячний усім за участь у проекті.

Видання цієї книжки стало можливим завдяки допомозі «Українського Союзу промисловців і підприємців», голова якого водночас є координатором Національного Форуму трансформації України (НФТУ), громадського міжнародного об'єднання, яке усвідомлює необхідність як інституційної, так і ідейної трансформації країни, відповідно, книжка стала спільним продуктом ЦДПЦ та НФТУ і виходить під егідою цих двох інституцій.

Це лише початок розмови. Пропонована Вам книжка «Трансформація української національної ідеї» є першою із серії, яку ми плануємо випустити з метою розгортання дискусії про «українську мрію» як складову об'єднавчої, а не роз'єднувальної української національної ідеї.

Також планується серія презентацій і круглих столів у багатьох регіонах країни. Цей проект уже підтримала низка осіб, які усвідомлюють необхідність такої дискусії для країни, і, попри їхню скромність і бажання не оприлюднювати прізвища, їм окрема щира подяка.

І, звісно, без колективу Центру досліджень політичних цінностей і Мистецького об'єднання «Остання Барикада» цей проект не був би реалізований, тож щира вдячність усім, хто був залучений до цього процесу, співробітникам, колегам та однодумцям.

Наслідком повномасштабної дискусії, яка планується Центром досліджень політичних цінностей і Національним Форумом трансформації України, має стати відпрацювання й поширення в суспільстві нових життєвих пріоритетів, що зрештою мало би спричинити якісний ривок для країни не лише в ідейній площині, а і в політичній, соціальній, гуманітарній, економічній, геополітичній сферах.

Тож ця книжка — до Ваших роздумів.

Дискутуймо, пані та панове.

Рефлексуймо.

Думаймо.

Олександр (Олесь) Доній,
голова Центру досліджень політичних цінностей

Олександр Кочетков

Народився 1955 року в місті Новгород, Росія, з 1966 року мешкає в Україні.
Закінчив Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, фізико-технічний факультет
Політичний аналітик, політтехнолог, іміджмейкер.
Працював заступником Прес-секретаря Президента України, керівником групи іміджу Президента України, членом Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, першим заступником керівника апарату МВС.
Автор статей: «Україна як геополітичний тригер», «Від мрій до дії: алгоритм перезаснування України», «Вигадування конституційного байку» та ін.

ТРАНСФОРМАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ…: ЩО ВАЖЛИВІШЕ — ІДЕЯ ЧИ САМЕ ТРАНСФОРМАЦІЯ?

На початку хочу попередити читачів: як професійний політтехнолог, я сприймаю національну ідею не тільки як щось практичне, а як безпосередньо найпотужніший інструмент самоочищення, саморегуляції та розвитку українського суспільства. На відміну від багатьох філософів та істориків, які схильні бачити у національній ідеї лишень сталу міфологему, яку сповідує та певним чином підтримує більшість національного соціуму.

Якраз за вичерпаністю такого інструментарію, який не бездоганно, але функціонував на попередньому історичному етапі існування України, в нас і виникли певні проблеми невизначеності цивілізаційного шляху, розбіжності між баченням цього шляху різними соціокультурними прошарками суспільства. Що, за умови

інтелектуальної імпотенції так званої національної еліти, зрештою й призвело до ідейної стагнації та панування тривіальних сенсів меркантилізму як форми виживання більшості українців.

Природно, що найкраще цією ситуацією скористався наш олігархат, який на своєму вищому етапі олігархічного консенсусу задешево приватизував і пристосував до обслуговування власного необмеженого збагачення саму площину продукування та обговорення практично всіх стратегічних та перспективних сенсів, підмінивши їх шоу різного рівня скандальності.

Про що йдеться?

Єдина ідея, яка за час існування України претендує по масштабу і жертовності її адептів (до речі, головна ознака!) на національну, — це ідея Незалежності. Саме вона, як доленосна зірка, вела справжніх патріотів через несприйняття, відторгнення, навіть знищення. І на початку дев'яностих ідея Незалежності нарешті отримала у якості носія загальнонаціональну потужну громадську силу — Народний Рух України. Де сконцентрувались ті, більшість з кого ми зараз з повним правом називаємо «совістю нації».

Але у стратегічному розумінні головною вадою цієї великої ідеї є невід'ємний бік її широкої привабливості — досяжність.

Це за часів російської, а потім радянської імперій українська Незалежність була зіркою на небі. А після розпаду Союзу вона стала буденною реальністю. Відчутною на дотик, як український паспорт з тризубом. І раптом виявилося, що Незалежність сама по собі ще не гарантує справедливого суспільного устрою. Не забезпечує ефективної економіки. Що Незалежність насправді — це відправна точка для важкої щоденної праці всього суспільства — як розумової, так і фізичної. Що Незалежність схожа на високотемпературну плазму, яка щезне, якщо її постійно не підживлювати спільною енергією українців.

Україна отримала Незалежність, і, втративши мету, Народний Рух поступово зійшов нанівець. А суспільство фактично втратило те, що вважалося національною ідеєю. І зараз ми маємо вакуум, який заповнюється потужними і яскравими, але сурогатами на зразок «героїчної перемоги над російським агресором». Тому що це — та сама Незалежність, але з урахуванням сьогодення.

Ми безсумнівно переможемо. І що далі? Шукати нового ворога? Зовнішнього чи, не дай Боже, вже внутрішнього?

Тому особисто для мене трансформація національної ідеї, її діалектичний розвиток через заперечення та синтез на новому рівні зараз є важливішим, ніж конкретне формулювання.

Справжня національна ідея має вести Україну крізь століття та покоління, залишаючись адекватною і сучасною.

Як, наприклад, це відбувається із американською мрією щодо «країни рівних можливостей для всіх» — вона ніколи не буде вичерпаною. Навіть більшовицька концепція побудови комунізму, тобто раю на землі, теж не мала кінцевої точки.

І нам потрібно щось позачасове, певною мірою екзистенційне, до чого можна лише прагнути, як до обрію.

Така ідея принципово не може бути архаїчною. Україна прагне стати суб'єктною і отримати гідне місце у світовому співтоваристві та міжнародній економічній взаємодії. Ми відстаємо від цивілізованого світу як мінімум на одне покоління. Нам потрібен відчайдушний стрибок хоча б до сучасного світового рівня розвитку суспільних, економічних, екологічних, освітніх та інших норм. А краще спробувати випередити людство на крок, зазирнути в поки що неіснуюче, але те, що обов'язково буде. І де Україна може бути першою, тобто суб'єктом, який встановлює правила і є головним отримувачем зиску — в найширшому сенсі.

Тому наша очікувана національна ідея має бути спрямована не в минуле, а виключно у майбутнє. Не обов'язково світле, але обов'язково передбачене, навіть, сконструйоване і запропоноване нами світові.

Є ще одна невід'ємна риса життєздатної національної ідеї: вона об'єднує, згуртовує суспільство. Згадаймо хоча б японську національну ідею, яка у довільному викладі звучить як «Обов'язок вище за життя, Японія — це головний обов'язок». До такої ідея охоче долучаються японці різного віку, різного світогляду та культурного рівня, які обіймають різні позиції у майновій та соціальній піраміді.

Саме така ідея допомагала Японії чинити спротив зовнішнім ворогам, відроджувати країну після природних катаклізмів та спустошуючих війн, утримувати позиції одного зі стрімко

прогресуючих «азійських тигрів». І при цьому зберігати національну автентичність, культурні та побутові традиції.

Чи ми можемо уявити, що у найближчі п'ятдесят років Японія щезне з мапи світу? З політичної — так, хоча й вкрай малоймовірно, але настає час неочікуваних міждержавних конгломерацій. А от з культурної — точно ні. Хіба це не приклад для нас?

Саме відсутність чіткої об'єднувальної функції не дозволяє вважати ані віру, ані мову базисом для виникнення національної ідеї всієї України. Так, цей суспільний функціонал дуже важливий, але не вичерпний.

І ще одна вимога до національної української ідеї: вона має бути актуальною. Тобто враховувати, що геополітичний розлом між Азією та Європою проходить якраз через Україну. І скільки б ми не намагались сховатися від нашої цивілізаційної місії стримування російської неоімперії, ця місія все одно нас дожене.

Відповідно, нам необхідно розглядати себе не як прошарок між Європою, яка вважається колискою атлантичної цивілізації, і Росією, яка увібрала в себе найганебнішу азіатчину-візантійщину, а як окрему квазіцивілізацію Фронтиру. Яка має суттєво відрізнятися і від першої, і, звісно, від другої.

Ось ця стала відокремленість за умови поглинання, використання того, що нас влаштовує з обох боків, та збереження функції транзиту мають бути відрефлексовані у нашій національній ідеї.

А тепер — про практичні підходи.

Декілька останніх років я брав участь у різноманітних інтелектуальних заходах, які мали футурологічне, прогностичне, навіть філософське спрямування. Ми у жвавих диспутах з колегами, зокрема з фундації Foundation for Future, неодноразово обговорювали, скажемо так, начерки національної ідеї.

Тому що справжня національна ідея може зародитися десь у глибинах нашого колективного підсвідомого, викристалізуватися у працях профільних вчених, відшліфуватися у нарисах митців і, врешті-решт, стати загальновживаним суспільним надбанням, яке не має конкретного автора. Так само, як це відбувається, наприклад, з анекдотами на тему національного характеру.

Але ж ніхто не забороняє міркувати над концепцією національної ідеї.

І найбільш прийнятним, на моє переконання, виглядає наступний концепт: «Гідна самореалізація кожного як суверенітет над спільним майбутнім».

У концепті важливе кожне слово.

Саме «гідна», бо Революція Гідності наочно продемонструвала, що для українців гідність — найвища життєва категорія. Саме проти знущання над нашою гідністю повставали обидва Майдани.

«Самореалізація кожного» — це таке відлуння від відомої «хати скраю». Ми прагнемо гідного життя, але кожен має власне уявлення про нього і про шлях до нього, і має на це невід'ємне право.

Так само як ми прагнемо реального «суверенітету над майбутнім», щоб ні Москва, ні Вашингтон, ні Брюссель, ні Пекін, ніхто інший не мали можливості і навіть бажання нав'язувати нам своє уявлення про наше майбутнє, майбутнє наших дітей та онуків.

Але це «майбутнє» саме «спільне», тому що ми, українці, свідомо бачимо сенс жити разом.

Ще раз підкреслюю: зараз мова йде лише про концептуальний підхід до трансформованої за нагальними викликами національної ідеї. Ні в якому разу не про конкретні формулювання.

Але якщо модель співжиття громадян, яка відповідає зазначеному концепту, буде реалізована у динамічному вигляді, здатному адаптуватися до змін сучасності, тоді Україна фактично подарує світові нову, суперефективну форму суспільної організації. Яка поступово зробить зайвими наявні сьогодні державні інституції, а врешті-решт, і державу як таку, замінивши її на співволодіння і співуправління громад. І це стане, так би мовити, найбільш бажаним українським експортним продуктом.

І наостанок. Не можна лякати, як полюбляють політики, що ми втратимо Україну, якщо в нас терміново не з'являться всі атрибути успішної держави включно з блискучою національною ідеєю. Але й спільно побудувати єдину країну, в якій хочеться жити і яка викликає повагу в світі, без об'єднавчої спрямованої в майбутнє національної ідеї теж неможливо.

Роман Кудлай

Народився 1976 року у селі Яхни Миронівського району Київської області.
Закінчив Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, менеджмент зовнішньоекономічної діяльності.
Економічний аналітик, консультант.
Сфера зацікавлень: політологія (розвиток політичних систем, модернізація України), управлінські стратегії, менеджмент, економіка.

ЯК УКРАЇНІ ВИЙТИ В ПЕРШИЙ СВІТ

Передмова

З Революцією Гідності п'ять років назад і початком гарячої фази російської агресії проти України, після президентських і парламентських виборів 2014-го Україна ввійшла у новий політичний цикл. Зараз, з наближенням до чергового рубежу, нової розвилки, можна і треба оцінити наш попередній шлях, зокрема після Майдану-2.0, – «сова Мінерви вилітає в сутінках» – і визначити орієнтири на майбутнє (не на сотні років — то цікавий, але інший предмет — на кілька десятків).

Багато з того, що напишу, напевно, не є чимось абсолютно новим, не все — оригінальні думки, та щиро кажучи, у світі не так вже й багато цілком свіжих ідей. Оригінальним буде поєднання у цілісну картину і, що важливіше, візія, моє бачення, рецепт українського поступу. Тому відразу хочу назвати і виразити подяку людям (дехто вже в іншому світі), чиї дослідження, роздуми, ідеї найбільше сприяли моїм пошукам і багато з яких я використаю у цьому тексті. Отже, це: Ярослав Ґрицак, Олександр Пасхавер, Євген Головаха, Каха

Бендукідзе, Дуглас Норт, Рональд Інглгарт, Дарон Аджемоглу, Богдан Гаврилишин, Ернандо де Сото, Маргарет Тетчер, Лі Куан Ю, Любомир Гузар, Юваль Ной Гарарі, Мирослав Попович, Володимир Горбулін, Збігнєв Бжезинський, Євген Марчук, Олександр Гершенкрон, Роман Шпорлюк, Тоні Джадт, Тімоті Снайдер, Сергій Плохій, Леонід Залізняк, Валерій Пекар, Володимир Дубровський, Павло Шеремета (економіст), Александр Аузан, Френсіс Фукуяма, Нассім Талеб, Елвін Тофлер, Юлія Мостова, Елла Лібанова, Ірина Бекешкіна, Віталій Портніков, Андерс Аслунд, Андрій Іларіонов, Євген Глібовицький та багато інших, в т.ч. не публічних, не відомих широкому загалу людей.

Окрема велика подяка моїм батькам Василю Гнатовичу і Ніні Харитонівні Кудлаям, які дали мені найбільше (батько 2017-го теж вже пішов у інший світ).

Слова подяки також моєму керівнику на підприємстві, де недавно працював, Андрію Олексійовичу Логінову — за набутий хороший професійний досвід і за позицію — це сприяло мені розвиватись у напрямку тієї справи, яка цікавить і захоплює мене ще з тих (вже трохи віддалених) часів, коли «мені тринадцятий минало»: як Україні стати високорозвиненою? Як Україні вийти в перший світ?

Прошу вибачення, якщо когось несправедливо не згадав тут.

Отже,

ЯК УКРАЇНІ ВИЙТИ В ПЕРШИЙ СВІТ.

Вступ

Наша політика, загальний політичний дискурс надто вузькі і поверхневі — забагато уваги поверхні, часто лише піні на ній. При цьому **30 років назад економіка України перебувала на одному рівні з польською**, а Дойчебанк давав нам найкращий прогноз розвитку з усіх пострадянських республік. Але з тих пір Польща зросла у 4—5 разів і тепер змагається за 4-те місце в ЄС, в т.ч. завдяки зростаючому внеску українців. У нас, натомість, «something went wrong»: втрачаємо людей — депопуляція, близько 13 тисяч загиблих на війні, маємо сотні тисяч (за деякими оцінками близько півтора мільйони) вимушених переселенців, мільйони під окупаційною владою, мільйони заробітчан і мігрантів закордон; втрачаємо територію — більше 7 % окуповані Росією; економіка стагнує — Україна стала однією з найвідсталіших у

Європі, у загальносвітовому ранжирі ми скотились десь у зону між другим і третім світом.

Чому Польща змогла, а ми ні? У чому помилився Дойчебанк? …Чи, може, не «пішло», а йшло криво і до того?

Писатиму за простою схемою, як це інколи у задачах з математики:

1) точка А — де (якими) ми є сьогодні,

2) точка В — куди нам треба прийти (якими стати), і

3) завдання: як дістатись від точки А до точки В?

Але почну з другого, з точки В — слід визначитися з цілями і зі зразком для порівняння, щоб оцінити себе.

Природа людини:

завжди залишається місце невідомому.

Якщо говорити про розвиток, то, напевно, правильно було б почати від основ. І від великих. …Від Платона, його Держави (в іншому перекладі: Ґромада) і Печери – «вся пізніша європейська філософія є лише приміткаами до Платона», як казав англійський мислитель Альфред Вайтхед.

Питання розвитку, вибору шляху основоположне, визначальне для людини, спільноти, світу. Формування у світі різних країн і культур можна розглядати як прагнення створити середовище, яке найбільше відповідає природі людини і її місцю у світі. Але важливо, що сама природа людини — це таке собі намацування в темряві, це постійний процес пізнання.

Це означає також, що десь за небокраєм цілі людства не є аж такими чіткими. Чи мотивуватиме людей завтра те, що мотивує сьогодні? Чи можливий і як реалізувати розвиток — України і світу — без катастроф? …Чого прагнути?

Без цілі немає цілісності.

Життя — це рух (с). Ми (Україна) усі роки нашої нової історії активно рухались. То в одному напрямку, то в іншому. Ще більше — інтенсивно, з великими витратами енергії — рухались, …залишаючись на місці (не змінюючись). Чи добре ми розуміли свої цілі? Чи розуміємо сьогодні?

«Ціль» і «цілісність» — однокореневі слова, без цілі немає цілісності (позиції). І продуманий рух вперед стає неможливим – «для корабля, що не має цілі, не буває попутного вітру».

Україна сьогодні відстає від Польщі, а та, наприклад, від Німеччини — країни світу мають різний рівень розвитку. Відома метафора: рухаючись автострадою (всі країни змінюються, і, напевно, не буде помилкою сказати, що приблизно в одному напрямку), найефективніші, яких лише близько трьох десятків з двохсот, стрімко і впевнено їдуть третьою смугою, велика група країн намагається прискоритись на другій, найбільша — тягнеться по першій. А деякі взагалі буксують на обочині чи збились з дороги, зійшли на манівці.

Які країни сьогодні можна віднести до вищого розвитку? Які можуть бути для нас якщо не зразком, то орієнтиром?

За Самюелем Гантінґтоном (за усього критичного відношення), наприклад, знаємо, людська цивілізація складається з кількох (8-9-ти) найбільших сегментів-культур: різні культури — різний погляд на розвиток і критерії його оцінювання.

Варто розглянути перелік країн світу, як це запропонував нобелівський лауреат з економіки Дуглас Норт, за двома базовими показниками:

1. тривалістю (очікуваною) життя людей (головний показник) і
2. за показником ВВП на душу населення (останній не відображає внутрішню нерівномірність розподілу, задоволеність життям кожної окремої людини чи шкідливий вплив зростання економіки на навколишнє середовище, але з часткою деякого узагальнення можна прийняти його як показник рівня якості життя).

Головне, разом ці два показники добре відображають тенденцію — у верхній частині списку будуть країни, що мають:

- або свободу і демократію;
- або нафту/газ (ширше: корисні копалини чи взагалі природні ресурси), які є основою їх економік.

Та експлуатація надр — ненадійний фундамент для стійкого розвитку: якщо деякі країни у період захмарних цін (зокрема, на вуглеводні) накопичили «жирок», то, наприклад, у Венесуели дуже серйозні проблеми почались «вже вчора».

Високий розвиток не може ґрунтуватись на продажу нафти/газу, … бананів, …лісу чи бурштину — в його основі лежить людський розвиток і він пов'язаний з країнами, що мають свободу і демократію.

До того ж недбайливе, **хижацьке використання** корисних копалин (природних ресурсів) загрожує не лише екологічними втратами, а й потраплянням країни у ресурсну пастку: де перемагає спокуса більше взяти від природи, там знижується зацікавленість у праці, людському розвитку, роботі над собою. Очевидно, до певної міри це стосується і України: відносно хороший клімат, розмаїта, з красивими краєвидами і багата ресурсами природа, багата родюча земля — східноєвропейська «країна молока і меду», і при цьому «багата країна бідних людей», як каже Ярослав Грицак.

У чому цінність свободи і демократії.

Свобода — це можливість вибору. Вона потрібна у різній мірі і різного роду, але усім і кожному. Для розвитку, для вибудовування вибором своїх рішень і дій своєї особистості, своєї долі, свого життя. І цілій країні так само. Але найбільше вона потрібна найактивнішим, найбільш пасіонарним, найбільш творчим, неординарним і небайдужим людям — цим двигунам розвитку. Прагнення свободи — у природі людини. У свободі коріниться гідність: чи багато вартий хороший вчинок, зроблений під тиском обставин, а не мотивований власною волею і переконаннями?

Людина, її гідність, права і свободи — основа демократії.

Мені близька позиція **Богдана Гаврилишина**, який називав такі критерії ефективної держави:

1. має великий обсяг політичних свобод;
2. має певний рівень економічного добробуту, важливо — для всього населення: можуть бути багаті, але немає бідних;
3. соціальна справедливість (в освіті, охороні здоров'я, пенсіях);

4. симбіоз з біосферою, співжиття з природою (а не хижацька експлуатація, руйнація, засмічення).

Він зараховував до таких всього кілька країн: Австрію, Німеччину, Швейцарію, Швецію, Норвегію.

Сьогодні можна виділити **дві групи країн високого рівня розвитку**:

1. «Європа і її діти»: Західна Європа, а також США і Канада, Австралія і Нова Зеландія. Пізніше наблизився Ізраїль, ще пізніше — постсоціалістичні країни Центральної Європи і пострадянські балтійські (Чехія, Словенія, Польща, Угорщина, Хорватія і т.д., Литва, Латвія, Естонія), однак відносити ці країни до високорозвинених ще, певно, зарано.
2. «Азійські тигри». Японія і нова четвірка: Південна Корея, Тайвань, Сінгапур і Гонконг (більше 20 років назад перейшов під юрисдикцію КНР, але зберігає, поки що, автономію і основи старого устрою).

Відповідно, можна говорити про два типових шляхи розвитку. Європейський — зміни проростають знизу і, як правило, довше. Та азійський — продавлюються згори. (У Олександра Гершенкрона є теза, що чим далі на схід, тим більша роль у змінах держави.)

Тоді питання щодо України: який шлях для нас оптимальний?

Україна — Європа. Географічно — факт. Напевно, це один з ключових факторів нашого розвитку. Історія, культура? Здавна, від початку писаної історії людства ми входили до європейської ойкумени (точніше, європейсько-середземноморського світу) – давньогрецькі міста-поліси і Скіфія на наших землях у працях батька історії Геродота (5 ст. до н.е.), міста по Борисфену-Дніпру на карті Клавдія Птолемея (2 ст. н.е.) тощо. Щоправда, напевно, країна наших земель ніколи не була на вістрі поступу.

Напевно, яскравим образом України є «брама Європи» Сергія Плохія: важливе місце, опорний пункт, на рубежі — далі європейські впливи також є, але переважають, схоже, (поки що) інші (можна згадати, що з античних часів і ще на початку 18 ст. східною межею Європи вважалась річка Дон, Танаїс).

В історико-культурному розвитку коріняться цінності сьогоднішньої України — європейські, але з особливостями. Олександр Пасхавер називає їх «біляєвропейськими». З точки зору розвитку, напевно, їх можна назвати «трохи-відстало-європейськими».

Близькість до Європи, ця наша поєднаність — сприятливий фактор, який додає нам шансів у розвитку. Інше сусідство — світу, який то співпрацює, то часто агресивно Європі протистоїть — примушує нас точніше вивіряти шлях.

Європа — єдина цивілізація, яка стала глобальною. Люди в Японії чи Мексиці, Туреччині, Чилі чи комуністичному Китаї носять європейські костюми чи джинси, слухають джаз або рок не тому, що їх хтось примушує — такий їх вибір. Вибір розвитку. Це — зовнішні прояви, але суть модернізації — змін, що виводять країни у перший світ, на третю смугу, у «прем'єр-лігу» – багато в чому тотожна європеїзації.

Але що таке Європа?

Це ж не просто географія чи біологія (колір шкіри, волосся, очей): цивілізації, нації, люди — це про культуру.

Мені близька давня теза про три кити Європи:

1. певна ЕТИКА, у нашому випадку — християнська (точніше було б, очевидно: іудейсько-християнська);
2. грецька ДЕМОКРАТІЯ (виростає з античної Греції, означає, очевидно, важливість особистості як такої);
3. римське ПРАВО (закон, право, порядок — правила, їх певне розуміння, що виростає зі Стародавнього Риму).

Звідси походить, напевно, базова цінність європейської цивілізації — Гідність.

До слова, про Грецію: можливо, однією з глибинних причин, чому ця країна, на підтримку якої було витрачено більше 200 млрд євро лише за останні кілька років, все-таки стабільно зберігає місце у ЄС — бо історично заслужене. Греція — один зі стовпів європейської цивілізації, культури. А Туреччина, наприклад, більше 40 років стоїть у

черзі, і такі її перспективи туманні. Тим більше, з огляду на процеси останніми роками з обох сторін.

Оцінюючи себе (Україну) за цими трьома параметрами, можна відповісти, чому ми «біля-», «трохи-відстало-» – по кожному з пунктів у нас є певна невідповідність, відставання, недопрацювання. З іншого боку, так само очевидні близькість, поєднаність з Європою.

ЧАСТИНА 2. УКРАЇНА СЬОГОДНІ: ЯКИМИ МИ Є?

Що з нами не так? Що змінити? І про середовище — світ навколо нас. Про нашу вихідну позицію — точку А.

Коли мова заходить про наші вади і негаразди, то крім перерахованого на початку тексту, найчастіше прозвучить: соціальна несправедливість і бідність (не абсолютна, як колись — українці не помирають з голоду, слава Богу, а відносна — хронічна нестача коштів на армію, дороги, школи, лабораторії); депрофесіоналізація, втрата мізків і робочої сили; низького рівня освіта, наука і технології, медицина; неякісні інфраструктура та виробнича база (зношені або недорозвинені); екологічне занедбання територій (засмічення, радіоактивне забруднення, хижацькі вирубка лісів і видобуток бурштину) тощо.

Я згоден, все так, на жаль. Але: все це не про причини, а лише про симптоми. Це — прояви, а **«спостерігаючи лише поверхню, всю річку ми не зрозуміємо»**.

Якщо зануримось трохи глибше, то крім безпекових проблем (зокрема, російської агресії), критика переважно буде зведена до вад політико-економічних верхів:

1. неефективної влади, з її низьким рівнем політичної волі до якісних змін;
2. олігархів і пов’язаної з ними монополізації політико-економічної системи та
3. корупції — змащувальної речовини цих взаємостосунків.

І з цим також не можу не погодитись.

Про нашу нинішню владу. Свої реформаторські здібності й устремління вона вже продемонструвала, навряд чи варто очікувати

більшого. Не заперечуватиму Лєшеку Бальцеровичу, Івану Міклошу, іншим авторитетним експертам в тому, що за кілька останніх років зроблено більше, ніж за 23 до того. Можливо. Напевно, так і є. Та важливе й інше — злам (прорив) не відбувся, нова якість не досягнута.

Метафорично: нам треба перетворити лід на воду — хімічний склад той самий, фізичні властивості зовсім інші — щоб напитись, ожити і переродитись. Тому нагрівання льоду від -30 до -10 – процес у правильному напрямку, але не є достатнім — бо води не дає.

Ця влада проводить зміни, які мало зачіпають суть системи й інтереси верхів — так, у **критично важливому для розвитку трикутнику «політична система-економіка-антикорупція» спостерігається броунівський рух або вдавання**, а справжніх змін, схоже, небагато.

Кілька показників для прикладу. Політика. За Індексом демократії—2018 (від видання The Economist) Україна посіла 84-те місце, лишивши за собою статус «гібридної демократії». При цьому нові кращі виборчі правила досі не прийняті, як це передбачала чинна коаліційна угода.

Економіка. У рейтингу Doing Business—2018 (показує не стан розвитку економіки ВЖЕ, а лише можливості, що створені для її розвитку) Україна за останні два роки піднялась лише на 16 позицій, що мало відповідає темпу, який можна назвати «рішучими реформами», або темпу, який демонструвала, наприклад, Грузія Саакашвілі—Бендукідзе (теж воююча!), і маємо далеке 71-ше місце — це зона стагнації, а не розвитку. За індексом економічної свободи The Heritage Foundation—2018 Україна — найгірша в Європі і єдина тут, яка має «репресивну» економіку — темне 150-те місце.

Антикорупція. За індексом сприйняття корупції Transparency International (на початок 2019-го) наша країна перебувала на далекому 120-му місці зі 180-ти.

Свою загальну оцінку висловлю словами Ярослава Грицака часів Євромайдану: попередня влада Януковича—Азарова — люди позавчорашнього дня, нинішня (тодішня опозиція) – Порошенка—Луценка—Турчинова—Яценюка—Авакова — вчорашнього.

Ця влада — люди «з Майдану», а потрібні «люди Майдану». З цінностями Майдану.

Однак владу, яку маємо сьогодні, …і яка була до цієї, …і до тієї, …і ще до того, легко критикувати, але **звідки вона виростає?** Що є основою і поживним ґрунтом?

Тож зануримось у нашу річку ще глибше, наскільки це можливо.

Верхи, влада не завжди виростають з низів і є їх гармонійним продовженням, але ВЕРХИ ЗАВЖДИ ОПИРАЮТЬСЯ НА НИЗИ: СУСПІЛЬСТВО — ОСНОВА, ФУНДАМЕНТ.

Олігархи і монополії — чому вони виникли у нас і мають настільки значний вплив, адже у наших західних сусідів по-іншому?

А мільярдна **корупція** наверху, що роз'їдає країну зсередини і не дає рухатись вперед, – звідки вона виростає?

Поділяю думку Олександра Пасхавера, що наші олігархи — це не 10—20 прізвищ, які найчастіше звучать, це лише найбагатші, найвпливовіші — у нас подібних за ментальністю, цінностями, просто менших за статками і впливом «олігаршиків» десятки тисяч. По усій країні. Зі своїми більшими чи меншими «монопольками» і корупційними зв'язками з владою (схемами). А ще більше, напевно, тих, хто хотів би бути на їх місці – «потенційних олігаршиків».

Корупція — велике гальмо розвитку, але мільйони пересічних українців теж користуються корупційними механізмами, навіть коли немає критичної необхідності.

Кілька років тому (до Революції Гідності) Євген Головаха констатував з цього приводу, що **наше суспільство характеризується «аморальною більшістю»** і що «це діагноз суспільству, в якому людина бачить масу прикладів успіху ницості і неуспіху честі, гідності, порядності».

Вже зараз він зазначає, що Україна залишається в числі найкорумпованіших країн Європи, «при цьому українці різко засуджують корупцію у верхах, але досить лояльно відносяться до корупції внизу, очевидно, погано усвідомлюючи зв'язок між цим».

Ми говоримо про **відсутність (недостатність) політичної волі** верхів до змін. Але, як часто резонно зауважують, «владу нам не з космосу присилають» – очевидно, більшість українців хочуть змін,

добробуту і благополуччя, але при цьому не дуже хочуть змінюватись самим і свої практики.

Отже, говорячи про олігархів і монополізм в економіці, корупцію і недостатність політичної волі верхів до змін, треба сказати: **«щось не так» у нас не лише з верхами, а і з низами теж.**

Сформулюю суть проблеми думкою Білла Гейтса.

На одній з останніх конференцій з проблем бідності він зазначив, що бідність країни — це не проблема наявності чи відсутності у країні природних ресурсів, не проблема охорони здоров'я, не проблема навіть освіти — проблема бідності у поганій політичній системі. Політична система, яка неправильно розпоряджається національними ресурсами, завжди буде приводити країну до бідності.

І це ж не тільки про бідність, так?

Отже, **ми (Україна)** – поки що погана, слабка політична система, **неефективна організація**. Країни і нації, держави і відомства, міста, села, вулиці і будинки; ЗАТ, ВАТ, ТОВ — це все про спільну людську діяльність, організацію і організації людей.

Можна виділити два ключові взаємопов'язані (внутрішні) фактори ефективності організації:

1. люди, їхня «якість»;
2. зв'язки між цими людьми і якість цих зв'язків.

«Якість» людей — це про культуру, в першу чергу про головне у ній — про цінності. Якість зв'язків — про правила: норми, обмеження; формальні і неформальні; у економістів-інституціоналістів це «соціальні інститути» (будь-який інститут — це набір правил).

Звідси **головні вади (недоліки) України** сьогодні і наші ключові невідповідності з країнами першого світу.

1) **Відсталі цінності більшості** суспільства. Цінності, що не дають розвиватись.

Якість життя суспільств залежить від його цінностей або «цінності мажуться на хліб», як каже Ярослав Грицак. Це основа соціо-культурного виміру.

У постійному виборі рішень і дій людина керується переконаннями, поведінковими практиками та установками, ідеологічними стереотипами, політичними орієнтаціями й уподобаннями, є ще традиції, забобони, врешті, емоції, настрій тощо. Але саме цінності — визначальне, стратегічне. Формуючись у підлітковому-молодому віці 13—25 років і надалі особливо вже не змінюючись, вони магістрально визначають розвиток: націлюють, спонукають, ведуть людину все подальше життя.

Мені імпонує це довге пояснення від Ярослава Грицака: «Цінності мотивують поведінку людини. **Цінності** є найбільш підставовими ідеями/віруваннями/переконаннями, що лежать в основі людської поведінки. Вони визначають те, як ми розуміємо світ і як відповідаємо на його виклики.

Аби краще зрозуміти, чим є цінності, варто пояснити, чим вони не є. Цінності не є інтересами. Останні найчастіше пов'язують із матеріальними благами та вигодами (гроші, земля, посада). Інтереси можна примирити між собою, укладаючи компроміси. На відміну від інтересів цінності не мають матеріальної вартості, а тому не підлягають торгу. Люди можуть відносно легко помиритися навколо своїх інтересів, але вони ладні перегризти одне одному горло, коли заходить мова про цінності. Найкраще визначити цінності, спробувавши чесно відповісти собі на питання: заради чого я ладний пожертвувати своїм часом, здоров'ям і навіть, якщо треба, життям? При цьому, зрозуміло, цінності не конче означають тільки «добрі речі» – те, чим гордимося чи навіть хвалимося. Вони можуть означати також те, чого ми публічно соромимося або навіть у чому самі собі не наважуємося зізнатися. Скажімо, безпека є однією з найпідставовіших людських цінностей. Однак ви не знайдете в художній літературі, у шкільних підручниках чи в заявах політиків визнання, що бажання врятувати «власну шкуру» є чимось добрим чи вартим наслідування. Навпаки, там буде сказано, що найвищою цінністю є патріотизм і немає вищого блага, ніж віддати своє життя за Батьківщину, – що, знову ж, легко сказати, але важко зробити».

Як показує соціологія, сьогодні в **Україні близько 10—15 %** (у кращому випадку, до 20 %) **людей з прогресивнішими цінностями** —

самореалізації, самовираження, розвитку (за Рональдом Інглгартом), але на відміну від розвинених країн, значно переважають відсталіші — *цінності виживання*.

Цінності виживання означають націленість і обмеженість людей самим виживанням і безпекою (фізичною, матеріальною): людина може жити (вже, наприклад) заможно, а все продовжувати «виживати», обмежуючись відчайдушним матеріальним накопиченням (і таким само «відчайдушним» витрачанням) – олігархи родом звідси. Тут, у світі цінностей виживання, більше закритості, відстороненості, недовіри: не тільки до влади, а й до рівних собі — атомізація суспільства. Наші глухі огорожі, за якими часто доглянуті, а подекуди і небідні, обійстя на вибоїстих, занедбаних вуличках — яскрава демонстрація цього. Влада — тут теж сприймається як ресурс (напевно, один з найважливіших) для виживання. Тут короткий горизонт планування, більший страх майбутнього і змін в принципі — якщо голосувати, то, скоріше, за чинну владу, хто б не був: Кучма, Ющенко, Янукович, Порошенко. Тут погано з мораллю — режим виживання руйнує вищі прояви: корупція теж родом звідси! Це у світі цінностей розвитку вона неприйнятна, аморальна, а тут — цілком собі допустимий інструмент. Людям з вищою моральною планкою важко не лише реалізовуватись, а й жити у світі цінностей виживання (це і до питання міграції з України теж).

Світ виживання різко контрастує з Майданом, чи не так?

2) **Неефективні правила гри.** Правила, які не призводять до підвищення ефективності системи, на покращують систему.

Наші чинні правила гри уповільнюють якісну зміну цінностей суспільства, блокують можливість зміни самих правил, унеможливлюють якісне оновлення верхів і підняття наверх кращих. Діючі правила допускають змагальність, але досить своєрідну — лише у парадигмі виживання: грошей, посад, корупційних зв'язків і не найкращих людських рис, а не чесне, відкрите змагання здібностей і талантів в інтересах гармонійного співжиття, загального блага і розвитку.

Такий наш — відносно відсталий порівняно з країнами високого розвитку — стан пояснюваний. **Наше сьогодні — результат нашого**

вчора, нашого минулого. Бездержавність, пригнічення свободи, ініціативи і творчості, вкрай трагічна 1-ша половина XX ст. – від початку 1СВ до кінця 2СВ через війни, епідемії хвороб і геноциди (Голодомор, депортація кримських татар та інших народів з Криму, нищення євреїв, Волинська трагедія, операція «Вісла»), за словами Тімоті Снайдера, Україна була найнебезпечнішим місцем для проживання на усій земній кулі — середня очікувана тривалість життя тут була найкоротшою у світі, в цей період загинули майже кожен другий український чоловік і майже кожна четверта українська жінка.

Гостра небезпека, загроза фізичного знищення схиляє людей до цінностей виживання.

У наших неефективних правилах варто окремо виділити один критично важливий момент: **обмежений доступ**.

Передусім це стосується політики (політичного механізму) й економіки. Одним з головних наслідків цього є критична віддаленість верхів (еліт) від суспільства, а також їх низька якість, неефективність, низька мотивованість до якісних змін і віджимаючий характер, «екстрактивний», за Дароном Аджемоглу («Чому нації занепадають?» чи в іншому перекладі «Чому одні країни багаті, а інші бідні?»).

Чинний обмежений доступ (до розвитку, до широкої, повноцінної участі у суспільних процесах) – ще один чинник, що призводить до зміни верхів за прізвищами, але блокує зміну суті, зміну системи. За метафорою Александра Аузана, декана економічного факультету Московського університету: у нашому 10-поверховому будинку ліфт ходить лише до 5-го. А далі — пункт пропуску, перевірка «на відповідність» від мешканців вищих поверхів і для «обраних» – сходи, для інших – «боротьба з перешкодами» у шахті ліфту.

Якщо держава — інструмент для збагачення верхів, а не спільна справа громадян, а успіх і багатство (заможність) пов'язані виключно з владою, — то це ознаки, але також і причини недорозвиненості (відсталості) країни.

Загалом ми — така собі **НЕОфеодальна країна**, що застрягла десь між Середньовіччям і сучасністю. Олігархи і вище чиновництво («суддівські», «прокурорські» тощо) — каста над законом, майже такий само привілейований клас неофеодалів, як 40—60 років назад

вища радянська партноменклатура, або як 120—150 – представники вищих прошарків шляхти і поміщики.

Корупція — теж не з'явилася сьогодні, вчора чи від Незалежності — напевно, цій (нашій) ваді не десятки навіть років.

Що в активі?

Була Революція Гідності, добробати, волонтери, є громадські активісти і просто відповідальні громадяни — «у суспільстві вже є прошарок людей, які вийшли за межі травми і хочуть більшого, ніж просто вижити — розвитку», як каже Євген Глібовицький. Наш головний актив — близько 15 % людей з прогресивнішими цінностями: самореалізації, самовираження, розвитку (за Рональдом Інглгартом) – новий (чи «прото-») середній клас (такі собі «прогресори», за Стругацькими). Їх сила в активності, мобільності, креативності, прагненні до розвитку, до свободи і гідності. І бачимо, ці люди мають вплив.

Особливості цієї страти:

- у великих містах ці люди формують цілий прошарок;
- розподілені більш-менш рівномірно по усій Україні (Київ, Львів, Дніпро, Харків, Одеса);
- більшість — молоді люди 16—30 років (часто це студенти чи вчорашні студенти — біднуваті, щоб називатись середнім класом — скоріше, «прекаріат» – такий собі «новий освічений пролетаріат з непевним майбутнім»);
- багато представників дрібного і середнього бізнесу та людей вільних, творчих професій (креативний клас), ІТ-сфера;
- страта характеризується кращою освітою.

Ці близько 15 % – наш двигун змін, а їх поява — напевно, найбільший здобуток за роки незалежності. Бо у **1991-му**, як висловився Олександр Пасхавер (можливо, це була лише фігура мови), таких людей було лише **близько 0,1 %.**

Напевно, у цьому полягає одна з наших головних відмінностей від Польщі чи Чехії — у них ці близько 15 % були вже тоді, у 1990-му. Тому метафорично: цим країнам достатньо було зробити добрий

ремонт у своїх загалом-то європейських будинках, нам же потрібно побудувати його заново, від фундаменту — від суспільства і його цінностей.

Яка частка людей потрібна для реалізації модернізаційних змін?

Економіст Володимир Дубровський, посилаючись на експериментальні соціальні дослідження американських вчених називає цифру 10 %. Олександр Пасхавер каже, що достатньо 1 %, але мотивованих, добре мобілізованих людей.

…Часом все починається з одного. Але очевидно, 15 % — це немало, питання — в організованості, в енергії і синергії.

Фактор простору і часу — не можна недооцінювати й оминути геополітику. Бо цілком імовірно, що 100 років назад в українських політичних колах Києва наприкінці 1СВ, ще навесні-влітку 1918-го могла бути поширеною думка, що все йде до перемоги Центральних держав над Антантою і Україні — бути. Але вже у листопаді почалась революція в Німеччині — ключовий союзник повністю переключився на внутрішні справи. Посипалась і Австро-Угорщина. Врешті, Центральні держави програли. А з ними і Україна.

Тривалість модернізаційних змін. 30 років Великої Української революції.

30 років — від горбачовської Перебудови і Руху за незалежність через 3 наші революції до боротьби проти російської агресії сьогодні — українці борються за свободу, права і краще життя. Своє і країни. Є здобутки: держава, незалежність, нація (політична) з громадянами (а не підданими), більше прав і свободи. Та не зробивши вирішальних кроків, продовжуємо перебувати у транзитному — нестійкому, турбулентному — стані.

30 років — не мало, Дуглас Норт (вже згадуваний нобелівський лауреат з економіки) вирахував, що модернізаційні зміни (де вони вдалися) тривають в середньому близько 50-ти: Нідерландська і Велика французька революції (у широкому сенсі) продовжувались близько 80 років, подібний перехід у Британії — до 50-ти. Біблійний Мойсей водив свій народ пустелею 40 років.

Подібні соціальні процеси не прості і не швидкі, бо глибоко вкорінені, зачіпають самі основи — цінності людей. І успіх не гарантований — не в усіх країн, що робили спроби, це вийшло — процес рухають (або не рухають) люди. Але по-іншому успіх не приходить. Значну частину шляху ми вже подолали, але наша «Велика Українська революція» триває.

Україна у мінливому світі.

Світ постійно у русі. І у нашому великому регіоні Європи і Середземномор'я останніх років 30—35 спостерігається нова неабияка динаміка. Але маючи різний рівень розвитку, на порядку денному країн тут питання різного рівня: розвинені (1-го світу) вирішують задачі, що пов'язані з достатком: наплив біженців, старіння націй, споживацтво, зниження мотивації до праці. Менш розвинені, недомодернізовані — пограниччя першого світу: Центрально-Східна Європа, в т.ч. Україна, «м'яка підчеревина» — Балкани та Кавказ, Туреччина, Близький Схід, середземноморська Африка – намагаються вирватись із проблем, що пов'язані з бідністю.

До спільного для обох світів, мабуть, слід віднести розрив між найбагатшими і більшістю, високу непевність майбутнього (особливо для цієї більшості), проблеми клімату та екології, обмеженості і погіршення якості природних ресурсів.

Два головні великі протиборчі тренди Центрально-Східної Європи.

В України немає привілею зосередитись на собі — наша країна стоїть на геополітичному розломі. Маємо завищений рівень загроз через агресивно-невгамовного східного сусіда. І залежність від того, в який бік дме вітер.

Зараз у нашому регіоні відбувається історичне зіткнення двох великих трендів. Перший — розширення території свободи і демократії, відкритості, розвитку. Більше свободи здобули Варшава, Прага, Будапешт, Берлін (Східна Німеччина)… Незалежність здобули Київ, Таллінн, Вільнюс, Братислава, Загреб... Другий — контртренд: за кілька років після цього виник зворотний процес, який почався, можливо, у Білорусі і який очолила Росія, – у деяких країнах демократизація і свобода у тому вигляді, в якому прийшли, не

сподобались значній більшості населення і ці країни повернулись до звичного для них авторитаризму.

Україна змогла встояти. Змогла повалити Януковича. Ціною великих зусиль і втрат.

Сьогодні зіткнення цих трендів проходить (у багатьох місцях — у гарячій фазі) десь по лінії: Південна Осетія-Абхазія-Придністров'я-Севастополь-Сімферополь-Донецьк-Луганськ і далі на Мінськ. Головним полем боротьби є Велике європейське пограниччя — територія між двома великими центрами — Берліном і Москвою: це не лише Україна, бачимо також процеси у Польщі, Угорщині, Чехії або у Білорусі і Молдові (але ця боротьба проходить також і у деяких інших європейських країнах, і не тільки).

Контртренд — гримуча суміш авторитаризму, популізму, нетерпимості, несвободи, закритості. Часто замішана на реваншизмі і «великодержавних» травмах: Тріанон для Угорщини, для Польщі — «Східні креси», для Росії — частковий розвал імперії (падіння СРСР).

Напевно, перший тренд потужніший — нехай він приніс цілком нову якість лише в останні десятиліття (після 2СВ) і не до усіх країн, але вимірюється століттями і, мабуть, тисячоліттями — у світі і у нашій його частині, зокрема, стає загалом таки більше свободи і демократії, більше гідності і більше можливостей для більшої кількості людей.

Чи здатен цей тренд пересилити і цього разу? Невідомо. Але історія на його боці. Інші питання: коли? Якою ціною?

Майбутнє нашого Великого європейського пограниччя, яке було головною ціллю та ареною двох світових війн, яке найбільше в них постраждало і понесло найбільше жертв, знову не виглядає безхмарним. Потрібно вистояти. І накопичувати сили…Поки вітер змін не почне знову дути у наші вітрила.

Частина 3. Як розвиватися?

Як дістатися від точки А до точки В? Або, за Лі Куан Ю, як вийти у перший світ?

3.1. Деякі визначальні питання розвитку.

Авторитаризм vs демократія: як рухатись Україні?

Україна здобула свою Незалежність саме завдяки певному зростанню демократичних устремлінь українців і не лише (в часи кінця СРСР). Слово «авторитаризм», напевно, у багатьох українців викликає холодок по спині.

Якби авторитаризм був прогресивним, то найрозвиненіші країни світу були б зараз авторитарними і посилювали його (прямували до тоталітаризму). Але цього немає, навпаки, авторитаризм притаманний відсталішим країнам. Є багато країн, де здавна вибудовані авторитарні держави, але вони залишаються відсталими.

Теза, що інколи звучить: «всі випадки проривів у розвитку країн здійснювались авторитарним шляхом» – як мінімум, спірна. Про що саме йдеться? З одного боку, будь-яка демократична революція буде проявом авторитаризму, оскільки революція відбувається тоді, коли конфлікт не може бути вирішений за існуючої правової системи, а іншої ще не існує. Чи можна було, наприклад, без найменшого конфлікту з існуючими правилами (законом) відсторонити від влади Януковича, який перейшов червону лінію? Більш ніж сумнівно. З іншого боку, важко назвати авторитарними лідерами, наприклад, Вацлава Гавела чи Леха Валенсу.

Демократія відрізняється від авторитаризму тим, що правила в ній ґрунтуються на праві і гідності (людини). **Демократія — це гідність, права і правила. Авторитаризм — правила. Часто неформальні.** Простіші, тому інколи можуть виглядати чіткіше. Але точно менш справедливі, можна потроху забувати про права і гідність (якщо Ви не є владою, звісно).

Політика — це про спільні справи, тут не буває ні абсолютного авторитаризму-тоталітаризму, ні безмежної демократії. У найтемніші часи радянського тоталітаризму політична змагальність і конкуренція теж були, але проходили десь глибоко в надрах компартійної верхівки, Політбюро. І в сучасній Росії, напевно, теж є політична конкуренція — десь між «вежами Кремля». З іншого боку, у найдемократичніших системах деякі права деяких категорій громадян обмежуються — наприклад, ніде у світі на виборах не голосують діти (десь — до 16 років, десь — до 18).

Щоб рішення мали широку підтримку, коло людей, що впливають на прийняття спільних рішень, потрібно розширювати, але інколи, щоб прийняти добре рішення, таке коло варто звузити.

Інколи питання демократія-авторитаризм — це вибір між прогресом (розвитком) і злагодою в суспільстві (гармонією).

Демократія не завжди означає прогрес, але вона дає стійкість системі. Стійкість для руху вперед має не менше значення, ніж темп. Очевидно, у питанні демократія-авторитаризм треба говорити про певний здоровий баланс, що відповідає рівню розвитку суспільства, його цінностей.

Свобода і демократія, які є ознакою розвинених країн, **– двигун розвитку чи лише результат?**

Якщо порівняти Росію часів Єльцина і кількарічної «докримської» давності: демократії стало менше, але Росія зросла тоді економічно.

Протилежний приклад — ми самі: за останні 30 років Україна не стала нормальною демократією, але таки стала значно демократичнішою. При цьому економіка видозмінилась, але важко однозначно говорити про істотне зростання — офіційний показник *ВВП на душу населення* не дуже відрізняється від рівня 1991-го року.

Тож можна констатувати, прямої залежності між демократизацією і економічним зростанням у короткій перспективі немає.

Разом з тим, повторюсь, розвинені країни (1-го світу) – що мають свободу і демократію.

Також бачимо приклад багатьох сусідніх постсоціалістичних і пострадянських країн, де демократизація таки забезпечила проривне зростання.

Висновок: безпосередньої залежності між політичною демократизацією і економічним зростанням немає — для зростання потрібно ще щось, певні обов'язкові додаткові чинники: якщо у суспільстві є відповідні цінності і якщо добре працюють бюрократія, суди, органи правопорядку — правила.

Як казав Рональд Інглгард: «Демократія — це не щось таке, чого можна легко досягнути, прийнявши правильні закони». Головне, мабуть: потрібні також Громадяни, а не піддані чи «просто вільні

люди»: Громадяни — це ті, хто відповідає не лише за власне, а й за «громаду», державу.

Напевно, **магістрально процес модернізаційних змін у Європі** можна описати так:

1) при загальній стратегічній націленості на свободу і демократію,

(кілька визначальних подій/процесів у цьому ряду, які можна вважати боротьбою і перемогою демократичних ознак: перемога невеликої за територією демократичної Греції над кратно переважаючою авторитарною Персією у греко-перських війнах 500—450 рр. до н.е.; боротьба за інвеституру і, врешті, ходіння в Каноссу, 1077 р.; Магна Карта або Велика хартія вольностей, 1215 р.; успіх Реформації, що почалась у 1517 р.)

2) інструментом власне була **цензова (обмежена) демократія** — спочатку виростав новий більший прогресивний відповідальний прошарок, а потім він отримував більше прав, більше впливу, влади. Як правило, у боротьбі.

Там, де демократія поширювалась набагато далі відповідального прогресивного прошарку, інакше кажучи, де її було більше, ніж суспільство могло ефективно використовувати, могли виникати збої (інколи величезні проблеми!) — показовий (найтемніший) приклад: гітлерівська Німеччина, яка виросла з демократичних процедур Веймарської республіки.

У менш розвинених суспільствах демократія вироджується в олігархію (що ми і бачимо в Україні): верхи стають закритим середовищем, монополізують владу і всю політичну систему, включно з механізмом оновлення верхів (виборами); люмпенізують низи і маніпулюють ними за допомогою грошей, контролю за ЗМІ та обігом інформації. Верховенство права і права людини підмінюються владою більшості, а насправді, купки олігархів, які цією більшістю маніпулюють.

Слід зауважити також, що підходи та інструменти, які були нормальними 100 чи 200 років назад, такі як майновий чи освітній цензи, не можуть так само застосовуватись сьогодні (інколи це називають: «ситуація відкинутих драбин»).

Наша демократія — фасадна, бутафорна, як її колись досить точно охарактеризував Анатолій Гриценко.

В Європі нашу політичну систему часто дипломатично називають «гібридною демократією», але можливо, точнішим визначенням буде: **конкурентний авторитаризм.**

Бо маємо певну (хоч і своєрідну) змагальність при формуванні (обранні) влади, але переможець все одно стає досить авторитарним керівником, перебирає під свій контроль інші дві гілки влади (звісно, неформально). Законодавчу — через підконтрольну фракцію і більшість в Раді. Потім — виконавчу. Тоді парламенту і уряду, як окремих сильних інститутів, вже бути не може. І судову. Підконтрольним парламенту і уряду нескладно підкоригувати правила (законодавство) на користь цієї залежності. Але як тоді можна говорити про справедливий суд? Сильний суд (як і парламент, уряд) – означає незалежний. (І професійний, звісно.)

Про суперечність між свободою і демократією.

Справедливість — суб'єктивна річ: бідний і слабший часто бачитиме справедливість у рівності, вирівнюванні (демократії і соціальності); а активний і здібний чи багатий і сильніший — у більшій свободі (лібералізмі). А ще ж є питання нації.

Важливий баланс. «Для справжніх лібералів я надто демократичний, для справжніх демократів — надто націоналістичний, а для справжніх націоналістів — надто ліберальний».

3.2. Рецепт змін

Як бути в нашій ситуації?

Плавно продовжувати рух, щоб равлика не розірвало — щоб невелика у 15 % голова не відірвалась від іншої частини тіла і масивної мушлі? Тим більше, що серед наших близько 15 % прогресорів значна частка людей молодих (16—25 років) і от, коли вони доростуть (років за 15—25) до високих і впливових посад…

Та наше завтра є результатом наших зусиль (чи їх відсутності) сьогодні — ці молоді люди можуть корумпуватись або покинути рідні пенати, виїхати закордон.

До того ж на нас полює небезпечний хижак, який може і не більш повороткий за нашого равлика, але значно більший і вкрай агресивний, а ми ще навіть не відірвались від нього на безпечну відстань.

Очевидно, нашому равлику слід перетворитись на значно динамічнішу істоту, здатну добре себе відстоювати (у Олександра Гершенкрона є теза, що відстала країна не може заповзти в модерність — туди можна лише застрибнути).

Наша **стратегічна ціль — сталий розвиток:** модернізація і подальше зростання (поступ) на фоні стійкості — розвиток без катастроф, великих потрясінь і глибоких падінь.

«Не так важливо, як країна росте, як те, як вона падає», як з іронією каже Александр Аузан. Швидкий розвиток — можна (особливо на початковому етапі, за рахунок низької стартової бази), сталий — треба. Швидкий — не означає сталий: у 60-х Радянський Союз мав високі темпи розвитку, деякі експерти на Заході (зокрема, Пол Самуельсон, ще один нобелівський лауреат з економіки) прогнозували, що до 90-х СРСР випередить США. Але не випередив і… де тепер Радянський Союз? Так само Китай останні три десятки років демонструє високі темпи зростання економіки, але він ще не пройшов своєї модернізації, як буде далі — побачимо.

Основні виміри (площини) змін — не окремі сфери, а різні виміри (одного): соціокультурний, політичний, безпековий, економічний.

Вихід на траєкторію сталого розвитку має **базуватись на 3-х речах: безпеці, цінностях, правилах.**

Власне, стратегія — це більше про зміну цінностей, тактика — про зміну правил.

Перший вимір, з якого треба починати мову — безпековий: щоб говорити про якість життя, треба для початку жити. Це окрема велика тема. Зазначу лише за Сунь-Цзи: сила армії у якості зв’язків, єдності у трикутнику «армія—влада—народ».

Міць армії і рівень безпеки напряму залежить, наприклад, від загального економічного розвитку, а рівень безпеки, своєю чергою, впливає на економічну активність в країні.

Економіка: тактика і стратегія, поверхня і якщо глибше

Артур Лаферт (автор чилійських економічних реформ) рекомендував Україні «наслідувати не те, що роблять зараз європейці, а те, що вони робили 100 років назад. Не робіть того, що зараз роблять заможні — робіть те, що робить вас заможними. Для цього потрібні наступні речі: податки з низькою ставкою, стриманість у витратах, зменшення бюджету (перерозподілу коштів через бюджет), вільна торгівля, мінімум регуляції – «до біса обмеження, якщо потрібно рятувати Україну».

Так само автор грузинських реформ Каха Бендукідзе головні принципи-напрямки економічних змін формулював так: інвестиції, приватизація, дерегулювання, диверсифікація.

1. Інвестиції.

Україні потрібно більше інвестицій. За даними Світового банку (на 2018-й рік), Україна інвестує 15 % ВВП, в той час як Китай, що останні 30 років зростав на близько 10 % в рік, інвестує 45 % ВВП. Для тривалого, багаторічного зростання у 5—7 % на рік внутрішніх інвестицій недостатньо, потрібне залучення іноземних.

Великим поштовхом до інвестування здатне стати впровадження ринку землі, але за умов високого рівня корупції і недовіри до влади це загрожує сплеском несправедливості.

Інвестиції — це питання також про чесний суд та захист прав власності, але і не тільки. Поки що українці більше схильні до витрачання тут і зараз, а не до заощадження та інвестування.

2. Приватизація.

Держпідприємства. У нас їх 3500 і вони — чи не найбільше джерело корупції. Жодних ресурсів (людських, трудових, часових) наших активних відповідальних громадян не вистачить для контролю за такою кількістю. Повинно бути значно менше. Можливо, взагалі лише кілька десятків справді стратегічних.

Приватизація держпідприємств — у нашій ситуації це більше питання боротьби проти корупції, ніж доходів бюджету.

3. Дерегулювання.

Мінімум регулювання (не більше необхідного мінімуму). Скорочення державних витрат, державного апарату. Впровадження електронного урядування.

У 2013 році через держбюджет у нас перерозподілялось близько 50 % ВВП. Це на рівні високорозвинених країн: США, Німеччини, Швеції. Але такий високий показник неприпустимий для країн з високим рівнем корупції і недовіри до влади, прийнятним було б не більше 35 %. У 2016-му — він був зменшений в Україні до 34 %, потім знову зріс, 2017-го — до 42 %.

Яка критична необхідність в існуванні міністерств культури чи спорту (з молоддю)? У США, наприклад, немає міністерства економіки. Можливо, достатньо не більше 10—12.

Достойна оплата праці чиновнику. За словами Андерса Аслунда, у пенсійному фонді Швеції (3 роки назад) працювало 1000 чоловік, у нас — майже 40 000 (за кількістю населення Швеція менша від України у 4—5 разів, а не у 40). У Центробанку Швеції працює 400 чоловік, в НБУ – 11 000. У нас близько 15 тисяч прокурорів і 10 тисяч суддів, але чи є чесний кваліфікований суд і справедливість — великі суперечки вирішуються, знаємо, наприклад, у Лондоні, а не в українських судах.

Низька ефективність державної машини дозволяє сміливіше оцінювати ефект від значного скорочення штатів з повною ліквідацією деяких відомств. Це дозволить підняти рівень оплати службовцям, які залишаться (і зекономити бюджетні кошти).

Оподаткування. Мінімальна кількість податків, можливо, не більше 5—6. Зниження ставок. Спрощення адміністрування (у *рейтингу легкості сплати податків Paying Taxes* від Світового банку і аудиторської компанії PwC Україна у 2018 році було вийшла на 43-тє місце, але у 2019-му — опустилась на 54-те).

У нас надмірне оподаткування праці і дрібних активів, при цьому недостатнє — предметів розкоші, великих активів, крупного капіталу (це до питання цінностей). Також, напевно, здатна дати позитивний ефект заміна податку на виведений капітал замість податку на прибуток підприємств.

Відшкодування недоїмки бюджету, спричинене зниженням податкового навантаження, повинне відбуватись за рахунок нарощування економічної активності й економічного зростання.

Для підвищення відповідальності громадян і обґрунтованої вимогливості до влади, напевно, має сенс зміна балансу на користь

прямих податків над непрямими. У деяких країнах Європи громадяни мають можливість (при сплаті податків) самостійно вибирати, куди направити частину коштів: наприклад, підтримати церкву чи університети, у нас — можливо, на науку чи медицину, освіту чи будівництво доріг.

Це здатне стимулювати розвиток небізнесових напрямків. Це підвищує залученість і відповідальність громадян.

4. Диверсифікація. Подолання монополізму. Змагальність, розвиток конкуренції.

Антимонопольний комітет повинен стати ефективним.

5. Макроекономічна стабільність і бюджетна дисципліна.

Та чому ми цього не робимо? Чому не зростаємо, як Румунія, наприклад, останніми роками — по 7—8 % за рік?

Причини і наші головні вади в економічному вимірі ті самі.

1. Війна (рівень безпеки).

Об'єктивна і дуже вагома причина. До війни ми витрачали 1,5—2 % ВВП на оборону, зараз – 4,5—6 % (за різними оцінками). У будь-якому разі ця різниця — величезні (для нас) кошти, кілька мільярдів доларів. Додамо сюди втрату контролю над частиною нашого економічного потенціалу через російську окупацію.

2. Правила.

Українці хочуть працювати краще, ефективніше, але не можуть — їм заважають погані система, влада, правила гри: не такі закони, високі податки, корупція, зарегульованість бізнесу, продажні суди, незахищеність прав власності тощо.

Частково — так і є. Але це можна виправити. Якщо привести до влади «хороших хлопців» (реформаторів).

3. Цінності.

…А якщо люди (більшість) НЕ дуже-то й хочуть працювати краще й ефективніше?

Тоді складніше.

Бо раптом виявляється, що величезна більшість з нас не хочуть додатково (і постійно) навчатись, не хочуть відповідальності (наприклад, відкривати свій малий-премалесенький бізнес), не прагнуть ризиків підприємництва, не проявляють ініціативи тощо.

Більшість по-старому (по-радянськи) хоче «просто ходити на роботу». І отримувати при цьому заробітну плату, як в Німеччині або хоча б як у Польщі. Але для того, щоб «ходити на роботу» на якісь підприємства, треба спочатку, щоб їх хтось відкрив, створив.

Та багато українців скоріше поїдуть на заробітки, щоб «просто» найнятись, ніж зважаться на більші відповідальність і ризик тут, дома.

Нехай нас не вводить в оману Майдан чи чесне волонтерство після нього — активними там були невелика частка нашого суспільства. А більшість українців вважають зразком для наслідування не Чехію, Польщу, Естонію чи Словенію, а… Білорусь. Хто у нас найпопулярніший політик? Усі 20 останніх років. Соціологи кажуть, що… Лукашенко. І зараз теж (так, зміни йдуть і в цьому, але повільно).

Але ж Білорусь — дуже залежна від Росії країна. Її рівень життя (і рівень безпеки в т.ч.) дужче залежить від Кремля — скільки у Москві дозволять заробити, ніж від Мінська.

Такі наші реалії сьогодні, їх не можна не враховувати. Такий наш спадок минулого: цінності більшості населення, що суперечать розвитку — цінності виживання — люди виживають і ждуть у цьому допомоги від держави (тобто від інших людей), а не прагнуть розвитку своїх здібностей-талантів і їх реалізації.

Рівень безпеки, цінності і правила — щільно взаємопов'язані між собою речі

Суспільству (людям) із заниженим рівнем цінностей дуже складно виробити хороші (ефективні) правила, а погані правила, у свою чергу, не дають підвищити цінності людей.

Але що важливо, повторюсь: цінності — це найважливіше в людині, те, що мотивує, націлює, визначає її морально-ціннісний хребет. Те, що формується у юному-молодому віці і далі майже не змінюється все подальше життя. Тому зміна цінностей — процес дуже непростий і тривалий. Це питання (для країни) – не років, а десятиліть.

А правила гри (по крайній мірі, законодавство — велику і важливу частину правил) можна змінити досить швидко.

Тому, на мою думку, прогресивна частина суспільства (люди, які хочуть змін у країні) повинна сконцентрувати зараз свої зусилля на:

1. зміні правил гри (у країні).А для цього потрібне:
2. формування у суспільстві запиту на зміни (у правильному напрямку: НЕ Білорусь, а скоріше шлях Польщі, Чехії, Словенії чи Естонії);
3. приведення до влади «хороших хлопців», реформаторів - людей, які справді хочуть змін (в усіх країнах такі знаходились — від урядів тих самих Івана Міклоша у Словаччині і Лєшека Бальцеровича у Польщі 25-30 років назад до румунського антикорупційного прокурора Лаури Ковеші сьогодні — і у нас такі є).

Отже, загальна формула успіху (у першому наближенні):

- формування суспільного запиту на правильний напрямок змін;
- приведення до влади реформаторів;
- зміна правил гри.

Якби нам вдалося привести до влади у 2024-му році реформаторську команду — це був би, можливо, не найгірший варіант. Якщо вдасться вже цього року (ще будуть парламентські вибори), це був би успіх.

Отже, економіка — це не лише про підприємництво і господарську діяльність, це про цінності і безпеку, про правила — про чесний суд і захист прав власності …про науку і технології, освіту і охорону здоров'я. Економіка — лише один з вимірів єдиного, **будь-які економічні питання є питаннями соціальними.**

Цінності виживання — вада і з економічної точки зору, вони суперечать, заважають розвитку: недовіра, наприклад, збільшує транзакційні витрати — будь-яка взаємодія, спільна справа коштують значно дорожче, за низької довіри люди не несуть гроші до банку, не інвестують у розвиток бізнесу. Цінності виживання і супутня їм недовіра — не тільки ознаки і часто наслідок бідності, а й причина — вони роблять країну бідною.

З одного боку, як говорить китайське прислів'я, «чим більше законів — тим більше бандитів» (корупції). З іншого, економіка не є системою, що саморегулюється: «не можна давати економіці розвиватись самій собою — вона не має регулятивної цілі», як казав Дж.М. Кейнс.

Суть політики регулювання, яка полягає у вивільненні і нарощуванні творчо-позитивної енергії, до різних прошарків можна виразити так:
- для олігархів — демонополізація і рамки закону;
- для активного середнього класу — створення (відкриття) рівних можливостей: лібералізація, дерегулювання;
- для бідніших через власну неактивність — стимулювання, навчання, рейганоміка;
- хто з об'єктивних причин не може себе самостійно забезпечити — підтримка.

З доповіді Римського клубу: економіка майбутнього повинна більше прагнути до стійкості, а не зростання, і збільшувати загальне благо, а не максимізувати приватну вигоду.

Ключова сфера для змін

Але найкращі економісти чи менеджери компаній не змінюють безпосередньо, наприклад, порядок адміністрування ПДВ чи ставку податку на доходи фізосіб (економічні правила), найкращі військові, воєначальники — не встановлюють термін строкової служби чи чисельність Збройних Сил… — економіка чи армія, освіта чи сфера охорони здоров'я не можуть реформувати самі себе — важелі змін лежать у політичній площині, у владі. Ключовою сферою для змін є політична.

Суспільство при цьому надає (або не надає) енергію процесу (змін), воно може лише «пришкварювати владу», як каже Ярослав Грицак, формувати (або не формувати) запит, тиснути.

Потрібне виведення на авансцену політики нашого нового прогресивного прошарку і приведення до влади його представників — команди, яка має прогресивні цінності і буде мотивована змінювати країну.

Як змінити цінності суспільства?

Зміна цінностей — процес непростий і тривалий, для країни це питання не років, а десятиліть. Краще це робити з позицій влади. Зміна цінностей суспільства повинна стати важливим завданням державної політики. Школа, підліткові організації, університети, армія. Але не тільки — це також може бути і церква, і мистецтво

тощо. Соціальні інститути повинні бути націлені не тільки на вирішення тактичних завдань, а й слідувати вирішенню стратегічної — зміні цінностей.

Університети. Мають двоєдину задачу: крім підготовки спеціалістів вищого рівня, не менш важливим є «виробництво» середнього класу — формування у студентів прогресивних цінностей. 5 років студентської лавки навіть не дуже доброго університету — це інший їх (цінностей) рівень, порівняно з «вулицею».

Цікавою є ідея Ярослава Грицака впровадити (у старшій або вищій школі) окремий спеціальний курс «Великі книги» – вивчати ключові твори європейської цивілізації, що її формують, починаючи від Платона.

Мистецтво. Хороший фільм, книга чи музичний альбом здатні істотно впливати на цінності суспільства (яскравий приклад: Тарас Шевченко і Кобзар).

Зміна цінностей: релігія має значення

Не можна недооцінювати релігію — вона задає рамку добра-зла.

Британський історик Ерік Гобсбаум говорив, що може визначити рівень життя людей на тій чи іншій території за формою куполів церков.

Є така проста залежність: найрозвиненіші країни світу — протестантські (чи з великим впливом цього напрямку віросповідання), це країни Північної Європи: Велика Британія, Німеччина, Швейцарія, Нідерланди; скандинавські країни: Швеція, Данія, Норвегія, Фінляндія, а також США, Канада, Австралія, Нова Зеландія. (Більше століття назад про це писав Макс Вебер у своїй праці «Протестантська етика і дух капіталізму»).

За протестантськими країнами за рівнем розвитку йдуть католицькі (Південна і Центральна Європа), а також деякі країни Південно-Східної Азії (зі значним впливом конфуціанства). Ще далі йде православ'я.

Цікаво, що кластери досить чіткі і не існує жодної, наприклад, відсталої протестантської країни чи високорозвиненої православної. Навіть серед тих, що у Євросоюзі — які країни відсталіші там, в яких ситуація гірша? Які корумпованіші? Православні: Болгарія, Румунія,

Греція. (Правда, повторюсь, Румунія останніми роками наростила темп).

Релігія і церква — важливі соціальні інститути, що формують суспільні цінності, бо вони задають рамку добра і зла, з різними перехідними варіантами, рамку нормальності.

Після 2СВ Південна (католицька) Європа істотно відставала у розвитку від Північної (протестантської), а останніми десятиліттями ситуація стала дещо вирівнюватись. Соціологи пов'язують це зі зміною, вирівнюванням цінностей, яке вони фіксують. Церква відіграла в цьому важливу роль — у 1962—65 рр. відбувся 2-й Ватиканський собор католицької церкви, на якому серед десятків рішень були і всього кілька(!), які серйозно повпливали (не відразу, але через роки і десятиліття) на зміну цінностей людей:

1. Бідність — не є святістю (бідною людина може бути тому, що ледача, наприклад, а не тому, що чесна).
2. Заможність — не є злом (аналогічно: заможною людина може бути тому, що талановитіша чи активніша, працьовитіша, наприклад, а не тому, що жадібніша чи нечесна);
3. Праця — не є покаранням. Якщо людина десятками років лежатиме на диванчику, не розвиватиметься і не працюватиме, то, мабуть, довго вона не протягне фізично просто. І яким буде її життя? І навпаки, якщо людина працює з інтересом, але без надривів, розвиває і реалізовує свої здібності, то така людина живе, як правило, і довше, і, врешті, цікавіше.

Можна заперечити, що у нас релігія і церква не мають зараз великого впливу, бо сьогоднішня Україна — це світське, секулярне (не дуже уцерковлене) середовище. Можна погодитись. Та релігія у нас все одно діє — як відбиток: вона вже подіяла раніше — давно, сотні років назад церква вже задала цю рамку, відповідну етику, суспільну мораль, а ми вже перейняли її від наших батьків-дідів-прадідів. Прийняли легко, невідчутно (бо неусвідомлено) і безальтернативно — як повітря.

Тут можна було б задатись питанням: то який день у нас кращий для більшості людей: понеділок чи п'ятниця?

Щоб відчути відмінність, різну атмосферу, наприклад, лише християнських церков, достатньо просто відвідати різні — тут, у Києві, є така можливість: лютеранську кірху (на Лютеранській же вулиці), католицький костьол — наприклад, Олександрівський, над Європейською площею, греко-католицьку церкву (наприклад, на Аскольдовій могилі), православну українську (Михайлівський чи Володимирський собори) і московського патріархату. Стане помітно, що різні там не лише зовнішній антураж, обстановка — там різна загальна культурна атмосфера.

Якщо ми хочемо змін, то нам потрібно змінюватись, змінювати свою етику і свої цінності.

А щодо церкви, наприклад, православної — вона у нас найпоширеніша — очевидно, вона теж потребує змін — реформації: духу свободи у зв'язці з відповідальністю, більше світла, більше гідності, більше прагнення до розвитку і пізнання. Гідність і відношення до пізнання та розвитку — можливо, те ключове, що відрізняє прогресивнішу західну християнську етику від східної.

Ну, і підпорядкованість: будучи залежною від Москви, з якою у нас війна, шансів змінитись у церкви небагато (тому Томос — звісно, важлива стратегічна річ).

Як бути зі вже сформованими відсталішими цінностями?

Вони не піддаються раптовій зміні, але можна «зробити їх немодними», як каже Олександр Пасхавер. Через пропагування, зокрема, те саме мистецтво, наприклад.

Соціологи (зокрема, Євген Головаха) дають такі поради: потрібно виділити у відсталіших, «кривуватих» пострадянських цінностях прогресивніші — медіальні — речі, що наближають до цінностей прогресивніших, наприклад:

- від безвідповідальності — через самостійність — до індивідуальної відповідальності;
- зрівняльність — еквівалентність соціального обміну — рівність перед законом;
- від патерналізму — через соціальну підтримку слабких — до взаємодопомоги;

- від кар'єризму — через професіоналізм — до самореалізації;
- від ізоляціонізму — через неприйняття агресії — до толерантності;
- від консерватизму — через послідовність — до відкритості до змін тощо.

Як вийти на траєкторію сталого розвитку?

На цьому шляху слід виділити кілька почергових етапів:

- вироблення базових принципів нової моделі влаштування країни (візії) та плану змін;
- їх поширення, формування відповідного запиту на зміни у суспільстві;
- прихід до влади реформаторської команди і кардинальна зміна правил гри;
- зміна цінностей суспільства у напрямку загального розвитку і самореалізації до певного рівня, що унеможливлює (дуже ускладнює) великий відкат і сходження з цієї траєкторії.

Кілька років тому виповнилося 500 років Реформації, старт якій тоді поклали «95 тез» Мартіна Лютера. Крім політиків, треба чути тих, хто виробляє візії, формує напрям, куди рухатись. Чи було це у 1991 році? Чи було на першому Майдані? Про це почали говорити лише перед Майданом минулим.

Нам потрібні **наші «95 тез» — візія і план змін**: поєднання певних концептуальних речей щодо нової моделі, базових принципів з їх виведенням на актуальні питання і цілі. Потім популяризація, поширення і запит на впровадження.

Головні принципи змін

Х. Ортега-і-Гассет казав, що «доля демократії за будь-якої її форми та розвиненості залежить від дрібної технічної деталі — процедури виборів, решта другорядне».

Аби просунути нашу систему вперед, щоб у владі (в т.ч. Рада, Кабмін) були не представники ЗАТ «Олігархи України», а «хороші хлопці» (управлінці-реформатори), потрібна (повертаючись до

формули нашого успіху) зміна правил гри, зокрема, на мою думку, ключове — виборчого і навколовиборчого (про політичні партії, про громадські організації, про ЦВК тощо) законодавства.

Для цього — спочатку суспільний запит на зміну правил гри. Сам рецепт (модернізації) — наші «95 тез» — повинен базуватись на трьох одночасно впроваджуваних ключових принципах:

1) обмеження в демократії для крайніх противників розвитку країни.

Обмежень у нас і зараз є багато — наша політична система характеризується обмеженим доступом, як я вже писав, тут мова про те, що обмеження повинні бути і вони є у будь-якій демократії, але зовсім інші.

Ціль — мінімізувати деструкцію і підвищити відповідальність у прийнятті ключових національних рішень.

З тими, хто співпрацював з агресором чи хто зловживав демократичними процедурами і узурпував владу (як керівництво КПУ чи ПР); хто хоче, щоб тут була стара чи «Ново-» Росія — з такими людьми домовлятись про розвиток України немає жодного сенсу.

Обмеження в демократичних процедурах може бути реалізоване, крім кримінальної відповідальності і заборони діяльності деяких організацій (після розслідувань і на підставі рішень судів), це може бути люстрація і тимчасове ураження в правах (на наперед встановлений термін (10—15 років)...позбавлення права займати посади на державній службі, балотуватись та бути обраними на виборні посади в органи державної влади та місцевого самоврядування).

Звісно, з обмеженнями треба дуже акуратно — не можна підірвати саму суть демократії.

2) відкритий доступ до чесного і відкритого політичного (і економічного) змагання, до конкуренції. Всі (крім зазначених вище) повинні мати однаковий доступ і однакові позиції на старті. Бо якщо за участь у виборах політсила повинна заплатити кілька мільйонів гривень, наприклад, то це означає, що це змагання — для олігархів, для крупного бізнесу.

Потрібно подолати закритість верхів через відкриття доступу до змагання, через конкуренцію.

3) меритократичний принцип (перемагають гідні — хто чесно краще долає дистанцію).

Меритократія — влада гідних. Принцип означає здорову змагальність — перемагати у виборчих перегонах (але це так само стосується й інших сфер) повинні найбільш гідні перемоги, ті, хто найкраще долає дистанцію, здібні, талановиті. В інтересах всього суспільства, щоб доверху (в усіх сферах) піднімались кращі: здібніші, талановитіші, відповідальніші, це в інтересах усього суспільства. А не ті, у кого більше грошей і ТБ-каналів (медіаресурсів).

Відкритий доступ. Як його вибудувати за наших умов — цінностей, політичних практик, установок, політичних орієнтацій — політичну систему з відкритим доступом? Легше поставити питання, ніж відповісти.

Традиційно, мова про розподіл влади, баланси і противаги, взаємний контроль, відкритість і прозорість, підзвітність і контроль з боку суспільства.

Треба також звернути увагу, що у багатьох європейських країнах, крім загальноприйнятого поділу політичної системи між трьома гілками, здавна існував, наприклад, такий окремий центр влади, як церква. Наявність двох центрів влади зіграла колись свою визначальну роль у формуванні третього: вільних університетів, ремісничих цехів, інших об'єднань, з яких згодом і виросло сильне і розвинене громадянське суспільство, яке є в цих країнах сьогодні. Значний, часто неадміністративний, вплив у політичних системах мають також традиційні монархії.

Уже згадуваний економіст Дуглас Норт однією з найважливіших умов модернізації країн називає спільний контроль влади за силовими органами замість впливу окремих інститутів на окремі органи, як це є у нас зараз, коли президент призначає міністра оборони і голову СБУ, а парламент — керівника МВС.

Є питання і до існуючого дуалізму у виконавчій владі.

Але критичною точкою входу у зміни, як на мене, можуть стати виборчі правила. Виборче і навколовиборче законодавство (а також знову суд).

Тут можуть стати ефективними наступні зміни:

- Участь у (парламентських) виборах, крім політичних партій (як це є зараз), для блоків, але і для громадських організацій і, можливо, навіть просто об'єднань громадян, які достатньо буде зареєструвати лише в ЦВК. Виборчу кампанію можна скоротити.
- Заборона на будь-яку політичну рекламу, в першу чергу, мова про ТБ, радіо, біл-борди і сітілайти.
- Донесення позицій учасників виборів — лише через загальноукраїнські канали ТБ і радіо (впродовж 1,5—2 місяців до голосування). Всі суб'єкти перегонів повинні мати однакові умови, однаковий час для донесення своєї позиції.

(Для цього, можливо, слід створити пул з 4—5 соціологічних компаній, що мають незаплямовану репутацію, є членами світової асоціації, 2—3 з яких, наприклад, авторитетні іноземні. Вони за 1,5 місяця до дня голосування проводить рейтингове соцопитування. Усі, хто має рейтинг, наприклад, від 1-го чи 1,5 % і вище (при прохідному бар'єрі 3 чи 4 %) – потрапляють «у телевізор» для здійснення агітації, і тільки вони будуть внесені у бюлетень. Таких буде 10—15, напевно).

- Обов'язкові дебати (так само і на президентських виборах).
- Застава для участі повинна бути скасована.
- Лише пропорційна система з окремими округами. Мажоритарка — це адміністративний і фінансовий ресурс.
- Тільки відкриті списки (де виборець впливає на місце кандидата у списку).
- Право голосування на виборах — з 16 років.

В Австрії та на Мальті на національному рівні дозволено голосувати з 16 років. Такий підхід сприяє підвищенню рівня політичної освіченості молоді та виробленню «звички» голосувати. Австрійський досвід свідчить, що молоді люди у віці 16-17 років голосують активніше, ніж молодь віком від 18 до 21 року.

- Електронне голосування, як один з двох варіантів на вибір. Період голосування — тиждень.

- Обов’язковий праймеріз у партіях, організаціях, об’єднаннях при висуванні кандидатів (інколи думаю про якусь законодавчу ініціативу зі створення 2-х традиційних ключових партій, які повинні збалансовувати одна одну: ліберальної і демократичної. Окремий дуже невеликий податок для можливості участі у голосуванні на користь однієї з партій. Тут є багато питань щодо реалізації: як тоді бути з учасниками виборів, крім партій).
- Оновлення і прозоре формування ЦВК і контроль за виборчим процесом.
- Можливо, обмеження у володінні ТБ: наприклад, заборона на володіння більш ніж одним ТБ-каналом, на володіння іншим бізнесом для власників центральних ТБ-каналів.

Ці три принципи можна метафорично узагальнити: є спортивне змагання, спочатку — обмеження для тих, хто хоче його зірвати, а також рівна можливість для усіх бажаючих вийти на старт і чесно конкурувати у змаганні. Місця — згідно з продемонстрованими результатами.

Проміжним результатом цих політичних (виборчих і навколовиборчих) змін повинен стати прихід у владу нових людей — не нових представників старих (олігархічних) кіл впливу, а з новими прогресивними цінностями. Такі люди досить швидко, лавиноподібно реалізують необхідні зміни. В усіх сферах.

Підсумовуючи

Про точку А. Якими ми є? Головні вади:

1. відсталі цінності більшості населення — виживання — такі, що недотягують до параметрів, необхідних для швидкого руху вперед;
2. правила, що цементують систему з обмеженим доступом і гальмують (часто унеможливлюють) рух вперед;
3. безпекові загрози, зокрема російська агресія.

В активі: близько 15 % людей з прогресивнішими цінностями, близькість до Європи, інтерес і підтримка з боку Заходу.

Про точку В. Орієнтири змін, яких потребуємо: людський і суспільний розвиток, модернізація, Європа (європеїзація, євроінтеграція), цінності, правила, свобода і демократія, соціальна справедливість, симбіоз з біосферою.

Рецепт змін

1. Вироблення візії та плану змін («наші 95 тез»).
   Паралельно: зміна цінностей суспільства у напрямку загального розвитку і самореалізації.
2. Запит на зміни. Поширення наших «95 тез».
3. Формування широкого руху за зміни і політичної команди.
4. Прихід до влади реформаторської команди.
5. Зміна правил гри.

Ключові принципи візії, плану змін, правил гри:

- Виправлення обмежень в демократії (обмеження для крайніх противників розвитку країни).
- Відкритий доступ (до чесного і відкритого змагання).
- Меритократичний принцип: здорова змагальність, перемагають гідні (хто чесно краще долає дистанцію).

Олександр (Олесь) Доній

Народився 1969 року в Києві.
Закінчив Київський національний університет імені Тараса Шевченка, історичний факультет.
Голова Центру досліджень політичних цінностей, голова Мистецького об'єднання «Остання Барикада».
Автор книжок «Студентська революція на граніті», «Спроба бунту» та інших.

ЧЕТВЕРТИЙ ЕТАП УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

Чи існує українська національна ідея?

Так!

Чи вона змінюється з часом?

Так!

Чи є потреба нового етапу української національної ідеї?

Так!

Чи можна розписати українську національну ідею простою й доступною мовою?

Так!

Чи готовий я це зробити?

Так!

У цій статті ви побачите:

а) дефініцію національної ідеї;

б) типологізацію української національної ідеї, 4 етапи її розвитку;

в) 25 пунктів нового, четвертого, етапу української національної ідеї.

Запропонована до вашої уваги стаття є лише стислим конспектом з моєї книжки, яку я готую до друку та яка, власне, і спрямована на

презентацію суспільству мого бачення, якою має бути українська національна ідея.

Для того щоб підготувати суспільство до новітньої концепції української національної ідеї, я цілеспрямовано зініціював серію телепередач, круглих столів, конференцій, збірок статей, зокрема й цієї книжки.

У часи, коли друковане слово витісняється відео та інтернетом, коли кліпове мислення заважає читанню глибинних і розлогих текстів, здавалося б, — для чого ці зусилля? Відповідь буде достатньо романтичною й почасти банальною, та головне — правдивою:

Хочеться змінити ситуацію в країні на краще.

Я належу до середовища тих, хто виборював Незалежність для власної країни. У той час, коли переважна більшість українців ще не хотіли цієї Незалежності. Незалежність у юнацтві для мене була фатумом, тож іще в школі я вирішив присвятити власне життя здобуттю державності для власного народу. Зрештою, унаслідок боротьби й щасливого збігу геополітичних та внутрішніх обставин, її було здобуто. Та чи стала ця омріяна багатьма українськими патріотами впродовж століть Незалежність щастям для українців?

Демографічне згасання нації, масова еміграція, бідність більшості населення, економічний занепад, зупинка технологічного прогресу, проблеми з демократичними процедурами, всевладдя купки гіпербагатіїв — чи бажав я таких наслідків своєї боротьби для власної нації?

Чому зміни президентів, ротація депутатів, коловорот партій, неодноразові «революції», чи то пак «Майдани», не ведуть до економічного добробуту нації та відчуття щастя серед співгромадян? І де моя особиста частка відповідальності чи, можливо, провини за те, що відбувається в країні? Адже я виборював цю державу, то чому ж у ній пенсіонер живе гірше, аніж у державі Польща, чи в державі Словаччина, чи в державі Словенія? У чому причини нашого відставання?

В українському суспільстві міцно вкорінилися кілька штампів, якими намагаються пояснити всі українські негаразди. Перший — «300 років у Російській імперії», другий — «70 років у СРСР». До них долучаються

модерні короткотермінові пояснення, коли звинувачуються щоразу так звані «попередники», тобто будь-яка попередня влада. На заміну «попередникам» приходять чергові «наступники», після відходу від влади вони здебільшого стають мільйонерами чи мільярдерами, а нація чекає наступних месій.

Тим часом відставання від країн Центральної Європи вираховується вже не в роках, а в десятиліттях, при тому, що стартові умови після руйнації тоталітарної псевдосоціалістичної системи були приблизно однакові або навіть на користь України (принаймні враховуючи економічний потенціал і наявність природних ресурсів).

Будь-якій нації завжди легше знаходити причини своїх негараздів у чужинцях, на цьому ґрунтується побутова ксенофобія, здатна розростатися в знущальницькі форми над іншими. Сильні нації піднімаються над власним его, усвідомлюють свої вади й намагаються їх виправити.

Чи спроможна це зробити Україна?

На певному етапі я дійшов висновку, що проблеми нашої країни лежать не у зовнішніх чинниках, не у відсутності тих чи інших інституцій, не в нездатності боротися, не в нестачі ресурсів, а у внутрішніх орієнтирах.

Зовнішні несприятливі чинники мали й інші країни. Фінляндія пережила 2 кривавих війни з СРСР, була позбавлена третини власної території, була змушена погодитися під тиском СРСР на достатньо принизливий «нейтралітет», тобто відсутність власного права на входження до міжнародних структур, і, тим не менше, забезпечила економічний і соціальний прориви. Аналогія не на користь України.

Інституції? В Україні є Президент, і Верховна Рада (яка виконує функції парламенту), під тиском Заходу було створено цілу низку «антикорупційних інституцій», та це не надто вкорінює принцип верховенства права. Одіозний марнотратний диктатор Бокасса, якого підозрювали в канібалізмі, перед тим як оголосити себе імператором, офіційно називався президентом республіки. Чи з'їдав він своїх громадян, гуманний африканський суд так і не довів, але зберігання частин тіл своїх політичних опонентів у холодильнику Бокасси не спростував. Тож формальна наявність інституцій (у цьому випадку

такої демократичний інституції, як «президент») ще не забезпечує щастя громадян.

Здатність боротися українці демонструють повсякчас. На сьогодні це постійна героїчна відсіч російській агресії, завдяки чому Росії не вдалися плани або щодо повного поглинання України, або щодо повномасштабного розчленування країни. За останні 30 років у нас було 3 так званих «революції»: Студентська революція на граніті, Помаранчева революція, Євромайдан. Боротьба українців, безперечно, є. А що ж не так з боротьбою? Єдина революція рабів, яка привела до успіху, відбулася в державі Гаїті. Та на сьогодні в сусідній Домініканській Республіці, яка розташована на тому самому острові, рівень життя в кілька разів вищий. Саме в Домініканську Республіку спрямована еміграція гаїтян. Натомість у Гаїті були диктаторські режими Тата Дока і його сина Бебі Дока з їхніми відомими смертельними «тонтон-макутами». Хоча в Гаїті відбулося повстання рабів, а в Домініканській Республіці іспанські колонізатори ще правили досить довго й зрештою лише добровільно відмовилися від влади. Тож боротьба, і навіть успішна, теж не забезпечує добробуту?

То що ж не так? Чого не вистачає? У чому ж річ?

А в тому, що Нація зупинилася або щонайменше загальмувала у внутрішньому ідейному розвитку, у розвитку своїх принципів, у тому, що можна назвати власною національною ідеєю.

У кожної нації є національна ідея. Слово «національний» може декого відлякувати. Тоді назвіть такий комплекс ідей «мрією», і у вас одразу виникнуть позитивні асоціації. Адже всі ми з дитинства мріємо. У дитячих мріях ми сильні, красиві й успішні. Потім у мріях ми стаємо астронавтами, поліцейськими, акторами, президентами, моряками чи пожежниками — залежно від нашого дитячого оточення, батьківського прикладу, книжок, фільмів, тобто всього, що черпаємо з навколишнього світу і з чим пов’язуємо позитивні асоціації. Кожен народ — як велика колективна дитина — теж хоче бути сильним, успішним і красивим. Для цього визначаються цілі й вибудовуються шляхи досягнення. Тож до слова «мрія» ми звикли ставитися позитивно. Наприклад, «американська мрія» є об’єднавчим чинником для американської нації, стимулом для прогресу та об’єктом орієнтації для інших народів.

Письменник та історик Джеймс Тршлау Адамс (1878–1949) вигадав цей термін у книжці «Епопея Америки», написаній не так давно, у 1931 році. Годі шукати в Адамса чітку й незмінну дефініцію: «Але була й Американська мрія, мрія про місце, де життя мало бути кращим, багатшим і змістовнішим, з можливостями, що відповідали здібностям і досягненням кожного. Вона складна для розуміння європейської еліти, і багато із нас самих уже втомилися від неї й зневірилися. Це мрія не про автомобіль чи високі зарплати, це мрія про суспільний лад, де кожен чоловік і жінка матимуть змогу досягнути найбільшого, на що від природи здатні, і бути прийнятими іншими такими, якими є, незалежно від походження чи статусу… Американська мрія, що привабила десятки мільйонів народів до наших берегів у минулому столітті, не була мрією лише матеріального добробуту, хоча це, безсумнівно, мало значення. Вона була чимось більшим. Це була мрія про можливість досягнути повноцінного розвитку як для чоловіків, так і для жінок». Але автором терміна чи навіть «мрії про американську мрію» Адамса назвати таки можна. А далі історики можуть докопуватися, що стало складниками, який фундамент заклали «батьки-засновники» й «Декларація незалежності», який внесок у значення потім робили мислителі, письменники, політики тощо. Не відбиратиму хліб у американістів, це їхнє завдання. Для нас із вами головне — переконатися, що комплекс загальнонаціональних вірувань у краще майбутнє, якого можна досягти завдяки спільним зусиллям, присутній у націях (у цьому випадку — в американській, проте є він і в інших націях, хай як його називають).

В українській публіцистичній думці це поняття традиційно називається «українською національною ідеєю». Та нижче я додам власну дефініцію національної ідеї, і ви побачите, що «мрія» є важливою, але лише складовою національної ідеї. Національна ідея має виміри і в минулому, і в сучасному, і в майбутньому.

Перед тим як запропонувати власний концепт української національної ідеї (а моя книжка і, відповідно, цей її анонс пишуться саме із цією метою), слід хоча б побіжно оглянути, який стан цієї ідеї нині та які етапи вона пройшла.

Почнемо з визначення національної ідеї.

Ідеологічна сфера — це сфера припущень і суб'єктивностей. Тому академічного й загальновизнаного терміна «національна ідея» в науці не існує, і кожен дослідник вправі дати власну дефініцію (визначення). Ба більше, частина європейського суспільства після жахів нестримного національного его гітлерівського націонал-соціалізму побоюється використання термінів «нація», «національний». Та в цій статті й майбутній книжці неодноразово підкреслюється, що я беру термін «нація» не у вузькоетнічному значенні, а в тому розумінні, у якому цей термін виник під час Французької революції. Теж, до речі, кривавої і з багатьма несправедливими наслідками, принаймні якщо рахувати десятки тисяч безневинних закатованих жертв. Тим не менше, саме під час Французької революції утвердився термін «нація» в означенні всіх громадян країни. Отже, якщо існує держава, існують і її громадяни. Сукупність громадян держави — уже нація. Належність до нації представників етнічної групи, які є громадянами інших держав, — уже тема суперечлива. Бо якраз таке наддержавне розуміння нації призводило (на прикладі Гітлерової Німеччини) і нині призводить (на прикладі Росії Путіна) до територіальних претензій до інших держав і спроб окупації чужих територій. Отже, я виходжу з достатньо усталеного серед гуманітаріїв визначення нації як сукупності громадян однієї держави.

Тож якщо існує нація, то може існувати й термін «національний», тобто такий, що належить до якоїсь нації — сукупності громадян однієї держави. Наприклад, Національний олімпійський комітет. Адже ні в кого не виникає сумнівів у його позитивній діяльності через вживання слова «національний» замість «державний»? Водночас в українській мові прикметник «національний» може бути відповідником не лише іменника «нація», а й іменника «національність», який означає не державну належність, а етнічну, тобто можна бути українцем, чи поляком, чи угорцем за національністю незалежно від наявності української, польської, угорської держави. Адже в історії цих народів були періоди відсутності держави. Тим не менше, саму їхню історію ми вивчаємо як безперервну, незалежно від наявності держави. Отже, якщо українська нація з'явилася 1918 року після першого проголошення держави Україна, то українці як етнос (національна група,

національність) існували і раніше. І це пояснює, чому національну ідею в міру створення й розвитку ми спочатку розглядатимемо в її первісному етнічному розумінні та переходитимемо до трансформації в загальнодержавному розумінні.

Щодо наявності «ідеї» суперечок може бути менше, а може бути й більше. Принаймні мислителі сперечалися із цього приводу довго. Демокріт, Платон, Арістотель і решта мали власні думки із цього приводу. Підручники намагаються розібратися в античній філософії, хоча до нас дійшли знання її представників лише уривками: у когось — повноцінними книжками, у когось — книжками з непідтвердженим авторством, а у когось і взагалі згадками в працях послідовників і критиків. Не завдання цієї статті й майбутньої книжки влазити в хащі філософії, бо, по-перше, гуманітарій може довести й заперечити будь-яке твердження, а по-друге, завжди в голові слід тримати історію Демокріта, якого через зарозумілість і незрозумілість співгромадяни в місті Абдери були готові оголосити божевільним, і лише втручання тепер уже легендаризованого лікаря Гіппократа, клятву якого зачитують і нині лікарі, врятувало для нашої пам'яті філософа.

Отже, не ставатимемо на шлях шановного Демокріта, бо поруч може не виявитися чергового Гіппократа. Усі тези мають бути прості й зрозумілі на рівні школяра середніх класів. Тож сподіваюся, що термін «ідея» не треба розжовувати, і припустімо, що це щось на кшталт осмисленого прообразу якогось явища, дії, принципутощо. Ключовим тут є слово «осмисленого». Тобто ідея — це продукт індивідуального чи колективного осмислення.

Тепер ми намагатимемося сполучити всі складники.

Якщо в цій статті аналізується українська національна ідея й вишуковуються шляхи її модернізації, то, безперечно, спочатку нам слід визначити, що ми розуміємо під «національною ідеєю».

Дозволю собі власну дефініцію цього терміна.

Національна ідея — це комплекс думок, уявлень і принципів, які засновані на спільних міфах минувшини та спільних мріяннях щодо майбуття, вигаданих, осмислених, складених і озвучених мислителям етносу, які впроваджуються в життя елітами та

контрелітами цього етносу (державними, релігійними, воєнними, культурними, суспільними, підпільними) і впливають на вектор розвитку етносу.

Якщо це занадто довго, дам коротку формулу: **національна ідея** — це комплекс уявлень великої групи населення, що засновані на спільних міфах минувшини та спільних мріяннях щодо майбуття.

Отже, згідно з моєю концепцією й наведеним формулюванням, такий комплекс думок може бути спрямований на різні напрямки розвитку етносу — співіснування з іншими етносами, входження в той чи інший етнос, боротьба й створення власних державних інституцій, внутрішній розвиток етносу.

Маючи нахабство запропонувати власне формулювання, запропоную й типологізацію української національної ідеї.

1. Романтичний етап (Микола Костомаров, «Дві російські народності», 1861 р.).
2. Оборонний етап (Микола Міхновський, «10 заповідей УНП», 1903 р.).
3. Наступальний етап (Степан Ленкавський, «Декалог ОУН», 1929 р.).
4. Конкурентний етап (Олександр Доній, майбутня книжка, 2020 р.).

Наголошу: це не періодизація за роками, а типологізація. Тобто самі ідеї не з'явилися тоді, коли були сформульовані, і не зникли, і не можуть зникнути після смерті своїх авторів. Автори для типологізації взяті як такі, що найстисліше й найчіткіше визначили перелік складових української національної ідеї.

Романтичний етап — найдовший період. До завоювання слов'ян вікінгами-русами ми можемо здогадуватися про ідеї скіфів, болгарів, готів, половців та інших народів України лише за уривками згадок про їхні військові здобутки або побут із чужих письмових джерел. Ідея Русі, викладена в «Повісті минулих літ», — це ще не ідея України, хай як наш найпотужніший історик Грушевський намагався ототожнити ці поняття. Термін «Україна» зафіксований уперше в Київському літописі

у 1187 році в достатньо абстрактному розумінні, але чітко про смерть переяславського князя Володимира Глібовича. Це сьогодні Переяслав — невеличке місто в північно-центральній частині українського Лівобережжя, а в Середньовіччя він був помітним князівським, достатньо потужним містом якраз на пограниччі між умовно слов'янськими землями і умовно землями кочовиків. У тому самому літописі за 1189 рік зазначається вже інша Україна, не Лівобережна, а «Україна Галицька». Російська історіографія, а ще більше публіцистика конче намагаються довести, що слово «Україна» на першому початку означало щось на кшталт «окраїна», «околиця», частина ж українських істориків у зрозумілому бажанні посилити історію власної країни й народу та захистити її від зазіхань тих, хто хоче її применшити, всіляко намагалися довести, що від самого початку ця назва було синонімом слова «країна». Тим паче, що слова «Україна» і «країна» — спільнокореневі, а ще в цей ряд можна додати й «край», що теж означає територію, плюс ще згадати, що у балканців і нині в процесі воєн виникають різноманітні «крайни» в значенні «самоврядні території». Після досягнення Україною Незалежності потреба у звеличуванні першопочаткового сенсу слова виглядає дещо натягнутою, якщо не кумедною. Що з того, що спочатку слово «Україна» могло означати край якоїсь території, тобто порубіжжя? Хіба це применшує нашу історію? Зрештою, спільнокореневим до «України» є не лише «країна», а й дієслово «краяти», тобто ділити щось на шматки, різати, шматувати. У будь-якому разі, на момент виникнення терміна слово «Україна» ще не означало всіх земель на території нинішньої України, ба навіть усіх земель, які тоді населяли споріднені етнічні групи. Знадобилося багато століть, щоб цей термін став уособлювати етнос, який нині ми іменуємо українцями, і всю територію, яку українці компактно населяють, і зрештою тепер територію держави Україна.

Усвідомлення себе окремішнім народом зростало поступово. У Середньовіччі по всій Європі була нормальна практика, коли еліти належали до однієї етнічної групи, а завойоване ними населення — до іншої. Процес асиміляції відбувався поступово. Германомовні франки, захопивши землі колишніх кельтів, які вже розмовляли «зіпсованою латиною», дали назву цілій країні та згодом втратили власну

германську мову. Тюрки-болгари дали назву «Болгарія» державі на Балканах та зрештою асимілювалися слов'янським морем. Практика панування невеличкої воєнної сили, яка нав'язувала свої права, була по всьому світу. Александр Македонський зі жменькою македонців і греків здолав значно численніші азійські армії, і так звані елліністичні держави досить довго ще існували на карті світу, щоб зрештою піддатися асиміляції східних народів. Манчжури в Китаї, попри свою нечисленність, захопивши цього велета, започаткували династію Цін і були державною елітою аж до 1912 р. Аналогічно й вікінги-руси принесли на землі нинішніх України, Білорусі й Росії державний устрій і самоназву. На українське нещастя й нещастя інших країн, цю назву і значною мірою ідейний спадок вдалося привласнити державі, яка нині зветься Росією.

Мислителі українських земель заходилися шукати іншу назву та інший концепт для власного етносу. Не одразу й не всі. Концепти включення українських земель і місцевого етносу до інших народів і держав теж існували. Зрештою, їх теж продукували, поширювали і втілювали українські еліти (філософські, релігійні, державні). Одні українці бачили себе в складі польського етносу й виробляли такі концепції, інші — у складі російського етносу й виробляли такі концепції. Деякі українці навіть бачили себе в складі угорського чи османського (який у подальшому став турецьким) народів. І це теж були концепти українських еліт, і ми ще торкатимемося їх у цій статті й у подальшому — у книжці.

Як я вже писав, національна ідея не обов'язково спрямована на окремішнє існування, вона може бути спрямована навіть на повну чи часткову самоліквідацію етнічної окремішності (мови, культури, звичок). Ми розглянемо всі ці відгалуження, але типологізація складена в напрямку основного вектора — на поступове збільшення самоусвідомлення, усамостійнення й розвитку.

Були етноси, які обрали інший напрямок — на добровільну ліквідацію власної окремішності, наприклад, пруський етнос (що, попри лето-литовську назву, став частиною нації німецької) чи венеційський (попри германську назву, відбувся спочатку як одна з успішних романомовних націй-держав, а зрештою увійшов добровільно частиною нації італійської), отже, для них і типологізацію

слід було виписувати іншу. На сьогодні в іспаномовних пуерториканців перемагає ідея входження до англомовних США, а не повного суверенітету.

Українці ж поки що в тренді самоусвідомлення висхідного, а не спадного.

Отже, ми розглядатимемо ті українські ідеї, які стали поступово працювати на окремішній проект і поступово почали ототожнюватися з термінами «Україна», «український», «українці».

Перший етап я визначив як романтичний. Він відзначається ідеалізацією всього, що мислителі ототожнювали з рідним краєм. Ідеалізація всього свого (як наявного, так і минулого) — це зворотний бік ксенофобії. Нагадаю, що ксенофобія — від грецьких слів «ксенос» — чужинець і «фобос» — страх, боязнь, тобто боязнь чужих. Отже, усі чужі — погані, злодії, ледарі, брехуни, вбивці й решта негативних слів і значень. А відповідно, усі свої — чудові й досконалі. За великим рахунком, цей романтичний період певною мірою триває й досі.

Кожен етнос ідеалізує себе хоч у якихось рисах. Коли він припиняє милуватися в собі, своїй минувшині, своїх героях, своїх традиціях, кухні чи піснях, то починає ідеалізувати інший етнос і готовий у ньому розчинятися. Тож нічого дивного, крамольного чи негативного в цій ідеалізації-романтизації немає. Приємні слова слід навчитися говорити. Читаю Джона Медіну «Правила розвитку мозку дитини». Він радить говорити немовляті приємні й позитивні речі про нього, компліменти, хвалити, аби дитина не зростала замкненою, невпевненою в собі. Питання в тому, чи варто дотримуватися тієї самої концепції, коли людина виростає. Адже, як і людина, нації виростають також, і без самокритичного погляду вони можуть втратити здатність до самовдосконалення. А відсутність здатності до самозростання може призвести до втрати конкурентоздатності.

Романтизація української історії найбільше відчувається в «Історії Русів» (уперше видана в 1846 р.) — книжці, яка зробила велетенський внесок у пробудження національної самосвідомості української еліти. Та «Історія Русів» ще не створювала «українського проекту». Автор «Історії Русів» намагався створити «руську концепцію», яка вела би свій родовід з давнини, за задумом — ще від хозарів (які, ми пам'ятаємо, етнічно були тюрками, що зрештою прийняли іудаїзм).

Проект «Україна» автор «Історії Русів» сприймав як польську диверсію. Це був змушений зазначити в останньому сучасному перевиданні навіть автор передмови Валерій Шевчук.

Тому пафос «Історії Русів» спрямований не стільки на національну окремішність, скільки на право козацько-шляхетської української еліти бути впливовою часткою в новому російському проекті. Доведеться вкотре нагадати, що російський проект був створений не лише в Москві, а значною мірою мислителями України, приємно нам про це згадувати чи ні.

Костомаров, як і автор «Історії Русів», не вживає терміна «український» у своїх «Двох російських народностях». Українців він називає в ній новотвором «південноросійська народність», «південноруси».Тепер нам хотілося б це пояснити впливами тодішньої російської цензури, адже в наших руках є підпільний «Закон Божий», він же «Книга буття українського народу», твір, як вважають більшість дослідників, авторства саме Костомарова, складений за прикладом польським, який романтизує й ідеалізує Україну, бачить її у федерації центрально- і східноєвропейських народів як рівну з рівних, і там ані про яких «південноросів» не йдеться. За участь у Кирило-Мефодіївському братстві Костомаров відтарабанив рік у Петропавлівській фортеці і ще 8 років пробув у засланні (де, щоправда, мав достатньо широкі можливості для праці), тож у російської «охранки» сумнівів не було, що в його обличчі вона має справу саме з творцем нового міфу про окремішній слов'янський народ, що може скласти небезпеку для всієї Російської імперії. У цьому й відмінність автора «Історії Русів» від ідеолога кирило-мефодіївців. Там «руси» (у яких ми справедливо вбачаємо українців) мали стати кістяком російської імперії, тобто все-таки то був один з варіантів російського проекту, кирило-мефодіївці ж пішли далі, що й дає нам змогу розглядати саме Костомарова як найяскравішого ідеолога першого періоду творення української ідеї — романтичного.

Та історичний вимір часу життєдіяльності Костомарова був таким, коли українці прагнули бути часткою чогось більшого. Вони ще не були готові до власного, окремого проекту. Якщо взяти сучасні підручники з історії України, то події й цитати там будуть здебільшого дібрані так, що в читача складатиметься враження: українці повсякчас

змагалися за створення власної держави. На практиці, якщо взяти всі козацькі повстання різноманітних гетьманів, то жоден з них (жоден!) не піднімав козаків за створення окремої, української держави. Термін «Україна» в пізньому Середньовіччі, попри те що дедалі більше завойовував собі місце в означенні українських земель, ще не був постійно вживаним стосовно всіх мешканців. Козаки все-таки більше боролися за власні права — за права Війська Запорозького. І коли заходилися вести переговори з тим чи іншим сусідом, завжди йшлося про те, що козаки (звісно, з усіма землями й людьми) переходили під чиюсь королівсько-царсько-султанську руку. Богдан Хмельницький — спочатку під руку польського короля, а потім — московського царя, Іван Виговський — польського короля, Юрій Хмельницький, Дмитро Дорошенко — то під турецького султана, то під польського короля, то під російського царя, Іван Мазепа — то під російського царя, то під шведського короля і так далі. Навіть під час славнозвісного й найбільш міфологізованого повстання Івана Мазепи не йшлося про творення незалежної держави. Виключно протекторат, тобто перебування під владою іншого сюзерена. Звісно, усі гетьмани хотіли більше повноважень, більше можливостей, більше влади, але їм ще необхідна була вища легітимізація, а в умовах пізнього Середньовіччя таку легітимізацію могла надати лише королівська влада. Натомість на британських островах чи то республіка, чи то диктатура перед керівництвом Олівера Кромвеля в 50-х роках XVII століття засвідчила, що можна керувати й без королівської влади, але українські козачі та шляхетські еліти до такого сценарію не зважувалися.

Не зважувалися тоді ще розглядати Україну як повноцінну окремішню державу й мислителі. Вони розглядали Україну як елемент сильніших проектів — польського, російського, османського. Найпросунутіший документ у плані геополітичного вибору романтичного періоду української ідеї «Книги буття українського народу» містив мрії про слов'янофільську федерацію, такий собі ЄС Центрально-Східної Європи, де українці посіли б рівне місце серед рівних. «Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янськім», — написано в пункті 109. У пункті 108 розшифровується, з кого ж складеться омріяний слов'янський союз —

з 8 народів: Московщина (тогочасна Росія, але без контрольованої нею України), Польща, Україна, Чехія плюс хорутани (предки словенців, хоча назва дана за провінцією Карінтія, яка нині належить Австрії), серби й болгари.

Окрім популярного в ті часи слов'янофільського міфу, у «Книзі буття» в тому ж 108 пункті утверджується ще один популярний в середині XIX століття в Європі міф — соціалістичний. Нехай і без самого використання такого терміна. Звісно, сам термін «соціалізм» у цій роботі був би дивним, адже друга назва «Книги буття» — «Закон Божий». Увесь твір побудований у формі біблійної проповіді і з багаторазовими посиланнями на християнство та його історію. Але омріяний слов'янський світ братчиків, тим не менше, уявлявся без соціальної нерівності: «І не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа».

Хоча місце України в «Книзі буття» й було відведене в складі єдиної слов'янської федерації, це все-таки можна було трактувати і як повну Незалежність, адже Річ Посполита з польської означала не що інше, як дослівний переклад з латини «річ усенародна», тобто «рес-публіка», res publika.

І все ж у виборі між працями Костомарова «Книги буття українського народу» і «Двома російськими народностями» я обрав другу, публічну, на противагу підпільній, відому на противагу архівній, впливову на противагу засекреченій обома сторонами (як авторами, так і їхніми тюремниками).

У «Двох російських народностях» Костомаров повертається до українського світоглядного дуалізму, притаманного українській елітарній думці XVII—XIX століть. Роздвоєність, спробу відстояти й посилити своє і водночас узяти участь у потужніших проектах простежуємо від мислителів Києво-Могилянської академії, авторів концепції Речі Посполитої як «держави трьох народів», через козацькі літописи до публіцистики й художньої літератури середини XIX століття. Як уже згадувалося вище, Костомаров навіть відступився від ранішого ідеалізованого терміна «Україна» і вживає складно сконструйований термін «південноруси» (в оригіналі «южноруссы»). Термін для означення українців був скомпонований не Костомаровим,

використовувався він українськими мислителями і раніше. Наприклад, у своїй «Повісті про український народ», яку Пантелеймон Куліш видав у Петербурзі ще в 1846 році, письменник користується терміном «південноруси» й подає його як синонім до слова «українці».

Південноросів Костомаров ідеалізує. Для ідентифікації українців він використовує порівняльний аналіз здебільшого з росіянами («великоросами»), і ці порівняння назагал не на користь росіян, меншою мірою — з поляками (украй антагоністично), і достатньо компліментарні порівняння йдуть зі зниклим етносом новгородців (підкорених московитянами, відтак асимільованих ними).

Головні тези:

- «південноруси» — толерантний народ. Не намагаються підкорити й асимілювати іноземців. У Південній Русі іноземців шанують, у Великоросії — зневажають («Москвитяне презираютъ чужія вѢры и народности»);
- у Південній Русі, на відміну від великоросіян, наявна особиста свобода («племя южно-русское имѢло отличительнымъ своимъ характеромъ перевѢсъ личной свободы, великорусское — перевѢсъ общинности»);
- у Південній Русі церква має моральну могутність та єдність («она имѢла нравственное могущество»), а у великоросіян — це засіб для владарювання («должна была сдѢлаться органомъ верховнаго конечнаго суда»), схильність до обрядовості й до внутрішніх розколів саме через обряди;
- південнорус немстивий («хотя злопамятенъ ради осторожности»);
- південноруси мають пріоритет духовності, а великороси — матеріальності («великорусское племя показывало всегда и теперь показываетъ наклонность къ матеріализму и уступаетъ южнорусскому въ духовной сторонѢ жизни»). Звідси випливає, що південноруси, на відміну від великоросів, цінують добро, а не вигоду («Матеріалистъ неспособенъ понимать и любитъ добро, матеріалистъ понимаетъ одну только пользу»). Натомість південноруси, згідно з Костомаровим, духовно просунутіші («сильно чувство всеприсутствія Божія, душевное умиленіе, внутреннее обращеніе къ Богу, тайное размышленіе о ПромыслѢ,

надъ собою, сердечное влеченіе къ духовному, неизвѢстному, непредставляемому воображеніемъ, таинственному, но отрадному міру»);

- протилежні підходи південноруси та великоросів до поезії й пісні («въ мірѢ литературы имъ часто нравится то́, что́ намъ никакъ не можетъ нравиться»). У великоросіян потяг до руйнації спостерігається в популярних розбійницьких піснях. Натомість південноруси найкраще виражають у піснях усе, що стосується чуттєвості («Любовное чувство, обыкновенно душа всякой народной поэзіи, въ Великорусской поэзіи рѢдко возвышается надъ матеріальностью; напротивъ, въ нашихъ оно достигаетъ высочайшаго одухотворенія, чистоты, высоты побужденія и граціи о́бразовъ»);
- великороси — сумні, а південноруси — мрійники, знову-таки, через аналіз пісенної творчості («Въ Великорусскихъ пѢсняхъ есть тоска, раздумье, но нѢтъ почти той мечтательности, которая такъ поэтически плѢняетъ насъ въ южно-русскихъ пѢсняхъ, уноситъ душу въ область воображенія и согрѢваетъ сердце неземнымъ, не здѢшнимъ огнемъ»);
- південноруси люблять природу і оспівують її у піснях, на відміну від великоросів(«Великоруссъ мало любитъ природу»);
- Південноруси оспівують душу жінки. Великороси замість душі цінують виключно її тіло («Южнорусская женщина въ поэзіи нашего народа, напротивъ, до того духовно-прекрасна, что и въ самомъ своемъ паденіи высказываетъ поэтически свою чистую натуру, и стыдится своего униженія»);
- навіть наявність забобонів Костомарову вдалося потрактувати на користь південноруси, бо він вважає це ознакою ширшої уяви («При скудости воображенія, у Великоруссовъ чрезвычайно мало суевѢрій, хотя зато чрезвычайно много предразсудковъ, и они держатся ихъ упорно. Южноруссы, напротивъ, съ перваго раза представятся въ высшей степеви суевѢрнымъ народомъ»);
- Для великоросів кровна спорідненість значно важливіша, ніж для південноруси. («Южноруссъ, напротивъ, готовъ, кажется, разлюбить ближняго за то, что онъ его кровный, менѢе снисходителенъ къ его слабостямъ, чѢмъ къ чужому, и вообще

родство ведетъ его не къ утвержденію добраго расположенія, а скорѣе къ его ослабленію»);

- Костомаров не лише спростовує поширене в Росії твердження про лінощі українців, а, навпаки, стверджує, що це саме великоросіяни ліниві порівняно з південнорусами («Вообще же упрекъ въ лѣности несправедливъ; даже можно замѣтить, что Малоруссъ по своей природѣ трудолюбивѣе Великорусса и всегда такимъ показываетъ себя, коль скоро находитъ свободный исходъ своей дѣятельности»);
- навіть на рівні поселення народи відмінні: південноруси утворюють добровільні об'єднання (громади), на противагу авторитарному російському «міру» («Громада по южнорусскому понятію совсѣмъ не то, что міръ по великорусскому. Громада есть добровольная сходка людей»).

Та, крім цього переліку позитивних рис українців і висновку, що південноруси мають перевагу над великоросами в духовній сфері («растворяющее, оживляющее, одухотворяющее начало»), Костомаров видає тезу, що південноруси неспроможні до окремішнього державотворення («Южнорусское племя, въ прошедшей исторіи, доказало неспособность свою къ государственной жизни. Оно справедливо должно было уступить именно великорусскому, примкнуть къ нему, когда задачею общей русской исторіи было составленіе государства»).

З погляду нас нинішніх, останній пункт Костомарова перекреслює всі попередні оспівування українців. Ну, як же: спочатку він пише, що в росіян є лише один поет, Пушкін, а вже Некрасова нормальний українець і читати, і слухати не схоче, що лише українці, на відміну від росіян, мають у серці добро і Бога, а потім робить висновок, що українці неспроможні самостійно впоратися з державою й тому повинні долучитися до росіян і обдарувати їх своїми талантами.

Та, власне, романтичний етап і не був спрямований на здобуття держави. Його історична місія була пробудити інтерес до окремішнього українського етносу, відрізнити його від сусідів, класифікувати й популяризувати (насамперед у своєму середовищі). З усіма цими завданнями ідеологи романтичного етапу вдало

впоралися. А ставити питання (а згодом — і боротися) про українську державу — було місією наступників.

Наступний етап — **оборонний**. Він актуальний, коли етнос для самозбереження змушений закриватися від інших різними запобіжними засобами. Таким чином етнос намагається захиститися від асиміляції. Це також можна трактувати як певну ознаку ксенофобії. Аби не бути розмитими «чужими», слід сховатися за традиції, відмінні одяг, мову, релігію, аж до заборони контактів або, наприклад, змішаних шлюбів з представниками нелюбих народів.

До оборонних концепцій варто зарахувати боротьбу частини руського (протоукраїнського) населення України проти католицизму і згодом греко-католицизму в XVI—XVIII століттях. Деякі руські еліти вбачали в католицизмі, а пізніше й греко-католицизмі, небезпеку для розмивання етносу. Тим не менше, сам етнос тоді ще не був остаточно сформований, і годі було ще говорити про чітку національну самоідентифіцікацію. Боротьба за «віру православну» київських священиків і козацької еліти ще не була боротьбою окремого українського етносу. Спільне використання назви «Русь» не давало змоги цілковито відокремлювати протоукраїнців від протобілорусів і проторосіян.

До Котляревського українські мислителі всіляко намагалися сприяти мовному єднанню з іншими «русинами» в Білорусі та Росії. За словником Памва Беринди вчилися в Москві, і нікого в українських землях це не бентежило. Навпаки, українські мислителі й політики шукали шляхів і можливостей для єднання з російськими елітами, як перед тим з польськими. І нехай ще Феофан Прокопович допускав «україні́зми» у своїх віршах впритул до української, а не великороської вимови «ять» (що можна чітко спостерігати за римами, які він добирав до слів з «ятями»), тим не менше, це все були спроби єднання в один етнос. І концепції були об'єднувальні: спочатку з Річчю Посполитою, потім — з Московією, на коротший час — з Османською Портою чи Швецією. Явний «оборонний» сегмент у мові почався з Котляревського, з його переробки (чи то пак творчого плагіату) донського поета Осіпова (багато хто, включно із Зеровим, який аналізував і досліджував історію цього плагіату, називає Осіпова

російським автором, я ж дотримуюся гіпотези, що донці були окремим етносом з окремою мовою). А проте ж літератори XIX століття в масі своїй ще білінгви (тобто двомовні). За всієї поваги до мови української, відстоювання її інтересів, часто в жорстких суперечках з російськими письменниками, а інколи і з цензорами, твори цієї групи літераторів були написані двома мовами, і ще не факт, що українською — більша частина. Це стосується і Куліша, і Костомарова, і навіть фактично символа творення української нації Тараса Шевченка. Так, навіть у Тараса Шевченка його російськомовна творчість за кількістю друкарських знаків у рази перевищує україномовну. Інша річ, що один україномовний поетичний «Кобзар» за своєю енергетикою і впливом виявився незмірно сильнішим за все, що написали україномовні автори обома мовами разом узяті. Тим не менше, навіть у Шевченка ще не було нехоті до російської мови як чіткої ознаки «оборонного етапу».

Цілковито автором «оборонної концепції» можна вважати Миколу Міхновського. Він чітко постав як ідеолог українського націоналізму, ідеології з чіткою саме етнічною компонентою. Нинішні прихильники Міхновського зараховують його до правих, а проте, коли він виписував свою першу ідеологічну працю, то ще належав до лівого табору. Саме для лівої Революційної Української Партії (РУП) у 1900 році Міхновський написав маніфест «Самостійна Україна», де ставив завдання окремої української держави. Згодом РУП стала матір'ю найбільшої Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), а також певною мірою інкубатором ще для кількох партійних ініціатив: лівих Української соціал-демократичної «Спілки», Української соціалістичної партії, «Української соціал-демократії» та умовно «правої» УНП.

Гасло, записане в «Самостійній Україні», — «Україна для українців» нинішні прихильники ультраправих теорій та Міхновського намагаються сором'язливо трактувати як «Україна для всіх громадян України», та це не відповідає історичній дійсності. Саме етнічний націоналізм Міхновського примусив відмежуватися від маніфесту багатьох переконаних соціал-демократів, які ставили ідеї демократії й рівноправ'я народів вище за ідею етнічного націоналізму. Це не заперечує факту, що маніфест «Самостійна Україна» був на той час

проривним документом, який потужними емоційними барвами вимальовував необхідність самостійності України й заслужено зробив його автора одним з інтелектуальних лідерів тодішнього українського руху опору.

Якщо аналізувати решту письмових робіт Міхновського, то його етнічний націоналізм стає опуклішим і відвертішим. Хоч професор Іван Патриляк і аргументовано доводить, що у своєму проекті Конституції (власне, формально це був проект цілої партії УНП, а не персонально Міхновського) Міхновський використовує слово «українці» у політичному, а не етнічному значенні, та, погодьтеся, коли читати пункт 76 цього проекту («Ніхто не може бути міністром, коли він не є українцем з роду»), то підсвідомо починаєш думати: а яка ж інстанція буде вираховувати, кого вважати «українцем з роду» і якої частки крові буде достатньо, щоб вважатися таким.

Найстисліше і найконкретніше своє кредо етнічного націоналізму Міхновський виклав у так званих 10 принципах Української Народної Партії, яку спробував організувати з вихідців із РУП. Ця партія не стала найвпливовішим чинником в українській політиці, а от 10 принципів УНП ми можемо зазначити як достатньо показову віху в «оборонному етапі» української ідеї.

УНП — це невеличка партія, у якій соціалістичні мотиви поєднувалися з мотивами етнічного націоналізму. 10 принципів — це, безперечно, наслідування 10 заповідей християнства. Можна провести аналогію з біблійними мотивами «Книги буття українського народу (Закону Божого)» Костомарова, але, на відміну від подальшої ідеологічної праці «Дві російських народності» з її аналізом рис українців, у Міхновського, як і в Біблійних заповідях, уже є традиція надання настанов, як слід поводитися, а не лише констатація наявного стану речей.

У нас часто люблять говорити чи писати на якусь тему, не ознайомившись із першоджерелом. Тож надам тут повний перелік 10 заповідей УНП від Міхновського:

«1. Одна, єдина, неподільна, від Карпат аж до Кавказу самостійна, вільна, демократична Україна — республіка робочих людей.
2. Усі люди — твої браття, але москалі, ляхи, угри, румуни та жиди — се вороги нашого народу, поки вони панують над нами й визискують

нас.

3. Україна для українців! Отже, вигонь звідусіль з України чужинців-гнобителів.
4. Усюди й завсігди уживай української мови. Хай ні дружина твоя, ні діти твої не поганять твоєї господи мовою чужинців-гнобителів.
5. Шануй діячів рідного краю, ненавидь ворогів його, зневажай перевертнів-відступників — і добре буде цілому твоєму народові й тобі.
6. Не вбивай України своєю байдужістю до всенародних інтересів.
7. Не зробися ренегатом-відступником.
8. Не обкрадай власного народу, працюючи на ворогів України.
9. Допомагай своєму землякові поперед усіх, держись купи.
10. Не бери собі дружини з чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами, не приятелюй з ворогами нашого народу, бо ти додаєш їм сили й відваги, не накладай укупі з гнобителями нашими, бо зрадником будеш».

У 10 заповідях УНП Міхновський ще віддає шану своєму соціалістичному минулому, омріяна Україна в нього — це демократична республіка «робочих людей». Та тут він уже відверто декларує ідеали, які в подальшому були взяті на озброєння українськими ультраправими колами, крайню ксенофобію й несприйняття інших культур, націй. Водночас цей декалог Міхновського — взірець ще оборонної, а не наступальної ідеї, хоч перший пункт і говорить про самостійну українську республіку. Усі подальші пункти спрямовані на захист етнічного українського ядра, української мови й українського простору.

«Не працюй на ворогів», тобто не працюй в установах «чужинців-гнобителів» і «ренегатів-відступників». Не переходь на інші мови («Завсігди уживай української мови»). Тримайся своїх («держись купи»), зневажай чужих. «Чужими» чітко названі цілі народи: «москалі, ляхи, угри, румуни та жиди». Аби не було сумнівів у тому, що вони чужі, їх названо «ворогами нашого народу». Ультранаціоналісти для виправдання цієї ксенофобської тези Міхновського роблять наголос на другій частині речення «поки вони панують над нами й визискують нас», дивуючись, що підкреслення національності

«ворогів» — це вже ксенофобія і виправдання цієї ксенофобії неприпустиме.

Щоб не було сумнівів у ставленні до чужинців, читаємо 10 пункт. Тут уже без згадки про «панування» й «визискування» дана чітка рекомендація: жодних змішаних шлюбів. Мішати, за Міхновським, українську кров із чужинською неприпустимо. Отже, згідно із Міхновським, я не мав права на народження. Мій батько — етнічний українець, народжений у Києві, а мама — набута, тобто українською громадянкою вона стала у свідомому віці, а за походженням — етнічна росіянка, народилася в Москві. Тож мій батько не мав права брати маму за дружину (бо вона «з чужинців», і, відповідно, я мав стати батьковим ворогом). За іронією долі, якраз не мій батько, а саме я брав участь у виборюванні Незалежності України, а мама надавала мені всю можливу моральну підтримку.

В Україні є мільйони громадян, які стали нащадками змішаних шлюбів, — і це яскравий приклад, що ксенофобські ідеї Міхновського нині застарілі, неприйнятні і часто вкрай небезпечні.

Цей захисний механізм для етносів, що бояться зникнення або асиміляції, — не вигадка українця Міхновського, ми зустрічаємо його серед багатьох інших народів. Через періоди «захисного націоналізму», передусім мовного, пройшли багато так званих недержавних націй.

Захисні заходи в національній ідеї подекуди рятують від асиміляції більшим народом. Саме ним чехи й фіни завдячують відродженням власних мов попри перебування в складі іншомовних імперій (Австро-Угорської та Російської). Завдяки романтичним і оборонним концепціям українці наприкінці XIX – на початку XX століття розвивали власні театр, книговидання та журналістику. Та утворення державності у 1918 році засвідчило, що такі концепції певною мірою стали архаїзмом, а подекуди й небезпекою. Якщо на першому етапі Української революції у 1917 році державним діячам Центральної Ради якраз стало мудрості бути вищими за ксенофобські погляди, то подальший період української революції повернув її саме в бік теорій Міхновського, що «москалі, ляхи, угри, румуни та жиди — се вороги нашого народу».

У деяких публікаціях наводять дані відсоткового співвідношення керівництва більшовицької партії чи силових органів (НКВС). У

наукових працях така інформація може бути підставою для холодного аналізу. Та часто ці дані слугують поширенню ксенофобських, і зокрема антисемітських, ідей на території колишнього СРСР.

Участь українського єврейства в революції на боці більшовицької партії і справді була колосальною. От тільки чому ми не наважуємося поставити собі питання: а чому українське єврейство, українські росіяни, представники інших національних меншин та й багато «етнічних українців» пішли за більшовицькою ідеєю? Адже в них був вибір на території України: змагатися за ідею створення української держави (незалежницька ідея), збереження Росії («біла» ідея), Радянської республіки (більшовицька ідея), за польську ідею й ще безліч менших ідей (наприклад, кримська, анархічна, регіональні ідеї тощо). Усе населення України на момент проголошення Української держави стало її громадянами, тобто всі вони були українцями різного етнічного походження. «Ліва», «соціалістична», Центральна Рада етнічне питання розуміла, тому кооптувала до свого складу партії представників етнічних меншин, утворила державні інституції, які займалися б етнічними меншинами (впритул до створення Міністерства єврейських справ). Та після ліквідації Української республіки генералом Скоропадським по перспективах міжетнічного миру в Україні був нанесений новий потужний удар (перший був завданий агресією червоних російських та українських сил). Чому так багато представників етнічних меншин згодом обрали ідею більшовизму, а не ідею створення української держави? Ми не наважуємося замислюватися, а чи є за це відповідальність (або безвідповідальність) і тогочасного рівня розвитку української національної ідеї? Українська національна захисна ідея а ля Міхновський не захотіла розглядати етнічні меншини як частину української нації. Вони, згідно з оборонним концептом, були ворогами. То що мають робити вороги? Чекати, поки їх знищать, чи, як мінімум, заберуть майно? Якщо хтось вважає тебе ворогом і прагне підкорити, знищити чи вигнати, то в тебе три виходи: а) підкоритися; б) емігрувати; в) боротися. Боротьба на війні означає брати гвинтівку в руки. Настане час — і з'явиться покоління українських істориків, яке зможе розглянути трагедію втрати української державності в 1917—1921 роках як наслідок помилок української національної «оборонної»

концепції в стилі Міхновського. Українці втратили частину себе, бо власні етнічні меншини слід було навчитися розглядати як частину себе. Не захотіли? Почали сегрегацію і, зрештою, погроми. Тож не варто дивуватися, що українське єврейство й українське російськомовне робітництво в своїй масі обрали «інтернаціоналістську» за фразеологією армію.

Аналогічна проблема спіткала і донців, і кубанців — етноси, які могли перетворитися на нації, відчайдушно змагалися за це в аналогічний період. Але весь попередній час перебування в Росії вони перебували в романтичній і захисній фазах, тобто оспівувалася козацька (донська й кубанська) атрибутика й культура, і ці два етноси огороджувалися від впливів інших. Одна з моїх бабусь — етнічна донська козачка, народилася в станиці Новомиколаївська, потім — місто Новобудьонівськ, тепер — Новоазовськ. Нині це місто окуповано проросійським квазі утворенням ДНР. За розповіддю бабусі, козаки зневажливо ставилися до змішаних шлюбів що з «кацапами» (зневажлива назва росіян), що з «хохлами» (зневажлива назва українців). І другий шлюб моєї прабабусі з українцем-розглядався оточенням як «низькосортний». Хоча начебто родина й вижила після того саме завдяки тому, що припинила згадувати на людях донське-козацьке минуле. За твердженням бабусі, мій прапрадід і його рідний брат пішли як козачі офіцери в Добровольчу армію й були розстріляні «червоними» в 1919 році.

Це історія не лише моєї родини. Донці й кубанці, маючи пільги від Російської імперії, усвідомлювали себе не лише окремим етносом, а й окремим соціальним шаром і не хотіли ділитися своїми пільгами з населенням. Прийшлих (а їх уже була більшість населення на Дону й Кубані) зневажали й називали «іногородніми». І от, коли з'явилася можливість, виявилося, що «іногородні» (а це не лише етнічні росіяни, а передусім етнічні українці) теж можуть тримати гвинтівку в руках. І тримати ці гвинтівки вони стали значною мірою в Червоній армії. Тож «оборонна» ідея донців і кубанців спрацювала проти двох народів, які тепер успішно асимілюються росіянами і з часом можуть втратити здатність до етнічного відродження.

До чого можуть призвести ксенофобські «оборонні» концепції, можна побачити на прикладі одного з найбільших геноцидів XX

століття — вирізання етносу тутсі представниками етносу хуту в Руанді. Місцева газета «Кангура», яка перебувала під впливом націоналістичних політиків хуту, у спецвипуску в грудні 1990 року оприлюднила так звані «10 заповідей хуту» з явною ксенофобією щодо тутсі. Радіостанція RTLM (Вільне радіо і телебачення тисячі пагорбів), яка вийшла в ефір у 1993 році, між популярною музикою, спираючись на ці 10 заповідей, закликала нищити «тарганів» (алегорично-принизлива назва представників народу-ізгоя), і тепер аргументовано вважається структурою, що розпалювала міжетнічну ворожнечу, і співвідповідальною за гори трупів людей, розстріляних і порубаних мачете.

Тож нині зрозуміло, що з «оборонного» етапу було можна брати елементи збереження національної мови та національних традицій, проте жодним чином не переносити з неї ксенофобсько-агресивні елементи, які мають бути не лише не сприйняті, а й прямо засуджені.
Наступний етап у розвитку національної української ідеї — це ідея «**наступальна**». Українські мислителі, державні діячі й навіть вояки далеко не одразу прийшли до ідеї окремої держави. Довший період панували різноманітні федералістські ідеї, що і не дивно для етносу без держави. Найбільші козацькі воєначальники, які закарбували свої імена в історії, Хмельницький і Мазепа, не оголошували окремих українських держав. Свідомість еліт пізнього Середньовіччя ще не дозволяла їм піднятися до того рівня осмислення, де держави можуть засновувати представники некоролівських династій. Тому козацька мрія — це піти в підпорядкування, але з максимальними повноваженнями (вольностями), і ще щоб за це платили. Тому Хмельницький з підданства польського зрештою обрав підданство російського царя, а Мазепа встигав послужити і польській короні, і російському Кремлю, а в останній період життя обрав шведську протекцію. Тобто не незалежну українську державу, а щось на кшталт автономії, протекторату під більш цивілізованим і менш деспотичним, аніж російське, керівництвом.

Костомаров, який у цій статті й майбутній книжці розглядається як ідеолог романтичної версії, цікавий тим, що, на відміну від «Двох російських народностей», у таємному «Законі Божому» («Книгах буття

українського народу») мріяв разом з товаришами вже не про підлеглість України (як Хмельницький і Мазепа), а про рівність разом з іншими народами. Та все-таки мова йшла про федерацію — ідеал тодішніх слов'янофілів серед багатьох слов'янських народів.

Федералістом був і унікальний мислитель України Драгоманов, який, попри всю патріотичну діяльність, усе ж таки ще не бачив реальної можливості для окремої української держави.

Першим же, хто підняв питання про окрему українську державу, вважається Юліан Бачинський (1870–1940) у своїй «Ukraina Irredenta». Бачинського нині шанувати не дуже модно, бо в Україні тренд на «правий» ухил, а він став одним із засновників «лівої» партії. Закінчив він ще прикріше — став радянофілом, ультралівим, повернувся 1933 року з еміграції в УРСР і, зрозуміло, як і багато інших радянофілів-«возвращенців», був згодом підданий репресіям, арештований своїми новими українськими «товаришами» з ультралівого більшовицького руху й загинув у концтаборі. Тим не менше, саме Бачинський перший, у 1895 році, обґрунтував революційну тезу про політичну незалежність України, про «Вільну, велику, політично самостійну Україну».

За 5 років йому вже вторив на Наддніпрянщині Міхновський. Центральна Рада в 1917 році, що починалася як орган федералістського спрямування, тобто перетворення Росії на «демократичну» федерацію, поступово після агресії з боку більшовиків стала-таки на незалежницькі події. А проте ж більшість населення України ще не була на той момент готова до усвідомлення необхідності української Незалежності, і в боротьбі ідей незалежницька ідея програвала ідеї «інтернаціоналістській». В «інтернаціоналістську» ідею повірило більше українців, а про те, що на практиці вона виявиться більшовицькою партійною кривавою диктатурою, здогадатися ще не могли. Та сама ідея виборювання незалежності української держави, безперечно, проявилася найактивніше саме в роки 1917–1921-й, до яких у сучасній історичній традиції з діаспори перекочував термін «визвольні змагання», щоправда одеський історик В. Савченко аргументовано корегує цей термін, підкреслюючи, що далеко не всі (а можливо, навіть і не більшість українців, які взяли в руки зброю в революційному вирі) боролися саме за окремішню українську державу,

тож цей період об'єктивніше окреслювати терміном «Українська революція 1917–1921 рр.».

Попри це, для означення «наступального етапу» варто взяти текст не з цих років, а сформульований згодом. Найкоротший і, зрештою, найвпливовіший текст наступальної ідеї — це «Декалог українського націоналіста»:

«Я — Дух одвічної стихії, що зберіг Тебе від татарської потопи й поставив на грані двох світів творити нове життя:

1. Здобудеш Українську Державу або загинеш у боротьбі за Неї.
2. Не дозволиш нікому плямити слави, ні честі Твоєї Нації.
3. Пам'ятай про великі дні наших Визвольних змагань.
4. Будь гордий з того, що Ти є спадкоємцем боротьби за славу Володимирового Тризуба.
5. Пімсти смерть Великих Лицарів.
6. Про справу не говори, з ким можна, а з ким треба.
7. Не завагаєшся виконати найнебезпечнішого чину, якщо цього вимагатиме добро справи.
8. Ненавистю і безоглядною боротьбою прийматимеш ворогів Твоєї Нації.
9. Ні просьби, ні грозьби, ні тортури, ані смерть не приневолять тебе виявити тайни.
10. Змагатимеш до посилення сили, слави, багатства й простору Української Держави».

Автору «Декалогу» Степану Ленкавському (1904–1977) на момент написання було 25 років. «Декалог» було оприлюднено влітку 1929 р., невдовзі після І Великого збору ОУН у Відні, у якому молодий націоналіст теж брав участь. І хоча традиційно ідеологом українського націоналізму, який на кілька десятиліть перебрав на себе основну роль у боротьбі за українську державу, вважається Дмитро Донцов, я помістив саме текст Ленкавського як зразок «наступального» етапу. Як уже підкреслював, для ідентифікації етапів я намагався обрати тексти, де в стислій формі відображається суть напрямку, а Ленкавському це вдалося найбільше.

Саме «Декалог» став найбільш впливовим і відомим коротким документом, його наслідувачі «12 прикмет характеру українського націоналіста» та «44 правила життя українського націоналіста» не набули такої популярності.

«Декалог», як і «10 принципів УНП» Міхновського, є парафразом 10 заповідей Біблії. Як і у Міхновського, тут можна знайти типові «захисні функції»: «Про справу говори з ким треба, а не з ким можна», що є явною настановою в умовах підпільної боротьби. Та, на відміну від тез Міхновського, де Україна — «республіка робочих людей» була мрією, а не орієнтиром для виборювання, «Декалог ОУН» спрямований на борців, тих, хто планує наступ у тій самій підпільній боротьбі, а не лише захист.

У «Декалозі» ОУН уже не цікавило питання, хто з ким спить із членів організації, тут уже немає місця вузькій ксенофобії типу Міхновського. Зрештою, це можна пояснити навіть тим, що демократичні визвольні змагання ще були зовсім не віддалені у часі і значна частина учасників І Збору ОУН брала участь в організації демократичної моделі держави. І хоч неуспішність у його реалізації надихнула колишніх офіцерів УНР організувати, спочатку за польським прикладом, Українську Військову Організацію, а потім і ОУН-структури, які для досягнення мети готові були й до терористичної діяльності, тим не менше, у сфері міжетнічних стосунків у цей період ОУН ще трималася певних меж. Можливо, це пов'язано з фігурою тодішнього лідера й очільника ОУН Євгена Коновальця, який у стратегічному мисленні, можливо, був на голову вищим за своїх наступників Андрія Мельника та Степана Бандеру, а може, це було лише питання часу. Коновальця було підірвано в 1938 році (підірвав інший українець-чекіст Судоплатов), коли ОУН ще не ввійшла в настільки тісну взаємоспівпрацю з німецькими структурами, як це сталося в подальших 1939—1941 рр., і яка тепер піддається аргументованій критиці.

Ворожість до «ворогів» у «Декалозі» проявляється аж ніяк не менше, аніж у «10 пунктах УНП»: «Ненавистю і безоглядною боротьбою прийматимеш ворогів Твоєї Нації», — але хто такі ці «вороги», тепер не конкретизується.

Здобуття української держави оголошено найвищою метою і цінністю: «Здобудеш Українську Державу або загинеш у боротьбі за Неї». Вибір досить обмежений: або боротьба, або смерть. Усе інше, відповідно, можна трактувати як угодовство з ворогом. Недаремно більшість убитих ОУН і УВО в 1920—1930-х у Польщі були не етнічними поляками, а етнічними українцями. Працюєш у польській установі й не борешся сьогодні, тобто вже, за українську державу — можеш бути потрактований як ворог. Найбільш скандальним було вбивство за «угодовство» Івана Бабія (1893–1934), колишнього січового стрільця, вояка Української Галицької Армії, Армії УНР, тобто людини, яка боролася за Незалежність України якихось 15 років перед тим. Але на момент убивства він на посаді директора Академічної гімназії у Львові вважався тим, хто шукав компроміси з Польською державою зі шкодою інтересів підпільного українського руху, а значить, з позиції ОУН, є привід для вбивства.

Ця схематичність озлобила не лише українську демократичну спільноту проти ОУН і УВО (наприклад, жорсткий лист проти «українських терористів» написав предстоятель УГКЦ митрополит Андрей Шептицький (1865–1944)). Як засвідчила практика, ця теза виявилася непродуктивною з погляду об'єднання українських сил на Західній Україні та навіть суто українських націоналістичних сил і далі. Коли була утворена Добровольча дивізія СС Галичина (14-та гренадерська) в 1943 році, то серед її організаторів і керівного офіцерського складу можна було побачити тих, хто служив у польському війську, тобто допомагав збройно польській державі. Згідно з настановами ОУН, — явні угодовці.

Сполучення «оборонної» й «наступальної» складових української ідеї призвело до таких трагедій, як Волинська, де частини УПА, на жаль, взялися до фізичної ліквідації українців польського походження (етнічних поляків). Вони не вважали їх українцями, вони вважали їх поляками, а поляки, згідно з Міхновським, —вороги. А далі вступає в дію «Декалог ОУН»: ворогів слід винищувати, бо «8. Ненавистю і безоглядною боротьбою прийматимеш ворогів Твоєї Нації».

Аналогічно частина українського націоналістичного руху взяла участь в антисемітській істерії. Знову ж таки, вони не вважали українців єврейського походження українцями. Вважали ворогами. А

ворогів слід знищувати. На щастя, українці не замарані безпосередньо в розстрілах у Бабиному Яру, що постійно намагалася сфальсифікувати радянська пропаганда, але моральна відповідальність за розстріли й знищення українців єврейського походження (українських етнічних євреїв), безперечно, лежить і на українських націоналістичних організаціях, які на той момент співпрацювали з німецькою владою, тобто були колобарантами, згідно з європейською класифікацією. Моральна відповідальність за злочини своїх союзників-німців у 1941 році лежить на обох уламках ОУН, так само, як на 500 000 українських комуністах — відповідальність за Голодомор 1932–1933 рр. І в одній, і в іншій організаціях були українські патріоти. У 1941 р. члени ОУН крізь пальці дивилися на злочини німців (бо мали виправдання в поєднанні «оборонної» та «наступальної» складових української національної ідеї — щоб була українська держава, і без ворогів. Перелік ворогів — знову до Міхновського), а в 1932–1933 рр. українські комуністи очевидно виправдовували сталінські злочини ідеями інтернаціоналізму, соціалізму, колективізації, індустріалізації й іншими пропагандистськими штампами радянської пропаганди.

Українська національна ідея виявилася неготовою дати алгоритм поведінки у новоствореній державі.

А якою має бути та українська держава? На яких принципах побудована?

Принципи «Декалогу» — це принципи боротьби за державу: «ні просьби, ні грозьби», «не дозволяй», «пам'ятай», «пімсти» — усе це в процесі боротьби за неї, за державу. А якою ж вона має бути?

У 10 пункті ми бачимо, що теоретично вона омріюється як сильна, славна, багата й простора. Принаймні така настанова: «Змагатимеш до посилення сили, слави, багатства й простору Української Держави». Тож з «наступального» етапу української національної ідеї можна було брати сам напрямок на створення держави. І при цьому відкидати постулати Дмитра Донцова, який стверджував, що заради успіху націоналіст має бути «аморальним». Якою ж має бути здобута держава, третій етап української національної ідеї відповіді не давав.

Отже, ми дійшли висновку, що всі три стадії української національної ідеї були необхідними й поступовими: спочатку омріяти минувщину, потім захистити чинну національну ідентичність, а потім,

у міру готовності, боротися й вибороти національну державу. При цьому вони мали й характерні вади, які призводили до ксенофобії, браку толерантності і, відповідно, прикрих жертв.

А далі? А далі, на наступному етапі, після виборення омріяної держави національна ідея забуксувала.

Ми боролися за державу, не дуже чітко уявляючи, що вона має собою являти. Соціалістичні лідери ХХ століття йшли в ногу з часом і орієнтувалися на створення держави, яка була би моделлю справедливості. Але в процесі Української революції 1917—1921 рр. ця ідея розбилася об потужніші хвилі, комуністичний напрямок зрештою розчинився в московському більшовизмі, а націоналістично-оунівський почав орієнтуватися на італофашистську та німецьконацистську моделі. Хоч спроба демократизації ОУН часів УГВР (Української Головної Визвольної Ради) і лібералізувала оунівські вождівські постулати, у суспільній уяві вони були менш популяризовані, аніж праці Донцова чи «Декалог ОУН».

Українська національна думка виявилася не надто готовою до проголошення Незалежності. Можу сказати за себе: у юнацтві я припустився двох хронологічних помилок у розрахунках: я планував тривалу боротьбу за Незалежність. У школі готувався до тюрем і таборів, до багаторічних битв. У 9 класі покликав матусю на кухню й попередив, що планую вступати в університет Шевченка, але вона має бути готовою, що мене виключать звідти, у нас буде обшук, а потім мене посадять. Такими були мої передбачення. Зрештою так і сталося. Мене виключали з університету в 1988 р. за так званий «український буржуазний націоналізм» (усіх українських патріотів у СРСР звинувачували саме з таким формулюванням), у 1990 р. у нас удома був обшук, а на початку 1991 року мене посадили в Лук'янівську в'язницю за те, що я керував захопленням університету Шевченка (так званим «окупаційним страйком»). Зараз ці юнацькі слова й приготування викликають усмішку. Тоді ж не викликали, бо часи були інші. Ці тактичні передбачення здійснилися. А от те, що у виборюванні Незалежності, замість кількох десятиліть у тюрмах і таборах, минуло лише 4 роки, було першою хронологічною помилкою в передбаченнях-розрахунках.

Але була й друга (у моїй уяві) помилка в розрахунках щодо незалежної України. Це мав бути взірець свободи, демократії, країна, що забезпечує добробут народу. Проте нині ми ще далі від цього ідеалу, ніж у 1991 році. Чому Україні не вдалося?

Моя версія, що ґрунтується на особистих знаннях і досвіді: це відбулося не через брак інституцій і не через наявність-відсутність тих чи інших політиків. І демократичні інституції в Україні всі створені, і нових «антикорупційних органів» під тиском Заходу країна наплодила, і все одно не так. І президентів, і депутатів Україна міняє періодично. Так, якщо в Україні за цей період змінилося вже 6 президентів, то в Росії — лише 3, а в Білорусі — узагалі один і той самий. Та хочеться порівнювати Україну не з Білоруссю й Росією, а хоча б із Латвією, Литвою, Естонією, з якими були разом в СРСР і з якими водночас отримали Незалежність. Проте ці порівняння не на користь України.

Тож моя версія: брак ідей, відсутність Світоглядної Реформації, через яку пройшли решта європейських країн у різний час, тобто відсутність нового рівня національної ідеї. Саме тому я наважуюсь і пропоную до уваги саме своє бачення наступного етапу ідейного розвитку нації.
Отже, четвертий етап української національної ідеї — «**конкурентний**».

Конкуренція — це змагання, суперництво. Вона існувала в природі задовго до виникнення людства. Конкуренція за їжу, тобто за ресурси. Конкуренція за територію, тобто за простір, і знову-таки за ресурси. Конкуренція за самку чи самця, тобто за увагу, за секс, і теж-таки за ресурси. Отже, все у світі можна звести до ресурсів, ресурсної бази заради кращого життя. І людство змагається з природним світом за захоплення якомога більшої кількості ресурсів, а між собою — за їх привласнення. І хоч світ наділив індивідуумів безліччю стримувальних механізмів: від кам'яної сокири до атомної зброї — конкуренція невмируща. Конкуренція є не лише між затятими супротивниками та антагоністами. Навіть у найдружнішій родині є підсвідома конкуренція між дітьми за увагу батьків. А як діти виростають, то і внутрішньородинна конкуренція може призводити до малоприємних або трагічних наслідків, тут відсилаю охочих перечитати «Кайдашеву сім'ю» класика української літератури Івана Нечуя-Левицького.

Наступним за терміном «конкуренція» світ вигадав термін «конкурентоспроможність» — здатність того чи іншого об'єкта чи суб'єкта до конкурентного змагання з іншими об'єктами чи суб'єктами. Якщо ви поїхали на шкільну олімпіаду з математики, то, певно, викладачі відчували вас конкурентоспроможним щодо інших учнів, та і ви, якщо не відмовилися, почувалися спроможними змагатися з іншим. І ось завдання роздані, і час пішов: хтось виконав завдання із випередженням графіку, хтось довше думав (а можливо, за цей час відгадав усі задачки), а хтось здав чистий аркуш паперу з думкою, що, вочевидь, він конкурентоспроможний більше, скажімо, у літературі. Отже, конкурентоспроможність можна визначити за ходом змагання та найбільше за наслідками.

Є термін «національна конкурентоспроможність». Він безпосередньо прив'язаний до рівня життєвих стандартів, які, у свою чергу, прив'язані до рівня розвитку економіки (зростання, падіння чи стагнації). Не переповідатиму тут теорії Майкла Потера, американського економіста, ідеолога теорії конкурентоспроможності держав, охочі можуть проштудіювати його книжку «Competitive Advantage of Nations». Не переповідатиму і його критиків типу нобелівського лауреата і теж американського економіста Пола Кругмана. Зауважу лише, що, незважаючи на всю критику, теорія конкурентоспроможності вже давно стала одним з вагомих оцінювальних чинників у світі. Існують різні інституції, які досліджують конкурентоспроможність або випускають цілі рейтинги конкурентоспроможності країн, варто згадати хоча б Всесвітній економічний форум, Міжнародний інститут розвитку управління в Лозанні (Швейцарія), Організацію економічного співробітництва та розвитку тощо.

Від Майкла Потера пішла традиція передусім розглядати економічні чинники як умови доброї конкурентоспроможності держави. Всесвітній економічний форум у 1986 р. розробив власну оцінку методики конкурентоспроможності країн, розбивши на 8 груп (і аж 381 показник):

- внутрішній економічний потенціал;
- зовнішньоекономічні зв'язки;

- державне регулювання;
- кредитно-фінансова система;
- інфраструктура;
- система управління;
- науково-технічний потенціал;
- трудові ресурси.

Як бачимо, оцінюються вже наслідки всесвітньої конкуренції. Та що нам з вами, якщо ми не живемо в успішних, з погляду рейтингів конкурентоспроможності, Швейцарії чи США, Сінгапурі чи Швеції? Популярні Джеймс Робінсон і Дарон Аджемоглу розповідатимуть вам про інституції, а за браку аргументів говоритимуть, що у вас не «інклюзивні» політичні й економічні інституції, а «екстрактивні». За розумними словами ви не побачите пояснення, чому, наприклад, романомовні Гаїті, єдина республіка, де перемогли раби, живуть в рази гірше за романомовну Домініканську Республіку, хоча обидві вони розташовані на одному острові. Легше, звісно, пояснювати різницю між добробутом у прикордонних містечках США і Мексики.

У істориків є ще смішніша фраза, яка пояснює, чому небо блакитне, а трава зелена: «Так склалося історично». Питання в тому, як змінити те, що «склалося історично». Як з нації, яка програє конкуренцію іншим, стати нацією конкурентоспроможною, успішною, щасливою й перспективною?

Книга, тизером якої є ця стаття, базується на переконанні, що в основі успіху чи неуспіху нації лежать ідеї. Інституції й технології є похідними від ідей. Геніальність соціолога Макса Вебера (1864–1920) полягала в тому, що він докладно описав це й пояснив ще в 1905 р. Питання тепер, чи розуміння цього процесу може вплинути на ту чи іншу націю, відкорегувавши її неуспішну дійсність у конкурентоспроможний бік.

Конкуренція системами спільних цінностей і системами виховання та освіти, за Вебером, є передумовою успіху в конкуренції товарами й послугами. Інтелектуальна складова в просуванні товарів уже стала невід'ємною складовою сучасних успішних економік. Та мова не про конкуренцію економік. Світ конкурує самими ідейними системами. Привабливість системи цінностей того чи іншого народу й країни

матеріалізується в її привабливість в очах світу, що стає як засобом впливу цієї країни, так і магнітом для додаткових ресурсів до цієї країни.

Світ перебуває у глобальній конкуренції. Між економіками, культурами, міфами, зброєю, силами тощо. Але перед тим як розвинути власну силу (якою і є перелічені переваги), слід обрати стратегію внутрішнього розвитку нації. Власне, те, чого бракує Україні.

Українцям стало ідей, щоб не розчинитися серед інших етносів — це вже неабияке досягнення, адже багато з них втратили свій потенціал і або обрали самостійно стратегію асиміляції, або були асимільовані потужнішим сусідом. Романтична ідея забезпечила українцям міф переваги над сусідами, міф, заради чого слід дотримуватися своєї культури. Захисна ідея допомогла захиститися від асиміляції потужніших сусідів. Наступальна ідея допомогла вибороти державність. Скільки етносів, які мали і романтичну, і захисну складову, не змогли вибороти Незалежність. Деякі борються досі, як-от каталонці.

А от що робити з Незалежністю, українці не встигли додумати. Як поводитися в умовах незалежної держави? Тому й програємо в умовах жорсткої конкуренції із сусідами. Наче і всі інституції є, а з демократією й добробутом проблеми. І поки ми не визначимо інші цілі й не видозмінимо ціннісні ідеали, так і триватиме далі. Бо в конкурентній боротьбі найслабший, найневитриваліший, найнеобізнаніший, найнепідготованіший може виграти бій, але найімовірніше програє війну. У війні (змаганні) ідей слід навчитися народжувати і впроваджувати ідеї.

Отже, у чому полягає четвертий етап української національної ідеї, «конкурентний»? Ось 25 його пунктів.

1. **Навчайся критичного мислення.**
2. **Учися відстоювати власні принципи.**
3. **Учися боротися за свої права і свободи.**
4. **Підвищуй власний рівень культури.**
5. **Усвідом себе українцем.**
6. **Збільшуй, а не зменшуй історичний пантеон.**

7. **Учись обирати.**
8. **Вгамуй власну агресію.**
9. **Учися толерантності.**
10. **Сприяй конкуренції, а не монополії.**
11. **Учись отримувати гідну платню.**
12. **Опануй нову етику праці.**
13. **Пізнай етику самообмеження.**
14. **Вивчай українську мову.**
15. **Шануй народну традицію.**
16. **Бережи стародавню архітектуру.**
17. **Веди здоровий спосіб життя.**
18. **Бережи природу.**
19. **Облаштовуй свою територію, а не мрій про чужу.**
20. **Подорожуй Україною.**
21. **Мандруй світом.**
22. **Вивчай іноземні мови.**
23. **Учися вчитися.**
24. **Навчися системності.**
25. **Будь щасливим.**

Ці 25 пунктів я повноцінно розкриваю в анонсованій книжці, пояснюючи, чому саме їх варто обрати за орієнтири для нації. На жаль, обраний формат статті не дає змоги розкрити весь історичний контекст і всі переваги цих принципів, тож доведеться хіба що пунктирно пройтися по кожному.

1. Навчайся критичного мислення

Критичність мислення для конкурентного світу є передумовою прогресу й подальшого успіху. Без ознак критичного мислення людиноподібна істота досі не наважилася би підсмажити шмат м'яса у вогні й трималася би старих, заскорузлих штампів, що здобич слід поїдати винятково криваву.

Відсутність критичного мислення дозволяє українцям користуватися здебільшого старими здобутками власної національної ідеї. Тож якщо ми продовжуватимемо надихатися й далі ксенофобськими пасажами

Міхновського про мову й кровозмішення, то не встигнемо навіть помітити, як сусіди вже опановуватимуть космос.

Отже, аби народити щось нове, слід учитися ставити під сумнів старе. Однак ставити під сумнів старе — не означає відкидати його. На традиціях існують самі народи, тримаються родинні стосунки. Якщо ви прикриватиметеся критичним мисленням, щоб не допомагати своїм немолодим батькам, то це буде не критичне мислення, а свинство. Отже, критичного мислення слід навчатися.

Навчайся критичного мислення!

2. Учися відстоювати власні принципи

Наступний крок після осмислення — це здатність відстоювати власні смисли. Ці 25 пунктів — лише дороговкази для нації. У кожного з нас є персональні настанови, або закладені з дитинства, або надбані в процесі життєвого досвіду. Та дороговкази залишаться лише мріями, якщо ми їх не втілюватимемо. Для втілення потрібно вчитися відстоювати власні принципи. Перед оточенням, перед суспільством. Легко відстоювати принципи, якщо вони прийнятні для більшості. У рази важче, коли ти пливеш проти течії, коли переконаний у власних принципах, але більшість має іншу думку й категорично не хоче сприймати тебе. Це важко, але можливо. І необхідно.

Учися відстоювати власні принципи.

3. Учися боротися за свої права

Цей пункт на перший погляд подібний до попереднього, а проте між ними є чітка й велика відмінність. Принцип може мати індивідуальну природу, це власне переконання. Права ж регламентуються: у давнину — в усній формі, нині здебільшого у формі державотворчих чи міждержавних актів. Жінки виборювали собі право голосу нарівні з чоловіками, афроамериканці в США виборювали скасування сегрегації, чорношкіре населення ПАР виборювало скасування системи апартеїду. Різноманітні мирні чи криваві «революції» («Майдани») в Україні доводять, що коли відчуття несправедливості переходить межу, українці готові виходити на вулиці чи барикади. Та слід вчитися відстоювати власні права й без барикад і демонстрацій, щоденно й рутинно. Іноді це важче. Та цього слід учитися.

Учися боротися за свої права.

4. Підвищуй власний рівень культури

Культура — це не лише мистецтво, як думає багато співгромадян, це не лише єгипетські піраміди, скульптури Мікеланджело чи вірші Шевченка, культура — це не лише матеріальне, а й духовне, культура — це весь комплекс цінностей, який відпрацювало людство. Отже, усі 25 принципів, які пропонуються мною як новий етап української національної ідеї, можна зарахувати до культури.

Та в цьому пункті йдеться передусім про особистий культурний рівень. У майбутній книжці я розписую, чому саме українцеві слід не зупинятися в розвитку і що повторення мантр про «наймилозвучнішу мову» й «найпісеннішу націю» ще не є запобіжником від власного хамства та безкультур'я. І, на відміну від попередніх етапів української національної ідеї, я пропоную не лише пишатися минулим, а й працювати над собою нинішнім.

Отже, підвищуй власний рівень культури!

5. Усвідом себе українцем

З усвідомлення себе українцем у середніх класах школи почалися мої сходинки до подальшої боротьби за Незалежність України буквально через кілька років.

Принцип самоусвідомлення був і в попередніх етапах української національної ідеї. Зрештою, усвідомлення себе українцями надихало багатьох, воістину геройських, особистостей на титанічну працю во благо української культури або здобуття української державності. Проте у своїй книжці я розписую новітнє означення українця. Не лише того, хто усвідомлював себе українцем, і не лише того, хто не знав навіть такого слова (як за Середньовіччя й розквіту князівств на території майбутньої України), а всіх, хто жив коли-небудь на території України. Увібрати в себе всю історію цієї землі, а значить, і культуру всіх етносів, які тут колись перебували, — таке новітнє бачення чітко суперечить баченню як Міхновського з його етнічною ксенофобією, так і Костомарова. «Декалог ОУН» починається з преамбули про «татарську навалу», отже, і тут ми бачимо етнічний відсепаровуючий чинник. Моя ж ідея така: усе, що було в Україні, — це наша історія. Наближене розуміння того, що тепер часто називають «політичною нацією» (що само по собі трохи дивакувате, бо сам

термін «нація» якраз і виник у політичному сенсі — як громадян усієї держави, а не лише окремого етносу, навіть якщо цей етнос дав назву всій державі), притаманне В'ячеславу Липинському, і це, зрештою, було зумовлене як його етнічно польським походженням, так і освітою, досвідом і рівнем інтелекту.

Тож я пропоную не лише усвідомити себе українцем, а визнати право бути українцем всім іншим. І з цим буде глибинна суперечка з багатьма панівними в Україні концепціями. Бо всіх, хто не подобається за політичними поглядами чи діями, у нас воліють ототожнювати з іншими етносами (а далі, за Міхновським, оголошувати ці етноси «ворогами»).

Наступна теза: якщо ми маємо право усвідомлювати себе українцями і, відповідно, усе, що відбувалося в Україні, — українською історією, то аналогічне право ми повинні надавати й іншим націям. І це теж буде ударом по чинних концепціях, які за українцями хочуть бачити більше прав, аніж за націями-сусідами.

Усвідом себе українцем.

6. Збільшуй, а не зменшуй історичний пантеон

Якщо ми називаємо все, що відбувалося на території України століттями, українською культурою й історією, то доведеться розширювати власний історичний пантеон. У своїй книжці я розмірковую не лише про тих, кого можна вважати «героями» (традиційне розуміння давньогрецького пантеону). Кого вважати, а кого не вважати героями — це особисте відчуття кожного з нас. Ідеться про те, щоб ми переосмислили етнічно-культурологічне ставлення до історії й увібрали всіх персонажів, незалежно від їхнього етнічного походження та моделі поведінки. Тож цей пункт плавно витікає з попереднього.

Ви будете здивовані, коли дізнаєтеся, як багато особистостей народила Україна та кого наша гуманітарна еліта досі категорично не бажає сприймати як українських персонажів. Я ж доводжу, що не лише ті, хто писав українською чи боровся за українську державу, є часткою нашого умовного пантеону, а всі, хто народилися на цій території. Для послідовників Міхновського це буде ударом, тим не менше, доведеться сприйняти, що всі культури, які творилися в нас і

які належали до російської, польської, угорської, єврейської, австрійської та інших спільнот, — це наша, українська, культура. І відповідно, усі їхні носії — наші. Саме за таким алгоритмом працюють сильні нації — вони максимально залучають до себе інших особистостей, іноді не лише реальних, а й навіть міфічних (як галльські персонажі французького кіно). Якщо ми хочемо, щоб Луганськ, Одеса, Крим були Україною, то нам слід навчитися вивчати кримських Гераїв як українських ханів (адже Крим — це Україна!), а одеських російськомовних письменників — як українських. Це ламання стереотипів гуманітарної традиції, та відсталу від сучасності традицію таки доведеться поламати, і у своїй книжці я це доводжу.

Тож збільшуй, а не зменшуй історичний пантеон!

7. Учись обирати

У 1991 році ми вибороли представницьку демократію. В Україні за 28 років Незалежності було 6 президентів. Безліч українців пройшли через 8 каденцій Верховної Ради. А проте відставання України від країн Центральної Європи не зменшується, а збільшується. Владу українцям не привезли з Марсу, і досі скаржитися на «інородців», на руки Кремля, Варшави чи вже Брюсселя й Вашингтона в усіх внутрішніх негараздах теж не вдасться. У нації проблеми з умінням обирати владу, а отже, слід учитися. Звісно, проблемою є те, що українська демократія не мала тяглості, перебування в авторитарних монархіях чи тоталітарній псевдосоціалістичній державі не сприяли цьому вмінню. Та авторитарні ідеї, притаманні різним етапам української національної ідеї, слід відкинути як допотопні. Слід навчатися демократичних процедур.

Учись обирати!

8. Вгамуй власну агресію

Зараз Україна перебуває під тиском російської агресії. Росія окупувала частину українських земель та спричинила смерті тисяч наших громадян. Агресія спонукає до опору, який українці сміливо демонструють.

При цьому слід прагнути долати внутрішню агресію. Вона перешкоджає конкурентному розвитку української нації. У книжці я наводжу статистику вбивств українцями одне одного, і вона,

порівняно з іншими країнами Європи, не на нашу користь. Убивства українців є лише одним із проявів цієї агресії. Країна мусить стати такою, де люди усміхаються. Інакше масова еміграція з країни триватиме. Виїжджають не лише через відсутність належної зарплати чи соціального забезпечення. Виїжджають, коли є відчуття агресії й безвиході навколо.

Вгамуй власну агресію!

9. Учися толерантності

Цей термін унаслідок спецоперацій російських, а згодом і українських спецслужб через націоналістичні організації майже став лайливим. За аналогом слова «педерасти», були сконструйовані слова «толерасти» й «ліберасти» з метою дискредитації понять. Та з'єднатися з країнами Євроатлантичної цивілізації без усвідомлення необхідності толерантності, тобто терпимості і взаємоповаги, неможливо. Проте в книжці я доводжу, що толерантність ніде не є і не буде безмежною, зокрема і в країнах Заходу. Тож слід учитися толерантності й уміти встановлювати її межі.

Учися толерантності!

10. Сприяй конкуренції, а не монополії

Романтизм нашого середовища періоду виборювання Незалежності України не дозволив побачити, як політична монополія КПРС переросла в монополію великого капіталу. Великий капітал в Україні утворився завдяки прямій допомозі номенклатур КПРС, ВЛКСМ та КДБ, до яких згодом долучився криміналітет. Монополізувавши фінансові потоки, вони монополізували й політичну систему в країні. І ілюзія «багатопартійної демократії» жодним чином не підточувала її всевладдя. Українці не стануть заможною нацією, не подолавши системи так званого олігархату. Великий монопольний капітал не дає розвиватися дрібному й середньому бізнесу. А без їхнього розвитку, у свою чергу, не буде передумов для становлення політичних сил, які не потрапили би в пастку залежності від великого капіталу. Прибрати систему олігархату не означає посунути від коштів і влади з десяток найзаможніших та найодіозніших персонажів. Бо на їхню зміну за нашої системи монополізованої економіки й політики просто прийде

десяток інших. Для подолання системи олігархату слід навчитися демонополізувати економіку й політику.

Сприяй конкуренції, а не монополії!

11. Опануй нову етику праці

Доведеться поставити під сумнів поширений український штамп про те, що українці — один з найбільш працюючих народів. Халатність на роботі й неефективна, хоч і тяжка праця на власному городі часто була складовою останніх років етики праці в УРСР. Не надто змінилася ситуація і в незалежній Україні, хіба що на місце городу поступово приходять численні додаткові підробітки.

Та якість праці дедалі відкидатиме українців за світової конкуренції. Україна вже втратила високоточну економіку й чимдалі витісняється у сферу видобутку корисних копалин та найтривіальнішого сільського господарства. Але навіть у сільському господарстві дедалі частіше український ринок піддається зовнішній експансії. Зазвичай спеціалісти пишуть, що країні не вистачає інвестицій і технологій. Я ж стверджую, що країні не вистачає іншої етики праці. Як алергік, я вже багато років не можу собі дозволяти українські овочі і фрукти. Хотів би шанувати українського виробника, але через підступність у використанні отруйних хімікатів рідними українцями змушений купувати закордонну городину. Бо в більшості європейських країн поширені інші стандарти й підходи. Навчитися працювати віддано на роботі українцям доведеться. Інакше у країни ніколи не буде шансу для економічного зростання.

Опановуй нову етику праці!

12. Учись отримувати гідну платню

Українці в масі своїй працюють у так званій «сірій зоні», значна частина населення отримує прибутки «в конвертах», тобто такими, що не оподатковуються. На жаль, іноді це стосується навіть офіційно визнаних «борців з корупцією». З іншого боку, величезна кількість українців отримує такі кошти на своїх роботах, за які неможливо гідно існувати.

Українська національна ідея попередніх етапів зневажливо ставилася до економічної складової. Вважалося, що наявність самостійної української держави автоматично забезпечить соціальну

рівність. Тому боротися за мову, культуру, державу українці навчилися. Щойно мова заходить про підвищення офіційної зарплати, українці не демонструють здатності до боротьби. Виявляється, легшим шляхом для отримання чесно зароблених зарплат є еміграція. Українцям слід навчитися відстоювати право на гідну платню. Кожна праця, і фізична, і інтелектуальна, має гідно оплачуватися. Цього не було раніше виписано в національній ідеї, та цей постулат мусить бути.

Учись отримувати гідну платню.

13. Пізнай етику самообмеження

У своїй майбутній книжці я наводжу кілька випадків із життя так званої української політичної еліти, що, здавалося б, вибиваються зі здорового глузду. Наприклад, депутат з оточення олігарха Ріната Ахметова носив у сесійній залі годинник за 400 тисяч доларів. Людина носила на своєму зап'ястку 20 квартир! Люди, які перебувають за межею бідності, здивовані й розлючені такими прикладами марнотратства. І все одно, на жаль, така манера поведінки є радше правилом життєдіяльності «політичної еліти», ніж винятком.

В Україні політика стала передусім засобом прискореного збагачення, а не впровадження ідеалістичних позицій. До цієї системи залучені сотні тисяч українців, а мріють про це мільйони. У своїй книжці я розписую, що проблема полягає не в кількох одіозних політиках, вона сягає корінням століть. Реформація, яку розпочав Лютер у 1517 році, кількома аспектами торкнулася України. Етика самообмеження, яку докладно розписав Макс Вебер і яка стала нормою в так званому протестантському світі, вплинула на католицизм, який був змушений під час Контрреформації вдатися до самоочищення. Православний світ виявився значною мірою осторонь від моральної санації щодо надмірного марнотратства.

Поширення етики самообмеження безпосередньо вплинуло на добробут країн. Найвищі показники зазвичай мають європейські країни, де найпоширенішою релігією був протестантизм, далі йдуть колишні католицькі, а найбіднішими є, як правило, країни з православною більшістю. Аби мати силу волі не вдаватися до спокус, які надає влада, слід її в собі виховувати. На сьогодні етика

самообмеження не є складовою української національної ідеї. І доки суспільство не візьме на самоозброєння цю тезу й не захоче жити повсякчас за цією формулою, доти всі представники, які потраплятимуть на вищі державні посади, матимуть велетенські непоясненні статки. Бо саме заради них українці і йдуть на державні посади. Хочемо змінити психологію чиновника — доведеться змінити психологію суспільства. Адже корумпований чиновник — плоть від плоті суспільства, ба більше, мрія мільйонів українців.

Пізнай етику самообмеження.

14. Вивчай українську мову

Українська мова завжди була складовою української національної ідеї. Усі три попередні етапи українського ідеєтворення передбачали боротьбу за існування й виживання української мови. З огляду на стан справ, така боротьба триватиме ще десятиліттями й століттями. Зрештою, у конкурентному світі доведеться змагатися й доводити свою доцільність і з мовами, які мають більше поширення в науці, бізнесі, культурі тощо.

Ось уже майже 30 років в усіх ситуаціях, в усіх регіонах України від Ужгорода до Луганська й від Чернігова до Севастополя я послуговуюся винятково українською. Здавалося б, це абсолютне виконання настанови Міхновського «повсюдно вживай української мови», то чому ж я видозмінюю цей постулат на «вивчай українську мову»?

Моїм завдання є створення національної ідеї для всієї нації без жодних етнічних, регіональних чи мовних винятків. Тобто, з одного боку, я за поширення і впровадження української, з іншого, на відміну від попередників-ідеологів, вважаю й іншомовних співгромадян українцями і жодним чином не хочу їх відштовхувати від української ідеї, а, навпаки, ставлю за завдання, щоб вони її сприйняли як власну. Тож ідеться не про вимогу до всіх спілкуватися українською, навіть не до себе, — це питання індивідуального вибору. Що може об'єднати нас усіх у мовному питанні, незалежно від вибору для спілкування самої мови? Навчання! Отже, мова про навчання. А вчимося мови ми протягом життя: і ті, хто поки що не володіє нею, і ті, хто лише наважується розпочати спілкування, і ті, хто вживає її повсякчас.

Адже в кожній мові завжди є приховані скарби, які нам відкриваються з роками.

Один з найулюбленіших волонтерських проектів, які я придумав і зініціював, — це «Безкоштовні курси української мови», які вже п'ятий рік поспіль працюють майже в 30 містах країни. Зараз це вже повністю самостійний і автономний проект, ним керують романтичні дівчата під проводом Насті Розлуцької. Коли я виписував його ідеологію, то написав гасло «Навчи друга розмовляти українською!». У ньому передусім ідея добра, а не ненависті й примусу. Тобто кожен, хто не володіє українською чи володіє слабко, але хоче її вивчити чи покращити, уже є нашим другом, і ми протягуємо йому руку своєї допомоги.

Якщо нести українську мову з добром у серці, водночас наполегливо й системно, вона поступово завойовуватиме дедалі більше прихильників.

Вивчай українську мову!

15. Шануй народну традицію

Цей принцип також не є новим в українській національній ідеї і є прямим продовженням ще романтичного етапу. Нині, коли модним для частини суспільства стає самозаперечення й почасти впроваджується тенденція у ставленні до традиційної української культури як до чогось відсталого й непопулярно-сільського, слід учитися мати повагу до минувшини та історії. Включно з її проявами в культурі.

Термін «шароварництво», який часто вживають навіть ті, хто декларує свою прихильність до «модерного українства», свідчить радше про брак культури саме тих, хто направо й наліво розкидається таким терміном. Ми не менше шануємо наших стареньких бабусь і дідусів, якщо вони рідні, навіть якщо їхній одяг нам здається таким, що вже кілька років як вийшов з моди. Ідучи за прогресом, слід учитися не відмовлятися від традиції. Щоправда, у книжці я наводжу приклади, як традиції можуть змінюватися залежно від нових поглядів націй. Отже, саме ми визначаємо, яких традицій хочемо дотримуватися, а які вважаємо застарілими чи навіть небезпечними. Вибір завжди точковий. Тим не менше, правило лишається:

Шануй народну традицію!

16. Бережи стародавню архітектуру

Здавалося б, до чого стародавня архітектура в національній ідеї, якщо третина населення живе в селі, ще значна частина — у містах з радянською забудовою і в містах, де ще зберігається стародавня архітектура, а більшість живе в «спальних» новобудовах? Та йдеться не лише про цеглу. Мова йде про повагу до міста. Європейська культура творилася в містах. Кожна нація пізнала протиріччя між містом і селом, а тим часом в умовах бездержавності в Україні це було протиріччя між україномовним селом і іншомовним містом (російсько-, польсько-, угорсько-, румунсько-, ідиш- тощо).

Українська літературна мова творилася з сільських говірок Котляревським, а не на основі «книжної» мови міської еліти. Не від доброго життя, а від прокляття бездержавності українські «будителі» були змушені творити нову українську культуру романтичного етапу саме на основі сільської семантики. Звідси й легендарна любов Тараса Шевченка до народних (сільських) кожуха й шапки. Страх, нерозуміння, неповага до міста певною мірою спостерігаються й досі в українській традиції. Саме на цьому ґрунтується неповага й до давньої архітектури як «не своєї», чужорідної. Збереження стародавньої архітектури натомість не лише збагатить українську матеріальну культуру, а й поверне місто в українську традицію, азначить, стане додатковим щаблем до прогресу.

Бережи стародавню архітектуру!

17. Веди здоровий спосіб життя

Українці — нація, що вимирає. У прямому розумінні, адже після піку в 1992 році в 52 мільйони населення нині кількість населення складає 30 мільйонів. Частина населення емігрувала, частина мешкає на окупованих територіях, а проте стабільною тенденцією є збільшення смертності над народжуваністю. Це проблема не лише українська, старіння й навіть зменшення спостерігається в багатьох європейських народів, воно пов'язане зі свідомим вибором громадян мати менше дітей. Тим не менше, катастрофічна ситуація в Україні ще базована на одному з найменших термінів життя українського населення (особливо чоловіків) і одному з найбільших рівнів смертності в

Європі. Надмірно п'ють, курять, не стежать за своїм здоров'ям. Виявляється, здоровий спосіб життя ніколи не був прописаний в українській національній ідеї. Національна ідея, постійно спрямована на боротьбу за щось, ніколи не була повернута до людини, її потреб, а значить, і до оберігання життя звичайного українця.

Варто починати із себе. Зрештою, навіть для боротьби потрібне здоров'я. Українцям доведеться любити не лише міфи про себе, а почати працювати над собою. Один з елементів такої праці — здоровий спосіб життя. Що я під ним розумію, докладніше розкриваю в книжці. Це теж індивідуальна річ, але звикати дбати за собою варто.

Веди здоровий спосіб життя!

18. Бережи природу

Банальне гасло, яке ще за часів СРСР було поширене на невеликих транспарантах вздовж автомобільних трас, хай як дивно, ніколи не було частиною української національної ідеї. Згідно з Костомаровим («романтичний» етап), українці завжди були з'єднані з природою. Наступники романтиків не зважали на навколишній світ, цілковито присвятивши себе боротьбі спочатку за мову, потім за державу. Публіцистичні штампи про те, що природа нагородила Україну трохи не «земним Едемом», де встромиш палицю, вона перетвориться на дерево, а чорнозем такий жирний, що його можна їсти, затулили реальність, коли українці самостійно знищують свої природні багатства. 28 років Незалежності засвідчили, що не міфічні «чужинці» від Міхновського, а власні громадяни в масі своїй ще не вповні усвідомлюють: конкуренція у світі визначається зокрема і тим, що громадяни тих чи інших держав створюють для себе оптимальне середовище для проживання. І гармонія з природою повертається сторицею (краще повітря — кращий емоційний стан тощо). Не вирізати під корінь власні ліси, не забруднювати власні річки, оберігати флору й фауну —це те, чого українці ще мають учитися.

Бережи природу!

19. Облаштовуй свою територію, а не мрій про чужу

Імперське мислення є небезпечним за своєю суттю. Замість дбати про громадян країни, воно передбачає постійну експансію. Мрії про «втрачені землі», «зелені», «сірі», «малинові» та інші клини за межами

української держави лише провокують фантастичне мрійництво й перешкоджають конкретній роботі з єднання (реальній соборності) наявних земель. У книжці я доводжу, що саме така маніловщина не сприяла роботі українських і суспільних, і державних еліт з тими регіонами, які потім вдалося окупувати Росії. До речі, російська агресія кардинально змінила ставлення багатьох спільнот до прифронтових територій, тож волонтерський рух сприяє посиленню гуманітарних зв'язків із ними. Та така співпраця повинна бути виведена в принцип.

Облаштовуй свою територію, а не мрій про чужу!

20. Подорожуй Україною

Для роботи над соборністю, тобто єднанням України, потрібно більше знати про саму країну. Книжками, телепередачами й інтернетом такі знання цілковито не передаються. Якби українці більше подорожували від Карпат до Приазов'я, то значну частину внутрішньорегіональних протиріч вдалося б вирішити. Україна різноманітна, і це наш плюс, а не мінус. Цю різноманітність слід навчитися шанувати. Не ганити один одного через належність до того чи іншого регіону, а розуміти. А для цього слід бачити безпосередньо одне одного, більше подорожувати по своїй територіально велетенській як для Європи країні.

Подорожуй Україною!

21. Мандруй світом

Здавалося б, розвагу, якою бачать подорожі закордоном, несерйозно визначати як один з елементів національної ідеї. Та четвертий етап національної ідеї — «конкурентний». Ми вступили не лише в змагання з державами, до складу яких входили українські землі, а з усім світом. Аби не програти цю конкуренцію, слід бачити, знати й розуміти конкурентів. Подорожі світом — це не лише пляжі чи підробіток. Подорожі світом — це обмін досвідом. Накопичення знань і збагачення за рахунок чужих культур і традицій.

Мандруй світом!

22. Вивчай іноземні мови

Хай якими корисними є системи прискореного гугл-перекладу для ознайомлення з чужими текстами, знання чужої мови стає ключем не

лише до поглибленої інформації, а й до сердець її носіїв. Хочемо використовувати чужі найкращі досвіди, чужі знання — маємо поставитися з повагою до них і насамперед до їхніх творців і носіїв. Одним з елементів такої поваги є вивчення мови.

Мова — один з елементів культури, якій присвячений один із пунктів цієї концепції, проте я виношу вивчення іноземних мов в окремий пункт національної ідеї. В умовах України вивчення іноземних мов означає ще й вирватися з однобічного вектора поглинання додаткової інформації від агресивного кремлівського «русского мира» з його небезпечною імперською ідеологією, яка через мовну спорідненість проникає до українців. Розрізання пуповини зв'язків (а часто — залежності) від російського інформаційного простору не може бути здійснене за рахунок карально-заборонних заходів. Хай які заборони на російські сайти чи книжки вигадуються державою, у сучасному світі їх завжди можна обійти. Має бути надана альтернатива. Такою альтернативою є світ з його колосальною кількістю різнобарвних культур. Для того щоб ознайомитися з цими культурами, слід учити мови.

Вивчай іноземні мови!

23. Учися вчитися

Власне, аби досягти успіху в конкуренції з іншими націями й державами, недостатньо буде вивчити лише мови інших народів. Іноземні мови — це засіб навчання. Та саме навчання ще попереду. Слід учитися вбирати в себе весь найкращий досвід світу, а не лише спочивати на лаврах усвідомлення, які ми «працьовиті», «співочі» та «чорноземні». Усі найуспішніші нації світу постійно працюють над собою, учаться. Нам доведеться вчитися навіть того, як учаться інші. Той, хто творить якісну освіту, — запрограмовує виграш своїх нащадків у ледачих дорослих. Хочемо успіху — доведеться вчитися.

Учися вчитися.

24. Навчайся системності

У книжці я пояснюю, чому після трьох українських революцій, які були героїчними вибухами української енергії, сподівання виявлялися значною мірою марними, а надії — розбитими. Були Майдани, проте це були лише разові героїчні вихлопи енергії. Бракувало системного

підходу. Для досягнення успіху нації необхідна системність, а не розхристаність. Зрештою, у своєму огляді четвертого, «конкурентного», етапу української національної ідеї я подаю не абстрактні домисли, а чіткі й конкретні пункти, які необхідно сповідувати і втілювати в життя. Я подаю систему. Хочемо успіху — мусимо вчитися системності.

Навчайся системності.

25. Будь щасливим

Досі українська національна ідея не була передбачена для щастя українця (українки). Українці мали боротися: спочатку за мову й культуру, потім — за державу. Держава в українській національній ідеї виглядала самоціллю. І досі носії попередніх етапів української національної ідеї (а вони серед нас, особливо серед «творчої інтелігенції») вважають, що, наприклад, якщо всі українці спілкуватимуться українською, це й буде вінцем загальноукраїнської мрії. Нам же потрібно навчитися думати не лише про загальнооб'єднавчі речі, а й про право на щастя. Поки що правом на щастя в країні користуються економічні й політичні еліти. Вони якраз мають можливості люксового обслуговування, забезпечення, харчування, подорожей тощо. Серед населення, яке переважно перебуває в найнезабезпеченішому, з погляду європейських стандартів, стані, досі пропагують цінності попередніх етапів української ідеї. У книжці я розповідаю, що масова еміграція українців — це неусвідомлена «подорож за щастям». Зрештою, українці мають на це право. Якщо держава такого «права на щастя» українцям не забезпечує, то українці вправі шукати його деінде.

Українець має право на щастя. Навіть натяку на таке право за жодного етапу української національної ідеї наші ідеологи не передбачали. Ми мусимо змінити парадигму. Якщо українці створили державу, то не як монстра, який повинен знущатися над більшістю українців заради права на щастя еліти. Право на щастя мусить бути базовим для всіх. Ми повинні усміхатися, стати позитивною нацією. Ми маємо право на щастя.

Будь щасливим!

* * *

Я не наполягаю, що єдиний маю право на опис нового етапу української національної ідеї. Просто я усвідомив, що це є необхідністю. У книжці я розписав це докладніше. Ви може сприйняти мої 25 пунктів або не сприйняти їх. Ви можете написати власні. Та якщо ви вважаєте, що все в Україні — як належить, то можете й далі сповідувати ідеї Костомарова, Міхновського чи ОУН.

Якщо Ви розумієте, що ми відстаємо від найпрогресивніших країн світу, то визнаєте, що нам слід змінюватися.

Я пропоную алгоритм таких змін.

Україна має право стати успішною в конкурентному світі.

Мої 25 пунктів — шлях для такого успіху української нації.

Анатолій Єрмоленко

Народився 1952 року у Києві.
Закінчив філософський факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка, аспірантуру Інституту філософії АН УРСР.
Доктор філософських наук, професор. Директор Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, завідувач відділу соціальної філософії Інституту, професор кафедри філософії та релігієзнавства НаУКМА, Член-кореспондент НАН України.

ЦІННІСНІ ЗМІНИ ЕТНОСУ ЯК ЧИННИК ТВОРЕННЯ МОДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Національна ідея, життєсвіт і основні цінності

Питання про «національну ідею» насамперед пов'язане із проблематикою культурної та політичної ідентифікації нації. Що робить націю таким суспільним утворенням, яке відрізняє її від інших націй і уможливлює співіснування з іншими культурами? Чи можна витворити змістову, єдину для всіх «національну ідею», чи конструюється вона, так би мовити, навмисно, раціонально, чи навпаки, складається природним чином, тобто дорефлексивно, як «дух народу», як культурно-онтологічна даність. У такому разі, якою мірою варто вести мову саме про національну ідею, тобто як щось таке, що належить до царини свідомості, витворене нею?

Понад це, коли йдеться про методологію дослідження цього феномену, слід враховувати парадигмальний поворот у філософії, соціальних та гуманітарних науках, який характеризується переходом від філософії свідомості до філософії комунікації. У цьому плані саме поняття «суспільна свідомість», як показав Ю. Габермас, певною мірою

застаріло, адже свідомість мають конкретні індивіди, а про «суспільну (тобто спільну: класову, національну, етнічну) свідомість» можна говорити тільки тоді, коли є чітка процедура, яка і робить свідомість *су*спільною. Тому це поняття, на мій погляд, не цілком коректне, воно є радше метафорою, ніж науковим поняттям[1].

Поняття «національна ідея» також доволі невизначене. Про це свідчить хоча б той факт, що на запитання «що, на Вашу думку, об'єднує людей у нашому суспільстві?» соціологічного моніторингу «Українське суспільство — 2003», проведеного Інститутом соціології НАН України, відповідь «національна ідея побудови Української держави» дали тільки 7,4 % опитуваних, залишивши далеко попереду такі відповіді, як «відчуття втрати нормального життя» (22,8 %), «спільні труднощі життя» (40,4 %) і т. д.[2] Тому варто говорити про певну систему цінностей, комунікативних зв'язків, які утворюють єдність життєвого світу та інтеґрують людей у певну етнічну, національну спільноту.

Отже, коли йдеться про «національну ідею», слід мати на увазі, що цей феномен не є актом свідомості, не є чимось умосяжним, це насамперед система цінностей певної спільноти, ядром якої є етос. Тому вкрай важливо дослідити, які структурні перетворення здійснюються в нашому етосі, враховуючи ту обставину, що українське суспільство крокує шляхом модернізації, який розвивається до того ж іще на тлі глобалізації.

Почнімо з констатації того факту, що руйнування у поступі суспільних перетворень в Україні 90-х років XX століття «ідеологічного каркасу», який виконував певну ціннісно-орієнтаційну, нормативну та інтегративну функції, злам системи адміністративно-бюрократичного управління призвели до порушення інтеграційного механізму нашого суспільства та мотиваційної структури особистості, проблематизували леґітимацію суспільного ладу. Ситуацію загострили також глобальні проблеми сучасності, які не тільки не оминули нашу країну, а й несуть у собі в наших умовах ще більшу загрозу. За доби «переоцінки всіх цінностей» дедалі частіше лунають заклики до духовності, морального відродження та оновлення.

Перехід до нової суспільної формації, що здійснюється шляхом зміни форм власності, затвердження ринкових механізмів регулювання господарства і водночас розбудови соціальної держави, потребує вирішення проблем взаємодії цілераціональності та ціннісної раціональності, традиційних національних та універсальних цінностей в умовах українського суспільства.

Проблема ускладнюється також і тим, що процес глобалізації, який здійснюється в усіх сферах суспільства, делегує левову частку функцій і повноважень, які традиційно належали до національної держави, міжнародним інституціям. Це стосується і політичних, і економічних, і правових інституцій. Тобто норми й цінності, які мають національну специфіку, дедалі більше мають бути узгоджені з нормами та цінностями міжнародного співтовариства, тобто мають пройти, так би мовити, тест на універсалізм. Цей процес прискорюється після Революції гідності, коли наша країна остаточно взяла курс на євроінтеграцію. Саме тут і виникає суперечність: з одного боку, нам треба розбудовувати національну державу, враховуючи культурно-історичну специфіку нашого народу, з іншого — ця держава мусить делегувати частину своїх повноважень міжнародним інституціям, і навіть ті цінності й норми, які повинні бути чинними у межах нашої країни, також дедалі більше мають бути узгоджені із загальнолюдськими (універсалістичними) нормами та цінностями.

Суперечність загострюється ще й тим фактом, — причому це вже не тільки наша проблема, — що в Європі і сучасна правова держава, і громадянське суспільство формувалися якраз у національних межах. Тому і в соціально-філософській, і політологічній, і економічній літературі часто-густо висловлюється занепокоєння: а чи не є процес глобалізації викликом національним демократіям?[3] Адже бізнес, який традиційно був важливою підвалиною громадянського суспільства національних країн, перетворюючись на транснаціональні корпорації, становить певну загрозу демократичним інституціям національних держав.

Відтак вирішення проблематики, пов’язаної з «національною ідеєю», своєю чергою залежить від відповіді на запитання про підґрунтя соціальних та етичних норм і цінностей, про їхню взаємодію у процесі історичного розвитку, а також про причини їхніх змін. Це дає змогу

відповісти на запитанння про відношення «старих» (традиційних) і «нових» (універсальних) норм і цінностей, що має важливе значення для культурної та етичної ідентифікації нації.

Звернувшись до проблеми визначення культурних та моральних особливостей української нації, бачимо, що вирішення цієї проблеми наражається на запитання, що таке нація взагалі. Відповідь на це запитання ускладнюється при розгляді його в історичному ракурсі. Етимологічно слово «нація» походить від латинського «natio», що своєю чергою має спільний корінь з «nasci», яке в українському перекладі означає «бути народженим» (звідси Natio — богиня народження), а тому первісно нацією позначається та сукупність людей, що мають спільне місце народження, тобто споріднених за своїм походженням. Це поняття дотичне до таких понять, як «gens» та «populus», а тому визначається також як народність чи плем'я[4]. Сама етимологія слова «нація», його первинний зміст вказують на ознаки певної сукупності людей, що мають спільний ґрунт і спільну кров, тобто споріднені за природою[5]. І не випадково, що коли йдеться про ознаки нації, то апелюють до спільного тут-буття (Dasein) людей, що позначається німецьким поняттям «Gemeinschaft» (рос. «общность», українською — «спільнота»).

До цього поняття апелюють ідеологи української національної ідеї В'ячеслав Липинський та Дмитро Донцов. Через спільноту, чи Gemeinschaft, прагне визначити особливості українського народу Іван Мірчук. Але Gemeinschaft, спільнота — це нераціоналізовані безпосередні зв'язки поміж людьми, як це показали ще Ф. Тьоніс, М. Вебер та Ґ. Зімель. Смисли діяльності, ціннісні орієнтації та моральні належності тут ще безпосередньо вплетені у повсякденне буття людей, основу якого складає «життєсвіт» як безпосередня сфера первинних засад знання, утворюючи дійсні форми досвідного споглядання, «серед яких ми живемо відповідно з нашим тілесним способом існування»[6]. Життєсвіт, — за визначенням А. Шюца і Т. Лукмана, — є «дійсністю, де можливе обопільне порозуміння стосовно ситуації віч-на-віч»[7].

Етичні норми, засадничені життєсвітом, обмежені самоочевидностями традиційних життєвих форм певної соціокультурної спільноти, де порозуміння щодо смислів задається

дорефлексивно і дораціонально, тобто уже тим, що люди живуть у цій спільноті. Це онтологічний вимір етичних норм і цінностей, який постає як етос. Саме про буттєвий сенс цього поняття і свідчить його етимологія, що було заново відкрито М. Гайдеґером, згідно з яким етос означає саме місце перебування, місце помешкання, в якому людина живе та перебуває[8]. Етос, як показав М. Шелер, це така система ціннісних уподобань та оцінок, ядром якої є «порядок любові та ненависті» (ordo amoris)[9]. Панівний етос — це система ціннісних уподобань та оцінок, які домінують у групі, етносі, нації, суспільстві, що історично склалися, так би мовити, у природній спосіб.

А тому невипадково, що Гусерлеве поняття життєсвіту М. Шелер корелює з безпосереднім, практичним, або «життєвим» світоглядом, який відбивається у максимах, сентенціях та прислів'ях. Цей світогляд як «матеріальне апріорі» (згадаймо його працю «Формалізм в етиці та матеріальна етика цінностей»[10]) утворює підвалину змістових ціннісних уподобань та їхню ієрархію, що дається людині особливим видом феноменологічного досвіду і постає у вигляді безпосереднього морального почуття, моральної інтуїції, поклику серця, душі тощо. До будь-якої рефлексії та будь-якого обґрунтування моралі в її когнітивістському, раціоналізованому, формальному вигляді життєсвіт задає горизонт належностей стосовно того, що пристойно, а що ні, що говорити, а від чого утримуватися, що виставляти, а що приховувати, утворюючи основу субстанційної моральності.

Етос, за визначенням сучасного німецького філософа Вольфґанґа Клюксена, є «сукупністю норм, значущих у певній групі людей»[11]. Етос — це завжди особлива та обмежена форма, в якій практичний розум лише й може поставати як конкретний та дійсний. А тому кожна нація на цьому рівні має свої особливості, тільки їй притаманні риси етосу, пов'язані з *основними цінностями*, що й відрізняє одну культуру (націю) від іншої. Такі основні цінності й ціннісні переконання, чинність яких встановлюється не шляхом договору, а «виростає», так би мовити, природним чином, реґулюють відносини між державою та громадянином, Богом і людиною, чоловіком і жінкою, правами та обов'язками, індивідом і колективом, свободою та

авторитетом, батьками і дітьми тощо, утворюючи основу не тільки самобутності, закритості, а й універсальності тієї чи іншої культури.

Увага до самобутності та специфіки певної культури крайнє проявилася в Гантінґтоновій концепції «зіткнення культур», що своєю чергою спирається на вчення Й.Г. Гердера про замкненість окремих культур, а також на концепцію Т. Парсонса про систему основних цінностей, які утворюють смислове ядро тієї чи іншої культури. І навряд чи можна заперечувати таку специфіку будь-якої культури. Вона є емпіричною даністю, що фіксується досить цікавими соціологічними дослідженнями, проведеними нідерландським соціальним філософом Ґертом Гофстеде[12]. Дослідник провів величезну роботу з вивчення відмінностей між культурами, здійснивши опитування працівників корпорації IBM у 65 країнах світу щодо ціннісних уподобань за п'ятьма рубриками бінарних опозицій основних цінностей. Це такі цінності: рівність/нерівність; індивідуалізм/колективізм; маскулінізм/фемінізм, відкритість/закритість і довгострокова/короткострокова орієнтація.

Із цих досліджень випливає, що ставлення до таких цінностей, як «рівність», «індивідуалізм», «маскулінізм», «уникнення непевності», «довгострокова орієнтація», якщо оцінювати за 100-бальною шкалою, в різних країнах різне. Причому ця розбіжність властива не тільки країнам різних культур (наприклад, християнським порівняно з мусульманськими і т. п.), а й країнам, що належать до однієї культури.

Однак ці дослідження не підтверджують, а радше спростовують концепцію боротьби чи навіть війни культур, оскільки вони свідчать про те, що не існує непримиренних суперечностей між культурами. Радше певні суперечності проходять всередині самих культур. Такого висновку доходить Томас Маєр у статті «Глобалізація і права людини», зауважуючи також, що в самоідентифікації культур не існує жодної скільки-небудь ґрунтовної перепони і для визнання прав людини [13]. І я цілком погоджуюся з думкою Т. Маєра. Хочу лише додати, що розбіжності пов'язані не з культурно-географічними, а радше з культурно-історичними чинниками, зумовленими певною асинхронністю соціокультурного розвитку країн. Це стосується насамперед модернізації.

Адже модернізація — не лінійний, а складний, багатовимірний процес, який має онтогенетичні і філогенетичні виміри. Вона здійснюється і у свідомості окремого індивіда, коли той навчається «жити своїм власним розумом», і у «свідомості» суспільства, коли воно створює соціально-політичні та культурні інституції рефлексивності. Модернізація містить у собі соціокультурний, економічний і техніко-технологічний складники, адже техніка і технологія в сучасному світі постають важливими чинниками культури.

Ціннісна ідентифікація українського етосу з історичного погляду

Звернімося тепер до ціннісної ідентифікації українського етосу. Ясна річ, у площині життєсвіту вона має власну специфіку. Проте цей феномен треба розглядати в історичному ракурсі. І. Мірчук у праці «Світогляд українського народу» наголошує на таких якостях українців, як нераціоналізм, емоційність, індивідуалізм, вольова нестійкість, неприхильність до системного мислення, особливе місце жінки в суспільстві, відсутність державної традиції і т. д. Ці якості він виводить із того, що українська нація є хліборобською, звідси — прив'язаність до скирти, до ґрунту, до свого локального життєсвіту, звідси — й емоційність вдачі, і несприйняття раціоналістичного способу мислення. Такій позиції не бракує певного сенсу, але вона має ваду неісторизму, який особливо впадає в око в наш час, коли руйнується цей спосіб життя.

Тим більше, що саме поняття «нація» також має певний історичний зміст. І якщо первинне значення цього поняття, яке формується ще в Середньовіччі, як ми бачили, вказує на спільноту людей, які мають спільне походження, що більше відповідає поняттю «етнос», то за новочасової доби поняття нації вже не обмежується цим змістом, а характеризується як така категорія, що насамперед має політичний зміст. Ідеологи раннього новочасового суспільства звертаються до нації як до противаги абсолютній монархії. Тому нація постає насамперед як політичне поняття, що корелюється з поняттям «громадянське суспільство», що конкретизується такими визначеннями, як «публічність», «відкритість», «демократія», «права» та «свободи» громадян тощо[14].

Ці інституції є складником не спільноти (Gemeinschaft), а суспільства (Gesellschaft), що формується внаслідок раціоналізації життєсвіту. І якщо інтегративні процеси у спільноті ґрунтуються на спільних цінностях, то в суспільстві вони спираються на спільні інтереси. Звісно, цей факт аж ніяк не означає, що в суспільстві не існує спільних цінностей, проте їхня легітимація потребує формально-процедурного механізму. А це своєю чергою потребує й іншої особистості, яка безпосередньо дедалі менше інтегрована в суспільне ціле, а, як показав І. Кант у невеличкій праці «Відповідь на запитання: що таке просвітництво?», дедалі більше спирається на власний розум, тобто стає зрілою, чи повнолітньою особистістю.

Слід зазначити, що така загальна характеристика, як раціоналізм, стосовно західної цивілізації теж має певні історичні межі. Йдеться не тільки про прояви раціоналізму, що мають глибокі корені — в Давній Греції і т. д., а і суттєву характеристику західного способу життя. Адже, як показав М. Вебер, деякі риси раціоналізму були й на Сході — у Китаї та Індії. І не варто забувати, що мусульманська культура за доби Середньовіччя була раціональнішою порівняно з європейською.

Але лише Захід, і то починаючи з певного часу, а саме з Відродження, Реформації та особливо Нового часу, створив таку систему суспільних відносин, які вже характеризуються проникненням раціоналізму в усі сфери буття людини. Проте саме це й було ознакою модернізації західного суспільства, визначенням саме таких взаємин між людьми, які спираються не на безпосередні стосунки віч-на-віч, особистий досвід та інтегрованість до традиції, що властиво саме такому об'єднанню людей, як спільнота, а на опосередковані «відчужені» відносини між людьми, які викристалізовуються в знеособлених системах суспільства — економіці, політиці, науці тощо.

Ця знеособленість і відчуженість від ґрунту є запорукою структури особистості, що є чинником такого феномену, як універсалістський індивідуалізм. Взаємодія цих двох рівнів у суспільстві віддзеркалилася в різноманітних концепціях, що фіксується як суперечність між Gemeinschaft і Gesellschaft (Ф. Тьоніс), цілераціональнастю та ціннісною раціональністю (М. Вебер), культурою та цивілізацією (О. Шпенґлер), волею до взаємності та волею до влади (Ф. Ніцше), системою та життєсвітом (Ю. Габермас) і т. п. Розвиток модерного

світового суспільства свідчить, що ці суперечності не є ознакою лише західного суспільства, а притаманні всім країнам, що дісталися модерної стадії свого розвитку.

Тому, на мій погляд, є достатні підстави для висування гіпотези про те, що певні риси, які характеризують світоглядні якості нації, її ментальності та морально-етичні особливості, зокрема ті, про які йшлося на початку мого дослідження, не можна розглядати позачасово, як не можна позачасово визначити ту чи іншу націю чи то як хліборобську, чи як індустріальну, чи як управлінську, як це спробував робити В. Липинський. А тому, якщо ці визначення діють, то це свідчить про консервацію певних відносин. Тому, на мою думку, і концепція Гантінґтона радше фіксує культурні суперечності, які пов'язані з асинхронністю розвитку культур, ніж із позаісторичною їхньою специфікою.

І тут постає запитання, на якому щаблі перебуває сучасна Україна в своєму розвитку, чи дійшла вона рівня модерну та раціоналізації життєсвіту, чи залишається на домодерній стадії? Від відповіді на це запитання залежить і вирішення проблеми про характер і рівень моральної свідомості української нації на сучасному етапі.

Спробуймо поглянути на цей процес, використовуючи загальноприйняті в західній філософії і соціології поняття цілераціональної та комунікативної дій. Архетипом цілераціональності є полювання, що засадничується парадигмою суб'єкт-об'єктного відношення, підкорення об'єкта, а у стосунках між людьми визначається як стратегічний тип дії, принципами якого є підкорення-покора, наказ-послух і т. п. Оскільки полювання — домінанта чоловіків, ця дія може бути названа також «чоловічою раціональністю». Можна сказати, що вона притаманна вже гомінідам.

Друга парадигма — це парадигма суб'єкт-суб'єктного відношення, що характеризує комунікативну дію. Її передумовою, якщо спиратися на сучасні антропологічні дослідження, є така якість природної конституції людини, як недостатність. І оскільки людина народжується на світ не цілком готовою істотою (на чому наголошували ще Платон, Ніцше, і що стало наріжним каменем сучасної антропології А. Ґелена, К. Лоренца та інших), то це потребує виняткової ролі матері, жінки взагалі. Тому ця парадигма є ще

«жіночою раціональністю», передумовою якої є не підкорення об'єкта, а відношення до іншого як до суб'єкта, піклування про нього, з чого виростають відношення взаємності. Ця особливість робить комунікативну дію початком і підвалиною етичного відношення людини до іншої людини загалом. Тому вона теж може бути охарактеризована як підґрунтя етичної раціональності. Саме в ній треба шукати початок homo sapiens, на що звертає увагу швейцарський представник філософії економіки П. Ульрих[15]. І невипадково, що більшість дослідників антропогенезу саме в неолітичній революції, переході до землеробства, де панує принцип піклування як квазікомунікативний принцип і встановлюється домінантна роль жінки, вбачають початок виникнення культури homo sapiens. Фамілізація батька, тобто залучення до комунікативної парадигми чоловіка, так би мовити, завершує цей процес.

Однак принцип взаємності, який є засадничим принципом для морального відношення, не виходить за межі актуальної взаємності, що нерідко збігається з цілераціональним принципом еквівалентної взаємодії: «Що ти мені, те й я тобі», ґраничним проявом якого є «око за око, зуб за зуб». Якщо скористатися періодизацією розвитку моральної свідомості, яку дає американський дослідник Л. Кольберґ[16], то можна сказати, що в архаїчному суспільстві моральність перебуває ще на доконвенційній стадії розвитку.

В історичному плані ці дві парадигми взаємодіють і у подальшому розвитку, зумовлюючи особливості цієї взаємодії, що спричиняє панівне становище тієї чи іншої парадигми. В середньовічному суспільстві моральні взаємини між людьми виходять за межі актуальної взаємності, генералізуючи її. Норми саме тут і набувають вигляду «генералізованого вираження очікування» (Т. Парсонс)[17]. Архаїчна вимога відплачувати належне замінюється імперативом «золотого правила» моральності. Ця конвенційна стадія базується на механізмі традицій, звичаїв, уплетених у релігійні світоглядні уявлення. Цей рівень Ґеґель називав «субстанційною моральністю народного духу»: у «простій *ідентичності* з дійсністю індивідів моральне постає як її загальний спосіб дії — як *звичай*, його звичка як друга природа»[18]. Вона затверджується в інституціях суспільства як

інституційна етика (А. Ґелен), політичним гарантом і вищим щаблем якої є держава, що діє як «мегамашина», де особистість підкорена загальному цілому, що набуває своєї завершеності в нормах пізнього середньовіччя. Це рівень, який Л. Кольберґ називає четвертою стадією розвитку моральної свідомості чи другою конвенційною стадією «закону й порядку» (Law and Order), внутрішнім проявом якої у структурі особистоті є «почуття обов'язку», а в ціннісній парі індивідуалізм/колективізм перевага надається останньому.

В ранньому Новому часі з'являються передумови постконвенційної стадії моральності, що засадничується процедурами комунікації, які «розріджують» затверділі комунікативні форми інституцій Середньовіччя. Принцип взаємності не тільки долає вузькі рамки актуальної інтеракції, а й більш загальне підґрунтя конкретного суспільства, проявом якого є конкретні норми. Це створює можливість раціонального обґрунтування моральних норм зрілими суб'єктами на принципах розуму, що проявилося в категоричному імперативі І. Канта, сформульованому на основі принципу універсалізації, про що вже йшлося. Така універсалізація взаємності ґрунтується на комунікативній раціоналізації життєсвіту, раціоналізації етосу.

Тому ця «жіноча раціоналізація» не є поверненням до первинних форм комунікативної дії, властивих неоліту, а здійснюється рука в руку з технічною раціоналізацією — розвитком науки, техніки і т. ін., що дає можливість вивільнитися від влади традиційних нормативних структур і створити умови для їх легітимації на підставі раціонального дискурсу демократичної громадськості. Це своєю чергою зумовлює появу автономної особистості, яка включає у свою структуру як інтериоризований універсальний характер зв'язків у модерному суспільстві, а в ціннісній парі індивідуалізм/колективізм перевага віддається першому.

Проте іншою стороною цього процесу є експансія технічної раціоналізації, підкорення системою життєсвіту. В ціннісній парі маскулінізм/фемінізм домінантою є маскулінізм, а в бінарній опозиції довгострокова/короткострокова орієнтація перевага надається останній. Таке становище, особливо з огляду на те, що ми живемо у світі «ризиків і загроз», має бути подолане у подальшому розвитку

саме комунікативної раціоналізації, яка має проявитися в наступному щаблі постковенційної моральності, де діяв би принцип універсалізації, згідно з яким, — скористаймося визначенням Ю. Габермаса, — «Кожна значуща норма повинна відповідати умовам, що наслідки та побічні наслідки, які здогадно виникатимуть із її *всезагального* застосування при задоволенні інтересів *кожного* індивіда, можуть бути без примусу прийняті *усіма* учасниками»[19].

Функціонуючі світоглядні та моральні орієнтації українців до XX сторіччя ще спиралися на домодерні форми суспільної організації. Проте і тут вони мали деякі специфічні особливості. Так, відсутність жорсткої державної організації як гаранта дотримання традиційних норм, що функціонує як «мегамашина» та засадничується принципами субординації, послуху і покори, які є атрибутами стратегічної парадигми, зумовили стійкість жіночої нераціоналізованої комунікативної парадигми.

Така ситуація проявилась у винятковому становищі жінки в українському суспільстві, яке Мірчук називає залишком неолітичного матріархату. Нераціоналізована комунікативна парадигма зумовлює і ті форми соціальної організації, які засадничуються радше актуальним консенсусом у спільноті, а не загальновизначеними чи загальноприйнятими у суспільстві й закріпленими в його інституціях нормами. Більшість дослідників таке становище пояснюють прихильністю українців до спільноти, а не до спілки чи суспільства (Gesellschaft). Як зазначає Олександр Кульчицький, найбільше вплинули на формування української психіки і недостатня диференціація суспільної структури з подекуди майже виключною перевагою в ній до недавніх часів селянського класу, а почасти також виключне значення малих груп у соціальному житті українця, спричинене історичними обставинами[20].

Цей факт своєю чергою пов’язаний із тим, що господарство не спирається на поділ праці й не веде до централізації її керівництва та диференціації функцій і тим самим до творення різнорідних суцільних типів. Селянський побут сприяє особистим контактам на кшталт «сусідства», збереженню родинних і родових груп, приятелюванню і побратимству, тобто твореннюю малих груп на кшталт

«інстинктивних», почуттєвих, спільнот переживання, сутніх спільнот (Тьоніс). «Звідси також втеча українця до життя в такому гурті, спаяному теплом, сердешністю взаємин, а зате брак мужеськозадобувачої настанови до зовнішнього світу. Це типово жіноча настанова»[21].

На онтогенетичному рівні це позначається на тому, що в розвитку моральної свідомості дитини домінантною постає роль матері, а не батька. І якщо в західному суспільстві активна роль батька як носія норм спілки, норм суспільства, в якому виражається відношення до дальніх, а не до ближніх, спричиняє інтериоризацію цих норм, введення їх у структуру самосвідомості, що забезпечують функцію самостримання, самопідкорення, то в українській родині функція батька або редукується до функції матері, або набуває вигляду відчуженого, навіть карного чинника. Як пише Богдан Цимбалістий, батько «не виявляє любови, ні опіки, а дуже часто служить як особа, якою страшаються»[22].

Звідси — інтенція до бунту, аби вирватися з-під влади батька. Опісля, як показує далі Цимбалістий, у суспільному житті людина повторює цю саму настанову, тим більше, що влада чужа й деспотична. Але навіть якби це не була влада чужа, українець інтерпретуватиме представників її у світлі своєї постанови до влади батька в родині та ставитиметься з недовір'ям, нехіттю, ворожістю до влади взагалі, а якщо коритиметься, то лише зі страху, а не з душі. Це дає українцю моральне право до бунту проти влади, тим більше, що ця влада, як правило, була чужою, що йшла чи з Варшави, чи з Москви.

Але якщо це виправдано стосовно влади чужої, окупантської, то не виправдано стосовно «волі до влади» взагалі. Коли ж така чужа влада падає, серед українців найчастіше наступає анархія, тому що вони не бажають відновлення влади над собою, бо влада для підсвідомості українця — це постійне насильство. Тому найкраще, коли кожний сам собі пан і всі рівні між собою. Долучається інший мотив: якщо всі рівні, як «сини» однієї матері, не можна допустити, щоб один із них вибивався над іншими. У таких неусвідомлених перемиттях і настановах, закорінених глибоко в душі ще з раннього дитинства, можна було б шукати вияснення отого особливого підкреслювання

рівності усіх українців як «анархічності української вдачі», тобто невміння встановити свою владу та її втримати[23].

Цікаво, що в українських родинах після смерті батька найстарший син не перебирає всієї батьківської влади, як це діється в багатьох патріархальних народів. У нас сини, як рівні між собою, діляться владою. Діється це або за взаємною мовчазною згодою, або родинне життя стає полем постійних сварок і непорозумінь між синами[24]. На філогенетичному рівні розвитку моральної свідомості це позначається на тому, що важко затверджується стадія «Law and Order», чи другий ступінь конвенційного рівня розвитку моральної свідомості суспільства, пов'язаний із розвитком держави і формуванням такого феномену, який Геґель називав історичною нацією.

Таке становище зумовлює також слабкість тієї форми демократії, яка спирається на нераціоналізовану комунікативну парадигму, коли загальні політичні рішення приймаються радше актуальним консенсусом, а не ґрунтуються на загальноприйнятих у даному суспільстві нормах. Як показав М. Гоголь у «Тарасі Бульбі», ті чи інші рішення могли «перегравatися» залежно від того, на чиєму боці була більшість. Мабуть, саме слабкість такої демократії, її правова та процедурна невизначеність спонукали В. Липинського до несприйняття ідеї республіканської форми правління і до звернення до утопічної ідеї Трудової монархії при бажанні витворити консервативні верхи як «момент стриму мас». З іншого боку, це може бути також застереженням тим політикам, які в безпосередній демократії Запорозької Січі вбачають майбутнє в розбудові української держави.

Державна невизначеність, боротьба з численними ворогами зумовлює те, що принцип конвенційної моралі «І як бажаєте, щоб вам люди чинили, так само чиніть і їм», який має діяти серед українців як християнського народу, діє у межах «ближніх», а не «дальніх». В останньому ж випадку переважає архаїчна вимога доконвенційної моральності відплачувати належне. Хоча і реактивність безпосередньої взаємності залишається присутньою і стосовно ближніх як певне «розвантаження» у своєму гуртковоподіленому національному середовищі. Адже й тут треба зазначити, що християнські норми постають радше не як внутрішнє переконання, як

інтеріоризований принцип «генералізованої взаємності», а як прояв того, що Ф. Ніцше називав поняттям ressentiment[25], як вияв безсилля, «відкладеної реактивної відповіді на кривду» в умовах, коли немає можливості віддати належне, як надкомпенсація комплексу меншовартості. Ресентимент — це перетворена форма універсалізації взаємності, що позначається незреалізованою інтенцією пригнобленого, який, не маючи змоги помститися (актуальна взаємність, за принципом: «як ви до мене, так і я до вас»), переносить можливість воздаяння в інший світ, чекаючи слушної нагоди реалізувати його.

Другою стороною цього явища є «етично-ідилічне мрійництво з його вірою в прихід рахманного царства правди»[26], тобто цінність *довгостроковості* набуває також перетвореної форми утопії. Із соціально-філософського погляду це позначається на постійному відтворенні утопії «одноверстовості української нації» «без холопа і без пана».

Це накладає свою специфіку і на відносини індивіда й суспільства. Ілюзія браку згори занесеного суб'єкта та об'єкта влади породжує у свідомості українця переконання рівності та одновартості «одиниці в масі», що трансформується у специфічний характер українського індивідуалізму. Останній ще не засадничується універсалізмом суспільних відносин, що входять у структуру особистості спочатку як норми актуального суспільства, а потім як суспільства взагалі (як «генералізований інший» у Міда), створюючи ту дистанцію щодо безпосередньої спільноти, яка робить людину «більшою», ніж ті безпосередні стосунки, в яких вона задіяна.

Проте саме універсалізм робить людину здатною піднестися над актуальними нормами, «чути голоси і минулого, і майбутнього» (Мід), раціонально обґрунтовувати етичні та соціальні норми, їхню легітимність, що і є чинником свободи людини, як це можна вгледіти в західно європейському індивідуалізмі модерного суспільства, де «ідеалізована підстановка універсалістської життєвої форми, в якій кожний сприймає перспективу будь-якого іншого і кожний може рахуватися з усіма на засадах взаємного визнання, є чинником усуспільнення індивідуальної істоти»[27].

Український індивідуалізм базується ще на своєму відношенні до громади, це хуторянський індивідуалізм, корелятом якого є безпосередня спільнота. Звідси нестійкість тих політичних утворень, наприклад Січі, які будуються як добровільне товариство людей, на що звертає увагу І. Мірчук: «хто хоче — належить до громади, а не хоче — виходить з неї»[28]. І не випадково, що зворотною стороною цього індивідуалізму є анархізм.

Відтак цей індивідуалізм ґрунтується не на автономності особистості, суверенності її розуму, здатності до дискурсивної легітимації соціальних та етичних норм, які б забезпечили соціальну інтеграцію, а на безпосередньому протиставленні себе громаді, а тому він потребує такого механізму, як традиція у відтворенні загальнозначущих норм і цінностей. Тобто він потребує такої загальної змістової ідеї-цінності, яка була би сприйнята на віру, через «загальне, бездискурсійне» визнання правдивості оголошеної ідеї, абсолютну віру в неї і надію на здійснення, що виявляється в ілюзіонізмі, який своєю чергою є синтезою романтизму і догматизму, до яких звертається Д. Донцов[29].

І зараз, коли знову постала проблема відродження нації, пошуки спрямовані на відтворення такої субстанційної ідеї для всієї нації, щоб на її засадах побудувати (вивести дедуктивним чином) ієрархію вартостей. Проте, як я гадаю, починаючи з новочасової доби, а особливо на початку XXI століття, навряд чи може *бути* така єдина субстанційна ідея, а насамперед слід випрацювати певні формальні (процедурні) умови для обґрунтування цих вартостей. І ці умови мають спиратися перш за все на такі цінності, як «свобода», «рівність», «справедливість», «гідність» і т. п., концентрацією яких є основна цінність «прав людини». Саме ці цінності, на мою думку, уможливлюють таку цінність, як «солідарність», і забезпечують соціальну інтеграцію суспільства. І саме ці цінності відстояв народ під час Помаранчевої революції і Революції гідності.

Проте, якщо комунікативної раціоналізації ще не досягнено, то з'являються утопії побудови єдності на основі національної ідеї, яка об'єднувала б націю на змістових субстанційних визначеннях, пов'язаних із нераціоналізованим життєсвітом. Тоді на засадах

нераціоналізованої спільноти вибудовується і певна філософія культури, наприклад у Куліша, в якого жіночий елемент посідає перше місце, бо «жінка менше живе розумом, більше серцем». А тому, як зазначає О. Кульчицький, українська культура і психіка належать до європейського культурного кола, але мають периферійний характер, що позначилося на відхиленні європейського сциєнтизму-науковості, як знання, що хоче панувати над світом (Herrschaftswissen), у напрямку гуманістичного знання про людину та її формацію.

Експансія у світ тут заміняється її протилежністю — углибленим увнутрішненням людини. Саме тут треба шукати витоки етично-релігійної домінанти українського світогляду, що проявилася у філософії серця Памфіла Юркевича, де моральні переживання спираються не на раціональне пізнання, не на свідомість обов'язку, а на прагнення до добра, живу любов як безпосередній потяг серця.

Тим самим настанова любові до «ближніх» претендує на універсальність і стосовно «дальніх», чим певною мірою заперечуються значущість і вартість знеособлених («відчужених») відносин між людьми, які є щаблями становлення людського роду і «народження особистості зі світу відчуження» (А. Ґелен). Проте «філософія серця» не є суто українським витвором. Вона веде родовід від Євангелій, Авґустина, через німецьких містиків, Б. Паскаля, М. Шелера і аж до К.М. Маєр-Абіха та інших. Адже серце — це метафора, що відбиває інтуїції, тобто інтеріоризації нераціоналізованого життєсвіту. Такі інтуїції діють у простих спільнотах. Однак у сучасному складному світі інтуїцій недостатньо. У цьому плані слід звернутися до інших засобів легітимації моральних повинностей, пов'язаних зі створенням дискурсивних процедур обґрунтування.

Комунікативна раціоналізація національного етосу та універсалістська мораль

Проблема ідентифікації світоглядних уявлень, ціннісних орієнтацій і моральних норм сучасних українців залежить від вирішення питання, якою мірою в сучасних умовах залежність людини від ґрунту, на якому вона живе, від Gemeinschaft чи від нераціоналізованого життєсвіту зберігає свою домінантну детермінацію. Хоча ще й досі не з'ясовано, а в якому саме суспільстві ми живемо: у традиційному, що

розвивається, у модерному (індустріальному, або капіталістичному) чи в постіндустріальному, чи маємо елементи їх усіх.

Така невизначеність досі призводила до ситуації, яку Л. Кольберґ називає четвертою з половиною стадією розвитку моральної свідомості, коли руйнуються усталені, конвенційні рівні, а в нас вони таки були, оскільки панівна ідеологія за радянських часів і виконувала таку функцію, а перехід до постконвенційної стадії, яка потребує зрілих громадян і відповідних соціальних та політичних інституцій, ще не завершено. Звідси з'являється небезпека релятивізації моральних цінностей, що призводить до нігілізму і стану аномії.

Проте цей процес має і позитивний бік, який полягає у створенні універсальних зв'язків у суспільстві, що є властивістю не тільки західної цивілізації, а постає невід'ємною рисою передових країн, які дісталися модерної стадії суспільного розвитку. Тому специфіка тієї чи іншої країни в наш час вже залежить не від специфіки спільноти, а від специфіки взаємодії, співвідношення спільноти і суспільства, системи і життєсвіту. Відтак, якщо ми прагнемо реалізувати цей позитивний потенціал, то модернізація суспільства має бути здійснена не лише напрямом технічної раціоналізації, а й комунікативної раціоналізації, тобто створення демократичних інституцій громадянського суспільства, свободи особистості, що забезпечили б через метаінституцію дискурсу обґрунтування та легітимацію таких соціальних та етичних норм і ціннностей, які стали б орієнтирами розвитку суспільства. В етичному плані вона реалізується як «метаінституція, якій мають бути підкорені всі інші інституції» (К.-О. Апель). Конкретизуючи цю думку, Д. Бьолер зауважує леґітимативну функцію дискурсу не тільки щодо інституцій, а й щодо політичних рішень»[30]. Важливість цього твердження полягає у тому, що ідентичність будь-якої спільності людей, зокрема й національної, сьогодні має бути пов'язана не тільки із традиційними доброчинностями, звичаями та традиціями, а з дискурсивним принципом. І цей принцип й забезпечує моральність у суспільстві постконвенційного щабля. Процес комунікативної раціоналізації та створення дискурсивних механізмів потребує універсалістської індивідуації особистості, автономії її розуму. Останніми роками цей процес прискорюється.

В Україні, так само як і в інших країнах, процес здійснюється суперечливо. Така суперечливість пов'язана з асинхронністю розвитку соціокультурних процесів у різних реґіонах, у міській та сільській місцевостях. Ясна річ, у сільській місцевості та у малих містах порівняно з великими містами в ціннісній парі *індивідуалізм/ колективізм* перевага надається колективізму[31]. Домінантною тут є конвенційна стадія розвитку моральної свідомості, пов'язана із традиціями та звичаями (стадія 3).

Така ситуація свідчить, на мій погляд, по-перше, про несформованість четвертої стадії розвитку моральної свідомості (стадії «закону і порядку»), по-друге, що патріотизм у нашому суспільстві ще не перетворився на «конституційний патріотизм» (Ю. Габермас), який полягає насамперед у тому, щоб не просто бути патріотом своєї нації тільки тому, що вона твоя, а бути патріотом «конституції» своєї держави, в якій гарантовані права та свободи громадян. Конституційний патріотизм — це вже не топологічний, реґіональний, етнічний, національний, а насамперед політичний патріотизм, що і є неодмінною рисою саме політичної нації, формування якої пов'язано зі становленням постконвенційного щабля розвитку моральної свідомості як чинника національної ідеї в її комунікативно-дискурсивному прояві.

Певні передумови комунікативної раціоналізації у нас створені — літературна мова нації, міський індивідуалізм, наука, включення у світовий інформаційний простір. Створення інших ще попереду. Яких саме? Мається на увазі насамперед створення демократичної держави, відкритої до діалогу з громадянським суспільством, тобто такої, що не тільки інформує громадян про свої дії, а узгоджує із громадянами ці дії, тобто переходить від патерналістської монологічної відповідальності до відповідальності комунікативної. Але це передбачає і розвиток самого громадянського суспільства, зокрема готовності громадських організацій до здійснення контролю над владними інституціями.

Комунікативна раціоналізація має стати і передумовою нормального розвитку технічної раціоналізації, тим «магнітним полем», яке скеровуватиме розвиток технічного прогресу напрямом, що не

загрожуватиме існуванню нації та людства в цілому, а понад це забезпечуватиме рух до соціальної справедливості. Отже, складником «національної ідеї» має бути створення соціального ринкового господарства і соціальної держави. Проте за умов глобалізації цей процес важко уявити без ідеї «всесвітньої соціальної держави» і «всесвітнього соціального ринкового господарства». А якщо додати сюди ще й екологічні проблеми, то ці ідеї набуватимуть змісту «всесвітньої соціальної природної держави» і «всесвітнього соціального природного ринкового господарства».

Тому комунікативна раціоналізація є також передумовою універсалізації національного етосу, що здійснюється шляхом досягнення порозуміння між людьми та культурами. І це єдиний спосіб існування моралі, що створюється на засадах комунікативної раціоналізації і таким чином, хоч і відрізняється від змістового внутрішнього етосу (національного, етнічного), але не доконечно суперечить йому. Вона спрямована лише на те, щоби «внутрішні» норми могли бути критично перевірені й раціонально легітимовані.

На практиці це здійснюється у такий спосіб, що лише ті цінності та норми життєсвіту й етосу є водночас і загальнозначущими, які відповідають принципу універсалізації, тобто можуть бути прийняті будь-яким членом будь-якої іншої культури. Зворотною стороною цієї регулятивної ідеї є визнання іншої культури як реального (чи потенційного) рівноправного суб'єкта діалогу культур. І це положення може стати аргументом проти такого тлумачення національної ідеї, зокрема національного етосу, яке, наприклад у концепції Д. Донцова, універсалізм робить несумісним із цією ідеєю.

Така модернізація, за якою етос не обмежується горизонтом «внутрішньої моралі», а трансформується в універсальні загальнолюдські цінності, особливо потрібна в умовах України, коли вона стає рівноправним членом світового співтовариства і людство справді стає єдністю, а не існує тільки як чиста ідея чи сума сукупностей, неоформлених у таку єдність, як механізм, який функціонує на засадах діалогічного принципу рівноправ'я всіх націй і культур, а також колективної відповідальності за спільне буття.

Певна річ, становлення нашої національної держави не можна собі уявити без становлення національної свідомості, без відродження

етосу, що ґрунтується на традиційних цінностях, які були пригнічені ідеологією тоталітарного суспільства. І це тим більше варто робити за умов, коли руйнація ідеологічних цінностей тоталітаризму, що виконували функцію інституційної етики, тобто функцію стримання, загрожує відкинути моральні налаштування певних соціальних груп до архаїчних (доконвенційних) стадій етосу, до етичного цинізму і нігілізму, породжуючи стан аномії.

Але відродженням чи відновленням конвенційної (традиційної) інституційної стадії розвитку моральної свідомості не вичерпується проблема морального розвою нації. Наступне (не менш важливе) завдання — це шлях модернізації суспільства, зокрема його культури, моральної сфери. І тут ще доведеться дослідити той моральний потенціал нашої культурної традиції, який містить елементи універсалізації, раціоналізації та модернізації.

Адже сучасне суспільство з досить складними технічними, технологічними та соціальними системами, — а наше суспільство якраз і є таким, хоча б з огляду на технічну раціоналізацію, — не у змозі здійснювати інтеграційні, мотиваційні та легітимаційні функції лише на засадах традиційних цінностей. Потрібен перехід до постконвенційної моралі з її демократичним потенціалом, засадничим принципом якої є принцип взаємної поваги зрілих особистостей, що затверджується шляхом комунікативної раціоналізації та створення дискурсивних процедур обґрунтування норм і цінностей як суспільної метаінституції.

[1] *Габермас Ю.* Про суб'єкта історії // Єрмоленко А.М. Практична комунікативна філософія: Підруч. — К.: Лібра, 1999. — Київ: Лібра, 1999. — С. 354.

[2] Українське суспільство — 2003: соціолог. моніторинг. — Київ: Ін-т соціології НАНУ, 2003. — Табл. 267. — С. 657.

[3] *Habermas J.* Die postnationale Konstellation und die Zukunft der Demokratie // Die postnationale Konstellation: Politische Essays. — Frankfurt am Main: Suhrkamp„ 1998. — S. 91—169.

[4] Nation // Historisches Wörterbuch der Philosophie. hrsg. J. Ritter, K. Gründer. — B. 6. — Basel, Stuttgart: Schwabe, 1984. — S. 806.

[5] Згадаймо також, що поняття «природа» в багатьох європейських мовах утворене від латинського «natur», що етимологічно також пов'язано з народженням.

[6] *Husserl Edmund*. Die Ktisis der europeischen Wissenschaften und die transzendentale Phänomenologie. Eine Einleitung in die phänomenologische Philosophie / Edmund.Husserl.

Gesammelte Werke (Husserliana, Band VI. Hrsg. Walter Biemel). —S. 115..

[7] *Шюц* Альфред, *Лукман* Томас. Структури життєсвіту. Пер.з нім. та післямова В. Кебуладзе. — Київ: Український центр духовної культури, 2004. — С. 78.

[8] *Heidegger M.* Über den Humanismus. — Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1975. — S. 18.,

[9] *Шелер М.* Ordo amoris // Избранные произведения. — Москва: Гносис, 1994. — С. 341.

[10] *Scheler M.* Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertetik. Neuer Versuch der Grundlegung eines ethisches Personalismus // Gesammelte Werke, Bd. 2. — Bd. 2. — 4 Aufl. — Bern: Francke Verlag, 1954. — S. 321.

[11] *Kluxen W.* Ethik des Ethos. — Freiburg; München: Alber,, 1974. — S. 22.

[12] *Hofstede G.* Interkulturelle Zusammenarbeit. Kulturen — Organisationen — Management, — Wiesbaden: Gabler, 1993.

[13] *Mayer Th.* Globalisierung und Menschenrechte // Zukunftsverantwortung in der Markrwirtschaft. In Memoriam Hans Jonas. EWD. — Bd 3 / hrsg D. Böhler, M. Stitzel u. a. — Münster:Lit, 2000. — S. 318.

[14] Nation // Historisches Wörterbuch der Philosophie / hrsg. J. Ritter, K. Gründer. — B. 6. — Basel, Stuttgart: Schwabe, 1984. — S. 806.

[15] *Ulrich P.* Transformation der ökonomischen Vernunft: Fort-schrittsperspektiven der modernen Industriegesellschaft..— Stuttgart, Bern: Haupt, 1986.— S. 186.

[16] *Kohlberg L.* Zur kognitiven Entwicklung des Kindes. — Baden Baden: Suhrkamp,, 1974. — S. 138.

[17] *Parsons T.* The structure of social aktion. — New York; London, 1949. — P. 76 f.

[18] *Гґегль Ґ. В.Ф.* Основи філософії права.. Перекл. Романа Осадчука та Миколи Кушніра. — Київ: Юніверс, 2000. — С. 249.

[19] *Habermas J.* Über Moralität und Sittlichkeit — Was macht eine Lebensform «rational»? // Rationalität / hrsg. H. Schnädelbach. — Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1984. — S. 219.

[20] *Кульчицький О.* Риси характерології українського народу // Енциклопедія українознавства. — Т. 1. — Ч. ІІ. — Мюнхен, Париж, Нью-Йорк: Молоде життя,, 1949. — С. 718.

[21] Там само.

[22] *Цимбалістий Б.* Родина: і душа народу // Українська душа. — Нью-Йорк; Торонто: Видавництво «Ключі», 1956. — С. 38.

[23] Там само.

[24] Там само.

[25] *Ницше Ф.* К генеалогии морали // Сочинения: в 2 т. — Т. 2. — Москва: Мысль, 1990. — С. 426.

[26] *Кульчицький О.* Риси характерології українського народу. — С. 718.

[27] *Habermas J.* Nachmethaphysisches Denken. Denken. Philosophische Aufsätze. — Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1988. — S. 225.

[28] *Мірчук І.* Світогляд українського народу: спроба характеристики. — Прага: Український університет в Празі, Т. 3. — 1942. — С. 10.

[29] *Васькович Г.* Національна ідеологія Донцова // Вишкільний курс. Ч. 2. — Брюссель та ін. — 1976/77. — С. 135.

[30] *Böhler D.* Rekonstruktive Pragmatik. Von der Bewußtseinsphilosophie zur Kommunikationsreflexion: Neubegründung der praktischen Wissenschaften und Philosophie. — Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1985. — S. 25.

[31] *Бевзенко Л.* Малі міста України: Особливості способу життя // Українське суспільство 1994—2004: моніторинг соціальних змін. — Київ: Ін-т соціології НАНУ, 2004. — С. 341.

Сергій Гайдай

Народився 1965 року у військовому містечку Тейково в Івановській області, Росія. Виріс у Києві.
Навчався в Одеському Гідрометеорологічному інституті на факультеті океанології і в Київському Національному університеті театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого на кінофакультеті.
Політтехнолог, фахівець із маркетингу та реклами, виборчих і політичних технологій. брав участь більш ніж у 80-ти виборчих кампаніях як в Україні так і за кордоном. Засновник соціально-інжинірингової агенції «Гайдай. Ком».
Автор статті-монографії «Посібник щодо захоплення влади в Україні. Рекомендації з майбутнього».

УКРАЇНСЬКА ІДЕЯ. ЧАС ПОДИВИТИСЯ В МАЙБУТНЄ

Національна ідея — це марення серця,

за котре не соромно вмерти.

Густав Водічка. Мамаєва печаль

Декілька століть українська ідея полягала у мрії — український народ повинен отримати право на самостійне життя. На свою державу. Перебуваючи майже весь історичний період під владою чужих імперій, так чи інакше українці мріяли про незалежність. Але якщо для багатьох етносів, які проходили подібний шлях, боротьба за незалежність була справою всього народу, то в Україні XX сторіччя це була прерогатива невеликої групи дисидентів, революціонерів і людей, які вирішили присвятити цьому своє життя. У результаті незалежність на початку 90-х років минулого століття була отримана не в ході боротьби всього народу, а як підсумок розпаду останньої імперії, яка

володіла Україною. Тому основною масою українців це не розглядалося як особисте завоювання.

Здавалося б, в цей момент боротьба за українську незалежність була закінчена, отже, і українська ідея втрачала будь-який сенс. Незалежність була отримана як подарунок долі, несподівано і значно раніше того часу, який визначили собі навіть самі борці за незалежність.

Проте боротьба за українську ідею продовжилася. Не будучи плодом боротьби всього народу, українська національна ідея переродилася в боротьбу пасіонарної меншості за історичну справедливість. Більшість людей в країні говорили не українською, а російською мовою. В українців не було власної помісної церкви. У більшості українців була ампутована історична пам'ять про своє історичне коріння, про періоди боротьби за свободу і незалежність, про Голодомор. Українська культура не була домінуючою. Українці не мали своєї повноцінної держави — її ще треба було побудувати.

Але після майже трьох десятиліть незалежності виникла абсолютно нова проблема, яка особливо гостро бачиться в останні роки: все, що пов'язане з українською ідеєю, спрямоване своїм поглядом у минуле. Це спроба виправляти історію двохсот-трьохсотрічної давнини.

За цей час світ пройшов величезний шлях. Світ перейшов в епоху глобалізації. У Європі зникають державні кордони і національні валюти. Виникають міждержавні союзи, об'єднані органи міждержавного управління, єдина економіка. Глобальні корпорації стають не менш впливові ніж деякі держави. А найголовніше — сьогодні світом правлять технології. Людство все більше усвідомлює, що ми не живемо в окремих країнах, ми не перебуваємо в закритих світах і цивілізаціях, між якими величезні відстані. Ми живемо на маленькій кам'яній кульці, яка мчить в нескінченному Всесвіті. Це практично загальний космічний корабель для всього людства. Закриватися в ньому по різних каютах, не знайшовши своєї особливої ролі в загальному управлінні планетою — нерозумно. Цей корабель може в один момент припинити своє існування тільки тому, що ми між собою не домовилися.

Українська національна думка все ще перебуває в історичному минулому.

Остання кампанія Петра Порошенка показала, що спроби нашого політичного класу використати українську ідею як набір архаїчних постулатів на партійних прапорах — деструктивні. І нічого окрім внутрішнього протистояння українського Заходу і Сходу не несе. Більше того — вона породжує конфлікт поколінь. Для більшості тих, хто народився за часів незалежності, вся ця гра в «історію» сприймається як анахронізм. Боротьба за історичну справедливість втрачає свій сенс. Якщо говорити простими словами, українська ідея у такому вигляді просто застаріла. У неї немає енергії майбутнього. Всі, хто сьогодні намагається бути провайдерами українськості, сприймаються як люди, які загубилися в минулому. Здавалося б, українська ідея дійшла до свого завершення. Але це не зовсім так. У неї може бути нове дихання. Таємниця української утопії прихована в корінних сенсах нашої нації. В менталітеті українців спить особливий генетичний код, який може нас вивести з непривабливого сьогодення в успішне майбутнє.

Коли в середині XVII століття антіохійський патріарх Макарій проїжджав територією нинішньої України, він побачив «Країну козаків» і був нею дуже вражений. Він побачив тут земний рай: достаток, безтурботне дозвілля, побожність і абсолютну безпеку в межах козацької вольниці. Територія свободи, де не було ні національного, ні релігійного гніту, благополучна, з точки зору рівня життя на той час. Це була територія суцільного самоврядування. В українців тоді не було своєї держави, але був високий ступінь відповідальності за себе і громаду і природне відчуття особистої свободи. Саме в ці часи українці спромоглися написати ікону про самих себе. У інших народах такого не було. Навряд чи існував і існує зараз загальний образ ідеального британця чи француза. У інших націй немає єдиного народного портрета. Українці були виключенням. На дверях, скринях, дошках та полотнах з'явився народний соціальний ідеал — Козак Мамай. Національна ідея, вмонтована в просту лубочну картинку. Він може їхати, та йому нікуди не треба. В нього все є, але нічого відняти. Він ні до кого не проситься і до себе не запрошує. Вільний, озброєний філософ.

Українці у ті часи виявилися, мабуть, єдиною нацією у Європі, яка винайшла спосіб жити без держави. Безумовно, така модель

співіснування виявилася нездатною до опору великим імперіям, ієрархічні системи державних інституцій яких володіли високою військово-організаційною міццю і прагнули до захоплення сусідніх територій.

Хоча у воєнній справі українці були дуже розвинутими і українське козацтво поставляло найманців у більшість імперських армій того часу. У XVI–XVII століттях майже всі війни проходили під козацьким впливом: кожна армія на третину або чверть складалася з козаків-найманців. Загони озброєних українців ходили Європою. Але у справі захисту власної території українці виявилися неуспішні, оскільки були відсутні самі кордони, як і сама українська держава з політичною складовою і державним управлінням. Після невдалих спроб 1918 року ми почали будувати свою державу тільки через вісімдесят років. Навіть саме походження слова «держава» дісталося нам від Російської імперії. «Самодержец, держать, скипетр и держава». Українського аналога не має. Як немає поняття «сніг» у людей, що живуть на екваторі.

І от на 28-му році побудови нашої держави головне питання, яке стоїть перед українською нацією, — а чи треба відтворювати нам українську державу за звичними шаблонами світового досвіду? Можливо, у нас є свій шлях? Шлях на якому ми будемо не наздоганяти весь світ, тому що добряче відстали від розвинутих країн, а шлях, який одразу приведе нас туди, де ми будемо чекати, коли нас наздоженуть інші? Утопія і нерозумні мрії? А давайте спробуємо помріяти.

Якось я був присутній на заході журналу «Новое Время» у Мистецькому Арсеналі. Зустріч називалася «Розмови про майбутнє». Поважні іноземні спікери дві години пояснювали, чому Україна, маючи найбільший потенціал серед країн Східної Європи відстала від всіх своїх сусідів на десятиріччя. Чому наші державні інституції працюють на відміну від європейських вкрай неефективно і неспроможні на реформацію. Наприкінці з питанням встала молода жінка-підприємець і поставилала питання: я прийшла послухати розмови про майбутнє, а чую аналіз минулого. У світі за останні десятиліття з'явився айфон, інтернет, соціальні мережі, Ілон Маск запускає свої супутники у космос. Світ скоро буде жити в епоху

глобального інтернету, скоро виникне інтернет речей, світ буде подорожувати на електромобілях. Ми будем свідками польоту на Марс і користувачами єдиної світової криптовалюти. А що в державних устроях немає інновацій і нових технологій? Досі все працює як і декілька століть тому? Спікерам не було що відповісти. До такого запитання вони виявилися не готові.

Але футурологи і експерти все частіше заявляють, що в майбутньому світі технології так чи інакше призведуть до життя без держави. І хоча ідея «держави в смартфоні» вже давно існує в цивілізованому світі, там вона не може бути швидко реалізована. Тому що більшість цивілізованих націй спираються на свої державницькі традиції. Запропонувати сьогодні таку революційну ідею розвиненій європейській державі — означає зачепити їх підвалини, створивши відчуття небезпеки. Вони тримаються за свої вікові державницькі традиції, як Британія за монархію і праве кермо.

У всіх європейських державах склалася політична система, зі своїми законами і правилами. Парламенти цих країн навчилися взаємодіяти зі своїми громадянами і працювати зі своїми законами. Але величезна кількість людей в цих системах виключені з прямого управління державою і справжньою свободою вибору не володіють. І криза представницької демократії все помітніша.

Але українці сьогодні за своїм історичним досвідом, мабуть, сама підготовлена нація, яка може дозволити собі перехід від представницької демократії до прямої участі всіх громадян в управлінні своєю республікою. Термін «держава» повинен вийти з вживання і бути заміненим на термін «республіка». І саме це може дати нам перевагу перед усім світом. Якщо всі країни мають довгу історію побудови і становлення державності, то в України такої історії немає. Саме в цьому наша слабкість в минулому, і в цьому наша перевага у майбутньому.

Історія України, як незалежної країни, почалася тільки в 1991 році. Для історії — це ніщо. Більш того, ми так і не побудували ефективної держави, а продовжуємо користуватися залишками радянського державного апарату.

В державотворенні українцям нема чого втрачати, крім традицій корупції, лузерства і патерналізму. Як в більшовицькому гаслі, «нам

нема чого втрачати, крім своїх ланцюгів». На відміну від європейців, американців та інших народів, українці можуть спокійно сказати світові: ми будемо будувати іншу систему нашого співжиття — зі старим нас нічого не пов'язує. Нам не треба наздоганяти і проходити весь той шлях, який багато цивілізованих країн проходили по 200—500 років. Ми можемо відразу здійснити те, до чого інші країни йшли століттями покроково і поступово.

Як це зробили японці після Другої світової війни, відмовившись від свого історичного минулого, взявши передовий досвід США — країни, яка їх окупувала. Як інші «азійські тигри» — що з країн третього світу миттєво стрибнули в майбутнє. Як бедуїни, які в ОАЕ зробили ривок у розвитку всього за 40 років — від наметів кочівників до хмарочосів Дубая.

Українська ідея може полягати не в тому, щоб нескінченно виправляти історичну несправедливість, а в тому, щоб зробити такий ривок і одразу опинитися в авангарді світової цівілізації.

Сучасні технології знецінили і без того вельми неефективну представницьку демократію. Одна особа за політичного класу сьогодні вже не здатна адекватно представляти інтереси кількох тисяч чи сотень тисяч людей. Сьогодні кожен бажаючий і інформаційно і технологічно може мати доступ до управління своїм життям. Владні вертикалі стають все менш ефективними, світ все більше стає горизонтальним і мережевим. Сьогодні технології не належать окремим країнам. Те, що винайдено в одній точці планети, може бути використано будь-де. Тим паче, в ІТ-галузі українці аж ніяк не пасуть задніх.

Українську національну ідею можна перетворити в ідею побудови «держави без держави». В якій всі громадяни домовилися жити разом, підписавши Суспільній Договір. Фундаментальний документ, в якому зазначено, що всі ми є власниками нашої країни. Всі ми маємо право і обов'язок брати участь в управлінні національними активами країни і іншими суспільними надбаннями. І маємо право на свою частку доходу, яку таке управління буде генерувати. А сервісні функції, що забезпечують безпеку і комфорт життя громадян, будуть виконувати суспільні корпорації, які ми навіть не будемо називати владою. Жити в республіці, де немає монополії на владу окремого пануючого класу

буде, нормою для українців, і весь світ буде зі здивуванням споглядати на нас.

В Україні буде тільки чотири суспільних корпорації, які найняті громадянами і управляються громадянами за допомогою інформаційних технологій.

Це, перш за все, корпорація, що гарантує нашу безпеку. Наша безпека повинна бути кращою в світі, військова міць сильніше ніж у сусідів. І наш історичний досвід, і анексія наших територій і агресія Кремля роблять це питання для нас першочерговим. Українці, будучи традиційно хорошими воїнами, повинні залишатися ними і в майбутньому. І це повинно бути вигідно всій країні. Ми повинні поставити ціль створити саму боєздатну структуру в світі, використавши весь світовий досвід, створивши високотехнологічну індустрію оборони і відродивши свою військову науку. Можливо, відкривши двері для праці в цій корпорації для світових спеціалістів. Світ може наймати нашу безпекову корпорацію купуючи її послуги з вирішення подібних проблем у своїх регіонах. Так само як американські приватні військові корпорації вирішили проблему сомалійських піратів. І тепер такої загрози для світового судноплавства вже немає.

Друга корпорація забезпечує арбітраж і суди. Ми повинні зробити незалежну від людського фактору і модернізовану систему арбітражу і захисту громадянських прав. Щоб весь світ приходив вирішувати свої судові тяжби до нас, а не, як зараз, у Британію.

Третя корпорація буде забезпечувати управління економічними національними ресурсами. Всім, що не є приватною власністю. Кожен громадянин буде акціонером усіх суспільних активів країни. Корпорація буде реалізовувати прибуткове володіння всіма українцями активами країни, як матеріальними, так і нематеріальними. І ефективність управління цими активами повинна буде відображатися безпосередньо на добробуті кожного громадянина у вигляді щорічного прибутку, який надходить на його особистий рахунок. Так звана республіканська частка кожного громадянина — як результат співуправління національними ресурсами — стане першим в історії примиренням між капіталістичним і соціалістичним устроями життя.

І нарешті, корпорація, яка повинна забезпечити всі технології управління трьома попередніми корпораціями, є гарантом основних прав і законів нашого життя і контролером їхнього дотримання. Вона буде забезпечувати політичну діяльність громадян. Через неї більшість населення, через особливі процедури і за допомогою мережевих технологій, зможе фактично напряму керувати республікою. У цій системі громадяни будуть мати свій «особистий кабінет-профіль» у мережі, у якому є всі необхідні функції для участі в управлінні співжиттям. Саме це і буде реалізацією прямої демократії, яка робить все вищесказане можливим.

Таким чином ми можемо показати всьому світові принципово інший спосіб співжиття. І майбутній іноземний мандрівник, як колись Антіохійський патріарх, проїжджаючи територією сучасної України, буде зі здивуванням описувати нашу країну. Країну без президентів, парламентів, урядів, міністерств і каральних органів що стоять над народом. Країну, де живуть самодостатні люди, які навчилися суспільного життя без ієрархічних державних інституцій і не передоручаючи права розпоряджатися своїм життям іншим — але тепер уже на новій технологічній основі і в новому технологічному світі.

Отже, українська ідея повинна перетворитися в побудову «держави без держави», де рівень свободи кожного громадянина буде такім, що весь Світ в майбутньому захоче жити саме так як ціла нація Нових Мамаів

Олександр Щерба

Народився 1970 року у Києві.
Освіта — Київський національний університет імені Тараса Шевченка (магістр мовознавства), Київський інститут міжнародних відносин (кандидат політичних наук).
Надзвичайний і Повноважний Посол України в Австрії.
Співавтор монографії «Сучасна дипломатична служба». Автор статей: «Щеплення від мороку», «Нам би ніч простояти» та ін.

ЧОМУ НАЦІОНАЛІЗМ НЕ МОЖЕ БУТИ ВИБОРОМ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ УКРАЇНИ

Зі збірки есеїв «Нова Європа» (Видавництво Старого Лева)

...Зрозуміло, чому Україна стирчить у горлі високочолих, але мертвооких «прагматиків» Європи. Однак де лишається підтримка європейських ідеалістів? Чому всі ці «вічні юнаки» з їхнім вогнем в очах та незламними ідеалами гуманізму не стоять із пікетами під російськими посольствами, вимагаючи звільнення українських політичних бранців, як це було колись під радянськими посольствами? Чому їх так часто видно не на нашому, а на путінському боці?

В ідеологічному плані головна причина — парадокс, суперечність, що давно висить над Україною: як можна будувати європейський (інтернаціоналістичний) проект на нашій суто українській суміші з націоналістичних прагнень та інтернаціоналістичних гасел? Тоді як європейські націоналісти нас не приймають, оскільки ми не прогинаємося під Росію, європейські ліберали нас не приймають, оскільки ми в їхніх очах націоналісти.

Відповідно, якщо ми хочемо, щоб хоча б ліберальна частина європейської спільноти була на нашому боці, то жодним чином не можемо бути націоналістами. Ми не можемо навіть жартома називати себе націоналістами. Тим паче, що переважна більшість українців ними не є, а ті, хто називають себе націоналістами, часто плутають це поняття з патріотизмом. Патріотизм — це любов до своєї Вітчизни. Націоналізм — це егоїзм і небажання ділитися своєю Вітчизною з тими, хто на тебе не схожий, але теж до неї належить.

Західний (особливо європейський) світ, із яким Україна намагається об'єднатися і частиною якого себе бачить — це світ ліберальний, ідеалом якого є інтернаціоналізм та солідарність народів. Тож багато в чому цей світ сформувався через зусилля європейської соціал-демократії, до якої згодом приєдналися «зелені» та інші ліві політичні сили. Для цього світу націоналізм — це лайливе слово. Звичайно, націоналісти з нього нікуди не поділися. Є в ньому і націоналістичні філософи, діячі мистецтва, політики, прем'єри та навіть президенти. І водночас це не змінює базової істини: і Єдина Європа, і трансатлантична спільнота — це ліберальні політичні проекти, в яких винятки лише підтверджують правило.

Націоналістичне мислення протистоїть у цьому світі мисленню ліберальному, а націоналістична ідея є антитезою до ідеї європейської. І якщо націоналістичні політичні сили візьмуть гору у європейському та трансатлантичному світі (а вони зараз справді на підйомі!), то це буде кінцем європейського проекту в його нинішньому вигляді. Для України сподіватися на це і сприяти цьому безглуздо: крах Єдиної Європи створить на континенті середовище, в якому Україні буде вижити ще важче, ніж зараз.

Речі, яких не треба пояснювати

Отже, таке історичне тло. Його не треба вважати добрим чи поганим (хоча, на моє переконання, Єдина Європа, Європа солідарна та інтернаціональна — це найкраще тло, про яке могла б мріяти нація, що протягом сторіч була приречена існувати на європейських задвірках і яка намагається з них вирватися). Це тло треба просто прийняти як реальність.

Контрпродуктивно і марно пояснювати європейцям різницю між добрим націоналізмом та недобрим. Інтеграція України у Європу — це процес прийняття Україною європейських стандартів, наративів, лексикону, а не процес їхнього розширення за рахунок української специфіки. До певної міри, поки ми не стали частиною Єдиної Європи, це шлях з одностороннім рухом. Тому або ми кажемо, що ми європейці, або кажемо, що ми націоналісти. Твердження «ми європейські націоналісти» сприймають у Європі як «ми європейці, але Європейський Союз (принаймні у нинішньому вигляді) нам не потрібний, і підтримки його нам теж не треба». Приблизно так нас і сприймають багато представників центристського та лівого спектра європейської політики.

А тепер уявіть собі, що вам пропонує дружбу особа, яка визначально висуває вимогу, що буде вашим другом, тільки якщо ви самі ґрунтовно змінитеся. Це з категорії абсурду. Ось так абсурдно виглядаємо ми, коли з одного боку просимося в ЄС, а з іншого — лаємо «толерастів» і сміємося над гей-парадом.

Нам треба зрозуміти: європейська інтеграція — це не лише єдиний ринок, а й інтеграція в певний світ, певне мислення, певну мову і певну систему цінностей. Слід визнати: нам цей шлях дається нелегко.

Добро, зло і абсолютне зло

У європейському мисленні є добро, зло й абсолютне зло. Той же сталінізм для європейського сприйняття — це безумовне зло, але не зло абсолютне. Зло абсолютне — це нацизм/фашизм/неонацизм. Зло абсолютне — це те, що зробив Гітлер із Європою загалом і з єврейським народом зокрема в 1933–1945 роках. Щодо цього явища діє «нульова толерантність». Себто речення, які починаються словами «Ще треба подивитися, хто був гірший — Гітлер чи...» або «Ну, принаймні Гітлер хоч автобани добрі будував...» — це моветон, дикість. Так само, як і жартівливі фотографії із салютом зіг хайль, аби «потролити москалів». Та й уживання образливого лексикону на кшталт «москалі», «жиди», «американоси» — це ознака приналежності до іншої, не європейської (можливо, і взагалі ні до якої) цивілізації. Навіть якщо після цього ображено пояснювати: «Та я ж про жидів, а не про євреїв...».

Ще раз: із цим не треба сперечатися, це не треба обговорювати, не треба доводити. Це елементарно — так само, як не треба доводити, що, перш ніж починати їсти, треба мити руки або ж що сміття не можна кидати під ноги. Це європейський, західний імунітет, гігієна, життєва філософія, вироблена, аби не допустити повторення нацистської біди. Але враховуючи, що ця гігієна певним дивним чином не була в повоєнний час прищеплена жодній пострадянській країні, то для початку має бути базова схема поведінки, кодекс правил, який ти або приймаєш, якщо хочеш належати до європейської культури і сучасності, або не приймаєш — і, відповідно, до неї не належиш. І прищеплюється це, знову таки, через поведінку еліти, виховання та систему покарань, що існує та яку реально застосовують.

Символіка — це риторика, мислення

У Європі не можна собі уявити, щоб група молодиків на день народження Гітлера напилися і до півсмерті побили єврейського студента, а потім були символічно засуджені за статтею «хуліганство», як це сталося у Дніпропетровську 2006 року. Або ж щоб двері синагоги вкрили образливими надписами, але винні не були покарані, а держава такий учинок не засудила, як це трапилося в Одесі на Різдво 2017 року.

В усьому, що стосується нацистської, фашистської та неонацистської ідеології, а також антисемітизму, расизму та інших форм ксенофобії, держава повинна бути безкомпромісною і формувати таке ж ставлення у громадян. Концепцію hate crime (себто розуміння, що злочин проти людини за ознакою її належності до меншин має каратися суворіше, ніж аналогічний злочин без такої ознаки) треба пояснювати та прищеплювати змалечку. Це якщо ми справді хочемо належати до Єдиної Європи. А якщо не хочемо — то можемо лишати все так, як є.

Через цю ж призму ми маємо дивитися і на «арійську символіку» батальйону «Азов», расові погляди «Правого сектору» та патрулювання «Національного корпусу» вулицями українських міст. Вибір дуже простий: або це, або шанс на підтримку та розуміння ліберальної Європи.

Ніхто не ставить під сумнів героїзм бійців «Азова», які звільняли Маріуполь, або жертву Василя Сліпака, який воював у лавах «Правого сектору». Очевидно, що Сліпак не мав жодного стосунку до расистських поглядів засновників ПС. Без сумніву, більшість солдатів «Азова» не пов'язані із соціал-націоналістичним корінням цього підрозділу. Однак європейська політика нульової толерантності до всього, що пов'язане з нацизмом/фашизмом/неонацизмом, знову ж таки ставить Україну перед вибором: або чітке дистанціювання від відповідної/спорідненої риторики, ідеології та символіки, або «самостійний політ» без європейської підтримки і без будь-яких шансів на належність до Єдиної Європи.

Іншими словами, проблема — не лише в тому, що Європа часто не чує Україну, а й у тому, що Україна у принципових, ідеологічних питаннях часто не чує Європу. Себто не усвідомлює, що насправді важливо для Європи, не опановує і не розуміє європейського кодексу поведінки. І від того, чи почнемо ми Європу чути, чи відбудеться ця принципова для нас зміна поведінки, мислення та риторики (спочатку на рівні еліти, а потім і на рівні рядового населення), залежить і становлення, існування, а врешті і сама можливість України як частини Єдиної Європи, яких би нових форм не набув цей проект наступними роками.

Павло Гай-Нижник

Народився 1971 року в місті Дунаївці Хмельницької області.
Закінчив історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту імені В. П. Затонського, аспірантуру Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, докторантуру історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
Доктор історичних наук, академік Української академії наук, академік Академії політичних наук, завідуючий відділом історичних студій Науково-дослідного інституту українознавства МОН України.
Автор монографій: «Павло Скоропадський і Власний Штаб гетьмана всієї України: боротьба за владу і державність», «Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення», «Basic Principles of the Strategy for De-Occupation and Reintegration of Crimea in the Context of National Security of Ukraine: Aspects of the Problem and Solution Areas».

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ:СОБОРНІ ЧИННИКИ ТА ВИЗНАЧАЛЬНІ ЗАСАДИ

Сучасний світовий порядок перебуває у стані інтенсивної трансформації, що передбачає перерозподіл важелів і обширу впливу та рівноваг як у розумінні контролю над планетарними ресурсами, глобалізованою фінансово-економічною системою, енергетичною сферою, регуляцією й оволодінням новими високотехнологічними комунікаціями і винаходами тощо, так і у пошуку новітніх гуманітарних основ співжиття на планеті та засадничих конструкцій

геополітичних взаємин, формул, моделей і механізмів дієвої міжнародної системи безпеки. Україна, що історично і географічно завжди перебувала на перетині світових геополітичних інтересів, глобальних торговельно-економічних шляхів та цивілізаційних процесів, опинилася й перебуватиме у майбутньому у фокусі кардинальних змін планетарного масштабу і є однією з ключових точок на євразійському просторі, де перетворюється сучасність і зароджується нове майбуття світових взаємовідносин. Нажаль, гуманістичні принципи розв'язання цивілізаційних криз і вузлових протиріч світового перерозподілу сфер впливів часто поступаються силовим методам, що за сучасних умов набувають тотальних ознак і мають гібридизовану форму. Держава Україна ще з часів відновлення своєї незалежності і суверенітету як суб'єкт міжнародного співтовариства перманентно постійно перебувала на периферії протистояння Заходу і Сходу, Півночі і Півдня й була об'єктом потенційної боротьби між гігантами світової геополітики, проте має усі можливості та підстави стати одним з таких планетарних велетів.

Доконана дійсність вказує на незаперечний висновок — сьогодення і майбуття для України та українського народу полягає не лише у світоглядному протистоянні чи цивілізаційному зіткненні, а також і у безперервній війні (у прихованій «м'якій» чи у відкритій «жорсткій», а здебільшого — у гібридній «комбінованій») за право бути, боротьбою за існування у повному і вражаючому значенні цих понять. Розуміння подібної конфігурації сьогодення й історичної перспективи мусить пульсувати у кожній уособленій одиниці громадянства зокрема та у суспільній думці народу в цілому: як в площині ірраціонального інстинкту солідарного національного самозбереження, так і на рівні раціонального усвідомлення викликів і загроз планетарної неминучості в контексті державної безпеки, а отже — й в самому сенсі української національної ідеї, в глибинній та обґрунтованій неминучості світової боротьби за першість, за право бути і жити як державний народ, за честь і прерогативу зберегти власну етноісторичну, господарчо-культурну, соціально-політичну та національно-расову самоозначеність.

Питання утвердження загальнонаціональної ідентичності українців за умов нових внутрішньо- і зовнішньополітичних викликів сучасності

є однією з важливих складових політики національної безпеки. В умовах сучасних глобалізаційних та геополітичних трансформацій, посилення напруження на міжнародній арені, зумовлених використанням силових методів при вирішенні багатьох конфліктних ситуацій та російської загрози (агресії), зростає потреба у консолідації української нації, формуванні її загальнонаціонального самоусвідомлення та захисту власних світоглядних орієнтирів нації, що є запорукою і гарантією стабільності та безпеки Української держави. Тож одним з найбільш важливих поточних завдань суспільства є й збереження і розвиток духовних і культурних цінностей українства, посилення національної єдності українців та формування загальноукраїнської ідентичності, що має важливе значення для національно-державної безпеки. Саме формування загальнонаціональної ідентичності є для України першочергово актуальним питанням у гуманітарній сфері на сучасному етапі. Загальнонаціональна ідентичність за своєю суттю багатовимірна. Вона може охоплювати, але не виключати, етнічну, культурну, професійну, статеву та інші види ідентичностей. У той же час загальнонаціональна ідентичність може співіснувати з наднаціональною ідентичністю (європейською чи глобалізаційно-світовою). Так, наприклад, ще М. Бердяєв зазначав, що почуваючи себе громадянином світу, людина не втрачає національного почуття, позаяк до космічного, всесвітнього життя людина долучається завдяки життю національному.

Утім, на сучасний момент цей процес в Україні все ще стримується низкою чинників:

- конфліктом ідентичностей (доволі сильними позиціями регіональних субідентичностей, що мають різні ціннісні домінанти);
- низьким рівнем міжрегіональної взаємодії в соціокультурній сфері;
- недостатнім рівнем розвитку вітчизняної культури, слабкою динамікою формування історичної пам’яті;
- пасивністю взаємодії державних і громадських чинників у сфері національно-патріотичного виховання;

- негативним впливом іноземних ЗМІ (фактичним тимчасовим програшом України у тотальному світовому інформаційно--ідеологічному та культурно-світоглядному протистоянні);
- впливом глобалізаційних процесів (уніфікація, масовізація культури, панування культу споживання тощо);
- наявністю елементів пострадянської ідентичності;
- певними особливостями ментальності українців (індивідуалізм, конформізм);
- посиленням процесів відчуження;
- відсутністю ефективних якісних системних перетворень в державі;
- існуванням проблем міжрегіональної взаємодії в соціокультурній сфері, коли мешканці одних теренів не мають достатньої інформації про інші міста чи регіони;
- несформованістю та контраверсійністю ідентичності тощо.

Тим не менш, останнім часом відбувається значне посилення загальноукраїнської ідентичності, консолідація українського народу перед зовнішньою загрозою. Тому досить важливим на сучасному етапі в етнополітичній галузі є здійснення заходів, спрямованих на зменшення ваги регіональної ідентичності при гармонійному її входження в загальноукраїнську ідентичність. Регіональна ідентичність, у цьому випадку, виступатиме як субідентичність відносно загальноукраїнської. Такі субідентичності не виключають віднесення себе особою (групою осіб) до загальнонаціональної спільноти.

Проблема подолання кризи ідентичності значною мірою посилюється процесами глобалізації, що розмивають національну культуру та посилюють маргіналізацію українського суспільства. Тож на порядку денному є радикальне оновлення власної національно-цивілізаційної ідентичності, що буде здатна не лише витримати, а й відповісти на численні виклики сучасного світу та здійснити повноцінне економічне, соціальне й політичне оновлення (осучаснення). При цьому слід враховувати також і певні суперечливі аспекти впливу глобалізаційних процесів на Україну. З одного боку — процеси становлення і зміцнення державності потребують

інтенсифікації процесів національно-культурного відродження, а з іншого — процес модернізації соціально-економічної системи вимагає найширшої відкритості країни, що сприяє поширенню негативних зовнішніх впливів — криміналітету, прихованої втрати економічного суверенітету, трансфінансової залежності, масової культури (мультикультуралізму), етнонігілізму, притоку мігрантів, низькоякісних товарів масового споживання тощо.

Аналізуючи причини кризи національної ідентичності, слід виокремити також домінування в більшості суспільних сфер такого явища, як відчуження. Цю категорію до наукового обігу введено відносно нещодавно, а відтак і чітких українських відповідників даному поняттю не існує. Загалом на сьогодні в академічному середовищі виділяються такі види відчуження: економічне, культурно-освітнє, соціальне, політичне. Недостатній рівень сформованості загальнонаціональної ідентичності призводить і до посилення загроз національній безпеці країни, серед яких, як правило, виділяються переважно такі: криза легітимності політичних інститутів, посилення сепаратизму, десуверенізація, конфлікт політичних інтересів, посилення розшарування українського суспільства, низький рівень розвитку політичної культури, цивілізаційна невизначеність та перебування в «сірій зоні» міжнародної політики, недостатній рівень розвитку громадянського суспільства тощо.

Ці загрози призводять до посилення напруження та протистояння в українському суспільстві. Представники соціальних груп з конкуруючими ідентичностями сприймають діяльність своїх опонентів як загрозу власним інтересам, а відтак зменшується чи взагалі зникає прагнення до діалогу та пошуку компромісу зі спірних питань, а протиріччя стають нерозв'язними. Будь-який крок супротивника сприймається як загрозливий, що, знову ж таки, посилює соціальну напругу. При цьому навіть корисні для суспільства починання однієї з сторін будуть сприйматися як негативні, позаяк вони можуть принести «користь» опонентам.

Іншим маркером регіональних ідентифікацій є зовнішньополітичні орієнтації населення України. Не сформованість загальнонаціональної ідентичності призводить також до посилення зовнішньополітичної

невизначеності країни. Перебуваючи на межі західної та східної цивілізацій, Україна не може визначити чіткий зовнішньополітичний курс і стає полем боротьби глобальних гравців. Не може витворити вона й належний авторитет в регіоні, постійно коливаючись між європейською та російською зовнішньополітичною орієнтацією.

Відтак в Україні можна виділити декілька груп ідентичностей, які прагнуть бути загальнонаціональними. Перша — національно-патріотичні ідентичності, що чітко закликають до збереження самобутності українського народу, його «цивілізаційного суверенітету», культури, мови, звичаїв, обрядів, до сучасного поступу в контексті політики націонал-консерватизму. Друга — проєвропейські ідентичності, що підтримують європейські демократичні цінності та спрямовують Україну до тіснішої інтеграції та входження до Європейського Союзу. Третя група — проросійські ідентичності, що активно підтримують поширення концепту так званого «русскаго міра», впровадження російської мови на теренах України та активне зближення з Російською Федерацією.

В основі формування загальнонаціональної ідентичності лежить і національна культура. Кожна етнічна культура має в своїй структурі культурну традицію, яка є унікальним механізмом самовідтворення і самозбереження сакральних змістів її «центральної зони» — ядра даної культури. Щоби асимілювати поневолені народи, усі імперії чи субімперські конгломерати прагнули якщо не знищити, то бодай знівелювати, спримітивізувати їхні етнічні культури, замінити своєю власною культурою (чи глобальною субкультурою). У випадку ж, якщо держава не буде здійснювати ефективні кроки з нейтралізації вищезгаданих загроз, це може призвести до втрати суверенітету держави. Значною мірою це може бути зумовлено й критичним зниженням рівня функціонування політичної системи, спричиненого зовнішніми і внутрішніми конфліктами.

Тож слід відзначити, що в цілому формування загальнонаціональної ідентичності є одним з головних завдань Української держави на сучасному етапі. Для його реалізації потрібно актуалізувати зусилля відповідних державних структур та неурядових організацій у сфері суспільних і, насамперед, міжетнічних відносин, а також у гуманітарній сфері й у напрямкові уможливлення співіснування та

симбіотичного розвитку різних етнічних груп у межах поліетнічного простору та державної націєцентричності. В етнонаціональній же сфері потрібно сформувати і законодавчо закріпити Доктрину етнонаціональної політики України, де були б розроблені її концептуальні засади та чітко визначені базові поняття етнонаціональної політики: «титульна нація», «національність», «корінні народи», «етнічна група», «етнічна спільнота» тощо. Потрібно здійснювати й подальше вдосконалення вітчизняного законодавства у сфері забезпечення прав національних меншин та гарантії провідного становища української нації та її культурно-історичної спадщини, а також безумовного державного статусу української мови.

Отже, за сучасних умов потрібно активізувати зусилля з формування загальнонаціональної ідентичності. Кристалізація національної картини світу забезпечує сплав політичної та культурної ідентичності, що скріплює населення країни потужними символічними та емоційними зв'язками. Саме спільна ідентичність є основою буття даної національної спільноти (політичної нації). Якщо члени спільноти мають високий рівень національної самосвідомості, то за політичного врегулювання існуючих у суспільстві суперечностей і проблем, вони схильні до обмеження своїх особистих, групових чи корпоративних інтересів задля досягнення загальносуспільної злагоди. Відтак в основі загальнонаціональної ідентичності, перш за все, мусить бути закладено національну ідею, навколо якої й здійснюватиметься консолідація української нації.

Національні інтереси, національні цінності та національні цілі як структуроформуючі чинники національної ідеї.

Сьогодні для українського суспільства є характерною криза ціннісно-світоглядних засад, яка проявляється у втраті моральних орієнтирів, зростанні девіантної поведінки, збільшенні розпорошеності і диференціації українського суспільства, політичній і соціально-економічній несталості у розвитку держави. Цю кризу можна подолати шляхом переоцінки колишніх норм і побудови на цій основі оновленої системи цінностей. Відтак актуалізується питання більш ґрунтовного дослідження і визначення національних цінностей,

національних інтересів та цілей в контексті національної безпеки, а отже, й концептуальному усвідомленні та розумінні національної ідеї.

Формування політики національної безпеки загалом і, зокрема, в контексті усвідомлення і вироблення солідарної думки щодо поступу народу й держави, в першу чергу, має бути спрямованим на визначення завдань і цілей даної політики, що найбільш повно може бути відображено у стратегії державної безпеки, яка відображала би і втілювала в своїй основі далекоглядну і всеохоплюючу національну ідею.

З огляду на вищевказане, у творенні висхідних засад національної ідеї можуть бути використані три основні підходи:

- перший підхід — це коли в основі розробки національної ідеї і стратегії державної безпеки лежить ієрархія національних інтересів і цілей;
- другий підхід орієнтується на формування ієрархії національних цінностей;
- третій, найбільш оптимальний, є — інтегрований підхід до розуміння феномену національної ідеї, в якому основна увага акцентується на взаємозв'язку національних цінностей та інтересів, необхідності врахування їх взаємозумовленості у контексті проблем національної безпеки, цивілізаційного поступу та усвідомлення глобальних загроз і викликів, що існують і поставатимуть у майбутньому перед нацією та її державністю.

Кожен з цих підходів, вочевидь, потребує детальнішого розгляду. Зокрема у першому підході відбувається орієнтація на «національні інтереси». Сам термін «національний інтерес» було запозичено з західної політичної літератури, де він визначався як «державний інтерес». Саме таке розуміння є переважаючим у провідних країнах світу, оскільки вони собою являють здебільшого мононаціональні держави (не стільки в етнічному аспекті, скільки в соціальному). У західних суспільствах нація представляє собою єдність громадянського суспільства і держави, відтак національний інтерес виконує консолідуючу функцію і зменшує протиріччя між інтересами держави та громадянського суспільства.

Природно, що національний інтерес, як сукупний вираз прагнень і волінь усіх і кожного члена суспільства, не може бути втілений і розв'язаний поза дієздатним соціально-політичним ладом держави, що був би спроможний врівноважувати, поділяти та поєднувати особистісні, громадянські й державні егоїзми та жертовності як вищі прояви компромісу та примусу у солідарній системі інтеґральної взаємодії людської натури та узагальненого морально-духовного та юридично-законотворчого суспільного договору. Взагалі інтерес можна розглядати як об'єктивно зумовлений мотив діяльності суб'єкта (окремої людини, соціальної спільноти), що складається з усвідомлення ним власної потреби та з'ясування умов і засобів її задоволення. Інтереси тісно пов'язані з потребами, виникнення ж потреби є, власне, початковим етапом формування інтересу. Тому в даному контексті національні інтереси можна кваліфікувати як домінантно-стрижневі потреби суспільства і держави, що визначаються економічними і геополітичними відносинами даної країни в певну епоху, культурно-історичними традиціями, потребою забезпечення безпеки, захистом населення від зовнішніх і внутрішніх загроз.

Водночас, не варто суцільно ототожнювати поняття «національні інтереси» і «національні цінності», позаяк національні цінності лежать в основі національних інтересів, вони визначають їх спрямованість, проте вони не є національними інтересами. Тож цілком природно, що внутрішньополітичні чинники не завжди можуть розглядатися як національні інтереси, адже вказана група питань належить до сфери «суспільного інтересу», тобто інтересу, обумовленого різними сегментами громадянського суспільства.

У вітчизняній політології існує декілька підходів щодо розуміння даної категорії та їх систематизації. Стосовно навколишнього зовнішнього світу національні інтереси виражаються у сукупності зовнішньополітичних інтересів держави, які розрізняються за своєю важливістю для його життєдіяльності. Розрізняється фіксований (постійний) і змінний зміст національного інтересу. Незмінна частина включає завдання забезпечення зовнішньої безпеки держави. Змінна ж частина змісту розглядається через призму наявної політичної

ситуації, особистісних якостей представників політичної еліти, актуальних тенденцій в різних сферах суспільного життя тощо.

Реальні матеріальні та політичні потреби у розвитку держави можуть змінюватися, а разом з ними відповідно змінюються інтереси, цілі та засоби зовнішньополітичної діяльності. Зміна потреб та інтересів держави призводить до зміни й ідеологічних цінностей, зокрема й у вираженні двох основних рівнів національних інтересів держави: рівень ключових зовнішньополітичних інтересів, пов'язаний із забезпеченням її безпеки і цілісності як соціально-економічної, політичної, національно-історичної та культурної спільності з захистом економічної і політичної незалежності держави та рівень специфічних інтересів.

Головні свої інтереси держава забезпечує усіма військовими, економічними, дипломатичними, ідеологічними та культурними засобами, що лягають в основу завдань її політики національної безпеки, яка визначається через систематизацію та класифікацію національних інтересів за категоріями та рівнями важливості. Зокрема, можна виділити різні категорії національних інтересів (захист Батьківщини, економічне процвітання, пропаганда цінностей, сприятливий світовий порядок), що узагальнюються у три основні з них: безпека, добробут, цінності. Проте варто зауважити, що систематизація національних інтересів є досить складним, багатоґранним процесом. При розподілі інтересів за категоріями може виникнути ситуація, коли один і той же національний інтерес одночасно може мати відношення до кількох категорій, як і дискусійним є визначення рівня важливості того чи іншого інтересу.

Тож слід враховувати й те, що в перебігу визначення національної ідеї (як і стратегії національної безпеки) з використанням підходу, в основі якого лежить ієрархія національних інтересів, вона може значною мірою суб'єктизуватися, адже завжди можна знайти певні аргументи як на підтримку даної ієрархії, так і проти неї. Надважливо зважати на цей аспект у переломні (кульмінаційні) етапи національного поступу чи глобального розвитку, коли найменша помилка може призвести до значних негативних наслідків.

При використанні даного підходу потрібно також враховувати усі переваги та ризики при визначенні пріоритетності того чи іншого

національного інтересу. Зокрема цілком вірогідним є сепарація ситуації, коли ігнорування інтересу, який було визначено як менш важливий у порівнянні з іншими інтересами, може призвести до значних втрат у подальшому. Тому, коли держава відмовляється від досягнення певного національного інтересу, вона обмежує й потенційну свободу своїх можливих дій, спрямованих на гарантування національної безпеки та формування національної ідеї. З іншого боку, коли держава занадто актуалізується на певному національному інтересі, то це може призвести до недостатнього рівня врахування інших інтересів, що також загрожує виникненням додаткових негативних наслідків для втілення в життя та розвитку національної ідеї.

При цьому не менш важливим є й усвідомлення в потребі врівноваження пріоритетів, коли перевага віддається використанню здебільшого силових методів при розв'язанні багатьох внутрішньо- і зовнішньополітичних проблем, без врахування важливості використання «м'яких методів», що гіпертрофує й примітивізує застаріле мислення щодо тактики і стратегії втілення національної ідеї, захисту національних інтересів та здійснення комплексу безпекових заходів тощо. Слід також констатувати, що на формування ієрархії національних інтересів значний вплив здійснюють й пристрасті або стереотипи політичного мислення. Так, скажімо, певні політичні сили можуть визначати за найважливіші такі «національні» інтереси, які, перш за все, є пріоритетними для них самих, а не для безпеки держави і не мають нічого спільного з національними інтересами чи, тим паче, з національною ідеєю. Тому при формуванні ієрархії національних інтересів потрібно враховувати усю різноманітність та суперечливість умов, що впливають на вказаний процес. У подальшому, в силу ускладнення та суперечливості чинників, які впливають на формування системи забезпечення національної безпеки та міжнародних відносин, ці процеси ще більш ускладнюватимуться й досить важко піддаватимуться достовірному кількісному та якісному аналізу і, відповідно, сприятимуть абсурдизації національної ідеї як такої.

Відтак національні інтереси створюються усіма елементами політичної системи та є основою функціонування її складових, що

виражає обумовлену спонуку дій нації і держави в інтересах спільного власного виживання, захисту, існування, розвитку та плекання своїх історично-культурної спадщини й основоположних матеріальних, духовних, інтелектуальних і національно-суспільних цінностей, які визначають особливе самоусвідомлення народу, відіграють важливу роль у стратегії і тактиці в галузі національної безпеки та забезпечують державний суверенітет народу.

У цьому контексті важливо враховувати й необхідність законодавчого і виконавчого опертя у забезпеченні національного суверенітету на триєдності верховенства, контролю й здатності до збалансованої мобілізації суверенітету держави над тріадою (грец. Τριάδος) ресурсів військового, економічного й культурного суверенітету, які гарантують життєздатність самого інституту держави, своєрідність її національного обличчя (ідентичності), спадкоємність і оригінальність правопорядку.

Разом з тим, формуючи систему національних інтересів, першочергово слід враховувати національні цінності, позаяк саме вони закладають аксіологічну основу системи національної безпеки держави та базову сутність концепту національної ідеї. Національні інтереси можуть переплітатися з загальними базовими цінностями (територіальною цілісністю, політичним виживанням і т.п.), а з деякими й можуть входити в суперечності (як, наприклад, із забезпеченням невід'ємних прав і свобод людини тощо).

Категорія «національна цінність» у контексті формування й трансформації національної ідеї.

Зважаючи на те, що національні цінності є важливими передумовами і базовими засадами забезпечення національної безпеки країни й, зокрема, важливими чинниками формування основ концепту національної ідеї, вважаю за доцільне детальніше розглянути вказану категорію.

Саме система національних цінностей утворює правову, філософську та етичну основу для забезпечення подальшого існування держави та нації як самостійного суб'єкта міжнародних відносин та своєрідної й особливої етнічно-расової складової людської палітри на планеті. Визначаючи поняття «національних цінностей» слід констатувати, що саме вони є певними концептуальними, ідеологічними основами,

консолідуючими чинниками, важливими життєвими орієнтирами на шляху ефективного суспільного розвитку та становлять кластери уявлення про національну ідею. З огляду на це, національні цінності становлять цілий комплекс предметів, явищ та їх властивостей, що притаманні характеру наявних та ідеалізованих уявлень нації, її духовної свідомості та домінанти суспільних традицій й світогляду, ключ до формування та змін у параметрах національної гідності, відображають і задовольняють матеріальні та етично-моральні блага та потреби як окремої особи, так і суспільства та держави у поступі до успіху та розквіту, а відтак й консолідують керований інстинкт народу та постійно зберігають і оновлюють його конструкт генетично-суспільного коду самоусвідомлення власної внутрішньої спільності та зовнішньої окремішності.

Проблема формування та закріплення системи національних цінностей є надзвичайно важливою для українського суспільства. Чи є і мають бути вони у своєму загалові незмінними і статичними? Достеменно — ні. Нетлінними і стійкими залишатимуться стрижневі історично-культурні та основоположні традиційні національні й загальнолюдські цінності, проте триватиме закономірна й логічна плинність переоцінки колишніх (застарілих) норм, творення оновленої системи цінностей. Фундаментальною ж базою національної ідеї має бути провідна теза про посилення загальних прагнень, спрямованих на об'єднання української нації навколо спільних національних інтересів та цінностей, що забезпечують збереження її самобутності, сприяють утвердженню її становища серед інших народів, зміцнюють національний ген виживання та забезпечують провідне становище української держави у світі.

При цьому слід розрізняти природні і соціальні цінності. Основоположними для людини є природні цінності, пов'язані з потребами у їжі, житлі, задоволенні інших біологічних потреб тощо. Для держави ж природною цінністю є цілком визначена географічна та історична територія (соборність), належний захист якої забезпечує безпеку держави.

Природні ресурси у сучасному світі є архіважливими цінностями як суспільства, так і держави. Вони формують потенціал, який може бути використаний державою для гарантування національної безпеки, а

відтак збереження природних надбань, чистоти повітря, землі та її надр є і залишатиметься для будь-якої держави та її народу питанням життя і смерті, а отже — має стати однією з ключових складових національної ідеї.

Соціальні цінності характеризують людину як суспільну істоту. Будь-який об'єкт, що розглядається як життєво важлива умова існування даної спільноти, може бути соціальною цінністю. Соціальні цінності виступають критерієм оцінки вчинків соціальних груп і окремих індивідів щодо прийнятої ними системи цінностей, впливають на психологічне здоров'я народу та, відповідно, на його здатість долання викликів і загроз, зумовлених природними катаклізмами чи зовнішнім втручанням.

Якщо нація на рівні пересічного громадянина уражена у своїх соціальних цінностях ознаками тотальної перманентної стурбованості за власну безпеку, патологічним прагненням до самоствердження (влади, статусу, багатства), невмінням самостійно приймати рішення, примітивізацією думки і відсутністю здатності критично мислити, настороженого ставлення до змін, мляво вираженого прагнення радіти життю, зневірою у можливості особистих і суспільних змін, невпевненістю у завтрашньому дні, наелектризованістю громадських настроїв і нетерпимістю до інакшої думки тощо, то це означає, що не лише суспільство, а й держава перебувають у небезпеці. Причин цьому кілька, серед основних з яких є: відсутність загальної освіти нації, недотримання у державі громадянських прав і свобод, а отже, й народовладдя (демократії), корумпованість органів влади, низький індекс фахового управління та занепад господарчого життя (кризова економіка), система соціального визиску і нерівності тощо. Усе це свідчить про несприятливий морально-психологічний клімат у суспільстві, що посилює синдром національної меншовартості, сприяє занепаду традиційних національних цінностей, дегуманізації індивіда та втраті суспільно-етичних норм, а також породжує зневіру у здатності до державотворення власного народу, нівелює національне самоусвідомлення, вихолощує саму потребу національної ідеї, підміняючи її ідеєю споживання, секуляризму та космополітизму, і, таким чином, руйнує відчуття національної ідентичності, знецінює потребу національної безпеки й ставить під загрозу не лише

збереження державності, а й саме існування нації взагалі, що буде поглинена більш здоровими і успішнішими націями та їхніми державними організмами.

Тож відчуття єдності народу і держави у подоланні криз і загроз (як внутрішніх, так і зовнішніх), плекання загальної (колективної) національної ідентичності, що формується в результаті спільного інтерактивного процесу самовизначення конкретної соціальної спільності, пов'язаного з загальними орієнтаціями їхніх дій і тим полем можливостей та обмежень, в якому відбуваються їх спільні дії, дотримання норм соціальної справедливості і загального блага держави як здобутку і скарбу кожного її громадянина, звернення до універсальних феноменів культури народу та актуалізація просвітницьких і смислових процесів в суспільстві тощо, дозволять не втратити набутих національних цінностей і не дадуть виокремитися з цієї об'єднавчої ідеї розрізненим ізоляціонізмом цінностям індивіда, суспільства та держави. Саме тому подальше існування держави й нації має розглядатися крізь призму її ціннісного ядра (наявності загальнонаціонального смислового поля, що залежить від певного рівня якості суб'єктності — як індивідуальної, так і колективної), що консолідує суспільство на гармонізації загальних та індивідуальних цінностей, а саме: патріотизм і традиціоналізм, національна безпека і система міжнародних зв'язків, матеріальні і духовні надбання народу, добробут і збереження надбань природних дарів, права і свободи людини, соціальна справедливість і самореалізація, моральність і релігійність, взаємотерпимість і доброзичливість, працелюбство і жертовність, сім'я і родина (сімейні цінності), героїзм і доброчесність тощо, які завжди були притаманними українцям і відображають сутнісні засади українського національного характеру.

На основі національних інтересів та національних цінностей формуються національні цілі. Їх сутнісні характеристики визначаються динамікою та суперечливістю розвитку середовища існування суспільства і держави. Національні цілі — це конкретні ключові завдання, які держава і нація ставлять перед собою заради захисту національних інтересів та національних цінностей. Національні цілі — це своєрідні дороговкази розвитку суспільства до побудови моделі

кращого стану (безпечніших умов розвитку та життєдіяльності) кожної людини, суспільства, держави.

Проте за умов сучасної української реальності чітка реалізація тріади основних рушійних сил творення концепту національної ідеї та системи забезпечення державної безпеки (національні цінності — інтереси — цілі) постійно стримується недостатнім рівнем консолідації українського суспільства, що призводить до того, що інтереси, і тим більше — цілі, різних суспільних груп за певних умов набувають антагоністичного характеру та за умов розмитості загальнонаціональної ідентичності вони не проявляють прагнення до діалогу та порозуміння заради суспільного блага.

Визначення національних цілей є одним з головних і пріоритетних завдань держави, яке впливає на подальший її суспільно-політичний та економічний розвиток та становище на міжнародній арені. При цьому слід констатувати, що формування національної ідеї, в першу чергу, повинно бути спрямоване на визначення завдань і цілей політики національної безпеки й зумовлене метою досягнення загальнонаціонального блага, що доступне та є надбанням і частиною кожного громадянина держави та кожного представника нації.

Саме національні цінності, національні інтереси та національні цілі є головними структуроформуючими кластерами творення, розвитку та видозмінення національної ідеї. Універсальною аксіомою будь-якої національної ідеї є усвідомлення мети побудови суспільства добробуту та країни успіху як з огляду розквіту державної величі (у комбінованому синтезі її інтелектуальної, жорсткої та м'якої сили), так і національної спільноти обраних (у гармонії плекання національного і загальнолюдського) з вільними можливостями досягти власного успіху кожного окремого громадянина.

Відтак сам концепт національної ідеї неможливо сформулювати окремим терміном чи визначенням, його не можна запозичити в чистому вигляді в іншої держави чи нації або створити штучно. Національна ідея — ця універсальна думка-мета ідеалізованого прагнення народу, виробляється не пропагандою чи розрахунком, а витворюється інтелектуальним розумом народу через її найкращих представників з різних сфер життя і діяльності, міфологізується як сакральний шлях нації до вершин вічної величі і матеріалізується у

постійному прагненні до вдосконалення завдяки особистому привабливому розвитку кожного громадянина окремо, заради себе самого, а не для когось іншого, заради своєї держави і нації як символів спільної єдинокровної родини.

При цьому українська національна ідея цілком спроможна бути плідною в унісон зі світовою громадською думкою (навіть з перспективами очолювати її), а не йти їй наперекір. Таким чином у тривалому часі та у векторному зрізі опанування майбуттям, національна ідея здатна бути надвагомим енергетичним трампліном для психологічного одужання народу, його духовим, але не теологізованим, і надкорисним елементом політичного інструментарію держави, впливовішою, ніж майстерна дипломатія, духовне відродження, культурна «м'яка» сила, фінансово-економічна стабільність чи збройна «жорстка» потуга окремо взяті, позаяк включає у собі усі ці та інші раціональні та ірраціональні чинники. Її поширення та привабливість якнайкраще сприяють також і формуванню в зарубіжних країнах прихильних «агентів впливу» з-поміж представників інших націй та національної діаспори, себто просуванню на лідерські позиції осіб, які виражають цінності держави та суспільства, що уособлюють подібну національну ідею.

Суспільство є складною органічною цілісністю, а його частини настільки взаємопов'язані, що зміна однієї з них підриває стабільність усього суспільства. У суспільно-політичній сфері не можна діяти за планом або згідно з певною соціальною теорією, а натомість варто спиратися передусім на досвід. Історичний досвід же, своєю чергою, свідчить, що суспільство вдосконалюється поступово за внутрішніми законами, що є закоріненими у його минулому, де вирішальне значення мають історична спадщина, звичаї, уподобання, традиції народу. Головним же супровідним критерієм суспільного розвитку є його закономірна притаманність до певної зміни звичок, традицій і характеру як окремих людей, так і всього суспільного організму. Проте важливими у перебігу змін є їхня природність і поступовість, що не становлять загрози зламу стрижневих для суспільства національних цінностей та вихолощенню його загальнонаціонального самоусвідомлення, а натомість вакцинуватимуть націю від руйнівних глобалістичних вірусів (мультикультуралізму, національного нігілізму,

космополітизму тощо) й, водночас, сприятимуть розгерметизації облудливої схильності до затхлого ізоляціонізму і надихатимуть до духовного відродження нації та морального вдосконалення людини, до творення історії.

Разом з тим, невідворотні еволюційні зміни аж ніяк не нівелюють потребу у збереженні сталості в істотній цінності плекання людини як особистості і громадянина. Утім, перебіг глобалізованих суспільних змін має народити застереження й протидію згубній схильності до визволення людини від інституціонального обґрунтованого порядку, приналежності до суспільно-національних рис та державного авторитету, що може негативно вплинути на чуття лояльності громадян та на міцність державного суверенітету. Держава мусить бути сильною й здатною чітко відображати суспільно-політичну волю людей, сконцентровану у думці інтелектуальної провідної верстви (еліти) нації, в якій одним з найважливіших принципів є також принцип волі, спроможність здійснювати індивідуальну й суспільну ініціативу в межах правових норм. Відтак влада не може бути підпорядкованою якійсь функціональній меті соціальної благодійності, класово-майнової рівності, детермінованої свавільної волі тощо.

Слід зауважити також, що за розуміння процесів розвитку сучасного світу, практично неможливо встановити абсолютний контроль за будь-якою сферою реальності, а в суспільно-політичній сфері зводяться нанівець будь-які можливі мрії про абсолютно контрольоване суспільство. Тож стає очевидним, що думка про можливість тотального планового розвитку суспільства є помилковою й здатною викликати трагічні наслідки. Будь-яка вимушена уніфікація виробничих та соціальних відносин, релігійного життя, національних традицій тощо означатиме намагання контролювати таку складноорганізовану систему, як суспільство, й може призвести його до застою та деградації. Тому-то й такою ж небезпечною і хибною є будь-яка «соціальна інженерія» щодо сформування концепту національної ідеї.

У даному контексті важливо усвідомлювати закони сумісного життя природи і людства, їх коеволюції, оскільки лише тонке налаштування «стратегії природи» та «стратегії розуму» в контексті національної ідеологеми успіху, їхнє сприятливе поєднання (не на засадах сили і

примусу, а на засадах гармонії і життєтворчості) здатне забезпечити і суспільству, і природі майбутнє, звужує основу для позиції песимізму есхатологічного напрямку. Для вирішення цих завдань слід утворити шляхом природної морально-розумової селекції україноцентричну суспільно-політичну еліту, що усі свої зусилля спрямовуватиме на втілення геополітичної, господарської, культурної, інтелектуальної, кадрової тощо наявної потужності держави. Водночас, згадуючи В. Липинського, перед українським народом і державою постає глобальна місія: «виграти у смертельній боротьбі національних сил з інтернаціональним капіталом» — і для цього українцям слід перебороти свій «первородний гріх», який полягає в ідейному хаосі в політиці і браку організаційної дисципліни.

Народи і суспільство мусять усвідомлювати майбутні виклики новітніх часів й дійти розуміння того, що світ невпинно зменшується (принаймні на рівні сприйняття), а можливості людства незбагненно збільшуються, що настає пора, коли часу буде менше, ніж ми думаємо. Світові загрози вже сьогодні попереджають і випереджають людство у породженні майбутніх кардинальних труднощів й у заплідненні прийдешніх колосальних змін.

Жодна нація і кожна держава, якщо вони не хочуть бути розчавленими і поглиненими майбуттям, а натомість прагнуть його зберегти і здобути, вже сьогодні не можуть дозволити собі апатії й, ще вчора усвідомивши прийдешні загрози і виклики, вже тепер мусять створювати запобіжники до майбутніх світових перетворень, вже зараз мають готуватися до прийдешніх планетарних змін.

Україна, як і усе людство, має бути готова вистояти, передусім, перед загрозою глобального економічно-продуктового та енергетично-ресурсного колапсу. У досить скорому майбутньому на нас чекатимуть світові брак нафти і доступної традиційної енергії, проблеми забрудненого повітря та довкілля, нестача їжі та чистої прісної (питної) води, кліматичні зміни, перенаселення планети і міграційні напруги, зіткнення національно-етнічних і релігійних культур з концептом мультикультуралізму і секуляризмом, міжрелігійні та міжрасові суперечки, терористичні загрози і ланцюг локальних конфліктів та глобальний перерозподіл сфер впливу між провідними державами світу тощо.

На планеті практично не залишилося чистої води в місцях, заселених людьми. При цьому забруднюються не лише поверхневі, але й підземні, зокрема ґрунтові, води. Брак чистої води вже є однією з найактуальніших проблем людства, прісна вода (ресурси якої на Землі становлять лише 2,5–3 %) вже нині подекуди є дорожчою, ніж нафта[1], а більш ніж 1,5 млрд людей живуть у регіонах (на Півночі Китаю, в Індії, а також на заході США) і в мегаполісах, у яких відчувається нестача питної води[2]. Тож наступні війни (відкриті і приховані) вестимуться за чисту питну воду, тобто — за прісну гідросферу! Чи зможе українська нація зберегти незабрудненим цей свій стратегічний і життєдайний скарб[3] і чи буде держава Україна здатна скористатися цим багатством у геополітичному вимірі й захистити його?

У майбутньому вологі райони Землі стануть ще вологішими, посушливі — ще більш засушливими, рівень багатьох великих річок впаде, збільшиться кількість потужних катаклізмів — цунамі, ураганів, торнадо, повеней, нестерпної спеки. Це призведе до браку прісної води, а значить, і до нестачі продовольства, розповсюдження пошестей, соціально-економічних заворушень тощо.

Відтак майбутнє суперництво планетарного масштабу, в тому числі з застосуванням воєнної сили, розгортатиметься також і за харчові ресурси (за здорову їжу), а відтак і за родючі ґрунти. У зв'язку зі зневодненням планети і зростанням населення небачено злетять ціни на продовольство, багаті держави зможуть закуповувати його у непостраждалих районів, але слаборозвинені країни, безсумнівно, виявляться під вогнем голодних бунтів[4]. Розпад голодуючих держав стане дійсністю й дестабілізуватиме усю планету. Наша країна має унікальний аграрний потенціал. Нагадаю хоча б лише про те, що площа чорноземів України складає 27,8 млн га. За прогнозами ж експертів, українська земля здатна нагодувати 300 млн осіб, а до 2050 р. Україна здатна стати найбільшим виробником продуктів харчування у світі. Проте, аби зберегти своє аграрне лідерство, Українська держава мусить зробити сільське господарство частиною «зеленої економіки»! Тож Україна має зберегти свої чорноземи, стати світовою житницею та годівницею і спромогтися посісти й втримати цей статус. Держава має бути готовою також сприйняти виклик та атаку згубних

експериментів в генетиці, включно з мікроорганізмами, помноженими на щільну населеність міст тощо, адже новітні війни будуть полягати й у грандіозному знищенні посівів зернових або в отруєнні худоби тощо засобом так званих «брудних бомб».

Усе вищезазначене є досить актуальним на сучасному етапі розвитку людства, позаяк саме останнім часом збільшується напруга у протистоянні між природою та людиною, що спричиняє зміни клімату, виникнення чимраз більшого числа аномалій, стихійних лих тощо. Зокрема, за даними міжнародної благодійної організації «Oxfam», за останні 20 років кількість стихійних лих, викликаних погодними умовами, збільшилася вчетверо. У доповіді «Oxfam» сказано, що з початку 2000 р. кожного року відбувалося в середньому 500 подібних катаклізмів, а в 80-х рр. XX ст. ця цифра становила лише 120. За той же період кількість повеней збільшилася у шість разів. Тому сьогодні надважливим є природний (екологічний) чинник у концепції національної ідеї та в стратегії системи національної безпеки, вибору оптимальних шляхів розвитку держави, які б влаштовували людину і, разом з тим, не були руйнівними для природи.

З року в рік світових ресурсів меншатиме, скоротиться й кількість тих держав, що згодні будуть ними ділитися, а відтак слід розвивати власні ресурси, хоч і така економіка не дає швидких прибутків, необхідно розпочати зусилля із підготовки до локалізації основних галузей економіки і сільського господарства (усе слід намагатися виробляти тут). Отже, проблеми екології (лісів, води, ґрунту, повітря тощо) є питанням національної безпеки, а відтак потреба збереження надр і чистого природного середовища має стати однією зі складових національної ідеї!

Разом з тим глобальні спраги, голод, природні катаклізми, локальні війни тощо здійматимуть великі міграційні хвилі, що вже спричинили в Західній Європі «кризу біженців», а в перспективі перетворяться на цунамі великого переселення народів. Значний притік мігрантів створює не лише серйозне фінансове та продовольче навантаження на країни прибуття, а й несе із собою хвороби, релігійне та культурне протистояння, соціальне навантаження (неповагу до норм та традицій країн перебування), трансформацію трудового та людського

потенціалу, що обумовлені структурою міграційних потоків, зростання ксенофобії і злочинності за національною ознакою й, зрештою, терористичну загрозу і внутрішні вибухи громадянських конфліктів. Вже сьогодні чітко проявляються перші системні проблеми в країнах ЄС не тільки в економіці, але і релігійного, а також расово-національного характеру, які в кінцевому підсумку лише через десятки років незмінно призведуть західно- і центральноєвропейські країни до істотних внутрішніх потрясінь, кардинально змінивши, в першу чергу, етнополітичне обличчя сучасної Європи.

Більше того, існує загроза й іншого ґатунку. Суть її криється у закономірностях репродуктивності населення. Відомо, що для елементарного заміщення поколінь загальний коефіцієнт народжуваності має становити 2,1 дитини на одну жінку (низький коефіцієнт народжуваності (<16,0 %) забезпечує просте відтворення населення, а 16,0–24,9 % — середнє). Вже на сучасному етапі становище європейського суспільства перебуває на рівні виродження (в економічно розвинутих країнах на літніх людей у віці від 60 років та старіше доводиться 21 % населення, а Італія, Німеччина, Швеція, Греція, Австрія та ін. держави відносяться до категорії «найстаріших» країн світу)[5].

Європи, яку ми знаємо нині, білої й християнської Європи, більше не існуватиме! Вона зникає вже нині на наших очах й конвульсіями власного самогубства застерігає Україну та європейські слов'янські і скандинавські нації від втрати власних культурної самосвідомості, релігійної душі й расового обличчя.

Чи перебуває Україна у зоні ризику «старіння» (депопуляції) нації? Так, вона потрапила до списку з 91 країни, де жінки народжують в середньому менш як двоє дітей. Чи стане привабливою для майбутнього нашестя мігрантів Україна? Безсумнівно! Усі ці та інші загрози, якщо держава заздалегідь не готуватиметься до них і вже сьогодні не вироблятиме дієві запобіжники, як правило, спричинять соціальну нестабільність, поставлять під загрозу цілісність країни, спадкоємність культури та існування нації як такої. Українська держава має зжорсточити міграційне законодавство (квоту щодо іноземців слід довести до мінімуму й лише для осіб, що займаються науковою діяльністю; громадянство України повинно надаватися

неукраїнцям за національністю лише у виключних випадках). Нелегальні мігранти, затримані в Україні, мають залучатися до примусової праці, аби таким чином самим заробити кошти на своє переправлення до Батьківщини.

Ми маємо величезні перспективи у розвитку промисловості, літакобудуванні, космічних технологіях, військово-промисловому комплексі та у високоточній ІТ-сфері. Проте чи готова Україна інтелектуально-технологічно увійти в нову епоху людства, яка буде пов'язана з альтернативною енергією, космічними нанотехнологіями, генною інженерією та штучним інтелектом?

Світ переступив поріг епохи генетичної революції, й окремі досягнення генної інженерії вже вступають у протиріччя зі світоглядними основами, торкаються традиційних уявлень про життя і смерть, материнство і батьківство, любов і піклування, харчування тощо.

У недалекому майбутньому, завдяки інноваційним технологіям в біології, робототехніці, штучному інтелекту, прогресивним матеріалам, цивілізація зможе змінити саму природу людини, що стане переломним зрушенням, яке дозволить здійснити заповітну мрію людей — перемогти хвороби, збільшити тривалість життя, розкрити невідомі раніше можливості людського організму. Роботи-помічники, роботи-солдати, роботи в промисловості — цілковита автоматизація виробництва буде коли-небудь дешевше виносу робочих місць в країни, що розвиваються, й, зрештою, позбавить потреби залучення міграційної дешевої робочої сили. З вибухом технологій постануть й новітні загрози, подібні до футуристичного сюжету в «Матриці», нові види терору й дійсністю може стати навіть «бунт машин».

Від рівня наукових технологій залежатиме й обороноздатність держави. Часи танкових клинків минули, їм на зміну йдуть мережецентричні війни, принципи яких випробували війська США у кількох локальних війнах, а також доктрини якісно нових мобільних бойових систем майбутнього (Future Combat Systems, FCS). Нині власні доктрини мережецентричної війни розробляють Швеція (Network Based Defence), Велика Британія (Network Enabled Capability) та інші країни. Відбувається комп'ютеризація наукоємних озброєнь на

базі космічних і лазерних технологій, кібервійськ, оновлення ракетно-космічних військ, осучаснюються усі види бойової авіації та наземних військ, здійснюється озброєння мініатюрними високоточними боєприпасами майбутнього та вже триває заміна солдатів-людей роботами-воїнами й безпілотною космічною авіацією, виявляються можливості поєднати повітряну, наземну, надводну і навіть космічну техніку в рамках цілісних бойових комплексів тощо. Тож новітня воєнна доктрина та прагнення України має полягати в національній ідеї та безпековій стратегії щодо її входження до кола найсильніших і найсучасніших збройних потуг світу з новітнім науково-технологічним військово-промисловим комплексом, здатним відродити й свій ядерний потенціал. Така мета має також стати одним з елементів її національно-стратегічного концепту набуття статусу одного з провідних військово-геополітичних гравців на євразійському просторі поряд з НАТО (чи у його складі), Китаєм, Індією та Росією. Що ж до Російської Федерації, то це державне утворення як споконвічний ворог України, що становить загрозу самому існуванню українського народу, має бути вплетене до української національної ідеї символічною латинізованою метафорою тотального символізму: Carthago delenda est.

Одним з важливих складових національної ідеї України та чинників її національної безпеки в гуманітарній сфері є мова. Попри те, що законодавчо українська мова є єдиною державною мовою, вона потребує неухильного та постійного плекання і захисту у всіх сферах державного і суспільного життя. Новітні глобалізаційні процеси на планеті, поширення мультикультуралізму та космополітизму, поряд з агресивною культурно-лінгвістичною та світоглядно-цивілізаційною політикою просування ідеологем «американських цінностей» та концепту «російського світу», висувають перед Україною подвійну загрозу прихованого мовно-культурологічного поглинання (м'якого лінгвоциду) — русифікації та англізації української мови, надто щодо сучасного етапу її розвитку в умовах домінування глобальних інформаційних технологій та світового цифрового павутиння[6].

Проте, аби вижити та посісти провідне місце у прийдешній новій епосі, Україна мусить звести до мінімуму корупцію, модернізувати національну економіку та технології, надавати і забезпечувати

пріоритет у розвиткові мережі освіти та сучасної наукової думки, побороти тенденцію до примітивізації суспільно-політичної думки, плекати просвітництво, зберегти власну культурну спадщину й створити найсприятливіші умови для розвитку національної сучасної культури, мистецтва й літератури тощо. Нація мусить через засоби м'якої сили розпочати власну мовну й культурну експансію у планетарному вимірі, поширювати свої традиційні й продукувати новітні гуманітарні та цивілізаційні цінності!

Саме у готовності гідно зустріти якісно нові виклики часу, здолати новітні світові загрози, вижити у глибинних і всеохоплюючих людство метаморфозах як просвітницька єдина нація та успішна соборна держава, опанувати майбуття і посісти провідне місце в прийдешній історичній епосі, світанок якої лише настає, й заявити про своє месіанське призначення у відродженні європейської ідентичності та раси, ось у чому має полягати сучасна національна ідея!

Визначаючи сутність національної ідеї, варто передусім виділити кілька основних підходів щодо її розуміння, кожен з яких заслуговує на право визнання та взаємодоповнює одне одного. Так, наприклад, існує думка, що подібну дефініцію неможливо зрозуміти раціонально та осмислити за допомогою науково-теоретичних понять й, з огляду на це, її слід вважати скоріше трансцендентною категорією, що відображає прагнення українців до власного самовираження, наявності власної держави тощо. Прихильники іншого підходу ототожнюють її з національним ідеалом, національною ідеологією чи доктриною. В їхньому розумінні національною ідеєю є духовна концепція національної свідомості, розуміння народом сенсу свого існування, тобто — концентрований вираз стратегічної мети, національних інтересів та почуттів, або ж суспільний проект загальнонаціонального масштабу чи концентрований вираз національно-патріотичного чинника тощо.

Однозначного ж визначення чи універсальної формули щодо національної ідеї не існує. Й чи доречні вони? Та все вважаю, що національна ідея — це триєдина сполука, дух і спонука, у величі містичного призначення, усвідомленої боротьби за буття й успадкованого прагнення цивілізаційного поступу та світового провідництва, що самодостатньо живе і дихає неосяжною й

нескінченною метою до: загальної єдності громадянства навколо традиційних національних цінностей та духовно-історичної пам'яті; консолідації усього народу у побудові могутньої сучасної і соборної держави на засадах націократії та консерватизму, а також соціальної справедливості й народовладдя; формування новітньої політичної нації через осучаснення державно-суспільних механізмів та посилення всенародного самоусвідомлення, що рясно скроплене з джерела національного егоцентризму й споріднене відчуттям обраності на ґрунті кровної спорідненості та расової спільності.

Споконвічним прагненням українців були, залишаються і будуть сповідуватися прийдешніми поколіннями думка й прагнення до національної соборної державності усіх русько-українських історико-етнографічних земель. У часи сьогодення і в плині майбуття, в епоху глобалізації та формування нового світового порядку, ідея Соборності повинна набути нового змісту, вона мусить поглибитися і розширитися у нашому розумінні далеко поза межі вузького панцира державно-територіальної єдності сполученої Великої України до усвідомлення кожним українцем планетарної Соборності Українського Духу, загальної Соборності Української Нації як абсолюту.

Відтак національна ідея є об'єднавчим чинником спорідненої історичною, культурною та господарчо-побутовою традицією спільноти єдинокровного народу, його ідеалізованою морально-ціннісною мрією та інтелектуально усвідомленою метою до створення умов розквіту взаємообумовлених кожного громадянина і цілого загалу суспільства, фільтром перед небезпекою розмиття традиціоналістичного чинника у глобалістичному вирі й, водночас, джерелом цивілізаційного загальнолюдського поступу, науково-технічного прогресу та інтеґрації, вдосконалення новітніх гуманістичних орієнтирів і, разом з тим, дороговказом еволюції країни та основою її безпекової стратегії, що унеможливлює занепад етнонаціонального і державотворчого суверенітету народу, стає запобіжником деградації його національно-расової особливості та забезпечує належне місце у планетарному суцвітті народів й гідне становище держави у системі існуючого і прийдешнього світопорядку.

Історія довела, а сучасність підтвердила те, що успішна державотворча нація мусить мати: лицарів політики (свідомий своєї

відповідальності й освічений національний провід), лицарів віри (щиру національну Церкву), лицарів-воїнів (міцне національне військо), лицарів праці (успішні національні трудові, грошові та наукові верстви) та лицарів пам'яті (хранителів національних спадщини предків та надбань минулого). Усіх їх має взаємооб'єднувати та взаємопов'язувати триєдність спільної мети: велич держави, добробут народу й окремішність крові. Ми мусимо зберігати старі цінності, плекати минулі скарби і, спираючись на них, творити нові закони, оновлені чесноти та новітню життєздатну і чисту націю. Відтак наш обов'язок, а надто в умовах цивілізаційних викликів сьогодення, опанувати усі ті державотворчі джерела, аби досягти і забезпечити нащадкам цих три складових існування нашого величного народу на нашій споконвічній Батьківщині та у нових заселених ним землях.

Новітнє завдання нації є у вічному її поступі й чині щодо зміцнення власної держави, в утвердженні прерогативи бути єдиним домінуючим народом у рідній країні й, вбираючи у себе тих, хто щиро прагне долучитися до нього та стати часткою його, забезпечити незворотність національного розвитку правової держави і новітньої традиціоналістської (неоконсервативної) сталості соціально-справедливого суспільства. Наша віра, наші традиції, мова, расова спорідненість та наша готовність передбачити імовірні труднощі й підготуватися до їх поборення, у поєднанні з умінням і готовністю жертовно пронести наші цінності крізь них, визначають наше майбутнє — як окремої людини, так і цілого Народу у соборній, національній Державі.

[1] У всьому світі чиста питна вода вже стає найнеобхіднішим товаром, а індустрія продажу бутильованої води є однією з найприбутковіших і розвивається шаленими темпами. Щорічно продаються понад 100 млрд літрів води, в основному в пластикових бутлях, що є шкідливим для здоров'я та навколишнього середовища. Прибутки в цій галузі вже досягають понад трильйона доларів на рік — це 40 % прибутків нафтових компаній і більше за доходи фармацевтичних компаній. Торгувати водою найближчим часом буде прибутковіше, ніж нафтою.

[2] 40 % населення Землі проживає уздовж протікання великих річок. У Китаї, наприклад, аж 20 % населення Землі мають доступ лише до 5 % питної води, причому 90 % річок поблизу міст серйозно забруднені. Від браку води невдовзі потерпатимуть вже 2 млрд людей, а до 2050 року (коли, за прогнозами, населення Землі становитиме 9 млрд) проблема може ще більш загостритися. Проблему нестачі води поглиблюватимуть

промислові забруднення й глобальні зміни клімату (як відомо, рослини на 80–99 % складаються з води, тварини — на 60–75 %, а місячний ембріон людини — аж на 97 %). Щороку у Світовий океан виливається в середньому 10 млн т нафти, кожна тонна її розтікається на поверхні води площею понад 12 км^2.

[3] Загрозливим є стан гідросфери й в Україні, де розораність земель наблизилася до 56 %, а в степу — до 63 %, де лісистість території країни становить лише 14 %, у степу ж — 4,7 % (тим часом у водоохоронному плані на водозборах степових річок вона має становити щонайменше 16 %). Щороку у водойми України скидають близько 300 млн м^3 неочищених стоків (найбільш сумна ситуація складається у степовому Криму, у якому і до анексії забруднення підземних вод фіксувалося на більш ніж 30 % усієї його площі), а 90 % проб з Дніпра зафіксували перевищення вмісту забруднюючих речовин або показників фізико-хімічного стану поверхневих вод.

[4] На сьогодні понад 1 млрд жителів Землі щодня стикаються з голодом. Через 30 років від голоду і систематичного недоїдання буде страждати вже до 35 % мешканців планети. Йдеться, передусім, про регіони Центральної та Південної Азії, Африки. Активно виснажуються сільськогосподарські ресурси Європи та Північної Америки, в тому числі внаслідок постійного застосування хімічно активних речовин, що покликані підвищувати врожайність тих чи інших культур, знищувати комах і т.п.

[5] Коефіцієнт народжуваності білого населення там перетнув катастрофічну межу й, наприклад на Кіпрі становить 1,0 дитини, в Андоррі — 1,1, в Боснії-Герцеговині, Польщі й Молдові — 1,3, у Німеччині — 1,4, у Великій Британії — 1,7, у Швеції — 1,9 (Франція перебуває на рубіконі 2,1 цього коефіцієнта за рахунок високої народжуваності т. зв. національних меншин і мігрантів). Натомість коефіцієнт народжуваності, для порівняння, в Нігері становить 7,1 дитини, в Чаді — 6,7, в Сомалі — 6,1, в Малі й Афганістані — 6,0, в Південному Судані — 5,9, Буркіна-Фасо — 5,4.

[6] У цьому контексті нових якісних ознак і змістовності мусить набути національно-патріотичне виховання молоді, сприяння поглибленню історичних знань серед широких кіл населення та створення плідних умов для розвиту національної гуманітарної науки.

Леонід Чупрій

Народився 1971 року у селі Андріївка. Вишгородського району Київської області.
Навчався в Київському педагогічному інституті імені М. П. Драгоманова та Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.
Доктор політичних наук, кандидат філософських наук, професор кафедри соціології та політології Національного авіаційного університету, професор кафедри глобалістики, євроінтеграції та управління національною безпекою Національної академії державного управління при Президентові України.
Є автором книг: «Етика та етикет світових релігій як духовний феномен», «Чи є майбутнє у людства», «Політика національної безпеки Української держави в гуманітарній сфері».

СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

В умовах глобалізації відбувається посилення загроз та виникнення нових небезпек як для людства в цілому, так і для національної держави. Відтак національна держава повинна виробити ефективні механізми протистояння сучасним викликам, які повинні бути спрямовані на збереження і примноження національної культури, підтримку національної мови, поширення історичної пам'яті народу та формування національної ідеї, яка буде головним консолідуючим елементом. Саме *національна ідея* — основний принцип життєдіяльності народу, який відображає його минуле, теперішній стан і майбутні перспективи. Національна ідея сприяє національному самоствердженню, визначаючи стратегічну мету національного розвитку, засоби її досягнення.

Національна ідея покликана консолідувати українську політичну націю не як єдина надпартійна ідеологія і не шляхом державного примусу, а як спільна платформа всіх тих політичних, громадських, культурних сил, що визнають основні конституційні засади нашого національного буття. В. Липинський зазначав, що національна ідея — це ідея побудови держави і тому вона є об'єднуючим чинником у суспільстві. Відсутність національної ідеї є один з головних викликів цілісності та єдності держави, її національній безпеці [1, с. 34].

Національна ідея — своєрідний дороговказ для нації. Вона повинна відповісти на основоположні питання: задля чого існує нація, яка її стратегічна мета, як вона реалізує себе в оточенні інших спільнот? І. Франко вказував на важливість формування ідеалів, що лежать в основі національної ідеї: «Усякий ідеал — це синтез бажань, потреб і змагань... Такі ідеали можуть поставати, можуть запалювати серця ширших кіл людей, вести тих людей до найбільших зусиль, до найтяжчих жертв, додавати їм сили у найстрашніших муках і терпіннях... Для українців таким ідеалом мусить стати самостійна незалежна Україна» [2, с. 106]. М. Грушевський зазначав, що для реалізації української ідеї потрібно реалізувати право українського народу на самовизначення: «Наш край великий і багатий, один з найкращих країв у світі, створений для розвитку великої економічно сильної держави. Український народ повний великої життєвої сили, енергії, здібний, витривалий, високо здатний до організації, до громадської солідарності» [3, с. 133].

Але актуалізуючи завдання формування національної ідеї, ми повинні чітко усвідомлювати всю складність і неоднозначність даної проблеми, так як її вирішення передбачає вироблення чіткого методологічного апарату, ґрунтовного вивчення історичних етапів державотворення, глибокого і системного аналізу суспільно-політичної ситуації, створення потужного інтелектуального дискурсу з залученням громадськості та експертів з різних галузей суспільного життя. Так змішування в даному дискурсі аналітичних і синтетичних підходів унеможливлює формування єдиної методології. Знову ж таки не можна визначати сутність національної ідеї виходячи тільки з позицій ідеалістів чи прагматиків, економістів чи гуманітаріїв, політиків чи аналітиків, використовуючи тільки експертні розробки чи

романтичні рефлексії. Крім того потрібно зважати на сучасні українські реалії, так як в умовах складної економічної ситуації в країні, посилення корупційних явищ, погіршення рівня життя значної частини населення питання формування національної ідеї для більшості громадян є не на часі. Але від цього важливість вирішення даної проблеми не зменшується. Відтак актуалізується питання щодо дослідження загального семантичного поля, в межах якого робляться спроби щодо формулювання національної ідеї.

В сучасній науці існує цілий ряд визначень та декілька основних підходів до розуміння національної ідеї, які в деякій мірі навіть заперечують один одного. Прибічники першого підходу вважають, що її неможливо зрозуміти раціонально і осмислити за допомогою науково-теоретичних понять, і вважають її скоріше трансцендентною категорією, що виражає прагнення українців до власного самовираження, наявності власної держави. Прихильники іншого підходу ототожнюють її з національним ідеалом, національною ідеологією чи доктриною. В їх розумінні національна ідея — це духовна концепція національної свідомості, розуміння народом сенсу свого існування, це концентрований вираз стратегічної мети, національних інтересів та почуттів, форма духовного самоусвідомлення, показник того, як народ усвідомлює себе, свою роль і місце у світі. Так, М. Попович стверджує, що національна ідея — це суспільний проект загальнонаціонального масштабу, складовою якого є об'єктивне уявлення про становище нації, її цінності та проблеми, а також про загальнонаціональні цілі [4, с. 217]. О. Майборода пише, що національна ідея має являти собою тріаду з національного історичного «міфу»[5] (не плутати з історичними вигадками та фальсифікаціями), уявлень про національні інтереси та національного ідеалу.

Інша дослідниця В. Піскун зазначає, що українська національна ідея має два виміри — філософсько-концептуальний як узагальнення досвіду українського народу та буттєвий вимір української національної ідейності. Дослідниця переконана, що сучасна українська ідея базується на двох протилежних типах культури, що ґрунтуються на двох типах власності — на притаманному українцям землеробському типу культури та на торговельно-накопичувальному,

не властивому українському світогляду, застосування якого призводить до катастрофічних наслідків. На думку В. Піскун, важливим аспектом формування і реалізації національної ідеї є модернізація, і як необхідну умову «української перспективи»[6, с.123] вона визначає три напрями модернізації (економічний, політичний та структурно-управлінський). Цю думку підтримує і відома дослідниця Л. Івшина, яка зазначає, що національна ідея — це ідентичність і модернізація. Саме національна ідея повинна дати відповідь на основоположне для кожного запитання: хто я, громадянин України XXI століття: українець, слов'янин, православний, європеєць. І самоідентифікація дає можливість усвідомити себе частинкою єдиної спільноти — української політичної нації.

На мою думку, національна ідея має цілий ряд взаємопов'язаних аспектів. Розуміння національної ідеї пов'язано з соціально-економічними чинниками. Добробут українського народу і кожного його громадянина, незалежно від етнічного походження, — це саме та універсальна й функціонально спроможна національна ідея, яка кристалічно правильно об'єднує в собі всі необхідні ідейні грані. Ключовою складовою національної ідеї України має стати забезпечення високої конкурентоспроможності національного продукту. Конкурентоспроможність як мета забезпечується взаємодією низки чинників, одним з яких є культура. Ще на початку минулого століття М. Вебер досліджував взаємодію культури й економічного розвитку. За великим рахунком, нації конкурують не лише товарами й послугами — вони конкурують системами суспільних цінностей та системою освіти.

В цьому контексті національна ідея пов'язана з національною культурою як сферою її практичного втілення. Тому змістовне наповнення національної ідеї має відбуватися з урахуванням національних культурних традицій українців.

Ми маємо дуже багату культуру. Наша держава є однією із провідних країн Європи за кількістю об'єктів історико-культурної спадщини (близько 140 000 — це майже в 2,5 раза більше, ніж у Польщі). Але, на жаль, цей потужний культурний потенціал не використовується повною мірою, в зв'язку з наявністю ряду значних проблем в даній галузі. На сьогодні слід відмітити досить низький

рівень державного менеджменту у сфері охорони та збереження культурних об'єктів, у просуванні культурно-рекреаційного бренда національної спадщини. Причиною тому слугує інерція адміністративного управління, брак актуальних інформаційних й інтелектуальних технологій і в значній мірі недостатність відповідного фінансування галузі. Внаслідок браку коштів реставрація та ремонт пам'яток проводились в недостатніх обсягах, тому нині до 50—70 % об'єктів історичної культурної спадщини в багатьох регіонах України мають незадовільний технічний стан, до 10 % — аварійні. Приблизно 300 пам'яток національного значення потребують ремонтно-реставраційних або консерваційних робіт. З двадцяти тисяч пам'яток архітектури та містобудування кожна десята пам'ятка потребує негайного втручання реставраторів. Близько мільйона одиниць зберігання музейних цінностей на сьогодні також потребують реставраційних робіт.

Національна ідея повинна базуватися на дослідженні і популяризації свого історичного минулого. Відтак важливим фактором консолідації українського суспільства є формування історичної пам'яті української нації.

Державна політика пам'яті має бути орієнтована на збереження політичної стабільності, неконфліктності суспільних відносин. Враховуючи, що процес примирення національної пам'яті в Україні ще далекий від завершення, а історичне минуле перманентно виступає чинником суспільної напруги, нагальною є потреба у пошуку інтегративних ідей та стратегій, ретельного прогнозування суспільної реакції на них, попередження виникнення нових ліній «розколів» та протистоянь.

Серед великого арсеналу форм та засобів формування історичної пам'яті провідне місце належить історичній освіті, актуалізації національних «місць пам'яті», національного пантеону, історико-культурної спадщини, музейних експозицій та бібліотечних фондів. Потужним джерелом конструювання масових історичних уявлень є твори мистецтва, засоби масової інформації, символічний простір пам'яті, комеморативні практики та ритуали. Підтримка розвитку історичної науки, підвищення впливу професійних істориків на

формування історичної пам'яті має бути невід'ємним компонентом державної політики пам'яті. Потребує вдосконалення нормативно-правова та інституціональна база даного сегмента державного управління. Слід констатувати, що чинна влада не приділяє належної уваги викладанню історії України у загальноосвітніх навчальних закладах, зокрема її включили до дисциплін за вибором, вважаючи, що вона не є достатньо важливою для формування світогляду підростаючого покоління, що є грубою помилкою, тому що без знання історії ми приречені на повторення помилок минулого.

Національна ідея повинна сприяти формуванню національної самосвідомості. До структури національної самосвідомості належать три компоненти:

1. когнітивний — знання про національну спільноту та знання про себе як члена даної спільноти;
2. аксіологічний (ціннісні та емоційні відношення) — національна самоповага чи зневага, національна гордість чи сором та ін.;
3. праксеологічно-поведінковий — відповідні дії та вчинки, що зумовлені двома попередньо згаданими компонентами.

Єдність даних трьох компонентів зумовлює розвиток національної самосвідомості, що передбачає появу почуття любові до своєї Батьківщини, власної національної культури і мови, почуття національної гордості, бажання й прагнення до здійснення національної мети.

Особливо важливий праксеологічно-поведінковий компонент, так як саме через нього проявляється відношення особистості як до власної нації, так і до інших національних спільнот. Досліджуючи національну самосвідомість, слід визначити основні шляхи її формування. В цьому контексті потрібно виділити три основні блоки: гуманітарний (культура, освіта, наука, релігія, історична пам'ять, книги, кіноіндустрія); матеріальний (національна економіка, соціальна інфраструктура); інформаційний (ЗМІ, що формують інформаційний простір держави).

Національна ідея повинна впливати на формування політичної, економічної, правовової, моральної культури громадян. Слід

зазначити, що суспільне життя людей є проявом їхньої волі й свідомості. І якими є уявлення та культура людей, такими є й прагнення та сподівання, що й лежать в основі національної ідеї. Дослідниця С. Барматова в першу чергу пов'язує національну ідею з політичною культурою, яка, на її думку, формується на державному рівні. Вона вважає, що політична культура, а точніше джерела її виникнення, не можуть знаходитися в громадянському суспільстві, а отже це приводить до певної дилеми, так як побудова громадянського суспільства автоматично нівелює національну ідею як механізм консолідації суспільства. Не можна згодитися з цією точкою зору, так як у формуванні політичної культури приймають участь не тільки органи влади, а й громадські об'єднання, а отже, у формуванні національної ідеї повинні приймати участь і держава, і громадянське суспільство.

Розмірковуючи над сутністю національної ідеї, ми повинні чітко усвідомлювати, що вона не повинна бути лише абстрактним та формальним утворенням, а залишатися живим і творчим процесом. Як відзначає М. Розумний, «нова, модернізована національна ідея, у якій знайдуть своє узагальнене вираження корінні проблеми буття спільноти, витвориться з самої української дійсності. Тому, незважаючи на все роздратування і відразу, які часом ця дійсність викликає, треба любити її, перейнятися нею, бути в ній, а не в полоні омертвілих абстракцій» [7, с. 119].

Національна ідея стане об'єднавчою і творчою, якщо буде:

- базуватися на системі національних цінностей і пріоритетів, історичному досвіді перемог і звершень, а не на згадках про національне приниження;
- транснаціональною, транссоціальною і транстериторіальною, що позитивно сприймається більшістю населення країни, незважаючи на національність, соціальний статус і місце проживання;
- базуватися на засадах поліетнічного плюралізму, поваги, толерантності до всіх етнічних груп в країні;
- відповідати духовним і матеріальним інтересам сучасного суспільства;

- в її центрі буде знаходитися людина, її інтереси, дотримання прав і свобод;
- вона переміститься з політично-філософської категорії у категорію практичну і буде реально втілюватися в життя.

Слід виділити дві основні конструкції побудови загальноукраїнської національної ідеї і способи їх вияву в житті.

1. Стрижнева конструкція. Національна ідея являє собою потужну мету, навколо якої концентруються ресурси. Це свого роду осереддя для штурвала корабля — держави адміністративного типу. Вона дозволяє триматися фіксованого курсу незалежно від обставин, проте в критичних штормових ситуаціях, при перевищенні рівня стійкості вона може зламатися. Тоді кораблю загрожує загибель.
2. Осьова конструкція. В цьому випадку загальнонаціональна ідея повинна бути віссю держави демократичного типу, навколо якої обертаються цінності й інтереси різних етнічних груп, що живуть на території країни. Дана модель дозволяє знаходити власний інтерес і створює можливості для розвитку і реалізації усім — від індивіда до групи і, зрештою, до національної спільноти. Така система не статична, вона здатна розростатися, а при виникненні внутрішньої напруги — легко перебудовуватися.

Для українців більше підходить друга модель, так як Україна багатонаціональна держава і українці по своїй суті індивідуалісти, які орієнтуються на свої інтереси, але також підтримують і державу, яка буде забезпечувати їх можливості із самореалізації. Таким чином, розкриття потенціалу людей, що живуть тут, має бути першочерговим завданням товариства самодостатніх, заможних, успішних людей — основи щасливої нації, яка зможе зайняти гідне місце у світовому співтоваристві.

Функціональна цінність національної ідеї

Національна ідея повинна бути спрямована не тільки на становлення нації загалом, а також на захист інтересів і прав кожного окремого громадянина. Національна ідея демократичного суспільства

повинна прагнути до врахування ключових потреб громадян: мови спілкування, культури, релігії, вибору професії, тощо, а держава як інститут — забезпечувати їх реалізацію в рамках Конституції. В даному контексті національна ідея уявляється як договір між громадянином і державою про взаємні зобов'язання і гарантії щодо дотримання основних принципів особистого і громадського життя.

Але яким би не було визначення даного духовного феномену, і за формою, і за змістом — суть одна, в першу чергу, це прагнення до єдності, до консолідації політичної нації задля досягнення певних здобутків, до подолання тих викликів, які постають сьогодні перед українською державою.

Сьогодні ми констатуємо ряд викликів, які роз'єднують країну і для подолання яких необхідно розробити систему заходів, спрямованих на формування національної ідеї як основного консолідуючого чинника, який повинен базуватися на принципах гуманізму, демократизму, толерантності, прозорості, взаємної відповідальності тощо.

В. Брюховецький зазначає: «Вирізняючи та формуючи національну ідею для України, необхідно шукати не тільки ті "больові точки", що роз'єднують нас, а й "точки дотику", що об'єднають. Адже найважливіше завдання національної ідеї саме для України — це не лише забезпечення достойного життя людей (це само собою зрозуміло для будь-якого народу), а, насамперед, — згуртування нації, яка упродовж досить тривалого часу була розірвана» [8].

Національна ідея як консолідуюче начало є важливим чинником забезпечення національної безпеки держави як на внутрішньому, так і на зовнішньому рівні. І хоча в статті 15 Конституції України зазначається, що суспільне життя в Україні ґрунтується на принципах політичного, економічного і ідеологічного різноманіття, але без вироблення єдиної мети, єдиної системи цінностей і завдань, які і повинна втілювати в собі національна ідея, прогресивний розвиток суспільства є неможливим.

Формування національної ідеї є особливо важливим в умовах глобалізації, коли країна стикається з рядом зовнішніх викликів. У XXI століття людство ввійшло не лише з великою індустріальною та науково-технічною потугою, проте й з усвідомленням небезпечних

глобальних проблем та викликів, пов'язаних з характером цивілізаційного розвитку.

В умовах глобалізації національні держави у світі повинні враховувати вплив транснаціональних систем і корпорацій і, певним чином втрачаючи у суверенітеті, делегувати їм частину своїх повноважень з метою збереження власної системи національної безпеки. Часто держави гуртуються, створюючи міждержавні системи національної безпеки. Аналізуючи українські спроби згуртування, слід зазначити, що етнічна основа нації має залишатися, але в сучасних умовах слід приділити значну увагу і громадянській основі. У цьому плані набувають неабиякого значення правові складові, що мали б стати підґрунтям для консолідації українського суспільства. Він зазначає, що базові національні пріоритети визначено, але до цього часу немає консолідованої системи цінностей в українському суспільстві.

Таким чином, визначення національних цінностей та інтересів допоможе сформулювати національну ідею. І тільки здійснивши це, влада може спрямувати зусилля на формування всіх похідних: зовнішньої політики, культурної та економічної політики, системи освіти, науки тощо. А суспільство буде мати систему критеріїв, за допомогою яких здійснюватиме оцінку ефективності діяльності всіх гілок державної влади в контексті захисту національних інтересів та національних цінностей та реалізації національної ідеї.

Слід констатувати, що національна ідея повинна не тільки консолідувати українську націю, а відображати місію України на світовій арені, власне те, що може дати світові наша країна. Аналізуючи досвід інших країн, слід зазначити, що в основі національної ідеї США лежать принципи демократії, лібералізму, свободи, рівності, захисту прав людини і громадянина, патріотизму та почуття місійності та винятковості. Американська унікальність і є справжня ідентичність Сполучених Штатів. Ідеологія їхньої винятковості складається з таких основних елементів: якісної відмінності США від інших країн світу, а також щирої віри американців у свою глобальну місію та імунітет Америки до законів історії (імперії минулого розпалися, а Сполучені Штати розвиватимуться і створять глобальну ліберально-демократичну систему). Самуель Хантінгтон, описуючи

американський патріотизм, використовує термін «Американське Кредо» \ American Creed. «Американське Кредо» — це універсальні ідеологічні та культурні принципи (свобода, демократія, релігія, верховенство права, індивідуалізм, расова і етнічна рівність і т.д.), повага американців до своєї країни, до її прапору, гімну, законів, політичних інститутів з одного боку і захист державою прав і свобод громадян з іншого. Всі ці ознаки є важливими рисами американської ідентичності, що може також бути прикладом для України.

Національна ідея Китаю — це потужна китайська імперія, з багатою історико-культурною спадщиною, яка базується на принципах конфуціанства. Інструментом поширення китайської культури у світі стають Інститути Конфуція, які від 2004 року відкриваються у багатьох країнах світу. Один з лідерів КНР Лі Чанчунь прямо визначив їх як «ключовий елемент нашої системи закордонної пропаганди». Партійна газета «Реньмінь Рібао» зазначала, що хоча Китай є колискою культури, цивілізацією з 5000-літньою історією, але в сучасних умовах вони стали виробничою лінією. Якщо Китай повинен перетворитися на справді потужну країну, зростати повинні не тільки його економіка і політика, а й культура.

Значний потенціал має Японія. Вона після Другої світової війни опинилася у важкій ситуації — складне внутрішнє і зовнішнє положення, якості японської продукції не довіряли. У цих умовах японська влада вирішила створити одну потужну конкурентну ключову галузь і сформувати нову інформаційну політику, в основі якої лежала національна ідея про те, що культурна експансія значною мірою сприяє реалізації економічних інтересів. Відтак у багатьох країнах відкривалися японські культурні центри, організовувалися різноманітні заходи, що популяризували японську культуру, філософію, національну кухню. Результативність даної кампанії може сьогодні оцінити кожен: японські товари, японська культура, японська кухня є популярними у всьому світі.

Досить активно розвиток культури як основної складової національної ідеї почала використовувала Франція ще за часів Ш. де Голля. Президент Ш. де Голль недарма назвав культурну складову «історичним покликом» Франції Для післявоєнної Франції

найголовнішим завданням в той період було забезпечення консолідації суспільства, створення внутрішньополітичної стабільності, збереження культурно-історичної ідентичності. І Франція виконала це завдання і продовжує реалізувати його сьогодні.

Росія також плекає свою національну ідею і бачить себе відродженим «Третім Римом». Росія виховує власне населення на прикладі імперського минулого, коли велич імперії часто підтримувалася агресивними військовими методами. Вона консолідує народ формуванням образу внутрішнього (опозиціонерів) чи зовнішнього («фашисто-бандерівців», «янкі») ворога. На жаль, сприйняття себе як понаддержави без критичного осмислення та врахування минулого призвело до того, що Російська Федерація перетворюється в тоталітарну країну, повторюючи помилки Радянського Союзу.

Українська національна ідея повинна відображати всю глибину і самобутність української нації і базуватися на національних цінностях, що формувалися століття. В сучасних умовах протистояння цивілізацій Україна може стати потужним консолідуючим началом. Слід констатувати, що в сучасному глобальному світі на зміну класичним національним ідеологіям приходять цивілізаційні світогляди. Відтак, самоідентифікація громадян здійснюється вже не за критеріями підтримки певних політичних доктрин, а за ознаками більш високого ціннісного порядку в контексті приналежності до певної цивілізаційної спільноти (Сходу чи Заходу тощо). В даному контексті збройне протистояння на Сході нашої країни — це цивілізаційне протистояння, де українці намагаються відстояти європейські цінності — демократію, свободу, право вибору на противагу азійсько-російських цінностям — патерналізму, етатизму, колективізму, деспотизму тощо.

В Україні ще не сформований єдиний цивілізаційний світогляд, так як українська територія перебувала під владою різних держав. Слід виділити такі провідні тенденції в історичному розвитку українських земель: а) тривалий період бездержавності українців; б) денаціоналізація правлячої верстви (еліти) українського народу, зумовлена зовнішнім впливом; в) роздільність території України, яка протягом віків опинялася під впливом досить часто ворогуючих країн,

що сформувало «розірвану» фрагментарну політичну свідомість українського народу.

Відомий зарубіжний мислитель С. Хантінгтон визначає сучасну Україну як державу, по якій пролягає розлом цивілізацій. Довгий час на Правобережну Україну впливали державно-управлінські традиції європейських держав, які базувалися на цінностях католицизму й протестантизму. В цей же час на Лівобережну частину впливали ідеї колективістського етатизму та азійського деспотизму московських самодержців. Відтак ці впливи цілком закономірно проявилися в сучасній Україні.

Цивілізаційні протистояння, за С. Хантінгтоном, зумовлені рядом чинників, серед яких слід виділити фундаментальні розбіжності в системах цінностей; глобалізаційні зміни, що посилили взаємодії між регіонами світу; агресивне нав'язування Західним світом цінностей індивідуалізму, споживацтва та збагачення як «загальнолюдських», що спричиняє применшення ролі цінностей інших цивілізацій, перехід їх у розряд «другорядних» чи навіть «шкідливих», якщо вони якоюсь мірою «недемократичні» [9, с. 324]. Хоча, на нашу думку, значно небезпечнішим є агресивне нав'язування Російською Федерацією власних цінностей, ідей «руського мира», що й призвело до відокремлення Придністров'я, Абхазії, Криму від материнських держав, збройного протистояння на Сході нашої країни. В даному контексті слід згадати прозорливі передбачення С. Хантінгтона, який ще у дев'яностих роках минулого століття зазначав, що цивілізаційні протистояння вже проявляються в нашій державі: «У міру наростання напруженості поставлені на карту первинні проблеми зазвичай піддаються переоцінці виключно в термінах "ми" проти "них", група об'єднується все сильніше і переконання міцнішають. Політичні лідери активізують заклики до етнічної і релігійної лояльності, і цивілізаційна самосвідомість зміцнюється по відношенню до інших ідентичностей. Виникає «динаміка ненависті». Кожна сторона, згущуючи фарби, драматизує і перебільшує відмінність між силами добра і зла і кінець кінцем намагається перетворити цю відмінність на основоположну. Для них також властива запеклість, оскільки на кону — фундаментальні питання ідентичності. При цьому вирішальна

перемога одного з учасників збільшує вірогідність геноциду по відношенню до іншого»[9, с. 431–432].

Якщо використовувати цивілізаційний підхід, то слід констатувати, що сучасна Україна складається з представників декількох цивілізацій — західної, християнської православної, російсько-азіатської. І тому потрібно враховувати цінності даних цивілізацій, не протиставляючи їх, а навчитися співіснувати з різними цінностями, поважаючи один одного, а в разі нав'язування чужерідних ціностей, як це робить Росія, уміти протистояти їм.

Останнє десятиліття життя українського суспільства характеризується рядом політичних криз, однією з причин яких і була відсутність тих ціннісних засад, які б були сприйняті і Сходом, і Заходом. Позитивом цього може бути хіба що розуміння, що система цінностей змінюється лише в кризові періоди життя, до того ж ці зміни стосуються переважно структури цінностей і відображують зміни пріоритетів. Тому потрібно чітко усвідомити, що зміна ціннісної системи для нас є неминучою. Хоча вона може бути стихійною (як це поки що й відбувається в Україні), що може призвести до її неконтрольованості, а відтак і небезпечності для суспільства, що, на жаль, ми сьогодні й спостерігаємо, або цілеспрямованою і буде здійснюватися як свідома державна політика, спрямована на формування об'єднавчої національної ідеї.

Відтак на сучасному етапі перед Україною постає стратегічне завдання — розкриття сутності цивілізаційних протистоянь та запровадження механізмів «національного примирення». В цих умовах ми повинні визначити подальшу стратегію державотворення, орієнтуючись на два основні варіанти: зіткнення цивілізацій, ворожнеча, намагання однієї частини України асимілювати іншу, або ж відкритий діалог близьких (сестринських, за визначенням А. Тойнбі) цивілізацій, їх прагнення до формування національної системи цінностей, що б сприймалися всіма регіонами України. Для здійснення останнього сценарію ми повинні прагнути до пошуку нових політичних ідеологій інтеграційного характеру, здатних об'єднати український народ в цілісну державу та забезпечити збереження культурно-цивілізаційної самобутності етнічних спільнот нашої

країни, серед яких однією з ключових ідеологій може стати консерватизм.

Тому одним з головних завдань державної політики в гуманітарній сфері є прагнення до зменшення цивілізаційних розбіжностей, що сприятиме формуванню політичної нації. Для цього потрібно відмовитися від нав'язування певних цінностей, притаманних тільки Заходу чи Сходу, здійснити вивчення та виокремлення як базових для державної політики спільних для всіх етносів цінностей, забезпечити припинення спекуляцій на темах, що розколюють суспільство.

Серед таких об'єднавчих цінностей слід назвати релігійні та моральні цінності, що стануть основою духовного державотворення України. Як відзначає О. Радченко: «Духовне державотворення України — це перехід до домінування духовних, громадянських і політичних цінностей, інтересів людини і суспільства, принципів моральної, відкритої та відповідальної політики, високого професіоналізму й відданості, всього того, що можна назвати служінням народу і Батьківщині. Духовне відродження як державна ідеологія, як національна ідея на практиці має означати послідовну виважену й відкриту політику, чесні, стабільні й прозорі правила в бізнесі, повну свободу слова і гарантований судовий захист конституційних прав людини і громадянина, соціальну справедливість і захищеність особи, всі необхідні умови для саморозвитку та самореалізації людини»[10].

Саме людина, особистість має бути в центрі державної політики. Мета держави — максимально повне розкриття та використання потенціалу кожної людини, досягнення нею гармонії та любові, сили, досконалості та щастя. А для цього в першу чергу потрібно подолати корупційні явища у багатьох сферах суспільного життя і створити дієві механізми забезпечення захисту простої людини від адміністративної сваволі та маніпулювання, практична реалізація основного принципу правової держави — «Закон один для всіх!».

Говорячи про важливу цивілізаційну роль України, слід зазначити, що Україна може і вже стає форпостом і захисником православної слов'янської цивілізації. Починають збуватися найгірші сподівання Росії, коли після створення єдиної Помісної Православної церкви в Україні вона поступово перетворюється в найбільшу православну церкву у світі. З кожним місяцем кількість парафій, які переходять з

Української православної церкви Московського патріархату в єдину Помісну Православну церкву в Україні збільшується. І відповідно до останніх законодавчих змін Українська православна церква Московського патріархату повинна змінити назву, так як вона має центр управління у іншій державі і повинна називатися Російська православна церква в Україні.

Україна може стати захисником слов'янської цивілізації і навіть білої раси в цілому, так як сьогодні відбувається потужна експансія ісламської цивілізації. На думку ряду експертів, європейська та й західна цивілізація поступово вироджується. Так у Європі відбувається депопуляція місцевого населення, в той же час кількість мусульман зростає з кожним роком, посилюється криза мультикультуралізму. Головна проблема — це небажання мігрантів-мусульман сприймати європейську культуру і європейські цінності та жорстке, іноді навіть агресивне сповідування власної релігії. Мусульмани, як правило, чітко переконані в абсолютній вищості ісламу, що позначається у постійних закликах і відчайдушному бажанні відродити колишню славу, а також обов'язковому наверненні в іслам послідовників інших релігій. У цьому сенсі для західних науковців і суспільних діячів сьогодення іслам поступово стає загрозою не лише мультикультуралізму в Європі, а й загалом демократії.

Відтак сьогодні у європейському суспільстві спостерігається значний розкол, а ті, хто очолює конфесії і етнічні громади, здається, забули, що таке терпимість, не бажаючи проявляти толерантності до інших. Хоча причин насправді декілька. У першу чергу це відкриття європейських кордонів для представників неєвропейських країн, при якому не беруться до уваги культурно-національні відмінності. Через це зростає розпорошеність країн Європи у етноконфесійному плані. А групи інших національностей, на противагу європейцям, якраз дуже добре згуртовані завдяки спільним національно-релігійним настановам. Відтак дуже важливим в умовах посилення сучасних викликів є питання збереження національно-культурного ядра європейської цивілізації — при всій повазі до зростаючого етноконфесійного багатоманіття в Європі.

В даному контексті проаналізуємо досвід Німеччини, яка приймає найбільше мігрантів. За останніми даними у ФРН проживає 70

мільйонів німців (84 %) та 13 мільйонів іноземців (16 %), і найбільше серед них мусульман (турків та курдів (близько 7 мільйонів)). У країні досить сприятливе міграційне законодавство, надається соціальна допомога, але висувається вимога щодо інтеграції. У Німеччині відповідність критеріям інтеграції (знання німецької мови та культури) часто є однією з умов працевлаштування мігранта в країні. Але проблема виявилася в тому, що мігранти принесли із собою свою культуру, звичаї, мову і не прагнуть інтегруватися в країну, яка їх приймає. Коли європейці тільки почали відкривати свої двері для біженців-мусульман, вони вірили, що інтеграція мусульманської діаспори в європейське суспільство сприятиме зближенню християнської та ісламської цивілізацій. Але ця думка була помилковою. Політика мультикультуралізму не принесла бажаних результатів.

Експерти також відзначають, що провал політики мультикультуралізму в Європі сприяє поширенню праворадикальних політичних сил. Останніми роками свої позиції на виборах поліпшують партії, які виступають проти сприяння імміграції та інтеграції. Це зумовлено невдоволенням існуючими політичними силами ЄС, а також самою політикою мультикультуралізму. А за ними в Європі, зокрема у Бельгії, Німеччині, Італії, Великій Британії, Скандинавії, — піднімаються й неофашистські та соціал-націоналістичні угруповання. Варто також брати до уваги й те, що у країнах старої Європи проблема адаптації мусульманських громад до світського європейського громадянського суспільства є особливо гострою. Справа в тому, що цими труднощами, а також не кращою економічною кон'юнктурою, завжди прагнуть скористатися політичні радикальні рухи. Політологи вже зараз попереджають про небезпеку, що насувається, — небезпеку тотальної мусульманізації Європи [11, с. 216].

Депопуляція європейських націй відбувається також внаслідок деконструкції системи сімейних цінностей, коли уявлення про традиційну родину відходять в минуле, а на рівні держави відбувається підтримка нетрадиційних сексуальних відносин і нетрадиційної родини.

Толерантність як важлива демократична цінність поступово переходить у вседозволеність, аморальність і потурання гріху. Сучасний лібералізм формує головний концептуальний «механізм» світської толерантності — визнання відносності будь-яких ідеалів. Для одного гомосексуалізм — явище нормальне, інший не бачить нічого поганого в законодавчій підтримці вживання легких наркотиків, третій — в легалізації публічних домів. Можна глумитися над чужими святинями, виправдовуючи цим художній пошук, можна перекручувати історію, тому що нічого святого немає. А відтак людина розуміє толерантність як вседозволеність, так як повинні поважати її вибір, який би він не був. В даному контексті людина вправі сповідувати вакхабізм, ленінізм, сатанізм. Всі релігії однаково потрібні (або не потрібні). І якщо ти віриш не в це, а, наприклад, у Христа, то ти — маргінал. Ніяких абсолютних Істин! — І тільки це абсолютно. У кожного своя правда. Так толерантність перетворюється на ідола.

В даному розумінні відбувається формування агресивної толерантності. Нібито ти можеш вільно проявляти свої погляди, але якщо вони заперечують цінності іншої людини, то вже не можеш їх виражати, а відтак і захищати свої цінності. Якщо ти християнин, то не можеш демонстративно носити хрестик, бо порушуєш права атеїстів, чи не можеш критикувати представників сексуальних меншин, бо порушуєш їхні права. Але коли в школі нашим дітям будуть насаджувати ідеї терпимості до гомосексуалістів чи лесбіянок, чи повинні ми це терпимо сприймати, навіть якщо це суперечить нашому релігійному світогляду. Такі випадки агресивної толерантності в багатьох розвинутих країнах з кожним роком стають все більш масовими.

Зокрема в містечку Reusel (Нідерланди) під час традиційного карнавалу група гомосексуалістів увірвалася до церкви і зажадала Святого Причастя. Коли священик їм відмовив, так як це суперечило християнському віровченню, то гей-активісти подали заяву в поліцію, і священик був негайно викликаний в дільницю для надання свідчень. В Глазго американський вуличний проповідник Шон Хоулс був зааарештований і провів ніч у в'язниці, так як у проповіді зазначив, що гомосексуалізм — це гріх. Суддя засудив його до штрафу в 1000

фунтів. В Німеччині декілька християнських сімей з містечка Салькоттен були засуджені місцевим судом до серйозних штрафів за те, що заборонили своїм дітям відвідувати уроки сексуального виховання в школі, пославшись на свої релігійні переконання, а також заборонили їм брати участь у театральній постановці «Моє тіло належить мені». Оскільки сім'ї не погодилися з штрафом (виплатити штраф — означає визнати себе винним), то чоловіки-батьки сімейств були відправлені у в'язницю.

Ці випадки наочно нам показують, що в результаті реалізації такої «толерантності» ми отримаємо суспільство, в якому справжньої свободи думки і совісті не буде, так як така свобода передбачає можливість її реального практичного вираження, а в суспільстві масового споживання існує лише свобода отримання різноманітних насолод, що розбещує людину, робить з неї споживача-паразита, приводить до вседозволеності без будь-якого смислового інтелектуального чи духовного наповнення.

Відтак саме Україна, де ще залишаються дуже потужні традиційні і консервативні цінності, серед яких ключовими є релігійні та родинні цінності, зможе врятувати європейську цивілізацію.

Але в сучасних умовах Україна повинна також подолати ряд загроз та викликів, які стримують її розвиток. Потрібно здійснити трансформацію політичної системи, яка своїм корінням базується на радянських цінностях чи гіпертрофованих уявленнях про капіталістичні цінності. Але ключовим завданням є подолання корупції, яка охопила більшість сфер суспільного життя і спотворила українську політичну еліту, яка здебільшого не турбується про інтереси держави, а прагне насамперед поліпшення свого матеріального добробуту.

Відтак зміна політичної еліти є не менш важливим завданням на сучасному етапі, так як здебільшого саме еліта займається популізмом і казнокрадством та гальмує реформи у більшості сфер суспільного життя.

На сучасному етапі національна управлінська еліта повинна сприяти формуванню високого рівня національної самосвідомості шляхом розробки і реалізації чітких державних соціально-політичних програм національно-культурного розвитку і послідовної цілеспрямованої

популяризаційної роботи для громадян України щодо їх поступового залучення до добровільного втілення цих програм у життя.

З метою демократизації політичних процесів в Україні в ціннісному аспекті ми повинні здійснити імплементацію в суспільну свідомість основних моральних та громадянсько-політичних цінностей шляхом створення та реалізації національної програми формування нової демократичної політичної культури як основи національної ідеї України.

Україна повинна прагнути до розробки нової системи цінностей, формування нової політичної еліти держави на засадах моральності, відповідальності, професіоналізму, патріотизму та служіння Україні. Міцна і благополучна в соціальному відношенні держава не може існувати без досить високого рівня її громадян, при якому цінуються моральні вчинки, а аморальні і навіть просто непорядні — засуджуються. Стабільність і життєздатність держави визначається насамперед моральним і духовним рівнями її населення.

Сучасним політикам слід відмовитись від використання соціальних політичних технологій маніпулювання масовою свідомостю, побудованих на «пошуку ворога», й перейти до використання модернізаційних об'єднавчих політичних технологій, культивації справжнього патріотизму, національної гордості, формування єдиних цінностей та спільних цілей подальшого розвитку українського суспільства. В основі духовно-національного відродження мають бути цінності, які зрозумілі і близькі кожній людині, незалежно від її політичних, релігійних та інших поглядів і переконань, становища в суспільстві. Саме такими можуть і повинні стати як загальнолюдські цінності, так і національні цінності, такі як любов до Бога, до ближнього, милосердя, терпимість, доброзичливість, «кордоцентризм» (філософія серця).

Слід також виділити такі українські національні цінності: антеїзм (сила від Землі-Матері), гостинність, ліризм, консерватизм, секанізм (прагнення до ілюзорного мрійництва), соціальний егалітаризм (прямування до соціальної рівності, справедливості), релігійність, громадськість (нахил до малого гурту), інтровертизм, провінційність, загальна миролюбивість. Українці також схильні до співчуття, милосердя, гуманізму. В. Янів відзначає, що в українця сильно

розвинута потреба нести допомогу ближньому, пов'язана з глибоким співчуттям до чужої недолі. Отже, можна зробити висновок, що український інтровертизм є не замкнутістю в собі, а лише спрямованістю на себе.

Ці цінності завжди були притаманними українському народові і давали йому можливість виживати в самих складних і трагічних умовах. Тому популяризація і практична реалізація морально-релігійних цінностей і становить головні завдання сучасної української культури, яка лежить в основі національної ідеї.

До розробки національної ідеї необхідно підходити стратегічно. Національна ідея виростає з інтересів і цінностей однієї титульної нації, включає інтереси і цінності національних меншин і на ґрунті передової сучасної культури та загальнолюдських цінностей стає об'єднувальною силою суспільства. Реалізація національної ідеї може буде успішно здійсненою лише при її активній підтримці абсолютною більшістю населення України, всіма основними етнічними групами, соціальними верствами і регіонами країни. Але слід чітко розуміти, що процес вироблення національної ідеї не може бути одномоментним і чітко спланованим, він потребує глибокого осмислення, ґрунтовного опрацювання і поступового вироблення основних ідейних засад. За наказом чи вказівкою зверху її неможливо виробити. В цьому контексті саме наукове та гуманітарне середовище покликане створити належне культурне підґрунтя для появи мобілізуючої ідеї шляхом організації необхідного комунікативного дискурсу.

Національна ідея має відповідати концепції гуманізації суспільства, органічно поєднувати регіональні, етнічні, національні та вселюдські цінності, мати людинотворчу, націєзберігальну та державотворчу спрямованість, сприяти становленню України на світовій арені.

Підсумовуючи, слід відзначити, що сформована національна ідея та розвинута національна самосвідомість в першу чергу сприяє формуванню української політичної нації, процес становлення якої як відбувається сьогодні, так і звернений у майбутнє як сподіваний ідеал. Формування української політичної нації базується на державно-правових засадах, що випливають із суверенності нашої країни та Конституції України, де чітко зазначено, що український народ — це громадяни України всіх національностей, які проживають на території

країни. Національно-громадянська визначеність українського суспільства, культура, історична пам'ять роблять людей народом, патріотично налаштованим до процесів демократичних перетворень у сучасній Україні. Без масового патріотизму суспільство втрачає цілісність, бо саме він згуртовує людей навколо національної ідеї державотворчих процесів та формує імідж України на міжнародному рівні. Саме консолідована політична нація та єдина національна ідея є тими чинниками, які можуть запобігати міжетнічним, міжконфесійним та іншим конфліктам і сприяти забезпеченню цілісності держави, а отже і її безпеки. Нерозуміння важливості формування національної самосвідомості може призвести до руйнівних наслідків. Дослідник М. Боришевський зазначає: «Довготривале ґвалтування етнічної, національної самосвідомості людини спричиняє, як правило, руйнівні наслідки у життєдіяльності спільноти, зумовлює соціальну інвалідність, взагалі калічать духовність, що, зрештою, може стати головною причиною каліцтва економічного, матеріальної злиденності етнічних, національних еліт» [12].

Провідна роль у формуванні національної самосвідомості та її об'єктивації у практиці національного життя належить національній еліті. Формування національної еліти є складним нелінійним процесом, який зумовлений впливом багатьох чинників та за різних суспільно-історичних умов набуває певних кількісних та якісних показників, які й визначають функціональну спроможність національної еліти. Але в першу чергу вона повинна сформувати національну ідею, як ключовий конституюючий принцип формування національної самосвідомості.

[1] Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму /В. Липинський // Редактор Я. Пеленський. — К.: Київ-Філадельфія, 1995. — 470 с.

[2] Франко І. Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. — К., 1956. — 486 с.

[3] Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 1. — Київ, 1913. — 648 с

[4] Попович, Мирослав Володимирович // Філософський енциклопедичний словник/В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін.; Л.В.Озадовська, Н.П. Поліщук (наукові редактори); І.О. Покаржевська (художнє оформлення). — Київ: Абрис, 2002– С. 498. — 742 с.

[5] Майборода О. До формування національної ідеї нам ще далеко. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page72-1216.html

[6] Піскун В.М. Українська національна ідея в контексті візії «і де я?»//Українознавство. — 2002. — К., 2001. — С. 234–237.

[7] Розумний М., Андрусів В. Формування національної ідентичності як пріоритет політики безпеки. / М. Розумний, В. Андрусів // Політичний менеджмент — 2010 — № 3. — С. 119 —126.

[8] Брюховецький В. Проблеми сучасної освіти. // «Високий замок». — Львів, 22 квітня 2004.

[9] Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. — М.: ООО Изд-во АСТ, 2003. — 605 с.

[10] Радченко. Національна ідея України — ціннісний підхід // Електронний ресурс. Режим доступу http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/apdu/2009-1/doc/1/07.pdf

[11] Götz I. Deutsche Identitäten. Die Wiederentdeckung des Nationalen nach 1989 / I. Götz. — Köln, 2011. — 386 s

[12] М. Боришевський «Дорога до себе: від основ суб'єктності до вершин духовності» // Електронний ресурс. Режим доступу book-ye.com.ua/catalog/psykholohiya/doroha-do-sebe-vid-osnov-sub-yektnosti-do-vershyn-dukhovnosti/

Сергій Дацюк

Народився 1965 року у Донецьку.
Закінчив Київський національний університет імені Тараса Шевченка, філософський факультет.
Філософ, публіцист.
Працює в корпораціях «Гардарика» та Foundation For Future на ринку стратегічних консультацій.
Автор книги «Момент філософії», інтернет-книг: «Теорія віртуальності», «Онтологізації», «Горизонти конструктивізму» та ін.

ЧИ МОЖЛИВА СПІЛЬНА КОЛЕКТИВНА ПАМ'ЯТЬ УКРАЇНЦІВ?

Колективна пам'ять — це диктатор, оскільки вона дуже часто змушує пам'ятати те, що варто забути, і забувати те, що варто пам'ятати. Сама сила колективної пам'яті полягає у жорсткому виборі лише двох альтернатив — пам'ятати чи забути. У неї немає середньої позиції, хоча носії колективної пам'яті — здебільшого посередності.

Колективне пригадування керується певними умовами, свідомо вибраними установками чи навіть несвідомими схильностями. Почнемо зі схильностей.

Емоціоналізація колективної пам'яті криє в собі головну проблему — переважання негативної енергетики над позитивною. Люди, що схильні любити, шанувати, толерувати, примиряти, завжди скупіші у прояві емоцій, бо фанатизм у цьому швидко переводить їх на бік негативних емоцій.

Люблячий фанатик дуже швидко обертає свою любов до когось або до чогось на ненависть до інших, хто не любить об'єкт його любові. В емоційному плані емоції ненависті, заздрості, ревності та помсти

завжди сильніші, ніж емоції любові, пошани, толерування, примирення.

З одного боку, колективна пам'ять це лише те, що болить. З іншого боку, колективна пам'ять, це відрефлексований досвід, який вже пережив свій біль.

З одного боку, на колективну пам'ять мають право лише жорстко організовані та ідеологізовані спільноти. З іншого боку, на колективну пам'ять має право договірна спільнота.

З одного боку, колективна пам'ять будується лише на усуспільнених уявленнях про спільне минуле, тобто колективна пам'ять відірвана від колективної уяви. З іншого боку, колективна пам'ять виникає лише на основі колективної уяви, на основі також образів майбутнього.

Друга проблема колективної пам'яті полягає у невизначеній в суспільній свідомості суб'єктивації меморанта, тобто носія колективної пам'яті. Адже хто є носієм колективної пам'яті — народ, нація, громада?

Вибір носія, по суті, є вибором ступеня емоціоналізації.

Це дуже важливий момент — не вибір суб'єктивації породжує емоціоналізацію, а, навпаки, суб'єктивація підбирається під ту чи іншу емоціоналізацію. Тобто люди певної психічної організації вибирають як спільноту для своєї ідентифікації — або народ, або імперію, або націю, або громаду.

Більш емоційні та стихійно соціально активні люди вибирають націю. Менш емоційні і більш пасивні люди вибирають народ. Більш схильні до підпорядкування та належності до чогось єдиного і великого вибирають імперію. А люди з врівноваженим емоційним інтелектом і раціональним чином самі соціально активні вибирають громаду.

Самі по собі — ні народ, ні нація, ні громада не є індивідуально активними, щоб кооптувати у сферу своєї колективності того чи іншого свого члена, якщо мова, звичайно, не йде про імперію. Вочевидь інституціонально, тобто за допомогою освіти чи пропагандою у ЗМІ, це можна якось трохи змінити, але не принципово.

Відтак і колективне пригадування з різними суб'єктиваціями є різним.

Мовчазна, пасивна, спрощена, незадоволена пам'ять народу. Народ як випадково збірна спільнота території, упокорювана владою, пам'ятає лише те, що йому дозволяють пам'ятати — або колонізатори, або правлячий чи навіть привілейований клас. Зокрема народ пам'ятає найбільш погане і найбільш хороше. Тому в колективній пам'яті народу — великі прогалини. Пам'ять народу — це державна пам'ять, і вона в принципі не може бути інакшою. Імперія лише доводить цю тенденцію до абсолюту.

Спокійна, глибока, осмислена пам'ять громади. Такою пам'ять громади постає в республіці як структурах громадянського суспільства, де прислуховуються до інтелектуалів. Тобто саме прошарок інтелектуалів формує цю виважену і зорієнтовану на перспективу пам'ять.

Агресивна, ненавидяча, підозріла і розкольницька пам'ять націоналістів. Така пам'ять виходить з того, що нація живе відмежуванням від чужих і експансією щодо невизначених, і хто не піддається експансії, для націоналістів — підозрілі. Пам'ять нації зосереджується на образах, втратах, провинах з минулого та помсті за них в теперішньому винуватцям і на бажанні переробити всіх під свої уявлення.

Звичайно, колективна пам'ять більшості якої-небудь країни є контамінацією колективної пам'яті цих меморантів. В чистому вигляді вони існують не завжди, але доволі часто. Колективна пам'ять народу не вимагає чіткого розмежування, вона завжди спрямована на еклектичне поєднання. Але імперія, нація та громада розмежовуються доволі суттєво.

Третя проблема виникає, коли різні типи колективної пам'яті зустрічаються в конфліктах різних типів колективностей. Оскільки народ зазвичай пасивний і в конфліктах участі не бере, то конфліктують колективні пам'яті імперії, нації та громади.

Для нації колективна пам'ять має бути побудована на мовно-культурних і експансіоністських чинниках, і коли вона зустрічається з іншою експансією, наприклад, наднаціональною імперською, вона розколює суспільство і приводить його до війни.

Громада існує через договірну колективну пам'ять. Договір, це певна установка на згоду і результат цієї згоди, який породжує особливу

дворівневу ідентичність — громаду та республіку, де республіка домовляється про більш загальні, більш масштабні, більш перспективні речі.

Договірні спільноти громади описують свою історію і переживають свій біль, але в договірну колективну пам'ять республіки вони мають закладати лише відрефлексований досвід для коммеморативної угоди і республіканської згоди. Ніякої єдності і ніякого тоталітаризму.

Договірні спільноти — громади-республіки — не є пасивними щодо свого захисту, вони теж протиставляються тим, хто не входить до договору, але вони діють на основі принципу недомінації, домовляння, переконання, процесуальної згоди, раціональної стратегії захисту.

У цьому сенсі, найперспективніше будувати колективну пам'ять на договірних засадах громад через відрефлексований досвід республіки. І українські націоналісти, як і російські імперіалісти, хоч і по різні боки барикад, однаково заважають.

Для громади колективна пам'ять має бути договірною, базованою на інтелектуальних конструктах. Але справа в тому, що ані імперці, ані націоналісти ні з ким домовлятися не збираються.

Правда, щодо них різні стратегії у республіканців — імперців знищити чи поглинути, а націоналістів переконати і домовитись з ними.

Щоб це зрозуміти, нам потрібно більш детально розглянути введене П'єром Нора поняття «коммеморації». В цьому сенсі я буду розвивати теорію «коммеморації» Нора, тому що в своєму наявному вигляді вона не дозволяє навіть приблизно розуміти те, що відбувається в Україні.

Коммеморація та контр-коммеморація

Ми будемо розглядати проблему усуспільнення колективної пам'яті (коммеморації) з різних моделей колективної пам'яті (меморацій), які початково належать меншинам пам'яті (П'єр Нора). До речі, сам Нора не розрізняв негативну коммеморацію як негативну спільну пам'ять чи взагалі відмову від пригадування якихось подій і власне контр-коммеморацію як протистояння різних меморацій, які претендують на спільну коммеморацію.

Меморація є вибіркове колективне групове пригадування, яке доводиться до певної моделі колективної пам'яті деякої меншини. Коммеморація є процес модельного усуспільнення задля всього суспільства, який відбувається після, на основі і у зв'язку з вибірковим колективним пригадуванням.

Зверніть увагу, що в процесі усуспільнення колективного пригадування конфліктують між собою зовсім не меморації, яким байдуже до інших меморацій, бо над ними не надбудовано ще ніякого рефлексивного установчого процесу. Конфліктують між собою саме коммеморації, бо вони виникають всередині рефлексивної установки на спільну колективну пам'ять. Тобто конфліктують різні способи процесу усуспільнення колективної пам'яті, бо вони роблять це ідеологічним чином: оскільки конфліктують їх ідеології, то конфліктують і моделі колективної пам'яті, що намагаються створити-усуспільнити ці ідеології всередині колективної пам'яті.

Одні (націоналісти, комуно-соціалісти та імперці) наполягають на виборі лише власної меморації як основи для коммеморації. Інші (народ) згодні на еклектичну коммеморацію з різних меморацій, яку має виконати держава, але сам народ не мусить дотримуватися якоїсь спільної меморації. Ще одні (громада) погоджуються на рефлексивне конструювання та наступний договір про коммеморацію з різних контр-коммеморацій.

Отже, на відміну від Нора, я жорстко розрізняю меморацію як колективну пам'ять здебільшого меншин, та коммеморацію, тобто групову пам'ять з установкою на усуспільнення. Тобто меморація — певна групова, ще не усуспільнена, модель колективної пам'яті — протиставлена коммеморації — моделі спільної колективної пам'яті. В процесі різного усуспільнення, тобто в процесі виникнення різних коммеморацій, вони протиставляються одна одній як контр-коммеморації. При цьому договірна коммеморація конструюється не з меморацій, а вже з контр-коммеморацій. Тобто це головний момент того розвитку теорії «коммеморації», який я пропоную.

Якщо пригадування до рівня меморацій має здебільшого груповий характер (інтелектуали, певні активні соціальні групи, наприклад, націоналісти, комуністи, імперці), то коммеморація має об'єднавчий надгруповий, здебільшого загальносуспільний, характер. І тут

проблема виникає у ідеологічному розумінні простору об'єднання: народ-держава, нація-національна держава, піддані-імперія, громада-республіка.

Отже, всі меншини чи групи меморацій постають як контр-коммеморанти, тобто усуспільнена пам'ять яких протистоїть іншим способам усуспільнення і не згодна домовлятися з ними (наприклад, націоналісти, комуністи та імперці). І лише громада, яка разом з іншими громадами творить республіку, здатна творити коммеморацію без контр-коммеморацій.

Процес коммеморації — усуспільнення колективної пам'яті — відбувається у структурах різного змісту. Перехід від меморацій до коммеморацій в Україні є особливо драматичним. Причому Україна є, нажаль, найліпшим з об'єктів для дослідження такого розшарування коммеморацій. Отже, колективна пам'ять існує у нас в настільки різних проявах, що саме на такому об'єкті дослідження, як Україна лише і можна розвивати теорію коммеморацій (у множині).

Ось коммеморативна картографія України.

Інституційна коммеморація: (джерело — народ, суб'єкт — держава (влада), носії — піддані, спосіб — інституційний диктат, операціональний процес — примус, цільова якість — єдність, простір спільності — самостійна Велика Україна безвідносно до політичного режиму, стану інтелекту та стану свободи, установка — на меморацію з еклектичною коммеморацією).

Націоналістична коммеморація (джерело — нація, суб'єкт — організації націоналістів, носії — національно свідомі, спосіб — нав'язування в структурах громадянського суспільства, операціональний процес — домінування, цільова якість — свійність, простір спільності — самостійна нація з націоналістичним домінуванням безвідносно до єдності Великої України, до стану інтелекту, до свободи, установка — на контр-коммеморацію).

Комуно-соціалістична коммеморація (джерело — клас, суб'єкт — партія як авангард класу, носії — класово свідомі, спосіб — диктатура класу, операціональний процес — домінування, цільова якість — класова солідарність по всьому світу, простір спільності — соціалістична Велика Україна безвідносно до її самостійності, стану інтелекту та свободи, установка — на контр-коммеморацію).

Імперська коммеморація — Австро-Угорська та Російська (джерело — імперія, суб'єкт — організації імперського спрямування, носії — піддані (або імперці), спосіб — колоніалізм, операціональні процеси — дійсні чи уявні війна, окупація, поневолення, цільова якість — імперська велич, простір спільності — Україна в дійсному або уявному просторі імперії без свободи зі специфічним інтелектом, установка — на контр-коммеморацію).

Договірна коммеморація (джерело — громада, суб'єкт — інтелектуали, носії — громадяни, спосіб — договір, операціональний процес — переконання та домовляння, цільова якість — згода, простір спільності — самостійна Велика Україна як республіка зі свободою, інтелектуалізмом і вільною самоорганізацією громад, установка — на нетрайбалістську та нееклектичну коммеморацію). Договірна коммеморація не підтримується сьогодні ні народом, ні владними інституціями, ні націоналістами, ні комуністами, ні імперцями обох імперій.

Як бачимо, визначальним для договірної (або республіканської) коммеморації є самостійна республіка Велика Україна з дійсними свободою та інтелектуалізмом. Інституційна коммеморація не обстоює свободу та інтелектуалізм у Великій Україні. Націоналістична та комуно-соціалістична коммеморації є трайбалістськими, тобто такими, що невідворотно розколюють суспільство, не сприяють його єдності у Великій Україні, не сприяють його свободі та інтелектуалізму. Імперські коммеморації взагалі сепаратизують суспільство, оскільки Велику Україну практично неможливо відродити в імперській парадигмі. Лише договірна коммеморація республіканського спрямування з громадою як самоорганізацією у стані свободи та інтелектуалізму мають найбільшу перспективу.

Коли П'єр Нора говорив про пам'ять меншин, то цього було замало для розуміння процесу коммеморації, бо жодна з меншин не може претендувати на коммеморацію так, щоб вона уникнула контр-коммеморації. Лише громада, яка не є меншиною, яка є мікро-моделлю всього суспільства, може уникати контр-коммеморацій і претендувати на республіканську договірну коммеморацію.

Отже, проблемою коммеморації в Україні є найменшою мірою комуно-соціалізм (через декомунізацію), явно виразні контр-

коммеморації націоналізму та російського імперіалізму, а також явна інтелектофобія з еклектикою інституційної коммеморації, яка хоч не є контрарною, але змушена опинятися під впливом постійного протистояння двох контрарних і трайбалістських коммеморацій — російсько-імперської та націоналістичної.

Окрім цього існують прямі наслідки контр-коммеморативного конфлікту між російською та австро-угорською імперськими контр-коммемораціями — це маргінальні їх прояви як так звані сепаратні меморації, що прямо та публічно відмовляються від коммеморації задля Великої України і пропонують лише контр-коммеморацію дійсної чи уявної імперій.

Сепаратна меморація «Новороссии» є дійсною спробою Росії відродити імперію, де б Велика Україна чи хоча б значна її частина була би колонією Росії. Ця меморація перестала претендувати на коммеморацію, відтоді як так чи інакше почала приводити до війни та публічно знищувати уявлення про Велику Україну.

Другою, менш очевидною і значною мірою як реакція на першу, але так само маргінальною імперською, є Зазбручанська сепаратна меморація — уламок Австро-Угорської імперії, що розглядає себе окремо від Великої України і тяжіє до зазбручанського сепаратизму в разі, якщо Росія поглине решту України. Тут мова йде поки що скоріше про уявну імперію (процес конституйовано у виданні «Збруч» для Галичини та у вигляді угорського сепаратизму на Закарпатті).

Отже, коммеморація як усуспільнення пам'яті з точки зору джерел, суб'єктів, носіїв, базового процесу, способу, операціонального процесу, простору спільності, цільової якості та установки не є простим однокроковим процесом. Коммеморація, на яку претендують деякі частини суспільства, породжує контрарні моделі, які виступають як контр-коммеморація, тобто як конкурентні моделі коммеморації.

Для конфліктів колективної пам'яті використовуються контр-коммеморативні точки розмежування: історичні періоди та історичні структури. Для зв'язування, з'єднання, сполуки контр-коммеморацій використовуються історичні особи та історичні структури. Отже, існують способи роз'єднання контр-коммеморацій та їх зв'язування — і те, і інше є власне процесом «рекоммеморації».

Рекоммеморація

Рекоммеморація, це продовження процесу коммеморації, який зазнав проблем через протиставлення контр-коммеморацій. Інакше кажучи, процес рекоммеморації не виникає як установка колективної пам'яті з самого початку. На самому початку, коли існує набір меморацій різних суспільних груп (меншин пам'яті), виникає процес коммеморації. Лише потім, коли виявляється, що коммеморація у різних груп теж різна, що кожна з них налаштована проти інших коммеморацій, з'являється власне необхідність рекоммеморації. Причому процес рекоммеморації оперує уже контр-коммемораціями, а не меморациями.

В процесі рекоммеморації ці контр-коммеморації протиставляються, селективно співвідносяться, селективно або повністю поєднуються, селективно або повністю роз'єднуються. Якщо в процесі рекоммеморації відбувається селективне поєднання деяких контр-коммеморацій на об'єкті деякої стійкої спільноти більшості, то мова може йти про договірну або республіканську рекоммеморацію.

Сам Нора підозрював, що у процесі коммеморації все не так просто. Проте він вочевидь не послуговувався Україною як об'єктом глибокого теоретичного дослідження, де виникає драматичний процес коммеморації. В Україні ми маємо всю складну структуру виникнення багатосторонніх конфліктів і спроб їх залагодження щодо колективної пам'яті.

Відтак ось повна схема процесів колективної пам'яті. Активні меншини колективної пам'яті створюють свої меморації. Щоб сприяти їх закріпленню у суспільстві, вони вдаються до спроб зробити колективну пам'ять меншості колективною пам'яттю більшості. Відтак перебування кожної суспільної групи у множині меморацій інших суспільних груп призводить до усвідомлення необхідності спільної колективної пам'яті — коммеморації. Різні спроби усуспільнення колективної пам'яті як множини коммеморацій різних суспільних груп на основі вже їх ідеологій призводять до конфліктів між ними — так виникають контр-коммеморації.

Оскільки ідеології засновані на цінностях, а поєднати різні цінності неможливо, контр-коммеморації поєднуються селективно або не

поєднуються зовсім. Деякі контр-меморації підлягають поєднанню, деякі підлягають відчуженню, таким є процес рекомеморації. Процес договірної рекомеморації є бажаним, але до нього можуть вдаватися лише перед лицем повної втрати спільності країни-території-держави. Проте іноді навіть перед цією загрозою не роблять жодних інтелектуальних зусиль.

Ось рекомеморативна картографія України.

Найпотужніші конфлікти розгортаються між контр-комемораціями: 1) між українською інституційною та комуно-соціалістичною комемораціями (весь період СРСР і початок незалежної України); 2) між українською інституційною та імперсько-російською комемораціями (період 1991—2018 рр.); 3) між націоналістичною та комуно-соціалістичною комемораціями (період 1941—1953 рр.); 4) між націоналістичною та імперсько-російською комемораціями (період 1917—1922 рр.).

Порозуміння різні учасники комеморації намагаються досягти: 1) між націоналістичною та українською інституційною комемораціями (Петлюра, Бандера, українські ополчення-армія); 2) між комуно-соціалістичною та російсько-імперською комемораціями (Сталін, Друга світова війна); 3) між націоналістичною та зазбручанською комемораціями (культурні структури, релігійні структури, Шептицький); 4) між договірною та інституційною комемораціями (нинішній процес переосмислення колективної пам'яті).

Поки що в Україні відсутнє теоретичне бачення рекомеморації, проте власне процес рекомеморації відбувається стихійно, на основі окремих концептів колективної пам'яті. Відтак в Україні відбувається селективна рекомеморація.

Ми маємо поставити важливе питання селективної рекомеморації: чи існує історичний період, на якому ми можемо побудувати договірну рекомеморацію?

Найкраще тут підходить, звичайно, період Київської Русі, який потрібно переіменовувати в період Русі, здійснюючи негативну комемерацію щодо Московської Русі. Але щодо Русі контр-комемерантами виступають ворожі російсько-імперці та комуно-соціалісти (через свої імперські установки), байдужі австро-угорські

імперці, байдужі націоналісти. Козаччина не підходить. Періоди Першої світової війни та Другої світової війни не підходять.

Найкраще для договірної коммеморації підійшов би також період Гетьманату 1918 року. Але йому конфліктно протистоять петлюрівці всередині своєї націоналістичної контр-коммеморації.

Період Петлюрівщини і фігура Петлюра не підходять для договірної коммеморації, тому що Україна, бо петлюрівців характеризує відмова від договірної коммеморації, зниження інтелектуальної планки. Тому петлюрівці однозначно розколюють Україну.

Бандера і період діяльності УПА не підходить для договірної коммеморації, оскільки створює Україні зовнішньо політичні проблеми з Польщею. Так само немає щодо цього позитивного сприйняття всієї української громади, тобто це однозначно націоналістична контр-коммеморація, щодо якої немає всезагальної підтримки. Окрім того дуже агресивними коммеморантами тут виступають російсько-імерці та комуно-соціалісти, чим можна було б знехтувати, якби не попередньо описані проблеми.

Друга світова війна як Велика Вітчизняна війна використовується для рекоммеморації російсько-імперцями та комуно-соціалістами, але вона дуже агресивно сприймається націоналістами та австро-угорськими імперцями. Будучи переосмисленою як Друга світова війна вкупі з діяльністю УПА, вона все одно несе не собі вищеописані проблеми.

Лише інтелектуальні зусилля, створення нових теорій, нових коммеморацій можуть привести до республіканської рекоммеморації.

Але велика присутність в органах державної та муніципальної влади, в інститутах гуманітарної, зокрема історичної, проблематики націоналістів (петлюрівців та бандерівців) не вирішує проблему рекоммеморації, бо створює нові конфлікти.

Зараз в Україні здійснено подолання комуно-соціалістичної коммеморації. Інакше кажучи, інституційна коммеморація фактично знищила легітимність комуно-соціалістичної контр-коммеморації. Але лишився ще не менш проблемний контр-коммеморант — націоналісти, які намагаються захопити і використати інституційну коммеморацію.

В цьому контексті Інститут національної пам'яті України демонструє одразу декілька проблем: 1) Спроба монополізації інституційної комеморації всередині винятково націоналістичного дискурсу; 2) Відмова від наукового дослідження на користь пропаганди, що зрозуміло в процесі війни, але створює проблеми на майбутнє, бо спрощує ситуацію; 3) Редукція рекомеморації винятково до процесу негативної комеморації — декомунізації, а також ототожнення десовєтізації з дерусифікацією; 4) Відмова від практики інших дискурсів, окрім націоналістичного, що створює неможливість договірної рекомеморації.

Перспективи рекомеморації

Проти України ведеться війна Росії, яка підживлює російсько-імперську та комуно-соціалістичну комеморацію. Цій війні найбільш послідовно протистоїть націоналістична комеморація, яка намагається стати інституційною комеморацією, але в ситуації обмеження інтелектуалізму та суспільної свободи. Водночас свою гру ведуть австро-угорські імперці. Причому цю гру австро-угорських імперців потрібно відрізняти від роботи українських націоналістів на Велику Україну. Зазбручанський сепаратизм може стати не менш небезпечним, ніж російсько-імперський сепаратизм в окупованому Криму та в окупованих ТОТ ДЛО.

Відтак республіканська комеморація не відбувається з тих причин, що інституційна комеморація в Україні значно слабша, ніж трайбалістська комеморація націоналістів, що зумовлене слабкістю постколоніальної держави, на яку здійснюють вплив також імперські контр-комеморації...

В ситуації війни Росії з Україною саме трайбалістська комеморація намагається домінувати і саме вона намагається закріпити себе як інституційна комеморація. Націоналісти не претендують на примус, вони навіть допускають різноманіття, але за умови, що національна (а направду націоналістична) колективна пам'ять має домінувати.

Причому коли ми говоримо про трайбалізм, то маємо на увазі як етнічну націю, так і політичну націю. Навіть в політичній нації трайбалізм неуникненний, бо політична нація в розумінні українських націоналістів є лише політичною формою домінування національного

дискурсу, навіть якщо визнається сполука різних етносів. Політична нація формується не обов'язково через примус до національного дискурсу чи до національної культури, вона є скоріше республікою, відданістю політичним інститутам чи демократичній культурі.

Неможливо рівноправно практикувати інші дискурси, коли національний дискурс домінує. В політичній нації свій це є той, хто хоча б практикує національний дискурс. Українським націоналістам легше знайти мову з польськими, угорськими і навіть російськими націоналістами, ніж з українськими ненаціоналістами. Нація ототожнює себе з суспільством, але не надає суспільству договірних інструментів, блокує його колективну уяву, піддає сумніву модернізацію і нав'язує уявлення про вічність нації.

Водночас розуміння національного контексту в процесі модернізації зникає. Нація як «уявна спільнота» потрапляє в пастку. Що буде, як суспільна уява вийде за межі нації, держави, території, культури, мови? Чи маємо ми послабити уяву, щоб зберегти націю? Що буде, як нація як «щоденний плебісцит» вийде за межі національного дискурсу? Чи маємо ми змушувати щоденний плебісцит до національних рамок, чи залишимо його вільним?

Під час війни націоналізм безумовно має право на існування, тому що є носієм великої енергетики. Але якщо війна затягується з причини слабкості держави і неможливості чіткого розмежування на інституційні і договірні сегменти коммеморації, трайбалістська контр-коммеморація сама по собі стає процесом напруження, який генерує проблеми.

Тому в Україні ми маємо великі проблеми з колективною пам'яттю саме через домінування трайбалістської контр-коммеморації в суспільстві, яка не дозволяє здійснити модернізацію колективної пам'яті і республіканську рекоммеморацію.

Зрештою, що таке модернізація колективної пам'яті — вона вже відбувається, чи вона завжди попереду, тобто її можна відтягнути або знехтувати нею? Адже якщо модернізація завжди вже відбувається, то ми маємо завжди апелювати до синтетичних, нових, зразків колективної пам'яті.

Є ще більш проблемне — модернізація навздогін. Україна — це вічна модернізація навздогін і колективна пам'ять українців— це пам'ять

навздогін, без колективної уяви, де модерним завжди можна знехтувати, бо НЕ НА ЧАСІ, І НА ЧАСІ НЕ БУВАЄ НІКОЛИ.

А є ще гірше — модернізація як фундаменталізація, тобто повернення до архаїчних засад. Я б сам ніколи не повірив, якби на власні вуха не почув це на недавній конференції про національну ідею — «модернізація національної ідеї, це повернення до її корінних засад».

З точки зору перспективи, національна ідея поглинається республіканською ідеєю, принаймні в колективній пам'яті. Маргінальні сьогодні рекоммеморанти як носії республіканської ідеї мають найбільш позитивну перспективу.

Договірна коммеморація не може бути здійснена лише на рівні мережі громад, які, проте, здатні замістити інституційну коммеморацію та показати вихід з конфлікту трайбалістських контр-коммеморацій. Водночас лише республіканська рекоммеморація на ідеологічному рівні здатна створити справжню договірну коммеморацію.

В цьому сенсі дворівнева соціальна структура громада-республіка здатна створити мережу громад для заміщення держави, а також республіку, яка вже може діяти цивілізаційним чином. Але тут потрібен вже вихід за межі колективної пам'яті — у колективну рефлексію та колективну уяву майбутнього. Рекоммеморація без уяви про майбутнє неможлива — пам'ять без уяви мертва.

Олексій Толкачов

Народився 1982 року у Харкові.
Закінчив Київський національний університет імені Тараса Шевченка, юридичний факультет.
Правник, письменник, продюсер культурних проектів.
Голова благодійного фонду «Омріяна Країна», засновник R&D центру Futuropolis, ініціатор просвітницької кампанії «Революція Світогляду», президент Європейської Асоціації Українців (Брюссель, 2006 — 2011 роки)
Автор книги «Омріяна Україна. Ключ до майбутнього».

ВІД РУЇНИ ДО ГЛОБАЛЬНОГО ЛІДЕРА

Як ідея здатна змінити майбутнє України

Вважається, що якщо провести достатню кількість нарад, то навіть найпростіша задача стане невирішуваною. Саме так сталося і з «українською національною ідеєю», пошуки якої тривають вже майже три десятиліття, але поки що ні до чого путнього не призвели. З одного боку, напрацьовано чимало складних наукових концепцій та рефлексій, які абсолютно нецікаві суспільству. З іншого боку, українську ідею часто зводять до примітивних та порожніх слоганів, які цілком непогано споживаються масами. На фоні подібної невизначеності нерідко лунають заклики взагалі відмовитись від пошуку ефемерної ідеї, а просто жити і робити свою справу — ремонтувати дороги, долати корупцію...

Але для того, щоб Україна стала успішною в короткий строк, здійснила квантовий ривок та перейшла на новий рівень розвитку, необхідна саме Ідея. Її не замінити ані закордонними інвестиціями, ані черговою ротацією еліт. Якщо немає яскравої та зрозумілої ідеї, то

немає чого очікувати від майбутнього, хіба що посередньої невизначеності.

Що править сучасним світом? Гроші? Сила? Варіантів відповідей може бути запропоновано чимало. Однак, насправді, світом досі правлять ідеї, які варті того, щоб в них вірити.

Сильна ідея здатна змінювати хід історії. Вона приваблює мільярдні капітали. Вона здатна спрямовувати армії, керувати мільйонами людей, визначати теперішнє і майбутнє.

Для початку варто подивитися, щоб робить окремих особистостей успішними? Славетні батьки чи великий та багатий спадок? Ці переваги можна доволі швидко розтринькати. Натомість ідея спортсмена стати чемпіоном рухає його щоранку вперед, до нових досягнень. Ідея винахідника робить його впливовим та привертає до нього увагу і захоплення. Ідея в основі бізнесу залучає інвестиції та веде до успіху.

Ілон Маск в основі свого злету мав саме визначну, яскраву, неординарну ідею. Так само, як з ідеї починав Марк Цукерберг, Ігор Сікорський, Адольф Гітлер чи Олександр Македонський.

Ідеї правлять світом. І ті, хто не має власної яскравої ідеї, зрештою обслуговують чужі ідейні проекти, працюють на когось.

Хіба не так само трапляється з країнами?

Ідеї бувають різними

От, власне, тепер і настає час розібратися з тим, якими бувають ці ідеї у цілих країн. І які ідеї ведуть до процвітання та успіху, а які — залишають нас на узбіччі історії.

Є **ретро-ідеї**, або ідеї, спрямовані у минуле. Коли ми тут і зараз намагаємося ідентифікувати себе через історію, нашу спадщину, рід, коріння. Так народжувалися ідеї про Україну як спадкоємницю Трипільської культури. Або про Україну, яка пишається, що вона «козацького роду». Хоч якими б важливими були ці усвідомлення, в сучасному світі це все одно, що пишатися лицарськими предками, шляхетним титулом або досягненнями пращурів. Це дозволяє одноразово привернути до себе увагу та отримати визнання, однак не призводить до поступу та довготривалого успіху.

Є **ідеї-ідентифікатори**. Вони носять часто описовий характер, констатують певну вже існуючу дійсність, вони існують тут і зараз. Прикладами може слугувати ідея хюгге для Данії. Або ідентифікація Франції як виноробної країни, яка звела його до рівня мистецтва. Ідея «єдності в різноманітті» для Європейського Союзу. Аналогічний підхід намагалися використати і в Україні, коли формулювали ідею про «житницю Європи», акцентуючи хліборобський характер нашої Батьківщини. Водночас, всі три десятиліття в основі Української національної ідеї намагалися закласти «незалежність та самостійність». Ще один приклад такої ідеї-ідентифікатора з останніх років: «Україна — це Європа». Та, на жаль, у світі Україна більше асоціюється з Чорнобилем, корупцією та «failed state». Ідеї-ідентифікатори — це як фото в соціальних мережах. Вони можуть привертати увагу, отримати лайк, однак їхній вплив доволі обмежений.

Нарешті підходимо до третього типу ідей, які є наймогутнішими серед усіх та найцікавішими для нас. Це **ідеї-мрії**, це прагнення, спрямовані в майбутнє, про те, якими ми хочемо бути і чого хочемо досягти. В сучасному світі вже не важливо, ким ти був, хто ти є зараз, натомість важливо лише те, куди ти рухаєшся. Саме такі ідеї захоплюють, мобілізовують, об'єднують у спільному напрямку. Саме тому компанія «Tesla» та «Apple» вириваються в лідери, в той час як про «Kodak» чи мессенджер ICQ вже практично ніхто не згадує, хоч якими б величними колись були ці компанії та продукти.

Сила Мрії

Ідеї-мрії змушують нас вранці просинатися, наповнюють життя сенсом, привертають загальну увагу та здатні приводити до визначних вершин. В Україні століттями ідея державної незалежності була мрією. За неї гинули, страждали, боролися. Однак, здобувши незалежність, ця ідея втратила силу, перетворившись в «ідентифікатор». За ідею-прагнення євроінтеграції виступали мільйони людей на Євромайдані. Однак що робити далі, коли вже отримали Асоціацію з ЄС? Відтак, говорячи про модернізацію Української ідеї, необхідно говорити про те, що Україні потрібна нова Мрія, яка стане дороговказом для руху й розвитку.

Імперія Македонського починалася з мрії завоювати весь світ. Ідея панування в Середземному морі для Римської імперії виражалася у формулі «Карфаген має бути зруйнований». Китай прагнув об'єднати «все під небесами». Голландія XVI століття стала лідером світової морської торгівлі, збудувавши найбільший у світі флот. Революційні зміни в Японії у XIX—XX століттях рухалися мріями про технологічну першість. Сполучені Штати Америки своєю «Американською Мрією» приваблювали найбільш пасіонарних особистостей зі Старої Європи. І, треба зізнатися, Радянський Союз умів користуватися ідеями-мріями, згодовуючи суспільству плани на п'ятирічки, обіцяючи світову революцію пролетаріату та життя при розвитому соціалізмі. Сучасні Євросоюз, Сингапур і навіть Малазія — це породжені амбітною мрією проекти.

Натомість, президент України Леонід Кучма взагалі не мав якогось стратегічного бачення майбутнього України. Інакше як розуміти його легендарний вислів «Скажіть мені, що будувати, і я буду будувати». 14 січня 2016 року під час прес-конференції президента Петра Порошенка запитали, яке його бачення «Української мрії». І замість амбітної візії Петро Порошенко видав посереднє повідомлення, що його мрія — в Угоді про Асоціацію, безвізовому режимі, залученні інвестицій... Перефразовуючи відомий анекдот, хочеться зауважити «яка країна — такі й мрії». Чи, може, навпаки, «Які мрії, така й країна»?

Чому мріяти важливо?

Річ у тому, що лише мрія, спільне бачення майбутнього — здатні об'єднувати людей. Адже в майбутньому вкрай мало суперечок, воно абстрактне, і місця в ньому достатньо всім. Зовсім інша ситуація, аніж зі сприйняттям оцінок сучасності, що відображені в ідеях-ідентифікаторах, або, тим більше, в ретро-ідеях. Адже для кожної людини минуле — це суб'єктивно пережита дійсність, сприйняття якої може бути діаметрально відмінним від суб'єктивних спогадів інших людей. Та й сприйняття дійсності не призводить до порозуміння, що особливо спостерігається в оцінці політичних подій в Україні.

Відтак, **по-перше**, мрія здатна об'єднувати соціум попри всі відмінності й протиріччя. Це неймовірний цементуючий матеріал.

Далі зауважимо, що особлива сила мрії полягає в тому, що вона діє на людей так само, як закоханість. Від очікування приємного майбутнього в організмі людей підвищується рівень нейромедіатора дофаміну, який відповідає також за мотивацію, прагнення вдосконалюватись і робити подвиги, а також наближає відчуття задоволення.

Саме тому на початку 90-х років минулого століття українці були значно щасливішими, аніж в останні роки. Адже тоді було очікування, що зі здобуттям незалежності життя стане кращим. От лише варто провести ринкові реформи, позбутися партноменклатури, і заживемо! Люди жили очікуванням покращень, вірили в мрію, попри гіперінфляцію, затримки із виплатами заробітних плат та відключення світла. Натомість, в останні роки, після неодноразових революцій, економічних криз, втрати територій та війни, люди зневірилися. Деморалізація відчувалася саме у відсутності відчуття позитивного майбутнього. Саме цим і пояснюються рекордні відсотки тих українців, хто прагне виїхати за кордон, особливо серед молоді. Люди хочуть туди, де є майбутнє.

Відтак, **по-друге**, мрія здатна керувати психічним та емоційним станом людей, що вкрай важливо для ефективного управління країною та досягнення стибкоподібних результатів.

І, нарешті, одна з основних функцій Мрії — в здатності мобілізовувати енергетичний потенціал суспільства та спрямовувати його у певному напрямку. На думку багатьох дослідників, починаючи від Льва Гумільова, закінчуючи Борисом Шепатловим, кожен народ має певну потенціальну силу, яку можна називати «пасіонарною енергією» або «етноенергетикою». За відсутності консолідуючої ідеї високий рівень цієї етноенергетики може призводити до внутрішніх протиріч, конфліктів і навіть громадянських війн. Водночас, масштабні ідеї-мрії здатні не лише мобілізувати та примножити цей етноенергетичний потенціал, але й організувати його, спрямувати на досягнення певних надцілей.

Відтак, **по-третє**, особлива цінність ідей-мрій полягає в тому, що вони примножують силу народу, організовують її та зрушують великі

маси людей в єдиному пориві для досягнення того, що на перший погляд здавалося неможливим.

Яка Мрія веде до лідерства?

Мрія — це завжди виклик. Мріяти треба про важкодосяжне, надмірне, неможливе. Хіба можна мріяти про те, щоб, наприклад, наступного місяця отримати зарплатню та купити велиспед? Це не рівень мрії, це рівень життєвого плану, завдань, цілепокладання. А от мрія про придбання власного житла або будівництво свого будинку — це вже рівень важкодосяжного. Заради такої мрії доведеться шукати додаткові заробітки, креативні рішення, мобілізувати власні сили.

Можна навіть сформулювати, що Мрія — це завжди вихід за межі досяжного і реального. Мрія — це експансія потенціалу за межі дійсності.

Амбітну мрію формулюють під час стратегічних сесій більшість успішних стартапів, бізнес-проектів та компаній. Країни і народи досягали лідерства саме завдяки ідеям-мріям та наступним експансіям. Це ті процеси, яким Україна за останні три десятки років не приділяла жодної уваги!

Ймовірно, когось може налякати це слово «експансія», адже воно переважно асоціюється із завоюваннями. А миролюбна Україна «ніколи нікого не завойовувала...» Однак значення цього слова, як і види лідерства та експансії, значно ширші за наші звичні уявлення.

Види експансії

На сьогодні можемо виділити аж п’ять різновидів експансії за своїм характером.

По-перше, це військова експансія, яка полягає в завоюванні територій, народів і країн, у творенні власних сфер впливу з подальшим формуванням імперій. В сучасному світі цей вид експансії вже давно застарів, адже він є найменш гуманним і економічно невигідним. Однак ним ще продовжують «страждати» деякі народи, утверджуючи свою претензію на лідерство в глобальному світі. Наприклад, сусідська Росія ніяк не позбудеться схильності саме до військової експансії, влаштовуючи гарячі точки як в сусідніх країнах, так і роздмухуючи конфлікти по всьому світові.

По-друге, економічна експансія. Вже згаданий приклад Голландії зразка XVI століття свідчить про те, що навіть позбавлена ресурсів, залежна від Іспанії, Голландія примудрилася здійснити економічну експансію, побудувавши власний, найбільший у світі торговельний флот. Сполучені Штати Америки стали економічним лідером, здійснивши експансію своєї валюти та економічної моделі по всьому світові. Сучасний Китай реалізував економічну експансію, зав'язавши на собі світове виробництво товарів. Японія після Другої світової війни, так само, як і Німеччина, зазнавши поразки у військовій експансії, зорієнтувала свої сили, етноенергетику свого народу на реалізацією економічної та технологічної експансії. І сьогодні вони — світові лідери. Чи не це ж саме зробив Сингапур, створивши умови для залучення економічних гігантів на свою територію?

По-третє, вже згадана технологічна експансія. Вона полягає в продукуванні передових технологій та поширенні їх світом. Такі країни задають порядок денний технологічного розвитку людства. В цьому полягає їхнє лідерство. Південна Корея, Малазія, Японія, Німеччина, Сполучені Штати — всі вони ставлять за мету технологічне лідерство, яке є формою їхньої експансії. У 2017 році Об'єднані Арабські Емірати заявили про те, що через сто років, в 2117 році, вони хочуть побудувати власне місто на Марсі. Саудівська Аравія почала роботу над спорудженням небаченого досі високотехнологічного міста НЕОМ, яке буде рушієм прогресу...

По-четверте, культурна експансія. Те, що по всьому світу люди із захопленням споживають суші паличками, свідчить про реалізовану культурну експансію Японії. Те, що в Україні цілі покоління 90-х років минулого століття зростали на голлівудських фільмах, забезпечило культурну експансію США. Французька мода і вино, бельгійське пиво і шоколад, японське аніме — це все зразки реалізованої культурної експансії. І в цій сфері Україні нарешті є чим похвалитись. Всесвітня відомість української пісні «Щедрик» — це успіх культурної експансії України, яка, на жаль, не була системно продовжена.

По-п'яте, ідеологічна експансія. Це найпотужніший різновид, який полягає в пошуку нових шляхів розвитку цивілізації та демонстрації цього шляху іншим країнам і народам. Це формування способу життя і смислів, які сприймаються іншими. Ідеологічну експансію спробував

здійснювати Радянський Союз, нацистська Німеччина. На сьогодні ідеологічну експансію здійснюють Сполучені Штати Америки у формі капіталістичної ліберальної моделі, країни ісламського світу у формі релігійного вчення, Російська Федерація у формі сумнозвісного «руского міра». Очікувано, що скоро і Китай розпочне по всьому світу саме ідеологічну експансію на додаток до всіх вже реалізованих видів. Як вказує історія, саме ідеологічна експансія приводить до довготривалого лідерства, створюючи певну цивілізаційну модель, яку наслідують інші народи.

Ідея України

Чимало українців в умовах війни мріють про мир. Що цікаво, не про перемогу над ворогом і агресором, а про мир. Певною мірою це вияв слабкості, яка спонукає повернутися до комфортного минулого. Але мирна доба в Україні вже була. Як ми скористалися цим благословенним часом? Економіку зруйнували, країну розікрали... Вкрай сумнівно, що мрія про мир приведе до будь-якого прориву і поступу в майбутнє.

Сьогодні дедалі більшої популярності набуває ідея добробуту. Її зміст полягає в тому, що «не чіпайте нас, дайте пожити». Однак в фарватері цієї ідеї ми будемо змушені одвічно наздоганяти розвинені країни, копіюючи формати, що вже застаріли раніше, ніж ми встигли їх запровадити в Україні. Власне, саме так і відбувається з українським прагненням вступити до ЄС. Допоки Україна добивається визнання своєї європерспективи, Велика Британія вже прагне вийти з ЄС. І це лише початок відцентрових процесів, в які Україна не вписується через історичне відставання.

На останніх президентських виборах спрацювала всезагальна мрія про справедливого рятівника президента, який наче кращий син народу, прийде до влади, наведе порядок, поганих покарає, стару систему зруйнує. Але як свідчить практика, суспільство так само швидко руйнує свої ідеали, як і створює їх. Відтак, є ризик стрімкого розчарування та ще однієї деморалізації суспільства, що призведе до катастрофічного спаду етноенергетичного потенціалу українського народу.

Однак саме зараз в Україні, на фоні кризи сенсів, випадає гарна нагода для формулювання стратегічної Української ідеї-мрії, що змінить хід історії та наповнить наше буття змістом.

Українська Мрія має полягати в стрибкоподібному подоланні відставання та творенні нового світу, нової цивілізаційної моделі, яка буде передовою за багатьма параметрами. Показати всім, що ми можемо, на що здатні. Особливо тоді, коли від України вже нічого не очікують.

В свою чергу, Українська Мрія призведе до реалізації економічного дива і досягнення лідерських позицій за багатьма параметрами. Амбітна заявка на майбутнє не лише змобілізує етноенерегетичний потенціал українців, але й приверне увагу світової спільноти, залучить значні фінансові та людські капітали до України. Однозначно, така ідея лежить в площині експансії Київської держави на економічному, культурному, технологічному та ідеологічному рівнях. Майже так само, як було тисячу років тому, під час Київської Руси.

І сьогодні Україна даремно прагне наздогнати розвинені країни та намагається вписатися в існуючу геополітичну картину. Світ надто швидко змінюється, щоб під нього підлаштовуватися. Натомість, Україні час починати творити власний світ, новітню цивілізацію. І цілком може бути, що ця українська модель буде затребувана в усьому світі після чергових кризових економічних та геополітичних явищ, що можуть трапитись в близькій перспективі.

Як може виглядати Українська Мрія?

Ідею необхідно візуалізувати для того, щоб люди могли її масово сприймати. Українська Мрія — це аж ніяк не наукове формулювання чи детальне вичерпне визначення. Сухі слова не дадуть людям відчуття мрії, не запалять в їх уяві образ майбутнього.

Як може виражатися українська мрія про цивілізаційне лідерство?

Це будівництво першої в Європі випробувальної траси Гіперлупу на базі заводу «Моторсіч». Як би це не виглядало неймовірним, але це має відбутися саме в Україні. І ми можемо бути першими. А потім покрити всю територію України надсучасним і надшвидким видом транспорту.

Це запровадження безумовного основного доходу для кожного громадянина — допоки в світі про це лише говорять, Україна може почати впроваджувати цю революційну ідею принаймні на рівні локальних експериментів. І стати першою в світі країною, яка візьме стратегічний курс на подолання бідності і матеріальне забезпечення кожного громадянина.

Це розробка та будівництво першого в Європі справжнього Міста Майбутнього — Футурополіса, якому немає аналогів в усьому світі. Це проект рівня США, Арабських Еміратів, Південної Кореї чи Китаю. Але він може бути реалізований в самісінькому серці Європи. Для цього вже є передумови, адже проект Міста Майбутнього «Futuropolis» вже розробляється нашим благодійним фондом «Омріяна Країна», щоб бути реалізованим на місці закинутого міста Орбіта в Черкаській області на березі Дніпра.

Це запуск онлайн-системи горизонтальної самоорганізації суспільства довкола спільних проектів на основі краудфандингу. Коли люди самостійно ініціюватимуть проекти і будуть об'єднуватись довкола них силами і ресурсами. Це принципово інша модель суспільства, де практично непотрібні будуть ієрархії і управління згори, а з'явиться горизонтальна система взаємодії. Цей проект вже готується в Україні, і, коли він буде реалізований, в перспективі найближчих 20—30 років він зможе змінити образ людства.

Це модернізація класичної політичної моделі з її трьома гілками влади і введенням четвертої гілки влади — стратегічної — уособлюваної президентом. Формування майбутнього, стратегування розвитку країни, оцінка глобальних викликів та підготовка країни до них — ось такими можуть бути функції президента України, в той час як парламент, уряд і суди справно виконуватимуть свої функції. Відтак, Україна може стати першою країною в світі зі стратегічною гілкою влади.

Україна може здійснити фінансову реформу, експериментально запровадивши демереджеві електронні гроші, чого на сьогодні немає ніде в світі. А на їх базі створити принципово іншу податкову систему, що не має нічого спільного з класичним уявленням про податки.

А на додачу до всього цього, Україна першою в світі може докорінно перебудувати свою систему освіти, створивши глобальний освітній

сервіс, в якому дистанційно будуть навчатися діти з усієї планети, різними мовами, з різним кольором шкіри та релігійними уявленнями. Однак навчатимуться вони за нашими освітніми програмами. Така собі освітня експансія та вплив на розвиток людства через виховання дітей по всьому світу...

Зрештою, Українська Мрія — це побудова цивілізаційної моделі на основі любові до людини, де фундаментальною цінністю буде любов, а ідеалом соціального розвитку — психічно розвинена, реалізована людина, для якої створюватиметься максимум можливостей. Досягнення свободи, гармонії та краси на соціальному рівні — саме на основі простих і доступних істин можлива ідеологічна експансія України.

Хіба не так створюється майбутнє людства?

Заявка на лідерство

Важливо розуміти, що глобальне лідерство — це не про найбільшу армію у світі. Не про контроль фінансових потоків світу. І вже точно не про найбільшу територію держави на планеті.

Лідерство України — це здатність давати відповіді на виклики часу, це здатність формувати новий шлях розвитку людства і запропонувати світові нову цивілізаційну модель. Україні є чим збагатити світ!

Так вже було неодноразово. На нашій землі вперше була написана конституція. Саме тут існувала найпотужніша держава Середньовічної Європи — Русь. Саме на цій землі, в цивілізації Трипілля-Кукутень з'явився знак Ін-Янь набагато раніше, ніж він з'явився в Китаї.

Ми вже неодноразово були лідерами, були першими. Відтак, ми зможемо ними стати ще раз!

Тепер залишається хіба що невелике технічне завдання — захопити мрією широкі верстви населення. Суспільство має її відчути, прожити, зробити візію майбутнього частиною свого світогляду, прив'язатися до неї емоційно.

Чому це питання суто технічне? Тому що на сучасному рівні розвитку інформаційних технологій суспільство можна захопити будь-якою ідеєю. І часто цим користуються в недобрих намірах, пророщуючи в суспільстві усілякий ідейний бур'ян.

Наше ж завдання — зростити в українському суспільстві мрію. Адже майбутнє — це не те, що наступає. Це те, що ми створюємо!

Євген Уткін

Народився у 1958 році у місті Донецьк Ростовської області у Росії.
Закінчив Московський інститут електронної техніки за спеціальністю «Мікропроцесорні системи», бізнес-школу INSEAD у Франції за програмою для топ-менеджерів, бізнес-школу IMD у Швейцарії за програмою «Управління інноваційним бізнесом», бізнес-школу Haas, университету Berkeley (США), Venture Capital Executive Program, бізнес-школу ESE (Бразилія), the Wharton School (США), CEIBS (Китай), Global CEO Program.
Підприємець, засновник і президент hi-tech холдингу KM Core. Заслужений працівник промисловості України.
Піонер-підприємець в галузі високих технологій, співзасновник українських освітніх та культурних проектів: фестивалю сучасного мистецтва «ГогольFest», джазового фестивалю Jazz in Kiev, київського культурно-освітнього центру «Майстер Клас».
Автор статей: «Бізнес з людським обличчям», «Footbinding. Українська версія», «Нам необходимо вернуть счастливых людей», «Прежде чем строить элитное жилье, нужно создать элиту», «Я больше верю в технологии. Они позволят кардинально изменить мир».

КИЇВ XXI СТОЛІТТЯ

На початку XX століття (1913 р.) видатний киянин Казимир Малевич представив світу «чорний квадрат», який став символом руйнування ієрархій, початком епохи інтерактивності, свободи інтерпретацій. Спочатку в мистецтві, коли творець перестав домінувати перед глядачем. А потім і в бізнесі, політиці, в соціумі.

Технологічні революції останніх десятиліть, розвиток соціальних мереж, нові економічні моделі (knowledge based economy, sharing economy).

Світ став плоским, доступним. Боротьба за сировинні ресурси змінилася боротьбою за інтелектуальні.

Парадокси України:

- три десятиліття економічних потрясінь, переходу від командної економіки до олігархічної, «гуляй-поле» формування сучасної української нації, ломка стереотипів, повний нігілізм з боку нового покоління, масова еміграція;
- зростання економіки, заснованої на знаннях, креативної економіки. Стрімкий розвиток сучасної міської культури, енергія паростка, що пробивається до сонця через асфальт.

Місія України як найбільш вільної і значущої (по території, населенню, потенціалу) республіки — поміняти вікову парадигму посткомуністічних країн.

Це, коли на вершині піраміди — цар, генсек, голова, президент, начальник. Навколо нього — політбюро, трійка, сімка, свита, опричники, яничари. Внизу народ, електорат, «піпл, який все схаває». Поміняти на модель, коли нагорі піраміди — Людина, Громадянин, Творець. Держава — сервісна компанія, яка дбає про безпеку, справедливість і рівність можливостей доступу.

Успіх України кардинально змінить 1/6 частину суші нашої планети.

Революція Гідності зробила незворотними процеси руйнування старої моделі, але ми стоїмо перед викликом незвіданого нового. Нового, в якому немає надій на великого реформатора, керманича, конструктора, який побудує наш новий ковчег, лайнер і вкаже шлях у світле майбутнє.

Ми живемо у XXI столітті. Столітті фантастичних швидкостей, тектонічних і повсюдних змін суспільства, держав, бізнесу, людини. З'явилося нове покоління millennials, молодих людей, народжених в епоху тотального проникнення інтернету. З'явилася на планеті нова «держава», з населенням понад 2 млрд — Facebook. Сьогодні, в XXI столітті, конкуренція між країнами поступається місцем конкуренції

між містами. 300 міст на планеті в сукупності виробляють понад 50 % світового валового продукту. 40 % економіки в світовій павутині, вже в 2050 році велика частина економіки зміститься в креативний сектор, де основний продукт — плід творчості, креативу, інтелекту. Загальна автоматизація і роботизація — каталізатори цього процесу. До цього часу більшість спеціальностей будуть такими, про які сьогодні жоден з тих, хто живуть на планеті Земля, не має уявлення.

Київ перебуває в одному з епіцентрів цих змін. Майдан — прототип нової моделі управління містом, державою, суспільством. Це самоорганізована, самоналагоджена, самоосвічена система колективного розуму. Це безпілотний автономний літальний апарат.

Такі терміни, як mashing learning, agile, добре підходять для опису такої сучасної системи управління.

Українські таланти в галузі мистецтв і технологій абсолютно конкурентоспроможні на світовій арені. Їх природну концентрацію навколо столиці та великих міст треба просто підкріпити розвитком інтелектуальної інфраструктури.

Київ з багатьох причин — географічних, історичних, духовних, енергетичних, «анархічних», культурних, наукових, ландшафтних, природних, технологічних, національних і людських може претендувати на роль однієї зі світових столиць нової креативної економіки і центру культурного тяжіння.

Земля і Люди — ось головні наші активи.

Основний виклик сучасної України — як монетизувати, капіталізувати цей інноваційний, креативний, інтелектуальний потенціал у себе на Батьківщині.

На словах рецепт простий:

- конкурентний доступ до капіталу (ангельському, венчурному, робітникові);
- мотивація бізнесу на підвищення капіталізації, а не на роботу на кеш;
- забезпечення точок зростання за рахунок створення географічних і галузевих кластерів;
- мега-проекти на стику мистецтва і технологій, бізнесу та мрії (приклад Apple епохи Стіва Джобса і Tesla Ілона Маска).

Будь-яка велика справа починається з мрії. Українська земля дала світові багато талантів, але поки ще не стала суб'єктом на світовій арені, ні в політиці, ні в економіці. А починати треба з культури, там у нас є всі шанси на топові позиції в світі. У світі, який роздирають протиріччя, конфлікти, проблеми. У світі, який втрачає «справжнє», в якому все більше домінує віртуальне, де на зміну маякам і прийшли GPS-навігатори, де скоро виникне конкуренція людства з «штучним» інтелектом. І питання гуманітарні стануть набагато важливіші економічних.

Інший великий художник, киянин Олександр Дубовик подарував світові «Букет», як якийсь мегасимвол збирання і дарування. Ми всі такі різні. Хтось чортополох, а хтось ромашка, але разом ми українці, люди планети Земля.

У вічній суперечці «Дар» vs «Прибуток», сучасний світ не виживе без справедливості. Бо світ завжди був влаштований несправедливо. 2 % населення володіло 80 % світового багатства. Але раніше про це достовірно знали одиниці, а зараз Google знає все. Сучасна Україна — генератор енергії паростка, що проривається через асфальт.

Переклад з російської

Сергія Королишина

Марія Кармазіна

Народилася 1959 року у селі Бишів Макарівського району Київської області.
Закінчила Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, історичний факультет.
Завідувачка відділу соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, доктор політичних наук, кандидат історичних наук, професор.
Автор багатьох монографій, зокрема: «Політичні партії в Україні. 2014—2017 рр.», «Президентство: український варіант».

МНОЖИННІСТЬ «УКРАЇНСЬКИХ ІДЕЙ»: ТВОЯ, МОЯ... НАША?

Оточуючий світ, як і себе в ньому, ми сприймаємо по-різному. Ми живемо у різних темпо-ритмах не тільки в межах планети, але й однієї країни. Світ для одних — лише лінійний, а інші сприймають його у всій полілінійній складності. Сприйняття–рефлексія–вчинок (ідентифікація і, як наслідок, ідентичність) кожного з нас базуються на примітивних чи складних «конструкціях» і, думається, багато в чому залежать від простоти чи складності кожного «внутрішнього світу». І тут має значення як особистий досвід (травматичний чи «досвід успіху»), так і історичний, «зарядженість» тих, хто для нас «має значення» і, з огляду на це, є «своїм» або «чужим», забутим чи «великим і вічним». Триматися ідей «цього великого» — шанс для когось просто вижити–зміцнитися–реалізуватися. А для інших — підстава, щоб «продовжувати загарбувати–ненавидіти–панувати». Охороняючи/обстоюючи ту чи іншу ідею, ми спрощуємо свій світ і перетворюємося на людей «однієї ідеї». І коли приходить «наш час» і

«час саме для цієї ідеї», то ми — торжествуємо. А хтось поряд черпає із «хаосу ідей», шукаючи компромісів. Осторонь же завжди є третій (реальний чи уявний), той, хто вичікує, а потім користається моментом, ситуацією і встановлює свої правила гри, заявляючи, що «ваші ідеї — ні про що».

Має значення і мотивація, що спонукає до вчинків і обстоювання тих чи інших ідей у кожен конкретний момент минулого і сьогодення. А можливо, мотивація — породження викликів, що надходять з майбутнього? Тих, які одні з-поміж нас виокремлюють, а інші (з огляду на ті чи інші власні особливості) — ігнорують чи просто не здатні сприйняти, бо їхня свідомість вкорінена в минулому? У свідомості одних ці, останні — ретрогради, аморфні дегуманізовані істоти, фундаменталісти (можна підшукати й інші слова-стигми). У свідомості інших — «охоронці минулого», «носії зерна істини», завдяки яким — «ми захищені», «у нас є майбутнє», чи — «вони захищені», «у них, безумовно, є майбутнє». Тож: «або ми, або вони»... І знищуємо, знищуємо, знищуємо один одного (хтось щось говорить про емпатію?)...

Але ж не вбиваймо слабшого... Особливо коли він — «інший» (хоча у нього своя «правда», своя «справедливість» і «недолугі цінності», а ставлення до свободи — «якесь дивне») і у нього своє розуміння гідності. Бо виродимося... XXI століття на свій лад розставляє акценти і від самого свого початку застерігає від самознищення. І відкриваються нові реалії: той, хто страждав, вже захищає свого кривдника... Його варто вислухати й зрозуміти. Хоча до «пробачити і забути» може ще бути ох як далеко. Але життя не втрачатиме сенсу. І набиратиме обрисів «МИ».

«МИ» — які?

У Європі «національні ідеї» нині не артикулюються елітою прямо. Натомість — суцільний прагматизм в оцінках ситуації: «Європа двох швидкостей», «Польща “А” і Польща “Б”» і т. п. Проте у нашій частині Європи і про «Велику Мадьярщину», і про Польщу «в історичних кордонах» все ж мріють (що вчергове актуалізує відчуття В. Жаботинського, який не вірив «у любов між націями»). І дивляться на нас «своїми стереотипними очима», одні — пам’ятаючи настанови пращурів про країну, що «тече молоком і медом», інші — жахаючись,

що «прийде Мордор і нас з'їсть» (як називалася книга поляка Зємовіта Щерека, що побачила світ кілька років тому). Плюс те, що у декого з нас ще нікуди не вивітрилися певні комплекси, такий собі «мордор у головах». Утім, які можуть бути комплекси? Українці — серед тих 192 етносів (із близько 7 тис., що мешкають на планеті), які виявилися спроможними у XX столітті у ході краху імперій створити свою державність. Усвідомлюючи це, варто усвідомити й інше: масштаби постановки питання, рамки мислення, глибина і особливості рефлексій, найперше, говорять про нас самих і віддзеркалюють зрілість і перспективи української ідеї: буде вона сприйнята усім суспільством? лише його частиною? чи ж лишиться на папері витвором купки інтелектуалів при повній глухоті і байдужості більшості співвітчизників, одні з яких впродовж тривалого часу переймаються тим, щоб просто виживати на «перехресті цивілізацій», а інші — ті, які «еліта», утримувачі «влади, надр і наших душ» — витиснути із ситуації максимально все на свою користь?

Нинішня «інтелектуальна пропозиція» в Україні часто-густо пропонує нам підходити до української еліти із специфічним ціннісно-моральним мірилом, яке дозволяє таврувати її *не*елітою, людьми «без змісту, сенсу, совісті». І ми вже майже всі переконані, що «вони» мають бути «найкращими», бути «патріотами», «справедливими», «здатними до самопожертви», «фаховими» і, зрештою, майже святими...

Така ситуація породжує питання різного масштабу, і не тільки «*яка спільна національна ідея може бути у нас з "цими покидьками"?*», але й, приміром, те, *чому ми ігноруємо настанови Г. Моска і В. Парето, які використовували поняття «еліта» як ціннісно нейтральні?* Так, як це робили їхні послідовники, і, зокрема, учениця В. Парето М. Колабінська (у праці, написаній ще у 1912 р.), німецький вчений Г. Клутх та британський Ч. Р. Мілз (у працях 1950-х років), К. фон Байме (в останній третині XX століття), які виступали і виступають (див. працю міжнародного колективу авторів під редакцією Г. Беста та Д. Хіглі «Довідник політичних еліт», що побачила світ наприкінці 2018 р.) проти розуміння еліти як «норм» і цінностей», додаючи, що в умовах плюралізму еліт розуміння їх як ціннісних не є можливим.

Утім, незважаючи на ступінь нашої відрази, без «них», еліт, не можна, бо держави творять еліти, «народ» лише підтримує («потом і кров'ю») функціонування цих держав. Еліта ж є такою, якою їй дозволяє бути суспільство.

За таких умов питання формулювання української ідеї не можна спрощувати. Найперше, не варто застрягати в минулому і пам'ятати, що форми буття людей на початку XXI ст. вже не зводяться до понять (народ, нація), випродукуваних у попередні століття. Відомо, що для виведення і закріплення у соціально-політичному дискурсі поняття *народ* доклав зусиль свого часу Гоббс (1588–1679). Натомість для Спінози (1632–77) більш підходящим поняттям виявилась *множинність*. У своєрідній конфронтації понять переміг *народ*. Згодом заговорили про *націю* (хтось як про *реальну*, а хтось як про *уявну* спільноту), але сьогодні, коли йдеться про суверенну державу (яка функціонує в умовах глобалізованого світу, у світі *пост-* — постмодерну, постінформації, постправди з її фейками, симулякрами, оксюморонами і т. д.), то, на моє переконання, актуалізується саме спінозівська *множинність*, яка у нього (див. працю «Політичний трактат») існує як така на суспільній сцені, у колективній дії щодо спільних справ, але не з'єднується в *Єдиному*, не розчиняється у доцентровому русі. *Множинність* — форма суспільного і політичного існування багатьох в якості багатьох. Це не просто складна, а надскладна форма соціального і політичного існування. Тож поняття *народ*, *нація* на початку XXI ст. видаються вже певним спрощенням для окреслення меж надскладного. Вони не є адекватними поняттями для позначення повноцінних політичних і соціальних акторів сьогодення. На що й звертає увагу, осмислюючи сучасні складні форми організації життя, італієць Паоло Вірно у своїй книзі «Граматика множинності» (2001).

Народ — лише *парасолькове поняття*. Ми вловлюємо, що американський народ і, наприклад, народ Ізраєлевий, чи галицький народ, як сьогодні полюбляє говорити дехто з політиків, це різні по суті явища. Щодо нації, то вона теж для одних вже тривалий час — лише уявна спільнота, для інших — взагалі *пусте означаюче*. Це — специфіка часу, епохи *пост-*, в якій нам випало жити.

За таких реалій чи можливо випродукувати єдину ідею для складної чи й надскладної *множинності*? *Множинності*, яка пронизана лініями розколів, розламів. У ній — «кухарчині діти»-проФФесори (як Янукович), прокурори без освіти, прем'єри і керівники фондів із зайвими кілограмами і з фальшивими дипломами сумнівних вузів чи без них, їхні дружини, куми, приятельки (іринки, ганнусі, юлечки) із купленими докторськими дипломами і тюнінгованими старенькими обличчями та неприховуваним бажанням мати вигляд як «ескорт-гьол» (їхнє світовідчуття не залишає можливості природнього старіння?). У ній — громадяни України з відмінними не лише економічними, але й, передовсім, політичними інтересами, ті, які у певній частині, власне, є українськими громадянами, утім, вже мають у кишені як український, так і польський, або угорський, чи румунський, російський паспорт, або паспорт Ізраїлю. Або вже й виїхали з країни і навряд, що повернуться...

Ми ігноруємо один із найпотужніших викликів часу, який пов'язаний з тим, що, як зауважували ще вчора фахівці, за кілька десятиліть помре «останній росіянин», як і «останній англієць» чи француз і т. д. Напевно й українець. А в жилах його нащадків буде текти кров численних пращурів — представників кількох етносів. Він обере свою ідентичність, сконструює її. А може, обуриться конструктивістськими підходами і заявить, що його ідентичність — вроджена. Але мені небезінтересно інше: яка українська ідея їх задовольнить?

Років 10 назад я натрапила на серію репродукцій картин, написаних у 2007–2011 рр. художником із Донбасу Р. Мініним. Назва серії мене вразила: «План втечі з Донецької області». У межах іншої серії (у 2010 р.) Мінін написав картину з аналогічно шокуючою назвою: «Лузерам сниться війна». І незабаром, у 2014 р., війна на Сході України таки розпочалася. Вихідці з Донеччини, аналізуючи ситуацію, заговорили про *смертоносні ідентичності* співгромадян на Донбасі. І сьогодні, після п'яти років цієї війни, «викрадення Криму» Росією, рефлектуючи над українською національною ідеєю, я думаю: а *ми знаємо, що сниться «еліті» і «лузерам» того чи іншого регіону? Які у них плани? Які ідентичності індивіди сприймають «з молоком матері» чи*

конструюють в умовах того чи іншого регіонального політичного режиму?

Кілька років назад в Україні з'явилися дві партії МММ: «Ми маємо мету» і «Ми маємо майбутнє». Одна з них вже зникла, а лідер іншої — Д. Пушилін — нині очолює саморобну ДНР. А його партія, з іншою особою-очільницею зі штаб-квартирою в Обухові, має грізну назву КРУК («Київська Русь — Україна»). І які ідеї плекає той «крук»? А ті, хто в політичній партії НАШІ — вони справді наші? У нас з ними може бути єдина національна ідея?

Ми точно знаємо відповіді на ці (та інші) запитання? А ми враховуємо Донбас і Крим при формулюванні української ідеї? Адже, наприклад, у передвиборних програмах кандидатів на президентський пост, серед яких Ю. Бойко, В. Бондар, О. Вілкул, В. Зеленський, О. Данилюк, Ю. Дерев'янко, С. Каплін, Ю. Кармазін, В. Купрій, О. Ляшко, О. Мороз, А. Новак, В. Петров, О. Соловйов, слова «Крим» просто немає...

Якщо звернутися до програм, заяв, маніфестів низки політичних партій в Україні, то очевидним стає те, що лише деякі з них піднімають питання щодо української національної ідеї і, зокрема, її змісту. Крім того, якщо поминемо увагою партії «власні/привласнені, іменні й використані»[1] (з тих понад 350 «політичних сил», що функціонують в Україні[2]) і сконцентруємося на положеннях документів регіональних партій (які всупереч законодавству функціонують в Україні[3]), то зможемо сформувати уявлення щодо ситуації у регіонах: мало не в кожної партії — своє розуміння національної ідеї. Одні з них, як, приміром, Українська Галицька Партія, проголошуючи себе українською «крайовою» партією та стверджуючи, що «ми є носіями української національної ідеї»[4], виписуючи свої ідеали (зокрема, у партійному «Маніфесті...»), акцентують, що «українська за формою держава є зовсім не українською за суттю. Замість вимріяної національної держави українців постала наскрізь корумпована, авторитарна, несправедлива держава. Існуюча надмірна централізація влади в такій розрізненій країні, як Україна, стала причиною того, що більшість населення і цілі регіони є відчужені від політики та процесу прийняття життєво

важливих рішень»[5]. Таким чином, першочергово наголошуються політичні аспекти у розбудові державності. Утім є ті, для кого національна ідея актуалізується лише в економічній площині[6] (і тут спадає думка про її — національної ідеї — «лукаве пристосування»). Є й ті, у лексиконі яких постулат «національна ідея» був, є і буде відсутній: вони керуються іншими символами, сенсами, системами смислів, у яких *національна ідея не є політично придатною,* оскільки вона — з іншої нормативно-ціннісної системи. До того ж відданість «якійсь» національній ідеї жодною мірою не сприятиме досягненню «партією» тих чи інших особистісних (чи колективних) політичних/економічних цілей. Тож у низці випадків створення регіональних партій є лише спробою «заможних об'єднатися без оглядки на Київ»[7]. І тільки. Відтак, ми можемо довго розмірковувати/полемізувати про те, яка б національна ідея задовольнила цих — *заможних.*

Не забуваймо і про якості нашого суспільства, нас самих (середньостатистичного українця) — часто-густо інертних, безвідповідальних, які із задоволенням корумпують і корумпуються, яких у деяких випадках легко залякати з огляду на стереотипність, лінійність мислення і т. п. Хоча собі це в провину не ставимо, відповідальності за свої «неспроможності» нести — не бажаємо.

Ще один небезінтересний момент, який недвозначно говорить про якість суспільства і примушує задумуватися (у т. ч. — про зміст української національної ідеї): за даними 2017 р., лише близько 23,9 % співвітчизників мали вищу освіту, 18 % — неповну вищу, 19,8 % — професійно-технічну, 17,8 % — повну середню, 14,9 % — неповну середню і початкову освіту, а 5,6 % співгромадян взагалі були неграмотними[8]. І якої, підкажіть, національної ідеї потребує суспільство із таким рівнем освіти? А можна ще ж рефлектувати над її якістю. Як і тим, які гасла видадуться привабливими для напівосвіченого співвітчизника: націоналістичного радикалізму? Консерватизму? Комуністичні, ліберальні чи якісь інші ідеологеми?

Якщо переймемося питанням доходів і, відповідно, фінансових і матеріальних можливостей українців, то питання про суть української національної ідеї переміститься ще в більш проблематичну площину.

Варто взяти до уваги й деякі інші факти. Наприкінці 2018 р. в українських засобах масової інформації («112.ua»[9], «Факты»[10] та ін.) з'явилося, приміром, повідомлення (з посиланням на *The Washington Times*[11]) про те, що «британський розвідник розкрив колишнього агента совєтських і російських спецслужб в Україні». Йшлося про особу з ім'ям і прізвищем «Олег Рибачук». ЗМІ, своєю чергою, нагадали, що О. Рибачук був не лише віце-прем'єром і главою Секретаріату Президента В. Ющенка, але й головою і співзасновником громадської організації «Центр UA», одним із ініціаторів кампанії «Новий громадянин» та громадського руху «Чесно»[12] та ін. Не ставлячи за мету аналізувати цей факт (як і численні інші, що наводнюють інформаційні мережі «зрадою», «підступом» чи відомостями про «істину», «приховану правду» та ін.) як «правдивий» чи, навпаки «неправдивий», зверну увагу лише на те, що на «перехресті цивілізацій» одним із ризиків було і буде втручання (у найрізноманітніших гібридних формах) сусідів, те втручання, яке породжуватиме в українців недовіру один до одного, недовіру до планів-стратегій-програм. Ступінь цієї недовіри тінню лягатиме щоразу на кожну спробу не тільки формулювання української національної ідеї, але й будь-яких конструктивних зусиль громадян, спрямованих на зміцнення єдності соціуму і держави. Завжди буде той, хто напоготові вчергове повторити щось на зразок Кучминого «національна ідея не спрацювала»...

Кожна вартісна ідея (як свідчать уроки не тільки українського минулого) повинна мати певну (критичну, незнищувану) кількість прихильників, які готові навколо неї об'єднатися, готові до жертви. Ідея виставляє тобі певні рамки дозволеного і недозволеного, зорієнтовує тебе кожної миті, кожної миті ми опиняємося перед вибором. Ідея вимагає самопожертви, високих стандартів (моральних, насамперед). Якщо такого *ґрунту* нема, то найкраща ідея має шанс бути знеціненою. Або здобути надто обмежений потенціал новітньої національної міфології.

За такої ситуації особисто моя українська ідея-ідеал — *ефективна для громадян та конкурентоспроможна, самодостатня Україна на міжнародній арені*, яку прагматично, день за днем варто втілювати.

Почнімо кожен із себе, а далі змусьмо державу розробити стратегії, увести в дію механізми їх реалізації. І тут, передовсім, слово за тими, хто формує порядок денний для України, мету і завдання державної політики. Саме державна політика, яка врахує інтереси не лише етнічних українців, а *множинності,* яка століття за століттям перед цим, а потім на Майданах, у Донецькому аеропорту, під Дебальцевом (утілившись у полінаціональну «Небесну сотню», «кіборгів», «атовців»...) відстоювала і відстоює українську землю перед навалою зовнішнього ворога і пресловутою «п'ятою колоною» чи «українськими поганцями» (що постійно актуалізує питання «реваншу»). *Множинність*, яка дбала і дбає про добробут України, синергія дії індивідів якої здатна убезпечити усіх нас і Україну від нинішніх (гібридних) викликів, так і викликів з майбутнього.

[1] Див. про це: Кармазіна М. Партії в Україні: власні/привласнені, іменні, «використані»... Дзеркало тижня. 2018. 9 квітня. URL: dt.ua/internal/partiyi-v-ukrayini-vlasni-privlasneni-imenni-vikoristani-274508_.html

[2] Див. про це: Кармазіна М. «Людина, що грається»: політичні партії в Україні. Дзеркало тижня. 2018. 31 березня. URL: dt.ua/internal/lyudina-scho-grayetsya-politichni-partiyi-v-ukrayini-273771_.html

[3] Див. про це: Кармазіна М. Регіональні політичні партії в Україні: зародження феномена. Дзеркало тижня. 2018. 16 квітня. URL: dt.ua/internal/regionalni-politichni-partiyi-v-ukrayini-zarodzhennya-fenomena-275126_.html

[4] Що таке УГП? URL: uhp.org.ua/about/party/

[5] Маніфест Української Галицької партії. URL: uhp.org.ua/about/manifest/

[6] Див. про це: [ОПОЗИЦІЙНИЙ БЛОК] 10 першочергових кроків по виходу з кризи. URL: opposition.org.ua/uk/10-pershochergovikh-krokiv-po-vikhodu-z-krizi.html

[7] Вівчарик Н. «ЧЕРКАЩАНИ»: Спроба заможних об'єднатися без оглядки на Київ. URL: procherk.info/resonance/2-cherkassy-news/35833-cherkaschani-sproba-zamozhnih-obednatisja-bez-ogljadki-na-kiyiv

[8] Портрет середнього українця: вага, зріст і освіта. URL: ukr.segodnya.ua/ukraine/portret-srednego-ukrainca-899201.html

[9] СМИ: Британский разведчик раскрыл бывшего агента советских и российских спецслужб в Украине. URL: 112.ua/obshchestvo/smi-britanskiy-razvedchik-raskryl-byvshego-agenta-sovetskih-i-rossiyskih-specsluzhb-v-ukraine-470825.html

[10] Washington Times: британский разведчик раскрыл бывшего агента советских и российских спецслужб в Украине. URL: fakty.ua/287662-washington-times-britanskij-razvedchik-raskryl-byvshego-agenta-sovetskih-i-rossijskih-specsluzhb-v-ukraine

[11] Wood L. Todd. Russian hybrid warfare in Ukraine. URL: washingtontimes.com/news/2018/nov/19/russian-hybrid-warfare-ukraine/

[12] Малинка В. Агентом якої спецслужби є Олег Рибачук? URL: detector.media/infospace/article/142880/2018-11-27-agentom-yakoi-spetssluzhbi-e-oleg-ribachuk/

Володимир Єшкілєв

Народився 1965 року в Івано-Франківську.
Закінчив Прикарпатський університет імені Василя Стефаника, історичний факультет.
Письменник, філософ.
Автор романів «Усі кути трикутника», «Шлях Богомола», «Унія» та ін.

«ТЕХНІЧНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ» І СУТІНКИ МОДЕРНУ В УКРАЇНІ

Культурологи та спеціалісти з історичної феноменології підозрювали, що світова фінансово-економічна криза 2008—2009 рр. призведе до чергового зрушення актуальних форматів глобального смислового та культурного поля.

Нагадаю, що за останні 120 років людство пройшло через декілька таких зрушень.

На початку XX ст. смисловий стрижень архаїчного (обумовленого релігійним мисленням) світу, з його ціннісною бінарністю «істинно-неістинно», зрушився в бік наукового і технічного прагматизму. В огні Першої світової війни народився так званий Модерний (Новий) світ, в якому домінувала інша бінарність — «корисно-некорисно». Стара система цінностей збереглася на провінційному марґінесі цивілізації, переважно в аграрних країнах.

Модерний світ, як відомо, пропонував проектувати всі актуальні цінності на майбутнє, яке в модерному світогляді уявлялося «світлим» і яке пропонувалося наблизити через різноманітну жертовність. Такі проекції описувалися особливими доктринальними системами мислення — ідеологіями.

На відміну від старосвітських релігійних доктрин, ідеології практично не апелювали до вищої сили та неминучої долі. Натомість декларували «науковість», «народність» та безпомильність верховних носіїв та охоронців ідеологій.

Сучасні різновиди націоналізму, котрі є об'єктами для розгляду в цьому дописі, склалися якраз за доби Модерну. Й, зрозуміло, згідно з актуальними в ті часи моделями мислення, набули форми ідеологій.

Варто також нагадати, що в парадигмі Модерну народилися два грандіозні ідеологічні монстри — комунізм і націонал-соціалізм, які оголосили *найкориснішими варіантами реальності* (й, звісно, єдино правильними) утопічні проекції майбутнього (безкласове комуністичне суспільство та Третій райх германської раси).

Німецький націонал-соціалізм у варіанті NSDAP широко і спекулятивно використовував символічні цінності націоналізму, хоча за своєю природою був і є, радше, синтетичним модерним проектом. В якому право-радикальні та лівацькі ідеї доповнювали одна одну у відверто каїнітському конструкті.

Катастрофічний занепад обох головних модерних проектів призвів до нового зрушення та переходу до глобальної світоглядної реакції на Модерн. З легкої руки Франсуа Льотара на початку 70-х років вона отримала назву Постмодерну.

Стрижнем нової системи цінностей стала бінарність «цікаво-нецікаво». На перший план вийшли модальності та критерії світу споживачів. В культурі запанували ігрова настанова та іронічний мистецький гедонізм.

Будь-яка доктринальність була поставлена під сумнів та піддана *культурному сарказмові*. Більше того, під сумнів потрапило саме поняття «норми». В політичному полі змагання ідеологій поступово перетворилося на змагання політичних технологій, замаскованих під ідеологічні позиції.

Саме за доби Постмодерну ідеологія націоналізму отримала свою «інструментальну тінь» у вигляді того, що автор цього допису називає *технічним націоналізмом*. Політтехнологи витягнули з різних доктрин, що надавали світоглядний пріоритет «national hood» та питанням національної ідентичності, ті смислові фрейми, що їх можна

було використовувати для впливу на електорат. Тобто суто технічно використовувати їх у знаменитій «НЛП-тріаді»: розхитування — перенацілювання — збирання.

Відповідно, в Постмодерні виникло поняття «пост-правди», котре онтологічно розмивало всі ціннісні позиції, пов'язані з визначеностями «правильне», «нормальне», «традиційне» і т.п. Важливою маніфестацією Постмодерну стало оголошення «кінця історії» (Фукуяма). Таким чином Постмодерн символічно «відміняв» майбутнє як те умоглядне «ідеальне місце», на яке проектуються цінності Модерну.

В питаннях ідентичності Постмодерн пропонував доктрину мультикультурності, тобто суспільства, в якому мирно уживаються різні ідентичності, об'єднані повагою до позанаціональних інституцій, що забезпечують всім громадянам безпеку, рівність перед законом та високий рівень добробуту.

Саме ця система цінностей домінувала до кризи 2008—2009 рр. Криза продемонструвала, що кінець історії було оголошено передчасно. Вона остаточно зруйнувала класичну ринкову економіку та змусила глобальних гравців перейти до тотальної регуляції глобального ринку. Ліберальний устрій не був визнаний значною частиною світу як кінцевий та найдовершеніший.

З'явилися нові економічні, політичні та культурні виклики, для яких було обрано свіжий символ — «чорні лебеді» (Талеб). Наче ілюстрація цього символу, на Близькому Сході раптом виникла примара самопроголошеного Халіфату (2014—2018), на землях якого була здійснена радикальна спроба повернення до соціально-культурних смислів і практик доби Праведних халіфів.

Все це окреслило опорну модальність нової ситуації, яку Жіль Липовецькі назвав Гіпермодерном. Його опорною бінарністю стала «присутність-неприсутність». Нова доба, означена появою глобальної «вітрини» соціальних мереж, оголосила «неприсутнім» все те, що не спромоглося на широку маніфестацію у ФБ, Твітері та Інстаграмі. Одночасно, Гіпермодерн дав можливість «новим упослідженим» (невдахам, лузерам) анонімно маніфестувати себе та впливати на рівень присутності суспільних та культурних феноменів.

Перехід від Постмодерну до Гіпермодерну несподіваним чином вплинув на долю націоналізму. Гіпермодерн з його специфічною увагою до «присутності» раптом актуалізував проблему ідентичності. Ще Семюел Гантінґтон на початку 90-х передбачив, що поділ світу на те, що він називав «цивілізаціями», неминуче призведе до війн ідентичності. Останні роки, зокрема й події в Україні після 2014 року, блискуче підтвердили його прогноз.

Таким чином, наче в класичній гегелівській схемі «подвійного заперечення», Гіпермодерн заперечив *інтелектуальні настрої* Постмодерну та (начебто) повернувся до реальності Модерну.

Це відбулося на такому рівні очевидності, що декому з філософів здалося: Постмодерну не було. А в Україні, де всі ціннісні системи перебувають у *хворобливо близькому сусідстві*, більшість й не помітила, що світ майже чотири десятиліття перебував у полоні «м'якої сили» постмодерної світоглядної настанови.

Існує думка, що ті українські інтелектуали, які намагаються дивитися за межі місцевої тотальної провінційності, схильні пов'язувати першу значну маніфестацію Гіпермодерну в Україні з президентськими виборами навесні 2019 року. В такому позиціонуванні присутній той ризик, який завжди супроводжує спроби узагальнити до рівня епохальних змін відносно «свіжі» історичні явища.

Скажімо, не так давно кілька українських незалежних мислителів намагалися надати рушенням на Майдані 2013—2014 рр. статус революційної події ледь не глобального значення. Як показали подальші події, таке «підвищення евентуального рангу» виявилося, на жаль, лише видаванням бажаного за дійсне. Зрештою, українські філософи тут не опинилися на самоті. За два-три роки до того ліберальні мислителі Заходу так само спекулятивно підвищили ранг тим подіям в країнах Третього світу, котрі в поточній публіцистиці отримали назву «кольорових революцій» та «Арабської весни».

Але, на відміну від Майдану, події весни 2019 року несли в собі ознаки фронтальної маніфестації нових смислів. Власне смислів доби Гіпермодерну з її жорсткою бінарністю «присутність-неприсутність».

Розглянути всі ці смисли в даному дописі не входить в наміри автора. Ми зосередимося лише на «пригодах» технічного націоналізму.

Ще з середини 90-х українські варіації технічного націоналізму впевнено заступили місце тих «живих» форм національного рушення, які виникли в кінці 80-х. Вже на парламентських виборах 1994 року електоральну нішу «національно свідомих» майже повністю заповнили штучно створені або ж захоплені «політичними рейдерами» умовно націоналістичні партії, що опиралися або на пряме сприяння київської посткомуністичної бюрократії та СБУ, або ж на ресурси місцевих неофеодальних кланів.

Постмодерна доба, дух і настрій якої принципово відчужували від публічної присутності ідеологічні та доктринальні згромадження, чинила фронтальний і комплексний спротив створенню *справжньої націоналістичної партії.* А наявність великої кількості людей, готових голосувати за націоналістів, провокувала до спекулятивної діяльності на полі політичної маніфестації замінників та симулякрів національної ідеї. Так виник цілий світ українського *партійного* технічного націоналізму.

Пропоную свій варіант його ознак:

1. При наголошенні на «ідеологічності» партії звичною є реальна відсутність оригінальної української національної філософії (й, відповідно, похідної від неї оригінальної української націоналістичної ідеології), яка б спиралася на адекватне сучасності бачення світу та описувала місце націоналізму за часів Постмодерну та Гіпермодерну. Заміна такої філософії на набір цитат з інтелектуального спадку XIX — першої половини XX ст., стандартні апеляції до висловлювань українських політиків націоналістичного напряму 20-50-х років XX століття. Панування в ідеологічних підрозділах партій нудних підстаркуватих «доцентів», що не дуже дружать з комп'ютерами та смартфонами;
2. Акцентування на «дії», «акціях», «операціях». Фактичне відпрацьовування рядовими членами націоналістичних партій і груп тих грошей спонсорів, які отримані керівниками партій;

3. Відсутність доктринальної гнучкості при максимальному релятивізмі (безпринципності) в сфері реальної політичної діяльності. Поєднання «ідеологічної святості» керівників партій з їх побутовою корумпованістю, схильністю до розкошів та демонстрації власної елітарності;
4. Панування в партійних осередках сектантської нетерпимості до критики;
5. Різкий позиційний поділ на вузьку партійну верхівку (часто складену з родичів та спонсорів) та рядовий склад. Кланові пріоритети у кадровій роботі. Заборона для рядових членів публічно обговорювати питання фінансово-господарської роботи;
6. Змішування питань національної ідеології з набором релігійно-клерикальних гасел як спроба компенсувати власну філософсько-ідеологічну нікчемність;
7. Дистанційованість від сучасних традиціоналістських та постгенонівських рухів на Заході та від будь-якої «живої» континентальної традиції.

До 2017 року технічний націоналізм займав доволі вузьку нішу в українській політиці й ще вужчу, в публічній інтелектуальній сфері. Жодна з політичних партій націоналістичного спрямування, що були представлені на виборах 1994 та 1998 років — Українська республіканська партія, Конгрес українських націоналістів, Українська національна асамблея, Національний фронт, Державна самостійність України — не «дотягнула» до часів Другого Майдану.

Переформатоване з СНПУ ВО «Свобода» у своїх публічних маніфестаціях «технічно» зійшло з націоналістичних на націонал-комуністичні позиції. Постмайданні утворення — Правий сектор, Національний корпус та С14 не змогли вийти на політичний мейнстрим.

Але у 2017 році, коли штаби почали підготовку до президентських виборів, політтехнологи діючого тоді Президента прийняли рішення зробити ставку власне на технічний націоналізм. Так появився концепт, найбільш знаковим слоганом якого став «Армія. Мова. Віра».

Власне завдяки цьому проекту український технічний націоналізм було переведено з заржавілих рейок модерного дискурсу (*корисності*

для нації) на дискурс Гіпермодерну (*присутності* для України).

В меседжевому полі ця присутність була означена жорсткою дихотомією — або прийняття всією країною дискурсу технічного націоналізму як актуальної соборної національної ідеології, або знищення країни зовнішнім ворогом. В медійному (комунікативному) полі цю присутність було означено заявами десятків «моральних авторитетів», роботою сотень популярних блогерів та «мобілізацією» значної частини мешканців соціальних мереж.

Хоча ставка на технічний націоналізм електорально програла, інерція мобілізації виявилася настільки високою, що гіпермодерний проект повністю деактуалізував залишки модерного проекту. Таким чином протягом кількох місяців (вересень 2018 — квітень 2019) відбулося кардинальне оновлення світу українського технічного націоналізму. Він вперше з кінця 80-х знайшов для себе форму адекватну сучасній добі.

Київський філософ Сергій Дацюк вважає, що ми є свідками виникнення в певному сенсі *нового суспільно-політичного явища* — своєрідного «ідеологічного конструкту», що залишився від застосування передвиборчих технологій, базованих на створенні за допомогою медіа та соціальних мереж хвилі індуктивного психозу (делегованого електоральним масам божевілля). Так, кажучи образно, повінь лишає воду в принагідних заглибинах.

Дацюк не став придумувати відстороненої назви новому явищу, використавши те ім'я, котре у фейсбучних суперечках інструментально застосовували політичні опоненти — «порохоботство».

Ось що він написав у своїй статті «Що робити з порохоботами», котра з'явилася в кінці квітня на «Українській правді»:

«В основі ідеології порохоботства лежить онтологічна безвідповідальність, ухилення від мислення та рефлексії, інтелектофобія під прикриттям продажного креативного класу, моральний релятивізм, соціальна брехня, несправедливість, суспільна агресія, використання принципу "розділяй і владарюй", нездатність до усвідомлення власних помилок, бравада снобізмом вищості та націонал-патріотичної окремішності, сектантство, яке в

післявиборчій ситуації вже перетворюється на вождизм з елементами фашизму та нацизму.»

Ми бачимо, що нова спільнота, на відміну від модерних проектів з світу технічного націоналізму, не має ознак політичної секти. Зокрема, не має окресленого родинного (кланового) ядра. Відповідно, ми не бачимо звичних для українських націоналістичних згромаджень «братів-апостолів», що гуртуються навколо лідера. Наймані блогери та медіа-речники телеканалів на цю роль мало придатні, так само як не підходять для неї «смотрящіє», силовики та топ-чиновники.

Дана спільнота виглядає не стрижневою, а ризомною, мережевою. При наявності зримого та персоналізованого «центру вдячності» вона не має стратегічного «центру зборки».

Декому, звиклому до реалій «старого» технічного націоналізму, може здатися, що ми маємо справу зовсім не з націоналізмом.

Зокрема Дацюк пише:

«Ще одна згубна річ порохоботів полягає у тому, що вони руйнують націоналізм. Для порохоботів посилання на націю та патріотизм є таким же інструментальним прийомом, як апеляція до держави та економіки. Пастка порохоботів для націоналізму у тому, що своїм моральним релятивізмом і олігархо-корупційною інструментальністю вони руйнують саму основу ідеалів націоналізму — віру у сакральність нації як спільності».

Але таке руйнування мало б місце, якби ми жили років 30-40 тому, коли ідеологічний дискурс Модерну ще доживав віку в нашій провінційній консерві. Тепер, за доби Гіпермодерну, ідеології перестали бути домінуючими фільтрами поміж волею (дією, реальністю) та уявленням. Вони перетворилися на товар або ж на символічні розмінні «фішки» політичної гри.

Й навіть при повному переважанні медіа ресурсу нової націоналістичної спільноти над медіа ресурсами «старих» технічних націоналістів, важко уявити, що останні негайно здадуть свої позиції й радісно підтримають свіжий політичний конструкт.

«Старий» технічний націоналізм твердо стоїть на етноцентричних та містечково-провінційних позиціях. В ньому переплелися і настояна на

регіональному егоїзмі кланова традиція, і народницький популізм, і споконвічна сільська недовіра до столичних ділків.

Регіональні політичні еліти Галичини вважають, що приватизували «старий» технічний націоналізм за родовим правом. Що статус єдиних правдивих українських націоналістів вони успадкували від своїх дідів і прадідів, які воювали в загонах усусів, в УПА та страждали від сталінських репресій.

Ця позиція, закорінена до дискурсу Модерну й, можливо, у ще архаїчніші дискурси, нині розхитана. Й ніколи в майбутньому не повернеться до автаркічної стабільності попередніх десятиліть. Разом з нею зрушився з місця дискурс ідентичності галичан, до якого тепер вливаються молоді інтелектуали, яким не достатньо тішитися казками про культурну та моральну вищість «галицького П'ємонту». Яким цікаво відчужити ідентичність своєї громади від ідентичності тієї старої інтелігенції, яка весною 2019 року феєрично програла «битву авторитетів».

Ми переживаємо часи пошуку. Проте не пошуку національної ідеї в розумінні виявлення свіжих маркерів національного поля уможливлення. Таких маркерів є достатньо. Нові покоління освічених націоналістів шукають портали, які б з'єднали назване поле з опорними смислами глобальних змін. З тими живими західними дискурсами, які нині виникають на руїнах декорації Постмодерну і які безмежно далекі від старосвітської етнічно-племінної вузькості.

Сучасний світ демонструє нам, що воля нації до самобутності не обов'язково має одягати ідеологічний костюм. Нові дискурси пропонують опору на культурну ідентичність, яка проявляється не лише в мові, але й в наборі «символів ідентичності», народжених архітектурою, літературою, музикою, кіно та ІТ-простором.

Якщо ж казати про Україну, то місцева війна поміж «новими» технічними та «старими» технічними націоналістами, як і всяка політична війна, призведе до появи якогось компромісного варіанту. В дні, коли пишеться дана стаття (червень 2019), контури цього компромісу ще не проявилися на політичній карті України. Так само поки що не виникла його символічна підкладка.

Позитивним є те, що «новий» технічний націоналізм несе в собі меседжі соборності і в перспективі зможе протистояти як егоїзму

олігархічних кланів, так і регіональному сепаратизму неофеодального штибу. Також не виключена його трансформація у політичний націоналізм з республіканською модальністю, що стало б доброю платформою для кристалізації в Україні сильної правоконсервативної партії західного типу.

Хай там як, але на хвилі війни ідентичності Гіпермодерн прийшов в Україну. Саме в ситуації Гіпермодерну буде в подальшому структуруватися та будуватися великий український національний наратив.

Ірина Кресіна

Народилася 1952 року у Києві.
Закінчила Київський національний університет імені Тараса Шевченка, філологічний факультет.
Доктор політичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, Академік Української правової академії наук, завідувач відділу Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України.
Автор монографій: «Українська національна свідомість та суспільно-політичні процеси», «Правові засади держави та національної політики», «Етно-культурна автономія як інститут забезпечення прав національних меншин» та ін.

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ — ДУХОВНИЙ ІМПЕРАТИВ НАЦІЇ

Насамперед декілька зауваг щодо назви конференції — «Трансформація української ідеї у відповідності викликам часу». По-перше, правильно говорити про українську національну ідею. Адже у кожної нації є своя ідея — національна, як ідея розвитку нації, її утвердження в сьогоденні й у майбутньому. Згадаймо класичне визначення Хосе Ортеги-і-Гассета: «Національна ідея — проект майбутнього нації». По-друге, якщо говорити про трансформацію, то треба уявляти, що певний феномен у щось трансформується, набуває нових обрисів, нової форми. На мою думку, щодо української національної ідеї такої трансформації не відбувається, позаяк вона ще не зреалізувалася повною мірою в тій формі, яка відображала її сутнісний зміст і спрямованість **— українська самостійна соборна держава,** тим більше в нинішніх умовах російської агресії і загрози самому існуванню Української держави. По-третє, виклики часу тільки

актуалізували цей зміст української національної ідеї. Та й жодна нація за пару десятків років не змінює свою національну ідею. Український геній і пророк Тарас Шевченко писав: «В своїй хаті своя правда, і сила, і воля». Це якраз про національну ідею кожного народу.

В Україні із здобуттям незалежності почався нетривалий період національного відродження (1992—1993 рр.). Незважаючи на економічні потрясіння, українська нація підводилася з колін, утверджуючи свою гідність після тривалого бездержавного (російського, австро-угорського, радянського) рабства у своїй, нарешті, самостійній державі («в своїй хаті»). Принаймні референдум у грудні 1991 року надав оптимізму щодо перспектив української нації і держави. Проте із зміною політичного курсу (Л. Кучма опікувався не національними інтересами й цінностями, а перебиранням на себе дедалі більших управлінських повноважень, що призвело до зрощення влади й бізнесу, виникнення олігархії) національні пріоритети почали відсуватися на другий план. У суспільстві розпочалася «дискусія» щодо змісту національної ідеї, метою якої була її фактична дискредитація. Академік П. Толочко виступив із серією публікацій, де категорично стверджував, що в Україні нема і ніколи не було національної ідеї, та й української нації як такої не існує. І. Салій у виступах на телебаченні запевняв, що українська ідея — це гарна ковбаса. Такими «істинами» українців готували до сприйняття злочинного, по своїй суті, меседжу: «В Україні національна ідея не спрацювала!», який озвучив у своїй промові на урочистому засіданні з нагоди п'ятої річниці незалежності України Леонід Кучма. Це була маніпуляція ще слабкої, не загартованої у боротьбі за державну незалежність (як це було у Прибалтійських державах) національної свідомості. І суспільство «проковтнуло» цю гарну «ковбасу». А Кучма ціле десятиліття нав'язував нації нові «цінності» — не національні, а соціальні. Так і сталася «трансформація» національної ідеї (в розумінні можновладців) відповідно до викликів часу: треба в першу чергу розвивати економіку, підвищувати соціальні стандарти. І сьогодні цю «трансформовану ковбасу» нав'язують суспільству в своїй передвиборчій пропаганді представники створеної Кучмою олігархії, тільки ще більш нахабної і зловісної. А за правління Януковича про національну ідею вже і не згадували.

І саме тому українська нація, яка повстала проти брехні й фальсифікацій (рух «Україна без Кучми», перший Майдан), проти приниження і політичного бандитизму (Революція Гідності — другий Майдан), утверджувала свою гідність і перспективу свого майбутнього ім'ям тих, хто є уособленням української національної ідеї, — Тараса Шевченка і Степана Бандери. Адже найвища мета, заради якої поклали життя покоління українців — борців за волю, — Українська Самостійна Соборна Держава. І саме тому це викликало неймовірну лють московських попів і кадебістів, які прийшли з війною і «русским миром» на Українську Землю, щоб знищувати «фашистів-бандеру».

Саме ідея єдності, соборності (гасло «Єдина країна» фактично визначало сутність нашого спротиву сепаратизму й агресії) Української держави об'єднала націю в боротьбі з агресором. Тому можна говорити про відродження в національній свідомості цих найвищих для нації цінностей — самостійної і соборної держави. А це актуалізувало і рух за створення помісної Православної церкви України. Саме тому ми розглядаємо Томос як другий акт державної незалежності України. А гасло М. Хвильового «Геть від Москви!» через століття сприймається як сьогоденний імператив.

Отже, самостійна соборна Українська держава була, є і ще довго буде українською національною ідеєю. Адже нам треба, збудувавши «свою хату» — державу, ще створити свою «правду» — справедливу, дійсно правову систему, утвердити свою «волю» — національно свідому і відповідальну владу, що виражає інтереси нації, «наростити м'язи», стати сильними в своїй волі й правді, у відстоюванні їх у війні з агресором.

Відтак національна ідея — це духовний імператив нації. В українській національній ідеї основні пріоритети — територія (своя земля), держава (своя хата), єдине громадянство, гідність, соборність, духовна незалежність, культурна самодостатність. І ці цінності не трансформуються... у щось «неукраїнсько-національне», «глобально-космополітичне» чи щось постмодерністське. Форма української національної ідеї віддзеркалює її зміст — глибинний, вічний, як волелюбна українська душа.

Володимир Фесенко

Народився у 1958 році в місті Лозова на Харківщині.
Закінчив Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет, аспірантуру Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
Голова правління Центру прикладних політичних досліджень «Пента», кандидат філософських наук.
Автор монографій у закордонних виданнях: Selected publications: Ukraine: between Europe and Eurasia, in: Piotr Dutkiewicz and Richard Sakwa (eds.) Eurarasian Integration — The View from Within (2015); Influence of the Electoral System on the Role of Political Parties in the Development of Democracy in Ukraine (2005), in: Anatoly Kulik and Susanna Pshizova (eds.) Political Parties in Post-Soviet Space; Perspectives on a Liberal-Pluralist Approach to Ethnic Minorities in Ukraine, in: Will Kymlicka and Magda Opalski (eds.); Can Liberal Pluralism be exported? Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe ma ін.

ПОШУК НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ ЧИ РОЗРОБКА Й РЕАЛІЗАЦІЯ СТРАТЕГІЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА?

Драматичні події 2014 року, а також гострі суспільно-політичні дискусії під час і після президентських виборів-2019, знов поставили на порядок денний питання про нейтралізацію ризиків роз'єднання громадян України на етнокультурному та етнорегіональному ґрунті, чим скористався зовнішній ворог у першій половині 2014 року. Ще більш важливим є стратегічне питання про оптимальні шляхи формування єдиної української нації.

Насправді зазначені питання виникли не зараз, і навіть не в 2014 році, а вже в перші роки існування незалежної української держави,

на початку 1990-х рр. Суттєві електоральні розбіжності між окремими макро регіонами українського суспільства, які проявилися вже в середині 1990-х рр., існують і досі. Вони не виникають самі по собі, а з'являються на основі суттєвих етнокультурних і соціально-економічних розбіжностей між регіонами України, які обумовлені історично.

«Російський чинник» як ключове питання ризиків дезінтеграції українського суспільства

Коли ми говоримо про ризики і загрози політичного роз'єднання громадян України на етнокультурному та етнорегіональному ґрунті, насправді маємо на увазі один, але визначальний чинник — російський. Проблеми всіх інших національних меншин з цієї точки зору мають другорядне значення, хоча деякі з них також є потенційно конфліктогенними.

Чим зумовлюється значення російського чинника в українському суспільстві і українській політиці?

По-перше, є **внутрішній вимір «російського чинника» в Україні**: за даними перепису 2001 року, етнічні росіяни складали 17 % населення України, 30 % наших співгромадян вважали рідною російську мову. В побутовій сфері російською мовою користується близько половини населення країни. Російський етнокультурний чинник обумовлює особливу політичну позицію більшості населення східних і південних регіонів країни, в яких переважно мешкають російськомовні громадяни України. Що дуже важливо — росіяни, які мешкають в Україні, не вважають і не хочуть вважати себе «національною меншиною», вони відчувають себе частиною великої цивілізації, супер-етносу, і не хочуть позбуватись цього статусу. Не менш важливе й інше. Більша частина росіян, які є громадянами України, за своїми соціокультурними характеристиками, за способом життя є напівукраїнцями, людьми з подвійною (російсько-українською) етнокультурною ідентичністю. Те ж саме можна сказати і про більшість етнічних українців, які мешкають у східних і південних регіонах України, особливо у містах[1].

Зовнішній вимір «російського чинника». Це є власне **вплив Росії на українські внутрішні справи.** Легітимність свого втручання в

українську політику і суспільне життя Росія обґрунтовує захистом інтересів «співвітчизників», тобто етнічних росіян і російськомовних жителів України. Звичайно, це прояв імперського минулого і сучасних імперських амбіцій. Але це є об'єктивний факт, як би ми його не називали, і він нікуди не зникне у найближчій перспективі.

До 2014 року вплив Росії був скоріше опосередкованим — через майже спільне інформаційно-культурне поле, яке залишилось у спадок від радянського минулого, за допомогою особливих відносин з окремими українським політиками, шляхом економічного впливу, активної протидії намірам українського керівництва щодо інтеграції України до ЄС і НАТО тощо.

Проте у першій половині 2014 року Росія безпосередньо і агресивно втрутилась у політичні процеси в Україні: захопила і анексувала Крим, окупувала частину території Донбасу, намагалась розколоти Україну та створити так звану «Новоросію», організувавши сепаратистські заколоти в окремих російськомовних містах України. В результаті це призвело до виникнення системного міждержавного конфлікту між Україною і Росією, зокрема і в формі проксі-війни (або, за іншим визначенням — «гібридної війни») на Донбасі. В доступній для огляду перспективі вкрай маловірогідно очікувати розв'язання цього конфлікту.

Нарешті, існує **політико-психологічний вимір «російського чинника» в Україні**: протилежні підходи політиків і пересічних громадян щодо визначення національних інтересів України по відношенню до Росії — від агресивної русофобії до повного ототожнення України з Росією та російськими інтересами. Ці протилежні підходи та їх пом'якшені варіації можна вважати двома крайнощами постколоніального синдрому, які також заважають інтеграції українського суспільства. Проте є ще один прояв цієї політико-психологічної проблеми — амбівалентне ставлення багатьох українців до Росії і росіян. У значної частини українців критичне ставлення до Президента РФ Володимира Путіна і засудження російської агресії проти України поєднується з доволі позитивним ставленням до Росії (як народу та сусідньої країни, з якою нас поєднують історичні зв'язки).

Без врахування і певної «детоксикації» «російського чинника» нейтралізувати ризики і загрози для єдності України навряд чи можливо.

Різні концептуально-політичні підходи до формування єдиної української нації

Ризики етнокультурної різнорідності українського суспільства, суттєвих ідейно- політичних розбіжностей між окремими регіонами України усвідомлювались з перших років існування незалежної української держави. Пропонувались і пропонуються і різні підходи до розв'язання цієї проблеми. Якщо їх узагальнити, то можна виокремити наступні найбільш популярні стратегічні концепції розв'язання проблеми етнокультурної різнорідності України та формування єдиної української нації.

Політика українізації — інтеграція українського суспільства на основі мови, культурної традиції, історичної і політичної самосвідомості українського етносу, що фактично має на меті асиміляцію етнічних росіян, що мешкають в Україні. У м'якій формі ця політика реалізовувалась за президентства Л. Кравчука, в обмежених масштабах вона була продовжена при Л. Кучмі, деякі елементи цієї політики були заявлені і під час президентства В. Ющенка. За часів президентства В. Януковича від цієї політики неформально і де-факто відмовились. Але після російської агресії проти України, під час президентства П. Порошенка відбулось повернення до політики українізації, причому в доволі активних і масштабних формах. Це і запровадження мовних квот на телебаченні і радіомовленні, і розширення вимог до обов'язкового вивчення української мови у системі освіти, і ухвалення закону про забезпечення функціонування української мови як державної. Проте «перегиби» у впровадженні політики українізації викликають і проблеми у стосунках з деякими західними сусідами, і незадоволення частини російськомовних громадян України, що призвело, зокрема, і до певного зростання популярності проросійських політичних сил. Потенційне загострення «мовного питання» може знов використати Росія, як вона це зробила в 2014 році. Тому політика форсованої українізації може не стільки

сприяти об'єднанню українського суспільства, скільки знов спровокувати ризики його дезінтеграції.

Розробка та пропаганда об'єднуючої національної ідеї. Цей підхід був дуже популярним у перші роки незалежності України. Чимало його прихильників залишається і нині, особливо в середовищі національної інтелігенції, яка щиро вірить у велику творчу силу Ідеї, що охоплює, живить і веде за собою широкі народні маси. Ті, хто бавляться в цю інтелектуальну гру, сподіваються, що вони вигадають щось таке, що переконає російськомовних українців у перевагах української нації і відверне їх від Росії. Дехто вважає, що така ідея стане «філософським каменем», який створить «диво» швидкої інтеграції розрізненого українського суспільства в єдину націю. Але всі спроби вигадати таку ідею виявились марними. Уявлення про можливість здійснення «дива», про можливість штучно вигадати, сформулювати об'єднавчу загальнонаціональну ідею є міфом, фантомом, міражем, який, мимоволі, відволікає від реальних дій по інтеграції українського суспільства. Насправді, концепт національної ідеї (ідеології) є інтелектуальним і політичним реліктом епохи модерну, еклектичним відлунням соціальних утопій і романтичних націоналістичних теорій XIX ст. і сучасних концепцій соціальної інженерії (конструювання соціальної реальності).

Багато хто має надію, що сучасною політичною формою національної ідеології може стати проект європейської інтеграції України. Проте внутрішні проблеми ЄС, віддалення можливості вступу України до Європейського Союзу можуть призвести до зростання євроскептичних настроїв в Україні.

Стратегія мирного співіснування україномовних і російськомовних регіонів (регіональних еліт). Вона панувала за часів президентства Л. Кучми. Образно і дуже точно сутність цієї стратегії сформулював відомий український економіст О. Пасхавер: це коли економічною політикою керують олігархи та директори зі Сходу України, а гуманітарну політику визначають галичани. При цьому політика українізації скоріше імітувалась, ніж послідовно проводилась. Рушійною і цементуючою силою інтеграції різнорідного суспільства була українська бюрократія. Органічною складовою цієї стратегії була

зовнішня політика «багатовекторності». Ця стратегія не стільки розв'язувала існуючі проблеми, скільки консервувала, заморожувала їх на певний час. В той же час ця політика була достатньо ефективною. Проблема міжрегіонального політичного протистояння фактично була знята з порядку денного, був замирений Крим, в якому втратили вплив сепаратистські рухи. За даними соціологічних опитувань з середини 1990-х рр. і до драматичних подій 2014 року суттєво зменшилось відчуття загроз міжнаціональних конфліктів і розпаду України як держави[2]. Однак політичне протистояння 2004 року продемонструвало стратегічну обмеженість цієї стратегії. За часів президентства В. Януковича була спроба відновити деякі елементи стратегії «співіснування», але робилось це несистемно і лише спровокувало нові конфлікти, зокрема і Євромайдан. Після драматичних подій 2014 року повернутися до стратегії співіснування в стилістиці Л. Кучми вже просто нереально. Показово, що в 2014 році знов значно зросло відчуття загроз міжнаціональних конфліктів і розпаду України як держави[3].

Відновити стратегію «співіснування» теоретично можливо в сучасних європейських формах, зокрема в умовах децентралізації державного устрою країни. Проте досвід деяких країн, особливо таких як Бельгія та Іспанія, свідчить, що стратегія автономного співіснування в межах однієї держави різномовних регіонів може мати дуже неоднозначні наслідки. Політичні розколи можуть знов виникнути внаслідок загострення суспільних проблем або протиріч між елітними групами.

Об'єднання українського суспільства навколо яскравої харизматичної постаті загальнонаціонального лідера. Прихильники цього підходу бачили таким лідером Віктора Ющенка. І президентські вибори 2004 року і діяльність В. Ющенка на посаді Президента довели, що він не виправдав інтеграційних надій. Потім були певні очікування, що консолідуючим лідером може стати Юлія Тимошенко, в 2014 році — Петро Порошенко, зараз у декого є певні надії, що консолідуючою фігурою може стати Володимир Зеленський. Проте в такому неоднорідному суспільстві, як українське, є утопією чекати консолідуючого лідера. Будь-якого лідера в такій країні визнає одна

частина суспільства, але категорично не прийме інша. Крім того, об'єднуючий ефект харизматичної постаті об'єктивно буде обмежений в часі.

Тому треба не вигадувати штучну загальнонаціональну об'єднавчу ідею і не шукати постать лідера, який буде здатний консолідувати роз'єднане суспільство в консолідовану націю, необхідно поступово переходити до послідовної і системної політики інтеграції українського суспільства.

Стратегія інтеграції (консолідації) країни. У даному випадку йдеться про довгострокову і комплексну стратегію інтеграції українського суспільства, яка на системній основі об'єднує різні напрямки державної політики. Поки що такої стратегії у нинішніх керівників України немає, але потреба в ній не тільки існує, а й зростає. Більше того, після окупації Росією частини української території виникла також потреба в розробці стратегії деокупації і реінтеграції цих територій.

Основні напрямки політики інтеграції українського суспільства

Спробуємо конспективно визначити основні складові політики інтеграції українського суспільства.

Головне — **демонстрація потужних успіхів в соціально-економічному розвитку країни.** Успішна країна об'єднує набагато краще, ніж гасла і спогади про славне минуле.

Інтеграційна економічна і регіональна політика: посилення економічних зв'язків між регіонами, зменшення розриву у рівні соціально-економічного розвитку та рівні життя між окремими регіонами країни, розвиток української економіки як єдиного господарчого комплексу.

Децентралізація державного устрою України. Як свідчить міжнародний досвід, перехід від унітарної до федеративної форми державного устрою може посилити ризики дезінтеграції. Навпаки, децентралізація державного управління представляється більш оптимальним шляхом розв'язання існуючих проблем у відносинах між центром і регіонами. Регіони отримають більше прав і можливостей для власного розвитку без ризиків виникнення відцентрових тенденцій.

Парламентаризація форми державного правління. Президентські вибори розколюють Україну на два протилежних табори, сприяючи закріпленню та відновленню істотних політичних розбіжностей між регіонами. Перехід до парламентсько-президентської форми правління пом'якшує і частково нейтралізує тенденції регіонального електорального розколу під час президентських виборів. Внаслідок реальної парламентаризації форми державного правління президентські вибори втратять ту велику вагу, коли переможець отримує все. Тоді президентська влада втратить статус «призу, який не можна поділити». Навпаки, політичні еліти, зокрема й регіональні, вимушені будуть домовлятись між собою під час формування коаліційного уряду.

Зміцнення загальнонаціональної партійної системи (нейтралізація регіональних партійних проектів). Цьому сприятиме закріплення виборчого бар'єру на оптимальному рівні (4—5 %). Високий виборчий бар'єр (7 % і більше) — сприятиме відновленню розколу країни на протилежні політико-ідеологічні табори. Низький виборчий бар'єр (3 % і менше), навпаки, призведе до розпорошення партійної системи, появи регіональних партійних проектів.

Інтеграція регіональних еліт в загальнонаціональну політичну і адміністративну еліту. Формування нової, сучасної адміністративної еліти країни, яка має стати одним з об'єднуючих елементів суспільного організму. Міжрегіональна ротація представників регіональних еліт у складі загальноукраїнської адміністративної еліти.

Гнучка політика у відносинах з Росією. Активне протистояння російській гібридній агресії, але без штучного провокування прямих міждержавних конфліктів. Замість повного розриву стосунків з Росією і політики тотальних заборон всього російського, краще підтримувати і розвивати стосунки з демократичною частиною російського суспільства, яка орієнтується на європейські цінності, і через нього пропагувати досягнення нової України.

Інтеграційна гуманітарна політика, спрямована на формування єдиної політичної нації:

- Формування сучасної української ідентичності (нової сучасної системи ідентифікуючих символів українства). Розробка такої системи сучасних ідентифікаторів українства є набагато більш практичним завданням, ніж пошук абстрактної національної ідеї. Потрібна підтримка й пропагування міжнародних досягнень українців в сфері економіки, культури, спорту тощо. Нові символи гордості за країну, її міжнародні успіхи будуть сильніше об'єднувати нові покоління українців, як на Заході, так і на Сході країни.
- Активна і сучасна (за формою) інформаційна та просвітницька політика пропагування української мови, історії і культури.
- Гнучке розв'язання мовного питання (зміцнення державного статусу української мови поряд із забезпеченням на базі європейських стандартів статусу регіональних мов і мов меншин на рівні громад і регіонів).
- Формування російськомовної української культури як органічної складової української і європейської культури. Необхідно не протиставлення російськомовних громадян України етнічним українцям, а навпаки — поступова інтеграція російськомовної громади до сучасного українського суспільства (як його органічної складової, як російськомовного субетносу української нації), до сучасної української культури.
- Налагодження та зміцнення зв'язків і обмінів між російськомовними і україномовними регіонами. Потрібна державна програма розвитку міжрегіональних зв'язків. До розвитку партнерських міжрегіональних стосунків на двосторонній і багатосторонній основі треба залучати обласні державні адміністрації, обласні і міські ради.

[1] Див.: Хмелько В. Из-за чего политикам удается раскалывать Украину// Зеркало недели. — 24.06.2006.

[2] Див. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. — Том 2. — К.: Інститут соціології НАН України, 2004. — с. 79.

[3] Там само.

Людмила Филипович

Народилася 1956 року у Чернівцях.
Закінчила аспірантуру та докторантуру Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України.
Завідуюча відділом філософії та історії релігії ІФ НАНУ та Віце-президент ГО «Українська асоціація релігієзнавців» (УАР). Доктор філософських наук, професор.
Є автором праць: «Релігія і нація в суспільному житті України і світу» (наукова монографія), «The Role of Religion for the Ukrainian nationalism», «Культура релігійного життя» (монографія), «Етнологія релігії: теоретичні проблеми, вітчизняна традиція осмислення».

РЕЛІГІЙНІ ВИМІРИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ: СУЧАСНІ НЕБЕЗПЕКИ

Національна ідея має разом з іншими і релігійні виміри. І це не тільки релігійні теорії нації чи національні релігії та церкви з їх етнізацією релігійного контенту. Сьогодні питання стоїть руба: ти, твоя церква (спільнота) «за» чи «проти» України? Найбільша проблема великої кількості українців, зокрема і віруючих, в тому, що вони досі не визначилися у своїх світоглядних пріоритетах, в соціально-політичних орієнтаціях. Чи не половина з них заблукала в такій простій системі координат: українська держава, український народ, українська мова як державна, українська помісна православна церква. Не знаєш, що у цьому виборі перемагає: телевізор чи холодильник. Від *такої* альтернативи подеколи стає моторошно. Бо ж тоді знецінюються всі ті змагання за незалежність, втрати і жертви, мрії та очікування. Життя втрачає духовний зміст, свою сакральність, богоданність, незнищенність, перетворюючись на існування, біологічне чи

соціальне, але існування. Саме тому людям потрібна ідея! ідея високого, духовного, неземного, надприродного — ідея Бога, ідея нації/спільноти, ідея спільного добробуту і щастя, ідея персональної гідності, тобто певна система соціокультурних і духовних орієнтирів, яка задає світоглядні та цілепокладаючі парадигми розвитку певній спільноті і конкретній людині, визначає їх ціннісні орієнтації.

Ця система як сукупність екзистенційно важливих ідей може виникати природним шляхом внаслідок отриманого досвіду виживання певної людської спільноти, а може задаватися останній її інтелектуальною і духовною елітою.

В умовах, коли сама національна ідея неодноразово змінювалася, переживаючи різні етапи свого розгортання та отримуючи різноманітні форми — від «Україна — для українців» (етнічна нація) до «Україна — спільний дім для багатьох народів, які здавна проживають на її території» (політична нація), вимальовувалася і кристалізувалася специфічна формула церковного (спільнотного) співжиття. Кожна історична доба по-своєму формулювала запити до націй і церков, особливо в періоди, коли поставали національні держави і формувалися державні нації. Саме такий час нині переживає Україна, в якої процес створення державної нації ще не завершився, а роль релігії в цьому виявляється надто неоднозначною.

Від 1991 року Україна неодноразово попадала в складні екзистенційні випробування, а зараз взагалі знаходиться в зоні особливого ризику, оскільки їй постійно загрожують як внутрішні, так і зовнішні небезпеки. Ці небезпеки стали як ніколи оголеними у зв'язку із агресією Росії проти України, метою якої є не стільки захоплення нашої території, фізичне знищення значної кількості українців, економічне послаблення країни, скільки створення ситуації хаосу, страху, розбрату, розділення, протистояння, боротьби тощо.

Якщо з цих позицій подивитися на релігійне життя сучасної України, то стане очевидним, що і ця сфера життя є полем боротьби проти українства, проти держави, проти її громадян. Україні загрожує намагання чужої держави насильно змінити вектор її розвитку, перекроїти карту релігійного життя, використовуючи самі ж релігії і церкви. Російський вплив відчувається в діяльності не тільки Української православної церкви, а й протестантських громад,

мусульманських об'єднань, язичницьких течій. Переважна більшість неорелігій також несуть в собі русифікаторський підтекст. Все це заважає процесу етнорелігійної ідентифікації, на який вступили українці 28 років тому і який ніяк не завершиться через втручання іноземних факторів. Крім того Росія прагне нав'язати своє патроналістське розуміння взаємин держави і церкви, запровадити владу однієї церкви, провести її фактичне одержавлення. Під заборону попадають неугодні для держави релігії, утверджуються нерівноправні міжконфесійні відносини. Проросійські за духом і буквою закони та практика їх застосування використовуються на окупованих територіях Донбасу і Криму, де людей переслідують за їх релігійні переконання.

На відміну від Росії, українське релігійне життя завжди вирізнялося багатоманітністю. Воно ніколи не було монотонним, одноманітним: в сусідах і в родичах могли опинитися люди різних релігій, з різними світоглядом і традиціями, які мирно уживалися на одній території, що враховувалося в повсякденному бутті. Людей іншого віросповідання не сприймали як іновірців, як опозицію віросповідній більшості. До них переважно ставилися терпимо.

Ось і нині це світоглядне і релігійне різноманіття засвідчується статистичними даними, які щороку надає Департамент у справах національностей і релігій Міністерства культури України про кількість релігійних організацій. Так, на 1.01.2019 р. в Україні зареєстровано ***36 739 релігійних організацій*** (в 1991 році їх було 12 962, в 2017 — 35 910). Відтак у порівнянні із 2017 роком в 2018 мали ріст релігійної мережі на 829 організацій. Серед цих організацій 35 162 — релігійні громади; 531 — монастир із 6794 насельниками; 83 братства, 368 місій; 204 — духовні навчальні заклади із слухачами стаціонару — 7939 (рік 2017 — 8438) і заочниками 9947 (11 223) — зменшення загалом протягом року на 1776; 13195 — недільні/суботні школи; 530 періодичних видань (з них: друкованих — 341, аудіовізуальних — 12, електронних — 167); 32 619 — служителів (з них 918 — іноземців, в 2017 був 341, цебто збільшення на 577, з яких 301 поляк в РКЦ).

За конфесійною ознакою релігійні організації розподілилися між християнством — 35 648 (з них православних — 19 652, католиків — 4772, протестантів — 9056, харизматів —1572), ісламом — 277 (без Криму), іудаїзмом — 315, орієнтальними течіями — 98,

національними релігіями — 186 та новітніми утвореннями — більше 100.

Територіально-релігійні організації розміщені так: Волинь — 3287 (8,9 %) організацій, Північ (в т.ч. Київ) — 5808 (15,8 %), Слобожанщина — 1636 (4,45 %), Поділ — 4191 (11,4 %), Закарпаття — 1977 (5,4 %), Буковина — 1350 (3,67 %), Галичина — 6542 (17,8 %), Центр — 3416 (9,3 %), Південь — 3138 (8,54 %), Подніпров'я — 2677 (7,3 %), Донбас — 2717 (7,4 %). Окремо рахуючи, 9 західних областей України мають 13 156 організацій (35,8 % релігійної мережі країни). Найбільша мережа в Львівській області —3272, найменша — в Сумській — 602.

Не абсолютизуючи наведені дані щодо української релігійної мережі, яку щороку аналізує проф. А.Колодний [Колодний 2019: 7-10], у нас є підстави вважати, що Україна і далі плюралізується в релігійному сенсі, що її релігійна реальність насичена багатьма традиціями, а релігійне життя неодноманітне.

Збудований за роки української незалежності релігійний ландшафт в Україні є багатоконфесійним, специфіка його полягає у відсутності однієї домінуючої церкви, у наявності в межах однієї релігії декількох її напрямів. Цей поділ всередині кожної релігії — і рідновірства, і буддизму, й індуїзму, не кажучи вже про іудаїзм, християнство чи іслам — між різними напрямками — не є виявом якогось анархізму української людини, а постає від поваги до свободи вибору і права кожного на власний світогляд та віросповідність. В такому різноманітті релігій і церков українець справді здатний бути вільним і знайти відповідну його запитам систему переконань.

Але плюралізм загалом, а релігійний — зокрема, створює багато ліній напруги, точок конфлікту чи протистоянь. Разом з тим, саме завдяки плюралізму формуються площадки для діалогу, пошуку порозуміння, що виливається в спільні заяви, новаторські проекти, вироблення спільних позицій, з'яву міжконфесійних об'єднань тощо. Таке насичене життя утримує безліч викликів/запитань і небезпек.

Ми виділяємо два рівні небезпек — і не тільки для якоїсь однієї церкви чи конфесії, а для всіх релігійних організацій, для всієї країни — зовнішні і внутрішні. Про це детально йдеться в щойно виданій Відділенням релігієзнавства Інституту філософії НАН України книзі

[Релігійна безпека/небезпека України 2019]. Серед основних **зовнішніх загроз/викликів** називаються наступні:

- втрата глобальної міжнародної безпеки, про що неодноразово говорив і писав Тімоті Снайдер [Snyder 2018];
- настання доби постправди, коли перекручуються факти, підмінюються смисли, коли свідомо знищуються первісні сенси, коли свобода слова розуміється як свобода фейків, коли маніпуляції свідомістю стають масовими, коли грають на емоціях, які формують громадську думку;
- відкрита агресія Росії проти України, реальна, а не віртуальна анексія Криму. Це не громадянська війна, як вважає Коломойський й іже з ним, бо ж там реально і щодня гинуть люди, які захищають неокуповану українську територію, на кордонах з якою скупчені російські війська з метою вторгнення;
- гібридна війна, яка ведеться на різних рівнях і в різних формах, війна тонкого плану, особливо масштабна інформаційна і високотехнологічна, в результаті якої, кажучи словами О. Забужко [Підсумки #ksf2019], бомбардуються не міста, а мізки, коли доводяться «до божевілля і масового самогубства цілі країни і народи», коли більшість не здатна прийняти адекватне рішення в інтересах власної безпеки;
- наявність Москви і Риму як релігійних центрів, які щодо релігійної України мають свої стратегічні плани, що не збігаються із українськими, а часто і прямо суперечать їм;
- поширення антиукраїнських світських і релігійних ідеологій та теорій («русский мир», «святая Русь», «колыбель трех братских народов», «евроазийство», «панславизм» та ін.);
- реванш праворадикальних сил в Європі та подекуди і в світі, формування і поширення нового типу тоталітаризму як такого суспільного устрою, який дозволяє навести порядок в державі, встановити сильну владу, контролювати всі сфери життя людини і спільноти;
- нинішні 2019-го вибори Президента України, поява нового типу кандидата в президенти як політичного симулякра, як

віртуального образу, та пряма чи прихована участь в тій виборчій кампанії антиукраїнських сил тощо.

При визнанні наявності зовнішніх небезпек, не можна ігнорувати чи нехтувати **небезпеками внутрішніми**, про які українці часто забувають, виносячи назовні причини всіх свої невдач чи проблем. А тут йдеться:

- про втрату великою кількістю українців ціннісних смислів свого існування;
- про «розвалену в голові картину світу» (О. Забужко);
- про внутрішній розбрат і ворожнечу, розкол, поділ між прихильниками Української України, розпад єдності суспільства, культивування індукції емоційного хаосу;
- про стан непевності, який переживає більша половина українців, щодо власної ідентичності, що проявляється у ставленні до української мови як державної, до Томосу як виразу нової ідентифікаційної релігійної матриці;
- про внутріінституційні протистояння в різних релігіях, зокрема православній, протестантській, ісламській, рідновірській, по лінії лояльності до української держави та орієнтації на закордонні центри;
- про нездоланні амбіції деяких релігійних лідерів тощо.

Тим не менш, шукаючи відповіді на озвучені виклики, приходиться знову-таки повертатися до світоглядних питань, оскільки від способу осмислення і форми розуміння світу залежить напрямок, яким потрібно рухатися.

Визначивши загрози, зокрема утвердження «русского мира», очевидно, що єдино можливим **шляхом протидії/протистояння** йому є:

- по-перше, розбудова свого українського світу як альтернативи поширенню «русского мира», що порекомендував предстоятель УГКЦ Святослав Шевчук, тобто утвердження суспільства, де панують українські цінності, українські візії, конструктивна зміна

пострадянських стереотипів і форм взаємодії між людьми і суспільними структурами;

- по-друге, відстоювання і утвердження релігійної свободи і плюральності релігійного життя в Україні. Про необхідність релігійної свободи згадують, коли з'являється небезпека переслідувань за релігійною ознакою, що буває не лише в тоталітарних і деспотичних країнах, але й в таких демократичних, як наша. Ми спостерігаємо часту зміну настроїв в суспільстві щодо тієї чи іншої релігійної організації. Навіть віросповідна більшість — православні може не сприйматися владою чи елітою. Тому, незважаючи на те, що православні складають 53,5 % загальної української мережі і представлені різними православними церквами, більшість має особливо дбати про збереження рівноваги в суспільстві. Крім того, монорелігійність ніколи не була характерною для України, а різноманіття релігій та їх носіїв завжди вирізняло українську духовну традицію, що забезпечувало відносний баланс різних сил і не давало можливості тоталітарного встановлення влади однієї церкви, а відтак і залежності держави від релігії і релігії від держави;
- по-третє, Україна нині є носієм нових ідей і відповідних практик про відкрите православ'я, відкритий протестантизм, відкритий іслам тощо, коли та чи інша релігійна система не замикається на своїй традиції, а відкрита для спілкування із іншими інституціями — як секулярного, так і релігійного світу.
- Ця відкритість вимагає, по-четверте, нового формату спілкування, який можливий лише через і у формі діалогу — діалогу церкви і держави, церкви і суспільства, церкви і церкви. Переважна більшість релігійних організацій через спеціальні відділи зв'язків із громадськістю успішно комунікують із соціумом, але не у всіх виходить це робити ефективно. Існуючі вже в Україні міжрелігійні об'єднання частково виконують функцію міжрелігійного діалогу, але Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій (ВРЦіРО) обмежилася кількістю членів 14, більше нікого не приймає до своїх лав, боячись втратити монополію на представництво своїх конфесій чи організацій. Якщо православні представлені у ВРЦіРО майже всіма своїми

напрямами, то мусульмани та іудеї категорично проти своїх же братів по вірі в статусі членів ВРЦіРО. Інші міжрелігійні корпорації («Собор», Всеукраїнська рада релігійних об'єднань (ВРРО), Міжхристиянський альянс тощо) не мають доволі ресурсів, щоб конкурувати із ВРЦіРО. Але чи є «Всеукраїнською» ВРЦіРО, якщо членство там не для всіх українських релігійних напрямів? Досвід України продемонстрував силу і вплив міжконфесійних об'єднань під час політичних криз (Майдани), де міжрелігійний діалог виступав як засіб розбудови громадянського суспільства;

- по-п'яте, держава має впевнено позиціонувати себе гарантом верховенства права і поваги до людської гідності, тобто будь-які зміни в державній політиці щодо церкви, законодавчі, виконавчі, судові, мають відбуватися у строгій відповідності до законів, а церкви (релігійні організації), як законослухняні юридичні особи, мають виконувати ці закони, або оскаржувати їх у встановленому законному порядку;
- по-шосте, нині в суспільних реаліях вже не так важливо релігійний ти чи нерелігійний, віруєш чи ні. Перед кожною особою чи спільнотою постає питання виживання, що вимагає консолідації різних позицій, різних світів. Треба рішуче відмовлятися від стереотипів, які тягнуться з тоталітарної атеїстичної доби, коли було прийнято умаляти, не визнавати або й взагалі не помічати релігію і церкву як фактори націо- і державобудівництва, вбачаючи в них гальмо історичного прогресу. Наша постсекулярна доба спростовує ігнорування цих чинників. Утвердження світського в житті людства не означає заперечення і заборону релігійного. Відомий американський соціолог релігії Хосе Казанова переконаний, що «релігійне» і «секулярне» завжди і усюди конституюються взаємно, одне через одне [Казанова 52]. Тому сьогодні українське націотворення неможливе без участі релігії і церкви, які активно входять в публічну сферу, впевнено позиціонують себе як важливі фактори в житті українців;
- по-сьоме, оскільки існує безліч викликів, кількість яких з кожним роком тільки зростатиме, тому треба формувати в суспільстві

атмосферу довіри. В сфері суспільно-релігійних відносин має панувати стабільність, прогнозованість, законність, взаємопорозуміння і співпраця представників як релігій, так і держави, як світського, так і релігійного сегментів українського соціуму.

Snyder, Timothy. The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America, 2018.

Казанова, Хосе. Релігія в сучасному світі: плюралізм, секуляризація, глобалізація — Львів: Вид-во УКУ, 2019. — 348 с.

Колодний, Анатолій. Релігійна мережа України початку 2019 // Релігійна свобода. — 2019. — № 22. — С. 7—10.

Підсумки#ksf2019. Оксана Забужко, письменниця, філософ... // https://www.youtube.com/watch?v=THYM3viV9rs.

Релігійна безпека/небезпека України. Збірник наукових праць і матеріалів. За ред. проф. А. Колодного. — Київ: УАР, 2019. — 316 с.

Віталій Кулик

Народився 1976 року у Києві.
Закінчив Київський національний університет імені Тараса Шевченка, філософський факультет, відділення політології.
Директор Центру досліджень проблем громадянського суспільства, Фундатор та Член Ради Громадянського інтернет--телеканалу SPILNO.TV.
Автор книжок: «Політичні партії в Україні», 1996 (співавтор), «Сучасний профспілковий рух в Україні», 1996 (співавтор), «Молода Україна: організований молодіжний рух та неформальні ініціативи», 2001 (співавтор).

КРИЗА СВІТСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. ЯК ПОДОЛАТИ?

Формально в Україні Церква відокремлена від держави, а сама держава є світською. Проте з кожним роком присутність релігійного фактору в політичному житті вагомо збільшується. Можна стверджувати, що це сталося внаслідок посилення ролі Церкви у житті суспільства, зростання довіри до неї. Але є й інший бік цього явища — архіїзація світогляду широких мас (внаслідок економічної кризи та занепаду освіти і науки), звернення людей до простих світоглядних установок домодернового часу.

Світськість програє домодерну

Очевидно ми маємо справу з кризою тих моделей секуляризму, які склалися в ряді західних суспільств, а потім були перенесені в інші культурні та історичні контексти. Хоча криза світської держави на Заході також дається взнаки.

В Україні ми спостерігаємо не лише посилення ролі Церкви в суспільстві, але і швидку і небезпечну для майбутнього України

політизацію питань релігії, культивацію релігійного світогляду.

Цей процес підтримується нашим правлячим класом, який, з одного боку, на телекамери та для селфі виявляє свою набожність, а з іншого використовує релігійність людей в своїх політичних цілях. Я вже не можу пригадати жодного офіційного заходу, де б не були присутніми священнослужителі, або релігійних свят, де поряд з вівтарем не стояли б провідні політики.

За словами Сергія Здіорука, «політика переважно використовує релігійні ідеї не з метою власного одухотворення, а для маніпуляції свідомістю мільйонів людей; у свою чергу релігійні інституції гіперболізують роль політичного інструментарію в розв'язанні будь-яких проблем, що відволікає їх від виконання безпосередніх завдань».

У цьому екстазі єднання держави і церкви, політики і релігії існує загроза втрати свободи не вірити у надприродні сили. Вже сьогодні бути атеїстом, не модно. Якщо ти у політиці, то небезпечно, виборці не зрозуміють.

Люди, які були атеїстами сьогодні стали агностиками. Ще більше про це не хочуть замислюватися і висловлювати своє ставлення.

Ви скажите, що атеїстам нічого не загрожує? Є 35 стаття Конституції України. Можете не вірити скільки заманеться.

Насправді ситуація є більш складною і загрозливою.

Український філософ Марк Добрускін зазначає, що «дискримінація атеїзму стала системою протягом останніх років... Вважалося, що головна функція атеїзму — критика релігії. Насправді, критика релігії є другорядною функцією атеїзму. Його провідною стороною є сприйняття і наукове пояснення навколишньої дійсності на основі об'єктивних законів природи і суспільства, формування духовних сил людини, що пізнає і перетворює світ».

Домінування релігійного

Згідно із соціологічними опитуваннями, які проводив Центр досліджень проблем громадянського суспільства, в Україні нараховується понад 5 % атеїстів та 17 % агностиків. В основному це люди молодшого (18—25 років) та середнього (35—45 років) віку. Отже, мова йде не про радянську спадщину «войовничого атеїзму».

Більшість з них не приховують свого ставлення до релігії, але, нажаль, не готові до активного відстоювання своїх прав. Попри це, майже всі з опитаних негативно сприймають нав'язування з боку релігійних спільнот свого світогляду. Мова йде про релігійні державні свята, появи в школах священиків з курсами християнської етики, трансляцій на центральних телеканалах богослужінь, релігійних маршів, домінування релігійного дискурсу в інформаційному просторі тощо. При цьому на ТБ немає телепрограм, які б популяризували науковий світогляд (не «наукові програми», а саме **науковий світогляд**). Спроби створити подібний медійний продукт розглядаються церквами як образа почуттів віруючих.

Можна погодитися з тезою Валерія Климова, що «у постсоціалістичних, пострадянських країнах атеїзм негласно намагаються витіснити із позитивної системи цінностей і робиться це з такою ж непримиримістю, як це свого часу вчинялося "войовничим атеїзмом" щодо релігії та Церкви».

За останні роки не вийшло друком жодної праці, присвяченої вивченню атеїзму.

Атеїстичні дисципліни вилучені з навчальних планів ВНЗ. Така ситуація у вищій школі веде до ослаблення позицій наукового світогляду і посилення впливу ненаукових концепцій і поглядів, під впливом яких виявилася значна частина студентів і педагогів. Про що можна говорити, якщо дружина профільного віце-прем'єра В'ячеслава Кириленка стверджує, що студентам потрібно передавати «позанаукові» знання (що вона й робить), при цьому не розмежовуючи науку і псевдонауку.

Книгу відомого українського дослідника атеїзму Євграфа Дулумана «Бог. Религия. Священники. Верующие и атеисты», видану накладом в триста (!!) примірників, книжкові магазини продавати відмовлялися не лише в Росії, але і в Україні. Перевірено особисто!

Доходить до смішного. Нещодавно віряни УПЦ МП намагалися заборонити показ на території України фільмів «Омен» та «Код да Вінчі». Справа розглядалась неодноразово і крапку поставив лише Вищий адміністративний суд України (постанова від 01.11.2012 р. у справі № К-59/10), який встановив, що заборона прокату цих фільмів з

релігійних мотивів може розглядати як форма цензури, що заборонена Конституцією України. Алілуйя!

Але не завжди закон виступає на боці свободи совісті.

Як зазначає правник Дмитро Вовк, в Єдиному реєстрі судових рішень на запит «свобода віросповідання» видає 3 892 документи; на запит «релігійна свобода» — 17 454 документи; на запит «релігійна організація» — 27 695 документів. Це свідчить про достатньо велику кількість справ, що стосуються релігійних прав людини, зокрема і в сфері адміністративної юстиції.

Більшість рішень судів є такими, які можуть розцінюватися як підтримка «церков більшості». Українські суди відверто нехтують приципом пропорційності.

Як приклад такого правосуддя Дмитро Вовк наводить кейс Благодійного фонду «Міжнародна допомога "Добрий самаритянин"» протестантської Одеської народної церкви, якому Одеський міськ-виконком через суд відмовив у проведенні публічного богослужіння і костюмованої Пасхальної постановки за євангельським сюжетом (травень 2013 року).

Мотивуючи своє рішення про заборону заходу «Доброго самаритянина», Апеляційний суд послався на лист митрополита Одеського та Ізмаїльського УПЦ МП Агафангела. У цьому листі митрополит зазначив, що публічне богослужіння і костюмована постановка відбудеться у Страсну п'ятницю, коли «Господь наш Ісус Христос приніс себе у жертву за гріхи людства». Апеляційний суд погодився з аргументами Агафангела і вказав, що демонстрація і пасхальна постановка у страсну п'ятницю може викликати обурення православної громади.

Серед судових рішень, які дискримінують інші релігійні групи, є і справи, де фігурують УГКЦ, УПЦ КП та Римо-католицька церква, віряни яких намагалися блокувати акції інших «менш впливових» релігійних громад чи атеїстів.

Можна згадати, як керівництво педуніверситету ім. Драгоманова минулого року добровільно-примусово відправляло студентів замість занять на молебен у Володимирський собор (УПЦ КП).

З атеїстами ситуація ще більш складна.

За ними, по суті, не визнається право на публічне виявлення своєї позиції та критики релігійного світогляду. Якщо ти не віруючий, то це твоя особиста справа, але як тільки ти починаєш критикувати релігійний світогляд та популяризувати свої погляди, ти ризикуєш отримати позов за образу «почуттів віруючих».

Нещодавно Тернопільські атеїсти звернулися з петицією до міської ради з проханням «виділити земельну ділянку під будівництво осередку громади, вільної від релігійний переконань». Це звичайно жарт, але достатньо почитати форуми з обговорення цієї ініціативи. Віряни УГКЦ ледь анафему не оголосили ініціаторам петиції.

Ми ще не Росія з реальними тюремними строками за те, що ловиш покемонів в храмах, чи для Pussy Riot, але невпинно наближаємося.

Як виправити?

По-перше, у майбутньому Новому Суспільному Договорі, а також в новій Конституції України потрібно чітко закріпити відокремлення Церкви від держави та світськість Республіки. Для дотримання балансу і пропорційності інтересів всіх громадян України варто виключити згадки про «відповідальність перед Богом» у тексті Договору та Основного закону.

Якщо ми вводимо Творця (Бога) в якості вищого Судді й оголошуємо це нормою-принципом Основного Закону, ми, таким чином, ставимо почуття та світогляд людей, які не сповідують авраамічних релігій (де Творець єдиний; є релігії, де творціи може бути багато), та людей з атеїстичним світоглядом (для яких наявність згадки про Бога, який створив світ, вже суперечить їх світогляду) в підпорядковане становище.

Європейський суд з прав людини розкрив положення ст. 9 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (свобода думки, совісті, релігії) та підкреслив, що ця свобода є одним з основоположних принцпів демократичного суспільства по сенсу Конвенції. В аспекті релігії ... «**цей принцип є цінним положенням для атеїстів, агностиків, скептиків та просто байдужих до цієї проблематики**» (рішення ЄСПЛ у справі «Кокінакіс проти Греції» (1993 рік)). І отже, згадка про Бога в офіційних документах не має слугувати виправданням домінування однієї з форм релігійності в

демократичному суспільстві. Бажано її уникати, бо це «важливо для атеїстів, агностиків тощо».

Так, у світі багато конституцій, де є згадка про Бога, і це гармонійно вписувалося в світський характер держави. Але в більшості таких країн існують інституції та право, які не дозволяють державі втручатися у справу церков, а релігійним організаціям — домінувати в суспільстві.

В Україні з її домодерновим «культурним кодом» варто йти шляхом конструювання норми, яка наперед унеможливить домінування релігійного світогляду за будь-яких умов.

І це питання не компромісу між віруючими та невіруючими, це принципова позиція людей з науковим світоглядом і значної частини агностиків.

По-друге, запровадити на рівні законодавства принцип «взаємного виключення». Ні держава, ні релігія не повинні втручатися в справи один одного. Наприклад, заборонити Верховній Раді ухвалювати рішення щодо релігійних питань (крім тих, які стосуються реєстрації та обмежень діяльності в інтересах національної безпеки). Подібне невтручання обґрунтовується тим, що релігія — це справа особиста, приватна (недержавна). І якщо в сфері релігії щось не так, то і розбиратися з цим мають лише ті, у кого є спеціальні повноваження (внутрішньоцерковні інституції чи поліція і суд, якщо є загроза громадській безпеці).

Наприклад, Джордж Летсас заперечує існування окремого права не бути ображеним у релігійних почуттях. Таким чином обмеження допускаються виключно з метою уникнути насильства, а не для захисту свободи релігії.

Існують також думки, що захист релігії від критики і нападок, навіть образливих, у світському суспільстві не повинен виходити за межі храмів і церковних споруд, так би мовити, легітимної релігійної території.

Якщо вже ми не здатні послуговуватися нормо-принципами недомінації, тоді доцільно запровадити окрему статтю до Кримінального кодексу за образу почуттів атеїстів. Наприклад, у Казахстані так і зробили.

По-третє, позбавити релігійні організації пільг. Сьогодні церкви мають право, зокрема: не сплачувати податок на нерухомість, податок на прибуток; мають знижені ставки податку на землю; мають пільги на оподаткування прибутку з дочірніх підприємств; мають право на несплату або відшкодування ПДВ; мають вдвічі нижчі тарифи на газ тощо. Ці пільги дискримінують громадян України, які не сповідують жодної релігії, бо вони мають сплачувати податки та платити за енергоносії на загальних засадах, тоді як релігійні громади мають суттєві пільги та знижки.

В іншому випадку, нам доведеться зареєструвати власну церкву «Малого сірого братства» та оголосити храмами власні квартири (пільги ж на газ), а себе пасторами (щоб не платити податки).

По-четверте, встановити історичну справедливість щодо української православної церкви і поставити крапку. Отримання Томосу забезпечить канонічне правовизначення Церкви, що потрібно для ідентичності української нації у домодерновому вимірі.

Навіть атеїсти увідомлюють, що «канонічний простір» Московського патріархату тотожний «рускому міру» у виконанні «днр / лнр». Росія веде проти України парадигмальну війну, де релігійний світогляд та символи надважливі. Тому **процес оформлення автокефалії української Церкви є справою політично доцільною за існуючих умов.** Він суміжний з правом на захист від зовнішнього агресора.

Проте на цьому потрібно поставити крапку. Жодних спеціальних статусів для Української помісної православної церкви бути не може, бо домінування московських попів зміниться на таке ж домінування з боку попів патріотичних. Чому я цього не хочу, можна прочитати вище.

По-п'яте, ввести обмеження (до заборони включно) для діяльності релігійних організацій, керуючі центри яких знаходяться в країні-агресорі. В разі виявлення ознак прямої колаборації з ворогом, передбачити право заборони діяльності такої організації на території України за рішенням суду.

Хотів би нагадати, що навіть в існуючому законодавстві передбачено, що здійснення права на свободу світогляду і віросповідання може бути обмежене законом в інтересах охорони

громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Аналогічні підстави легітимного обмеження свободи релігії з деякими текстуальними відмінностями закріплює і стаття 3 Закону України «Про свободу совісті і релігійні організації», де окремо вказується, що підстави обмеження свободи релігії мають бути встановлені законом і відповідати міжнародним зобов'язанням України.

Замість висновків

У дискусії між Валерієм Пекарем та Юрієм Романенком з цієї теми Валерій висловив тезу, що існує певна діалектична єдність двох процесів: розвиток свобод для тих, кому вони потрібні (20 % громадян); розвиток системи ідентичності для тих, кому вона потрібна. «Це два паралельні процеси, які один одному не суперечать, а навіть підтримують один одного при правильній організації».

Проте я вимушений заперечити Пекарю і погодитися з логікою, запропонованою Юрієм Романенком. Поки модернова частина суспільства тікає за кордон чи у «внутрішню Монголію», політики грають на примітивних інстинктах найбільш забитої, малоосвітченної і, як наслідок, найбільш токсичної частини населення. У світі штучного інтелекту і передових соціальних технологій люди бігають за хоругвами, замість дій з вирішення своїх проблем.

Від себе додам, що очікуваної Валерієм Пекарем «правильної організації» процесу в умовах існуючого політико-правового дизайну існувати не може.

Поки не відбулося перезавантаження державності та свідомого укладання Суспільного Договору між громадянами, ми приречені на конфлікт модерну і домодерну, де перший програє. Для України це означає зникнення. Ми, ті, кого 20 %, цього дозволити не збираємося.

Олег Покальчук

Народився 1955 року у Луцьку.
Закінчив біологічний факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка.
Навчався в Московському літературному інституті імені О. М. Горького, проходив стажування в Київському Інституті літератури імені Тараса Шевченка, Канадському інституті українських студій.
Соціальний психолог. Радник Національного інституту стратегічних досліджень при Президенті України. Член правління Інституту соціально-економічних досліджень.
Основні художні твори — «Контакт четвертого рівня», «Як правильно сісти в куток/Не думая о медведе», «Треммтячі еліти».

НАЦІОНАЛЬНА СТІЙКІСТЬ: СПІЛЬНІ УРОКИ

Коли ми вживаємо терміни «нація», «громадянське суспільство», «відповідальні громадяни» та інші до них подібні, то зосереджуємося на суті передбачуваного соціального явища.

І вкрай рідко говоримо про його межі.

Для цього є кілька причин.

По-перше, терміни, що передбачають підвищення самооцінки, суб'єктивно передбачають максимальне географічне й демографічне охоплення, хоча соціологія може стверджувати протилежне. Ну, тим гірше для соціології.

По-друге, що священніший термін, то менше він передбачає розмову про його змістовий, якісний, конкурентоспроможний бік. Якщо священне з якихось причин виявляється неконкурентоспроможним, то тим гірше для конкурентів.

І, по-третє, розмова про межі явищ чутлива ще й з тієї причини, що маємо чітко розуміти, хто саме перебуває на передньому краї соціальних процесів, за допомогою чого захищає суть явища, рухається вперед чи відступає.

Україна, яка перебуває в стані гібридної війни, була і залишається атакованою Росією в усіх напрямках. Але гібридною війною охоплене й усе євроатлантичне співтовариство. І лише наявність політичної волі (чи її відсутність) у конкретних європейських урядів дозволяє їм назвати речі своїми іменами або приховати правду від виборця. Очевидною є криза сформованої архітектури світової безпеки і параліч усієї системи міжнародного права, дестабілізація практично всіх міждержавних союзів.

Усе вищевикладене підводить до досить плаксивого (і, по суті, хибного) висновку про Україну як вічну жертву. Століттями її у два дзьоби без відплати терзає російський орел. І ці прометеївські страждання заради загальноєвропейської безпеки не конвертуються ні в що інше, крім як у чергові будапештські меморандуми. Ми цілком можемо наступати.

На сьогодні в Україні працюють понад 300 міжнародних і національних програм, присвячених реформі сектору безпеки України. Вони розділені на 17 тематичних блоків (наприклад «Поліція») і відповідають міжнародним зобов'язанням щодо трансформації країни, які Україна взяла на себе (і законодавчо оформила) перед міжнародним співтовариством.

Один з таких проектів — «Стійка Україна», ініційований Естонією і втілений у життя естонським Міжнародним центром оборони та безпеки за участі українських експертів. Перший етап проекту, що складається з соціологічних досліджень і навчальних програм, тривав з 2016-го по 2018-й, і тепер продовжений до 2020-го. У цій частині в дослідження включено Південь України як територію з не меншими ризиками, ніж східні області.

Швидкість і якість українських трансформацій у сфері безпеки — предмет надзвичайно гострих політичних суперечок усередині країни, особливо напередодні президентської кампанії.

Але їхня загальна стратегія неухильна — євроінтеграція України в систему євроатлантичної безпеки як ефективного партнера.

У цьому сенсі українське суспільство (у тому просунутому значенні терміна, про який йшлося на самому початку) традиційно випереджає українську державу в системному співробітництві, наприклад зі структурами НАТО, де політичний, цивільний компонент, усупереч поширеній совковій думці про «вояччину НАТО», відіграє провідну роль. Організаційні цілі державних інститутів і громадянського суспільства загалом єдині. Але тільки злагодженість дій здатна забезпечити їх ефективне функціонування.

Яким чином українське громадянське суспільство в конкретному вищезгаданому естонсько-українському проекті є не тільки сприймаючою стороною, а й такою, що віддає?

У рамках спільної протидії російським інформаційним операціям того ж таки 2016-го було створено спільну мережу, що об'єднує українських експертів з їхніми колегами з країн Балтії та деяких інших східноєвропейських країн. Вона дістала назву «Ліга стійкості» (*Resilience League*) і негайно викликала пропагандистську істерику в інформаційних ресурсах, які працюють на Кремль.

Істерика неабияк повеселила учасників, названих противником «політруками НАТО», але також і показала, що такого роду «натовське вторгнення» в інформаційні простори країн, де Росія традиційно почувалася всевладною, дуже й дуже ефективне.

Річ у тому, що російська пропаганда досить успішно морочить голову європейцям, зловживаючи, зокрема, тим, що виховані люди просто не можуть прямим текстом послати їх на солсберійський шпиль і втягуються в полеміку, свідомо програшну. А українці дуже навіть можуть і з задоволенням діляться зі своїми колегами технічними подробицями цих посилань.

Проект *Resilience League* складається з трьох напрямів — кібербезпека, інформаційна безпека й комунікативна безпека. Узагальнено, його завдання — оцінити ступінь взаємодії й рівень комунікації між державними інститутами, інституалізованими представниками громадянського суспільства (громадськими організаціями) і громадськими активістами в секторі безпеки, а також

сформувати систему рекомендацій, які дозволяють підвищити рівень стійкості українського суспільства до різних інтенсивних впливів і криз в умовах воєнної агресії.

Якщо в кібербезпеці Естонія — визнаний лідер, то в інформаційній і комунікативній наш український досвід цілком якісний і застосовний.

Якщо ми говоримо про інформаційну сферу, тобто про ЗМІ, то в Естонії боротьба ведеться за уми молодих російськомовних естонців. В Україні ця тема розглядається тим практичніше, чим ближче до лінії фронту, і тим «диванніше» й зарозуміліше, чим далі від зони бойових дій. Однаковим для всіх країн є те, що сучасний інформаційний простір абсолютно не зважає на державні й будь-які інші кордони, а також на «журналістські стандарти». Він — просто такий простір. Хто в ньому має перевагу на цей момент, той і головний. А європейські медіастандарти, побудовані на самообмеженнях, ідеально сприяють будь-якого роду агресивним масштабним інформаційним атакам.

Тут український інформаційний опір цілком здатний надати європейським союзникам як теоретичну, так і практичну підтримку. Український досвід формування й розвитку національної стійкості показав один важливий момент. Він має стосунок не тільки до національної психології українців, а й також може бути життєво важливим для країн Євросоюзу.

Коли ми досліджуємо, коли й за яких обставин почалася російська агресія проти України, то констатуємо, що вона почалася задовго до проникнення російських диверсійних груп і початку бойових дій.

У психології цей відомий феномен пояснення подій постфактум називається «хіндсайт». Люди кажуть: «...а, ми це знали давно!», хоча насправді на момент подій вони або не знали, або не хотіли знати, що небезпека вже поруч.

Ніхто не хоче усвідомлювати наявності смертельної небезпеки в той час, коли облаштовує своє особисте комфортне життя. Дедалі очевидніші знаки й маркери цієї небезпеки, їхня позитивна динаміка можуть відчуватися на особистому рівні. Але зазвичай ігноруються груповою поведінкою.

Будь-яка влада частіше сприяє заспокоєнню громадян, ніж закликає їх до пильності, бо сприймає їх насамперед як своїх виборців.

Український досвід національної стійкості сьогодні свідчить — нічого у світі не відбувається «раптово». А також він говорить про те, що стійкість нації лежить у площині солідарної готовності громадян і влади помічати симптоми загроз і маркери ризиків. Але для цього потрібні сміливість називати речі своїми іменами й готовність відмовитися від тимчасових тактичних пріоритетів.

Психологія відіграє значно більшу роль в оцінці ризиків та управлінні ризиками, ніж думає більшість людей. Оцінка ризику залежить від того, чи можемо ми навчити людей розрізняти й реагувати на справді важливе. І до нього входить ціла низка факторів досвіду, включаючи те, що ми знаємо, чого ми не знаємо і що ми вибираємо з минулого досвіду. Це було частиною нашого дослідження.

Сприйняття ризику залежить від контролю над вибором (не має значення, як ми зазнаємо ризику — за власним бажанням чи тому, що це нав'язується нам) і ступеня контролю над цим ризиком. Якщо ми контролюємо ситуацію, ми почуваємося набагато краще, тому багато людей воліють їздити, а не літати, хоча статистика показує, що вони значно частіше гинуть в автокатастрофі, ніж в авіакатастрофі.

Коли говорять, що ризики можуть існувати, хоча ми не знаємо про них або не бачимо їх, то це означає лише, що ми мало знаємо і погано бачимо.

Ми вважаємо, що в остаточному підсумку управляємо ризиками, які, на нашу думку, мають високу ймовірність відбутися або важчі наслідки, але це не може бути чинником, що забезпечує колективну безпеку. Тому важлива роль комунікативних факторів в ідентифікації та оцінці загальноєвропейських ризиків.

Одне з наших спільних завдань в українсько-естонських проектах (було і є) — спільно відкалібрувати загальне розуміння ризику. Оскільки сприйняття ризику ґрунтується на пам'яті й досвіді, ми прагнемо допомогти як громадянам, так і країнам ЄС зрозуміти, як їхній розум працює, коли доходить до сприйняття ризику. Україна сьогодні разом із союзниками пліч-о-пліч стоїть на прикордонні європейських цінностей.

Попереджений — отже, озброєний.

Ігор Щупак

Народився 1961 року у Запоріжжі.
Закінчив з відзнакою історичний факультет Запорізького державного педагогічного інституту, потім аспірантуру, а також курс єврейської історії Університету Бар-Ілан (Москва, Росія — Єрусалим, Ізраїль).
Директор Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума», Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» (м. Дніпро), Заслужений працівник освіти України, кандидат історичних наук.
Автор праць: «Уроки Голокосту в українській історичній науці та освіті: від наративу до осмислення та постановки суспільного питання про покаяння (до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру)», «Холокост в Украине: монография», «Українські рятівники євреїв під час Голокосту: питання історіографії», підручники з історії для 5—11 класів закладів загальної середньої освіти, затверджені Міністерством освіти і науки України, 1999—2018 рр. та ін.

НАЦІОНАЛЬНІ ГЕРОЇ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ІДЕЇ

Після Революції Гідності та початку агресії Російської Федерації проти України прискорилися процеси формування української політичної нації. Ці процеси не є простими, тим більше — за умов «гібридної війни», важливим елементом якої є антиукраїнська ідеологічна, пропагандистська війна; за умов економічної кризи та загострення політичної боротьби в країні. Ускладнює ситуацію, на мій погляд, і відсутність такої національної ідеї, яка могла б консолідувати українське суспільство, як це було, наприклад, у Польщі під час реформ, які привели нашого сусіда до членства в ЄС та соціально-

економічного підйому. В Україні ж великі групи її громадян по-різному бачать не тільки минуле, але й майбутнє країни. Відповідно, у різних груп українців є різні національні герої, хоча є, на щастя, й ті історичні постаті, які об'єднують націю. І це дуже важливо, бо історію і наше теперішнє життя творять люди.

Серед них є постаті, які відіграють в історії особливу роль; **люди, що обертають колесо історії**. Вони не є і не можуть бути ідеальними в своїх думках та вчинках. Часом їх ідеали, цінності вступали в протиріччя з їхніми діями, бо завжди існує велика різниця між людськими задумами, планами та вимогами і викликами реального життя.

Ще більшим є розбіг оцінок діяльності цих осіб з боку представників різних спільнот — національних, релігійних, політичних тощо. Не може бути тотожною історична пам'ять, уявлення про минуле та його героїв поляка й українця, католика і юдея, ліберала і націоналіста.

Особливо відчутні ці відмінності в національній пам'яті представників різних націй. Так, в історичному пантеоні українських національних героїв є постаті таких людей, які сприймаються багатьма по-різному, як от Симон Петлюра, Степан Бандера тощо, і ця ситуація не є унікальною.

Є в історії та в людській пам'яті імена історичних постатей, які однозначно сприймаються як носії абсолютного зла; передусім, це імена Гітлера та інших нацистських злочинців. Але були такі історичні явища й історичні лідери, які мають абсолютно різні оцінки з боку різних людей, політичних сил, різних народів.

Богдан Хмельницький — національний герой українського народу, один із засновників державності, що є частиною національної ідеології сучасної незалежної Української держави. Держави, в якій живе одна з найчисленніших єврейських общин світу. А ставлення до особи Богдана Хмельницького та його полковників з боку євреїв, які знають історію, є особливим. У єврейських літописах імена Б. Хмельницького, І. Богуна, М. Кривоноса позначені ініціалами та майже завжди мають додаток: «да буде стерте його ім'я».

Який образ виникає майже у кожного з нас, коли ми чуємо ім'я Батий? — Звичайно — це образ жорстокого завойовника, який втопив

у крові Київську Русь. Чи можна уявити, щоб пам'ятник хану Батию чи його попереднику — Чингізхану — був споруджений у Рязані або в Києві? — Очевидно, що це неможливо; таке було б наругою над історичною пам'яттю. — Але пам'ятник Чингізхану стоїть в Монголії — як «батьку» монгольського народу, засновнику Монгольської держави. Чи хотіли цим монголи образити пам'ять слов'ян, народів Середньої Азії, Китаю та інших, по чиїх землях смерчем пронеслася монголо-татарська кіннота, що сіяла смерть та руйнування на своєму шляху? — Звичайно, ні. Але у монголів немає іншого засновника держави; він був таким, яким був.

Численні покоління людей виховувалися на прикладах «героїчної історії Росії», сторінки якої пов'язані з іменами Олександра Невського та Дмитра Донського, Петра Великого та Олександра Суворова. Цими іменами досі названі вулиці та площі, навчальні заклади та військові інститути не тільки в Росії. Але для українця Петро Перший (не Великий) — кат української державності, який збудував на кістках українських козаків свою північну столицю.

Олександр Суворов — видатний полководець, Генералісимус, автор «Науки перемагати», національний герой російського народу. Але багато вищих воїнських чинів та нагород Суворов отримав за те, що втопив у крові національне повстання польського народу під керівництвом Тадеуша Костюшка, був катом для тисяч польських селян, які прагнули свободи. О. Суворов, до слова, був ще й організатором депортації кримських християн до Російської імперії[1], внаслідок якої загинуло близько половини переселенців; він був безпосередньо причетний до винищення частини ногайців — народу, який у XVIII ст. населяв території південних областей сучасної України[2].

Вулиця в сучасній польській столиці носить ім'я Романа Дмовського — польського політичного діяча, засновника націоналістичного політичного угруповання «Табір великої Польщі», прихильника італійського фашизму, ярого антисеміта та українофоба...

Отже, Чингізхан для монголів — і для слов'ян; Іван Мазепа для українців — та росіян, Степан Бандера для українців — та поляків, —

цей список можна довго продовжувати. Важливо знати те, що **герой одного народу може бути ворогом іншого, і** саме так часто й буває.

Та повернемось до імені С. Бандери. Степан Бандера — націоналіст, для нього правдивим було гасло «нація понад усе». Натомість для мене особисто найвищою цінністю є не нація, а людина як така, її життя, права та свободи. Степан Бандера — національний герой для частини українців, і я вважаю, що ці українці мають на це право. З іншого боку, Степан Бандера — не мій герой, з різних причин, і я не понесу квіти до його пам'ятника. — Сподіваюсь, маю на це право.

Очевидно, хотілося б, щоб в сучасній Україні шанувались ті національні герої, які змогли піднятися до усвідомлення загальнолюдських цінностей, які б об'єднували людей різного віросповідання, різного етнічного походження та різних політичних поглядів. — Та чи багато таких є? Звичайно, можна назвати діячів культури, мислителів, філософів.

Але ж не тільки вони обертають колесо історії та складають національну історичну пам'ять — більш відомі радикальні політичні лідери, бійці, вожді. Це зрозуміло завжди, а тим більше на критичних, зламних етапах історії, — саме такий зараз переживає Україна.

Важливо зрозуміти, чому саме люди більше обирають того чи іншого історичного героя. Переконаний, що ім'я Степана Бандери шанується багатьма українцями не за організацію антипольських акцій чи антисемітизм і вбивства незгодних з його ідеями. Його ім'я, як і ім'я Симона Петлюри та низки інших історичних осіб, давно стали символами, які наповнюються різним змістом у різні часи та за різних умов.

За радянської доби, у 1920—30-ті роки, українців деякі більшовицькі діячі називали «петлюрівцями», вкладаючи у це поняття негативну конотацію. Під час Другої світової війни та після неї негативну характеристику українців несла вже назва «бандерівці». Так, до речі, часто називали (а подекуди й називають зараз) усіх колаборантів, посібників нацистів та інших, які жодним чином не мали відношення до С. Бандери та його організації. У наші дні в Україні **Степан Бандера став для багатьох патріотів символом боротьби за незалежність країни та національну гідність українців, символом опору диктатурі**

та тоталітаризму. У 2014 р., у критичний час агресії з боку Російської Федерації, були не тільки етнічні українці, але й росіяни та євреї, які ім'я Бандери підняли як прапор опору, прапор боротьби (до речі, іспанською мовою прапор — la bandera). Відомим хештегом стало слово «жидобандерівець» та відповідна емблема, яку носили деякі євреї.

Зміняться часи — зміниться увага до певних історичних героїв. Когось із нинішніх національних героїв не буде в національному пантеоні майбутнього. Але повага до борців за свободу, безумовно, залишиться.

Отже, національний герой одного народу не завжди шанується іншим народом. Тому не варто абсолютизувати оцінку, скажімо, польського політичного лідера з точки зору українського національно-визвольного руху; не варто оцінювати лідера українського народу з точки зору того, «гарним» чи «поганим» він був для євреїв. Національний лідер є провідником інтересів саме своєї нації, виборює кращу долю для свого народу.

Дуже нечасто бувало, коли національний лідер підіймався над національними інтересами свого народу та розумів, що національний егоїзм, деструктивний націоналізм, спрямований проти інших, кінець-кінцем вдарить і по його власному народу. Серед таких небагатьох у першу чергу хочу назвати ім'я митрополита Андрея Шептицького, духовного провідника українського народу в часи суворих випробувань середини XX століття, очільника Української Греко-Католицької Церкви, справжнього українського патріота, захисника інтересів українців. Він же організував рятування близько 200 євреїв від полум'я Голокосту, сприяв налагодженню нормального, дружнього співжиття між українцями і поляками. Тішить, що ім'я цієї непересічної історичної постаті все більше стає відомим сьогодні усім українцям. Відносно нещодавно (29 липня 2015 р.) був зведений пам'ятник митрополиту у Львові, біля собору Святого Юра[3]. Вважаю, що таке вшанування справжнього національного героя сприяє консолідації українського суспільства на основі загальнолюдських цінностей, які ми шануємо.

Проте ще раз зазначу, що не всі історичні постаті, які фактично входять до сучасного пантеону українських національних героїв, є такими. Неоднозначним виглядає і спорудження пам'ятників «неоднозначним» героям, при чому особливого значення набуває місце такого спорудження. Тут маю на увазі спорудження у листопаді 2015 р. пам'ятника Гонті та Залізняку в Умані. Сам факт уславлення своїх діячів історії, зокрема Гонти та Залізняка — є виключно справою самих українців, є легітимним правом тих із них, для кого ці діячі є національними героями. Проте постає питання про коректність вибору місця для цього пам'ятника та інші обставини. Мені здається, що для розуміння природності та органічності багатьох ситуацій можна використовувати «драматургічний принцип» єдності місця, часу та дії. Наскільки «органічними» були місце спорудження пам'ятника та сама ця дія, можна простежити, зокрема, за багатьма ксенофобськими, антисемітськими коментарями під інформацією про відкриття пам'ятника[4] — в Умані, місті з великою багатонаціональною історією. Місті, де поховані єврейські цадики, місці поклоніння десятків тисяч юдеїв з усього світу. Місті, відомому страшними антиєврейськими погромами.

Що означає саме цей вибір національних героїв та місце їх увічнення на теренах, де відбувалися події спільної історії українців, поляків та євреїв?

Можу нагадати про інші відомі постаті єврейських діячів у нашій спільній українсько-єврейській історії: Кагановича, Мехліса та інших лідерів більшовицької доби, які стали катами для багатьох українців та представників інших народів. Їхня відомість в історії, тим не менше, не дає підстав євреям пишатися цими злодійськими, зловісними постатями. Мені завжди важко було зрозуміти, чому деякі грузини пишаються Сталіним, відповідальним за злочини проти багатьох грузин (як і проти мільйонів представників інших народів), або Берією, який особисто причетний до репресій щодо своїх одноплемінників-мегрелів та грузин.

Мені особисто сумно і шкода, що від імені українців піднесено на монументальну висоту саме Гонту і Залізняка, саме зараз, і саме в Умані. Про ставлення до цих українських ватажків та про науково-історичні характеристики українського руху Коліївщини я вже писав у

своїй статті, опублікованій на різних ресурсах, тому не буду повторюватись[5]. Тут же підкреслю: жодним чином не хочу і не маю права повчати українців або навіть рекомендувати, якого історичного героя їм шанувати, кому встановлювати пам'ятник та покладати квіти. Ще раз наголошую: у кожного народу є свої національні герої, їх обирає народ... Або ті люди, які намагаються вплинути на народ, зорієнтувати на щось чи проти когось. Кожен народ має право на своїх національних героїв. Але шанування тої чи іншої історичної постаті — в конкретному місці, за конкретного часу — багато що говорить про історичну, національну зрілість народу, його здатність поглянути на них «з іншого боку», зважаючи, зокрема, на історичну пам'ять народів-сусідів.

У цьому контексті важливо мати критичне ставлення до власної національної історії, і стосується це всіх народів — німців чи українців, росіян чи євреїв. Не було «ідеальних народів» з «ідеальною історією». Особливо важкою часто буває історія взаємин народів-сусідів. В історичній міфології, на якій будується творення кожної нації, містяться різні оцінки, вирують різні емоції щодо одних і тих же подій історії. І тому не варто відстоювати образ свого народу виключно як народу-жертви. Необхідно позбавлятися бачення своєї «об'єктності» в історії (на кшталт — «нас гнобили», «усі ми були поневолені» тощо) та **розуміти суб'єктність, активну роль народів в історії**. Україна та українці мали величезний вплив на суспільно-політичні, культурні та економічні процеси в Російській імперії та в Радянському Союзі; єврейська та вірменська діаспори, наприклад, відіграють важливу роль в країнах, де вони існують; окреме питання — роль незалежних України, Вірменії чи Держави Ізраїль в сучасному міжнародному житті. Це особливо важливо для молоді, яка має вірити у потенціал свого народу та бачити позитивні перспективи його подальшого розвитку.

І останній момент, на який хотів звернути увагу. Сучасному українському суспільству, українським історикам деякі опоненти дорікають, що вони «очорняють славне минуле», «вигадують національних героїв», коротше кажучи — «переписують історію». На це відповім, що «переписування», а точніше — оновлення

відбувається в кожній науці. Так, ідеї Ейнштейна змінили погляди на природу та її закони, що панували у фізиці з часів Ньютона. А сучасна фізика елементарних частинок неймовірно змінилася за останні десятиліття й навіть роки. Хімія щороку відкриває стільки нового, що навряд хімік з XX століття повністю зрозуміє свого колегу з сьогодення. І цей перелік можна продовжувати дуже довго.

Звичайно, історія відрізняється від природничих наук, але зараз — не про це. Констатуємо, що історична наука теж не стоїть на місці, а оновлюється, «переписується».

Оновлення історії визначається, насамперед, тим, що **ми дізнаємось про досі невідомі факти минулого та історичних діячів; або позбавляємось від викривлення історичної науки**, яке відбувалось відповідно до певних ідеологічних настанов; **позбавляємось від створених неправдивих міфів про події та їхніх героїв** тощо. Останнє стосується, наприклад, міфів про різні аспекти історії Радянського Союзу чи Другої світової війни, міфів про комуністів чи націоналістів, про певні спільноти чи про конкретних історичних осіб.

По-друге, історики пропонують **нове розуміння історичних процесів і явищ**. Взагалі, історія є моделлю минулого, є певною конструкцією нашого уявлення про нього. Загальновідомі історіософські моделі історії — лінійна, циклічна, спіральна.[6] Але ж і окремі періоди чи явища історії, давно і добре відомі, сьогодні можуть розумітися по-новому.

Наприклад, в останній час ряд зарубіжних та українських істориків (Тимоті Снайдер, Ярослав Грицак та інші) представляють події від початку Першої світової війни у 1914 р., події 1920-30-х років і до завершення Другої світової війни у 1945 р. як «Тридцятирічну війну XX століття». Не зупиняючись на цьому детально, зауважимо, що така модель дає більше можливостей для розуміння змін у міжнародних відносинах, конфліктів між країнами та їх вирішення (а частіше не-вирішення) у 1920—40-х роках, розвитку націоналізму та процесів державотворення в Європі, особливостей становлення тоталітаризму у різних його формах. Така модель дозволяє краще усвідомити природу масових вбивств мільйонів людей на теренах, які Тимоті

Снайдер красномовно назвав «Кривавими землями»[7] і до яких, на жаль, відноситься територія України.

Бурхливі зміни сучасного суспільного життя, міжнародних відносин, врешті — зміни в самій людині інформаційної доби спонукають більш уважно поглянути на раніше, здавалося, незначні сторінки історії, по-новому осмислити їх.

Все це зумовлює «переписування історії», а точніше — сучасне її осмислення та оновлення, що й відбувається зараз в Україні. У цьому плані надзвичайно важливим є процес декомунізації та позбавлення українського національного пантеону від тих імен, які не мають там знаходитись. Це є не тільки політичним, але й моральним питанням. Бо не може рости, виховуватися на людських цінностях людина, якщо вона живе на вулиці Сталіна, чи Гітлера, чи їхніх посібників. — Це «герої» іншої доби, іншої політичної та іншої ціннісної системи.

А що стосується нових національних героїв, то надзвичайно важливим вважаю таке: Україна та українці сьогодні визначають їх з огляду на те, що ці герої зробили для України та українців, і при цьому не зважають на їхнє етнічне походження, релігійну приналежність тощо. Сьогодні національними героями України є вірменин Сергій Нігоян, який загинув на Майдані, та чеченська героїня боротьби проти імперської агресії Аміна Окуєва, льотчик-герой Другої світової війни Амет-Хан Султан і сучасний лідер кримськотатарського народу Мустафа Джемілєв.

Ствердження української національної ідеї української політичної нації базуватиметься на історичній пам'яті, очищеній від залишків тоталітарного та імперського способу мислення; на шануванні українських національних героїв, які сприятимуть консолідації українського суспільства.

[1] Кримські депортації: від Єкатерини II до Сталіна / Український інститут національної пам'яті // Режим доступу: memory.gov.ua/news/krimski-deportatsii-vid-ekaterini-ii-do-stalina

[2] Див.: Валентина Пащенко, Лана Самохвалова. Геть генералісимуса Суворова, «даєш» полковника Богуна: найважча битва генерала Гордійчука. 14.12.2018 // Режим доступу: ukrinform.ua/rubric-society/2601137-get-generalisimusa-suvorova-daes-polkovnika-boguna-najvazca-bitva-generala-gordijcuka.html

[3] Див.: Відкриття пам'ятника Андрею Шептицькому... // Режим доступу: tvoemisto.tv/news/vidkryttya_pamyatnyka_andreyu_sheptytskomu_nazhyvo_71917.html

[4] Див.: В Умані відкрили пам'ятник Гонті та Залізняку. 21 листопада 2015 // Режим доступу: procherk.info/news/7-cherkassy/38083-v-umani-vidkrili-pamjatnik-gonti-ta-zaliznjaku

[5] Ігор Щупак. Нотатки про пам'ятник Гонті й Залізняку та про українсько-єврейські взаємини. 13 грудня 2015 р. // Режим доступу: zaxid.net/notatki_pro_pamyatnik_gonti_y_zaliznyaku_n1376237

[6] bookster.com.ua/dvi-modeli-bachennya-istorychnogo-protsesu-tsyklichna-ta-linijna/

[7] Див.: Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним: монографія / Тимоті Снайдер. — Київ: Грані-Т, 2011. — 448 с.

Ян Валєтов

Народився 1963 року у місті Дніпрі.
Закінчив Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, фізико-технічний факультет.
Письменник, публіцист, інженер-ракетобудівник за основним фахом.
Автор романів різних жанрів, повістей та оповідань, зокрема: «Лівий берег Стіксу», «Прицільна дальність», «Нічия Земля», «Дурні і герої», «1917», «Чужі сни» та ін.

ГЕРОЇ

Хотів написати велику документальну працю, але потім зупинився — багато літер, мало літер: хто зрозуміє головну думку статті, тому зарахується. Насправді теза лежить на поверхні, і впиратися, щоб її засвоїти, немає необхідності.

Коротка преамбула.

У мене є улюблений письменник (один з) Джо Аберкромбі. У нього є роман (не найпопулярніший з серії), який називається «Герої».

Для розуміння надкороткий синопсис, я вихоплю одну з сюжетних ліній:

Під час війни між арміями протиборствуючих держав одна одній протистоять дві групи найманців. Місце протистояння — пагорб на стратегічній висоті; на пагорбі стоять скелі, які у народі називають «Герої» — існує така легенда, що кожен камінь там когось уособлює. Найманці добре знають один одного по інших війнах, деякі з них були дружні, бились пліч-о-пліч, але бойове завдання є бойове завдання.

І ось за володіння над купою каміння на височині точиться справжня кривава битва. Битва безглузда. Люди один одному не

вороги — просто так склались обставини. І уся війна, у якій битва за Героїв тільки маленький епізодик, теж позбавлена смислу — амбіції, старі образи, чвари, боротьба за владу, оздоблена красивими гаслами, бездарні полководці, яким плювати на солдатів, невинні цивільні, які страждають першими.

Хороший роман, наполегливо рекомендую.

У цій, позбавленій сенсу, м'ясорубці люди виявляють дива героїзму. Погані, хороші, підлі, благородні — всі вони герої для когось у якийсь момент, а для інших у цей самий момент — породження пекла.

Власне, про що це я?

В історії людства немає героїв для всіх. Герої — поняття ситуативне (згадайте шпигунів і розвідників, революціонерів і терористів і т.д.), а зовсім не абсолютне.

Люди чомусь найбільшими героями вважають найбільш кривавих та жорстоких вбивць, якщо вони стоять на їх стороні. Згадайте, кого ми називаємо героями? Які вчинки шануємо як героїчні? За які скелі бились ті, хто увійшов у нашу міфологію?

Щоразу, коли ви вступаєте у суперечку з ватниками про СРСР, УПА, ОУН, білогвардійців і червоноармійців, чекістів і правозахисників, про США і Росію, все рівно — пам'ятайте про пагорб на якому стоять скелі. Немає нічого безглуздішого за суперечку про історію з людьми, які її не знають, а якщо і знають, то її заідеологізовану версію.

Ви можете чудово знати один одного. Ви можете навіть бути родичами. Навіть близькими родичами. Але ви приречені битися насмерть за купу каміння, якій навіть не ви дали назву.

Кожна влада створює собі нову міфологію, і герої у ній витратний матеріал. Одіссей був героєм для мешканців Ітаки, а ким він був для Трої? Але в Трої не знайшлось свого Гомера і ми називаємо вбивцю античним героєм. Я назвав ім'я Одіссея тому, що за давністю років ставлення до нього нейтральне у будь-якої з сторін. Але якщо просунутись ближче по часовій лінії, то поняття героїзму та злодійства зіллються у єдине ціле, як біле і чорне — у сіре. Питання в тому, з якго боку від сірого ти знаходишся — з освітленого чи не з освітленого, що теж досить відносно.

Перескакуємо через Цезарів, Капетингів, Бурбонів — ось Французька революція — яскравий приклад того, про що я говорю.

Робесп'єр, Марат, Шарлотта Корде… Хто вони? Злодії? Убивці? Герої?

Відповідь «для кого як» вас влаштує? Роялісти скажуть одне, революціонери — інше, але вчинки від цього не зміняться. І, повірте на слово, до християнських цінностей як «не вкради, не вбий, не забажай», ці вчинки не мають стосунку. А інша сторона? А примкнувший до них поручик Наполеон? Він — герой? Він — вбивця? Він придушувач революції? Чи рятівник Франції?

Жовтневий переворот, що дав початок одній людожерській міфології, дав світу ще тисячі сумнівних героїв і 10 мільйонів загиблих у Громадянській війні. Герой революції Муравйов, що обстріляв Київ хімічними зарядами? Він хто? Махно хто? Колчак хто? Ленін, Троцький, Урицький, Свердлов? Невинно убієнний Киров? Сталін?

Герої — це відповідність певній системі понять. Крапка. Ні до рівноважності, ні до гуманності, ні до порядності це не має ніякого стосунку.

Тому наших хлопців, що захищають Батьківщину, що воюють за її цілісність і щасливе майбутнє, по ту сторону лінії розмежування називають карателями. А мерзотних тварюк, типу Моторолли, Гіві та іншої нечисті — героями-повстанцями. Тому що лінія розмежування насправді проходить не по блок-постах, вона проходить по головах громадян.

Ті, хто вважають героями зайд-запоребриків та примкнувшу до них місцеву гопоту ніколи, не зрозуміють тих, хто вважає героями хлопців, що захищають свою країну. Саме поняття «своя країна» для цих груп різне.

Для одних глядачів герой шериф, що знищує сотні індіанців. А для інших — індіанець, скальпуючий шерифа. В результаті діяльності обидвох не утворюється нічого, крім трупів, і кожен з них впевнений, що вбиває за світле майбутнє. І обидва, що показово, праві та щирі. Ось тільки майбутнє у них різне, і те, що буде за щастя для одного, стане «феєричним звіздецьом» для іншого.

Тепер дещо несподіваний висновок.

Нині у нашій системі координат герой той, хто бореться чи буде боротися за незалежність країни, за її територіальну цілісність, за її майбутнє. Якщо ми беремо їх з історії, то серед них ніколи не знайдеться людини з чистими руками.

Тому не варто намагатись робити з УПА сферичну чесноту з крильцями. В них багато темних сторінок, про які говорити страшно. І ОУН.. Цікаво, що написав би Ребет у своїй книзі «Світло і тіні ОУН», якщо б її закінчив? Скільки би скелетів було вийнято із шафи? Але ми про це не дізнаємося, тому що інший герой, запоребриковий вбивця, знищив Ребета у Мюнхені.

Для мене, наприклад, чекісти, що розстріляли поляків в Катині, подонки і злочинці, але ж хтось гордиться своїм дідом, який виконував накази партії!

Вважаю, що не потрібно нікого відбілювати. Займатись історичними приховуваннями та фальсифікаціями — остання справа. Потрібно визнавати те, що було зроблено погано, і розповідати правду про все, що відбувалося, тоді противник не зможе вийняти із капелюха нового кривавого кролика з майстерністю фокусника. Інакше ми потрапимо в СРСР, де Ленін лисичку пожалів, а мільони, що згоріли в полум'ї безглуздої революції, не пожалів.

Правду! Тільки правду, якою б неприваблівою вона не була.

У жодного народу герої не бувають святими. І чистюлями не були. Будь-яка перемога полита кров'ю патріотів і назвуть їх святими і вбивцями залежить не від їх вчинків, а від того хто переміг.

Тому давайте розглядати нашу міфологію через нашу власну призму, а не поглядом ворога. Люди, що по-справжньому віддані нашій країні, зробили багато хорошого і, можливо, не мало поганого. Але в той момент, коли їх гріхи і хороші справи зважать перед тим як вирішувати, в який з пантеонів їм відправитися, хотілося б, щоб переважили добрі справи.

Справжня моральність створюється повною палітрою фарб. У ній не тільки білий або чорний колір. У ній більше ніж 50 відтінків сірого.

Пам'ятаєте стару письменницьку сентенцію «принцеси також какають»? Не намагайтесь знайти досконаліть ,де її не може бути. Люди — це всього лиш люди, малюйте їх портрети, а не лики безплотних святих. Не брешіть собі та своєму народу — ті, хто з нашої сторони, зрозуміють все вірно. Ті, хто з іншої, — все рівно не зрозуміють.

Міфологія не повинна бути побудована на брехні.

Інакше все це просто позбавлена мети війна за купу каміння на вершині безіменного пагорба.

Переклад з російської
В'ячеслава Пономарьова

Тетяна Бевз

Народилася 1965 року у селі Соколівка Крижопільського району Вінницької області.
Закінчила Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, історичний факультет.
Доктор історичних наук, професор. Головний науковий співробітник відділу соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України.
Автор монографій: «Політичні ідентичності. Міська громада Одеси», «Феномен революції у дискурсі політиків, мислителів, науковців», «Володимир Вернадський. Людина. Громадянин. Вчений» (співавтор).

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ У ЦІННІСНИХ ОРІЄНТИРАХ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ СУМЩИНИ

Упродовж останніх віків людство живе у складнощах та суперечностях ідей, однак найскладнішою з них є ідея національна. Ідеї продукуються інтелектуалами, елітою. Національна ідея ще з доби козацтва стала орієнтиром та символом для українців. Кожен регіон української землі плекав національну ідею як ідею державності, соборності, окремішності. Та чи не найбільш знаковою у цьому контексті за історичним корінням, національними пріоритетами і цінностями є Сумщина, адже «на Сумщині як у порубіжній землі з московською ордою (тюркське — “граєю”), абсолютно відмінною у своїй ментальності від європейських етносів, утвердження національної ідеї мало доленосне значення для всієї української людності»[1]. Понад те, як стверджують нині, «від позиції Сумщини залежав доленосений

вибір України: іти їй у світ варварства чи в цивілізацію»[2]. Поділяємо думку щодо того, що «Сумщина гідно справилася з цією складною місією», вияви якої потребують сьогодні свого поглибленого вивчення»[3].

Сумщина славиться своєю героїчною історією, насамперед, історією козацтва та видатними постатями, які внесли значний внесок у формування і реалізацію національної ідеї. Адже у містечку Глинськ (тепер село в Роменському районі Сумської області) було складено програму «Братства тарасівців», яка вперше обґрунтувала ідею самостійної незалежної української держави.

Автором терміна «національна ідея» був вихідець з Сумщини П. Куліш, якого називають «народником без народу, елітистом без еліти...» (Ю. Шерех), який в «ідею руської народності» вкладав усвідомлення людиною належності до свого народу, його культури і віри. У полі його зору була й еліта, оскільки «...кращого від українців в ідеї нема нічого, але (...) небагато в нас людей гідних, решта — дурноляпи, можливо, більше шкідливі, ніж корисні для розповсюдження в суспільстві рятівної для майбутнього української ідеї»[4].

Справою життя національна ідея була для вихованця охтирського краю, письменника-патріота Б. Антоненка-Давидовича, якій він не зрадив до останнього подиху, сприяв відродженню державності України. Сумщина була батьківщиною «безкомпромісного лицаря національної ідеї» Б. Грінченка та лицаря національної ідеї Івана Багряного, борця за національну ідею Олександра Олеся. Понад те, про уродженця Сумщини всесвітньо відомого співака Б. Гмирю писали: «Гмиря-велетень. Він посланий Україні, як національна ідея...»[5]. Це лише окремі постаті Сумщини, які формували, плекали і намагалися втілювати у життя національну ідею.

Трансформаційні процеси, які відбулися наприкінці XX — на початку XXI ст., утвердження державної незалежності, «помаранчева революція», Революція Гідності знову актуалізували національну ідею як новий суспільний орієнтир української нації, відповідно до викликів часу. Національна ідея мала стати консолідуючим чинником державотворення, цінності, які у ній закладені, повинні були поділяти як еліта, так і громадяни країни.

Науковці Сумщини та вихідці з регіону продовжують традиції дослідження національної ідеї, які були закладені їхніми великими земляками. Автором монографії «Філософія національної ідеї: Людина. Освіта. Соціум» (2007), в якій простежуються генезис української ідеї — від формування національної ідентичності до становлення незалежної держави, від культурної самобутності до національної духовності, був вихідець з Сумщини, академік В. Кремень. У його науковому доробку значне місце займає й проблематика еліт. Підтвердженням цьому є колективне дослідження «Еліта: витоки, сутність, перспектива», одним із авторів і редактором якого він був. На його думку, поняття «еліта» до останнього часу функціонувало у світоглядно обмеженому вигляді. Понад те, такі аспекти концепції еліти, як проблеми її взаємовідносин із суспільством в цілому, відносини між елітами і всередині них, формування нової еліти, процес входження в еліту тощо, набувають сьогодні особливої значущості.

Темою дисертації брата колишнього Президента — уродженця Сумщини П. Ющенка була — «Парадигмальна роль національної ідеї в утвердженні видатної особистості в історії». Символічно, що науковим керівником П. Ющенка був його земляк член-кореспондент НАНУ В. Андрущенко. У дисертації простежувалася тема взаємозв'язку національної ідеї і еліти. Автор дисертації зазначав, що «національна ідея — це новий принцип існування нації, а не національний інтерес», а «еліта — ті, хто живе за принципами, а не клуб за інтересами», і застерігав, що «допоки політики шукатимуть компромісу інтересів шляхом меморандумів, криза буде продовжуватися».

Книга журналіста та письменника, якого називають **ідеологом сучасного українського націоналізму,** вихідця з Роменського району В. Рога «Ієрархія національних пріоритетів» складається з матеріалів, репортажів та інтерв'ю упродовж 1991—2018 рр., в яких йдеться про події Сумщини, а також людей, які стояли біля витоків боротьби за національні інтереси та ідеї, незалежність України.

Автором книги «Апофеоз ідеї**: український порив у контексті духовних реалій Сумщини**» є сумчанин, вчений і громадський діяч, завідувач кафедри філософії СумДУ, доктор філософських наук,

професор, член Спілки журналістів України І. Мозговий. У книзі представлені матеріали, які розкривають тривалий, суперечливий і драматичний шлях утвердження у суспільстві української національної ідеї. Аналізуються духовно-релігійні засади національної ідеї та практичні заходи з її реалізації в процесі розвитку України. Загальноукраїнський контекст переплітається з його виявами на теренах Сумщини або подається через призму світосприйняття мешканців Сумщини як порубіжного регіону між світом демократії й ареалом тоталітаризму.

У цьому контексті, на нашу думку, знаковими для утвердження національної ідеї на теренах Сумщини стали три події наприкінці XX ст.: 1) Суми стали першим містом Лівобережної України, де 20 жовтня 1990 р. синьо-жовтий прапор замайорів над будівлею міської ради. 2) Під час Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. з 1 072 639 виборців Сумської області у голосуванні взяли участь 88,4 %. Понад 97 % виборців прийшли на дільниці у Недригайлівському, Конотопському, та Білопільському районах. Лише у місті Шостка проголосувало лише 70,3 %. «Так» незалежності сказали 92,6 %, «ні» — 4,9 %. Найбільше прихильників незалежності було у Конотопському Недригайлівському та Роменському районах (по 95 %), найменше у Середино-Будьському (лише 79,2 %). Прикордонна область обрала незалежність України.

3) 18 лютого 1990 р. у Сумах пройшов перший антикомуністичний мітинг за активною участю патріотичної молоді, який, за різними підрахунками, зібрав від 10 до 18 тисяч людей і сприяв організаційному формуванню Сумської обласної організації «Спілка Української Молоді “Сумщина”», яка утворилася 25 лютого 1990 р. Ймовірно, тут є певним символізм і аналогія з «Братством тарасівців», яке створило програму понад сто років тому, у 1891 р. У документі Спілки Української Молоді «Сумщина», датованому 2 квітня 1991 р., є певна аналогія із сучасністю: «Українська молоде! Ми, молоді патріоти, українські націоналісти, звертаємося до тебе в час, коли перед Україною знову постало питання: що далі? Ненависне московсько-більшовицьке ярмо чи Українська Самостійна Соборна Держава? ...Ми, молоді українці, знову підіймаємо прапор безкомпромісової боротьби з нашим споконвічним ворогом —

азіятською Москвою за Українську Державу...». Про необхідність переродження «малороссийского населения» в Українську Націю — єдиний, могутній, солідарний організм, що обере своїм гаслом «Україна — над усе!», йшлося у програмі СУМ «Сумщина», прийнятій у 1992 р. Власне, можна вважати, що молодіжна організація певною мірою пропагувала національну ідею. І на сьогодні Сумська обласна організація «Спілка Української Молоді "Сумщина"» є однією із найпотужніших організацій Сумщини.

Не можна обійти стороною, розглядаючи ціннісні орієнтації регіональної еліти, таке явище у політичному житті Сумщини, як студентська революція на траві 2004 р., коли всього двадцятеро людей, які, ризикуючи втратити навчання і роботу, насмілилися сказати публічне «ні» насильницькому об'єднанню трьох сумських вузів: СумДУ, педагогічного та аграрного університетів. Важливо зазначити, що ніхто з них не мав якихось особливо видатних якостей революціонерів, ніхто не мав досвіду протистояння владі. Їх об'єднувало одне — глибоке переконання, що справа, за яку вони взялися, відповідає їхнім уявленням про життя та справедливість. Вони захищали найважливіші цінності — громадянські права та свободу.

Отже, діяльність молодіжної організації та студентська революція на траві дають підстави твердити, що **національна ідея є** виразником прагнень **патріотичної громади, національно свідомих українців Сумщини. Зазначимо, що від часу заснування** СУМ «Сумщина» до студентської революції на траві пройшло 14 років, а ще через десять на Євромайданах країни, під час Революції Гідності, в умовах російсько-української війни сумчани боролися за національну ідею, за європейські цінності. За результатами Всеукраїнського соціологічного дослідження «Патріотичний настрій молоді»* (2017), майже половина опитаних (45,6 %) вважають, що національна ідея відіграє провідну роль у побудові держави. Третина респондентів (32,3 %) впевнені, що національна ідея відіграє певну роль, але вона не є ключовою для важливих змін у державі. Водночас невелика частина опитаних зовсім протилежної думки. Так, 6,9 % респондентів стверджують, що національна ідея не відіграє ніякої ролі ані для держави, ані для

людини особисто, а 5,6 % впевнені, що національної ідеї немає взагалі. Майже кожному 10-му (9,6 %) було важко відповісти на дане запитання.

Під час засідання «круглого столу» з питань реалізації молодіжної політики в регіоні, за яким, як зазначив очільник області М. Клочко, «зібралася нова генерація українців, майбутня еліта нації та справжня гордість Сумщини, якій будувати Україну — єдину, незалежну, європейську», йшлося про те, що «на барикадах Майдану українська молодь довела, що її думкою не можна нехтувати та цинічно зраджувати сподівання. Адже саме молодь у листопаді 2013 р. здійняла хвилю невдоволення проти тиранії та беззаконня, яка потім переросла у потужний народний спротив, що ознаменувався Революцією Гідності». Представник регіональної еліти також наголосив, що держава стала на європейський шлях розвитку, тож для реалізації запланованих реформ вкрай необхідні нові креативні ідеї та підходи освічених, талановитих та патріотично налаштованих молодих людей». Адже «молодь — це взірець гідності, нескореності та прогресивності». І тому важливою цінністю як для молоді, так і для регіональної політичної еліти є спільність позицій щодо стратегічних напрямів і цілей розвитку держави й суспільства, взаємна толерантність і соціальна солідарність між різними (за будь-якими ознаками) суспільними групами.

Не менш вагомим чинником національної ідеї є соборність як могутній вияв творчої енергії нації та прагнення до етнічної і територіальної єдності. Історичні події 100-річної давнини сформували підґрунтя для відродження незалежної соборної демократичної України, та утвердження національної ідеї. Під час відзначення ювілею соборності наголошувалося, що Сумщина — це Україна і проголошувалося, що у складі єдиної і соборної держави обов'язково досягнемо європейського рівня життя у країні, яку поважають і визнають у світі. Європейські цінності стають пріоритетними у представників регіональної еліти Сумщини.

За даними соціологічного дослідження 71 % сумчан відчувають гордість за те, що вони є громадянами України (18 % – протилежної думки), так само 71 % — що вони є мешканцями своєї області, а свого

міста/села — 74 %. Трохи менше гордість відчувають особи середнього віку. Найчастіше предметом гордості за свій регіон є природа (47 %) та історія (46 %). Місцевими мешканцями пишаються 23 %, традиціями свого краю — 21 %, культурою й мистецтвом — 18 %, визначними пам'ятками — 15 %. Мешканці області, незалежно від поглядів і переконань, стверджують, що головною цінністю держави і запорукою успішного спротиву будь-якій зовнішній агресії є національна єдність.

Ціннісним орієнтиром регіональної політичної еліти є повернення **історичної пам'яті** як однієї із складових у**країнської національної ідеї**. На Сумщині в останні роки почали складатися певні традиції позиціонування міст з історією, з минулим. Путивль позиціонував себе містечком Давньої Русі, використовуючи для брендування своєї території історичні постаті княгині Ярославни та князя Ігоря. Оскільки Глухів розташований поруч із країною-агресором, виникла потреба ідентифікувати місто Глухів на карті України за національною ознакою, щоб відродити колишню славу гетьманської столиці та протистояти російській пропаганді. На Сумщині багато громад, які мають туристичний потенціал. Започатковують нові традиції новостворені об'єднані територіальні громади. Так, Недригайлівська об'єднана територіальна громада позиціонує себе через постать П. Калнишевського; Лебединська громада як батьківщина Д. Бурлюка, визнаного митця Японії, США. Тростянецька об'єднана територіальна громада має фестиваль «Столиця Сумщини».

Долучаються до популяризації минулого представники регіональної влади. За ініціативи управління інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю Сумської обласної державної адміністрації було проведено конкурс обласних проектів зі ствердження української нації у світовій спільноті. Перемогу здобув проект «Схід Сумщини: ідейне ствердження державництва», присвячений 100-річчю Української революції, метою якого було утворення системи стратегічної комунікації, спрямованої на пропаганду ідей української державності у північно-східних районах Сумської області. Передбачалося, що для громадян прикордонних районів буде підготовлено та донесено інформацію про роль діячів Української революції 1917–1921 років для розвитку та впровадження

української національної ідеї, ствердження української нації у світовій спільноті.

Депутат Сумської обласної ради, член обласної координаційної ради національно-патріотичного виховання І. Науменко став ініціатором проекту «Державність та патріотизм», метою якого було підвищення рівня свідомості мешканців Сумщини, а суть проекту полягала у розробці серії постерів про видатних уродженців Сумщини — державних, військових, культурних діячів, а також історичні події, що відбувалися в області, починаючи з козацької доби. Започатковані проекти набирають у регіоні популярності.

Невипадково Сумщина стала першою областю в Україні, де відбулися громадські читання **«Мова як основа української національної ідеї», у яких взяли участь представники регіональної еліти, громадськості, науковці, релігійні діячі, студентство**. Учасники говорили про національну ідею, її складники та значимість для української нації, акцентували увагу на важливості української мови, адже без неї не буде України і усвідомлювали своє спільне завдання — «інфікувати» підростаюче покоління рідною мовою, зробити все необхідне, щоб вона справді стала основою української національної ідеї. **Адже національна ідея** — це захист, збереження та передання майбутнім поколінням рідної мови як генетичного коду нації.

Літературну, музичну спадщину, мистецьке надбання розглядають на Сумщині як ціннісну складову **національної ідеї**. З нагоди 80-річчя створення Сумської області за підтримку обласної влади була опублікована перша книга у рамках проекту «Сумщина. Велика спадщина» з метою збереження історичних, духовних надбань, оскільки «перемагають ті народи, які не дозволяють забути свою культуру»

Тема «українська ідея» постійно перебувала у фокусі уваги Президентів України. Чи не найбільше нею переймався третій Президент України, вихідець з Сумщини В. Ющенко, який у березні 2007 р. наголосив, що «національна ідея — це українська європейська Україна, це єдина державна мова, це постава помісної церкви, це свобода для кожного громадянина, повага до його прав, поглядів та

вибору, це європейський вибір, який повертає Україну до його природного цивілізаційного простору». Реалізація цієї ідеї частково відбулася майже через десятиліття.

Поряд з національною ідеєю очільника держави турбувала потреба оновленої політичної еліти, прагматичних, патріотично налаштованих політиків з сучасним мисленням та свіжими ідеями. Він стверджував, що послідовно діятиме для того, щоб коло таких політиків в Україні зростало і міцніло. Щоправда, у реальній практиці ці ідеї реалізувати не вдалося й досі.

Отримавши поразку на президентських виборах 2010 р., Президент України В. Ющенко висловив міркування, що за результатами виборів національна ідея не зазнала поразки. Дійсність спростувала слова політика. В нових українських реаліях, в умовах російсько-української війни екс-президент стверджував, що «національна ідея будь-якої нації, у тому числі української, це — найголовніше питання у порядку денному. ... Тому політичний суверенітет і правдива українська незалежність для мене сьогодні є суттю української національної ідеї».

Представник Сумщини, колишній помічник народного депутата України четвертого скликання (2002–2006) П. Ющенка О. Ващенка балотувався на посаду Президента України 2019 р. Його передвиборча програма мала досить промовисту назву: «Шлях до нової України», а себе він позиціонував: «Я — українець. Народжений в Україні на Сумщині». У програмі кандидата передбачалося максимальне залучення еліти української нації, знань і досвіду української інтелігенції, всіх мудрих та патріотично налаштованих громадян до безпосередньої участі в управлінні суспільством і державою. Реалізувати це навряд можливо.

Підсумовуючи, зазначимо, що ми намагалися показати прояви національної ідеї у *ціннісних орієнтирах регіональної політичної еліти Сумщини. Зазначимо, що* особливості регіону обумовлені патернами регіонального розвитку, які склалися історично. Намагаючись зосередити увагу на ключових чинниках сприйняття, формування, трансформації та реалізації національної ідеї, зазначимо, що регіональна еліта Сумщини долучалася до інтерпретації національної ідеї у руслі загальноукраїнських тенденцій, під час свят,

загальних заходів, у контексті збереження історичної пам'яті. Ціннісні орієнтири сприяли консолідації мешканців Сумщини. Найбільш активними генераторами ідей виступала молодь. Гордість за свою Батьківщину, лояльність до Української держави, повага до її символів та атрибутів (включаючи державну мову), знання історії і культури України, національна гідність були ціннісними орієнтирами.

[1] Мозговий І. П. Апофеоз ідеї: український порив у контексті духовних реалій Сумщини. — Суми: Коллаж-Принт, — 2018. — С.14.

[2] Там само.

[3] Там само.

[4] Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. — Нью-Йорк — Торонто, 1984. — С. 152.

[5] Біографія. URL: http://hmyria.com/biography

Олександр Бабіч

Народився 1975 року у селі Лиса Гора Лиманського району Миколаївської області.
Директор громадської організації «Суспільство і історична спадщина» та керівник краєзнавчого проекту «Тудой-Сюдой».
Закінчив Одеський національний університет, історичний факультет.
Автор книжок: «Загін», «Євреї у підпіллі», «Воля проти рабства», «Одеське підпілля 1941—1942. Розсекречені архіви» та ін.

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ОДЕСИ. ПОГЛЯД ІСТОРИКА

Одним з міфів, на які опирається вся історія Одеси, є міф про її багатонаціональність, мультикультурність, мультиконфесійність і, як наслідок всього цього, безумовну гостинність та толерантність міста. Одесити завжди це промовляють і пишаються цим.

Дійсно, 200 років тому місто створювалося представниками різних народів і релігій. Греки, французи, німці, поляки, італійці, росіяни, українці, євреї, молдовани... Всі вони «понаїхали» сюди і зробили все можливе для того, щоб Одеса виникла і стрімко зросла до розмірів 4 міста імперії. Все це відбулося за якихось 50 років. Дійсно, диво. І ми начебто не бачимо в цій історії якихось серйозних конфліктів між першими поколіннями мешканців міста. Ну 4 «невеличкі» єврейські погроми XIX сторіччя... Але то таке. З ким не буває?

Насправді, коли прискіпливо вивчаєш ментальність міста, то виявляється, що не все так гарно.

По-перше, якщо прийняти, що толерантність своїм підґрунтям має освіченість та інтелект, відразу знаходяться «мухи». Так, за переписом 1897 року більшість містян були міщани та селяни — 87 % населення. І

тільки 51 % з них були письменними. Хоча на загальному фоні імперії місто все одно виділялося в кращий бік.

Не слід забувати, що Одеса завжди була містом торговельним і міщанським. Її «клімат» створювали авантюристи і комерсанти, тому тут завжди було почесним заробити на ближньому. А якщо це ще й з якоюсь аферою або «схемою», то ви вже «взірець для молоді». Не даремно національними героями одеського епосу до сьогодні залишаються Сонька Золота Ручка, Мішка Япончик та Григорій Котовський. А все, що з ними пов'язано, культивується, переноситься в чисельні фільми, книжки та пісні. На жаль, ця героїзація залишається проблемою виховання вже дуже довго, і місто поки що не пропонує жодної альтернативи.

До всього вищезгаданого додаємо тотальне знищення інтелекту протягом XX сторіччя. Для Одеси це:

- єврейський погром 1905 року (більше 400 вбитих за три дні та перманентна еміграція 50 тисяч не найгірших мешканців міста);
- втрати Першої та Другої світових війн;
- зменшення кількості населення вдвічі з 1917 по 1922 роки: загибель у збройних сутичках під час 9 змін влади; декілька хвиль еміграції; репресії опозиції; тотальне знищення більшовиками так званих «колишніх»; голод тощо. Як ми розуміємо, в першу чергу знищені були ті, хто був носіями інтелекту і інтелігентності;
- три великих голоди XX сторіччя, які заподіяли втрати і серед міського населення;
- радянські репресії часів великого терору.

Слід визнати, що все це не було виключно одеськими проблемами. Це також стосувалося і інших територій Півдня, Центру та Сходу України. Тому будемо це враховувати, коли мова буде іти і про всю нашу багатостраждальну історію. XX сторіччя — це суцільний більшовицький геноцид, як за національним, так і за інтелектуальним показником.

Люди весь час опинялися у ситуації, коли гострі лікті є більш дієвим інструментом, ніж добре слово чи мила посмішка. Бажання «дорватися до корита», не просто щоб нажертися, а іноді для того щоб

просто вижити, стало рисою вдачі та частиною ментальності «хомо советікус». Це існування з висунутою вперед нижньою щелепою, постійний рух лобом вперед і розсування всіх на своєму шляху ліктями залишається у багатьох моїх співгромадян. І витравити це з нас досить важко.

Коли я зараз замислююся, де втрачається толерантність та гостинність, я бачу агресію там, де її начебто і не повинно бути. Найяскравіші приклади — це антисемітизм у «єврейській» Одесі і ставлення до «понаєхавших».

Місто, в якому перших 150 років його існування євреї завжди складали не менше 33 % населення, зараз легко починає кляти «Вальцманів-Ґройсманів», прикладаючи «жидовське» навіть туди, де всі прізвища закінчуються на «-енко». Патріархальний антисемітизм раптом починає вилазити скрізь, хоча більшість співрозмовників не бачили живого єврея на власні очі, а тим більше не могли отримати від євреїв ніякого особистого негативу. Нажаль, антисемітизм залишається тією вибуховою речовиною, яку досить легко підпалювати у побутових, а за необхідністю і в політичних конфліктах.

Ще один об'єкт масової агресії для пересічних одеситів — це «понаєхавшиє». Знову, в Одесі кількість некорінного населення завжди коливалася біля 50 %, це місто створювали та збагачували 200 років саме «понаєхавшиє». Але достатньо справжньому одеситу почути, що хтось розмовляє в трамваї українською мовою, або хтось з не-одеситів починає критикувати якісь господарські недоліки міста, або любий масовий захід підтримується активістами з жовто-блакитними прапорами над ними, то вже ви почуєте: «О, понаехали в нашу Одессочку і качают тут права! Уезжайте, ми сами тут себе разберёмся без чужих». Як варіант до цієї репліки ще можуть додати популярний зараз «термін» «РОГУЛІ». Я чув це і 10 років тому, це ж кричали навесні 2014 року, але максимально смертельно це лунало 2 травня 2014 року... Після цього вважалося, що це зникло назавжди. Але минуло 5 років, і я змушений чути це і читати в коментарях якої завгодно новини майже щодня. Цікаво, що китайцям, в'єтнамцям, індійцям, арабам, яких зараз в Одесі дуже багато, негативу достається набагато менше.

Останнім прикладом гострого нерозуміння та конфлікту стало просте бажання істориків, які виклали нові документи, змінити дату заснування міста — з традиційної імперської «Єкатерина Велика у 1794 р.» на версію заснування міста у 1415 році за литовських часів. Тільки В'ятрович і Інститут національної пам'яті промовив, що можлива така зміна, як піднявся галас: «Не чіпайте своїми «бандерівськими» руками нашу Одесочку!». І гучніше за всіх кричать люди, які не прочитали і двох історичних книжок.

Все, що тут написано, в жодному разі не стосується всіх громадян мого улюбленого міста. Але ці явища поширені, і не звертати на них увагу — це заганяти пил під килим.

Мені здається, що дуже сильним фактором такого ставлення є міщанський погляд на власне життя моїх співгромадян: «Не чіпайте мене своєю Україною (своїми реформами; своєю війною; своїми протестами...), я і так до цього жив собі спокійно!» Люди бояться хвиль і різких рухів. Людям не потрібні катаклізми. Все, що у них з цими катаклізмами пов'язане, викликає відторгнення і неприйняття. Вони чужинці старого, спокійного світу. Від цього нерозуміння і виникає агресія. Тільки ви намагаєтесь порушити спокій його власної мушлі, міщанин агресивно відштовхує «чужий дратівливий суб'єкт» і лізе в свою хатку скраю. А розібратися, долучитися, докласти зусиль, змінити щось на краще... ні, це надто складно, та й незрозуміло.

Саме тому в Одесі так важко приймали Майдан. Саме тому в Одесі так важко просувається щось українське. Саме тому в Одесі так важко говорити про Європейське і лаяти радянсько-російсько-імперське.

Безумовно, що та турбулентність, яку відчуває на собі все українське суспільство, не може сприяти спокійному, тверезому прийняттю іншої точки зору. І ми не можемо сподіватися на швидке «одуження». Але час іде нам на користь. Виховується інше покоління, яке звикає до нових поглядів — до нової Європейської України. А коли закінчиться війна, ми поступово увійдем в нормальний ритм взаєморозуміння і поваги до ближнього.

Віктор Савченко

Народився 1961 року у Одесі.
Закінчив Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, історичний факультет.
Письменник та журналіст.
Доктор історичних наук, професор кафедри Одеського державного університету внутрішніх справ, головний редактор історико-краєзнавчого наукового альманаху «Південний захід. Одесика», голова «Асоціації європейської культури».
Автор книг: «Симон Петлюра», «12 войн за Украину», «Україна масонська» та багаттьох ін.

«ЛІВИЙ» ДИСКУРС І ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ

Процес формування модерної нації пов'язаний із консолідацією громадян навколо інтерпретацій минулого як основоположного компонента національної ідеї. Політичні та інтелектуальні еліти зазвичай нав'язують та навіюють певний історичний наратив, який формується на компромісі між запитом влади та готовності інтелектуалів до дидактичних пояснень наративу народним масам. Так, Президент України Петро Порошенко звертався до істориків: «...саме ви можете володіти переконливими аргументами у дуже багатьох суперечливих темах» [1].

У СРСР історична наука претендувала на володіння істиною, цей колишній «статус» не дає спокою сучасним українським «чиновникам від історії», що легітимізують свої претензії необхідністю формування «нового менталітету українців». Сьогодні, як і в радянську добу, минуле романтизується для виправдання сучасної політики. Історичні постаті, зображені на гривнях, стали основою пантеону національних

героїв. Цей пантеон, з радянських часів, поповнився хіба що «президентом» М. Грушевським. Уявлення про українську революцію, починаючи з 1991 р., ґрунтувалися на спрощеній схемі тяглості «визвольних змагань» та глорифікації персони М. Грушевського. Постать М. Грушевського довгий час відповідала образу «провідного державного діяча», втілювала ментальність як Західної, так і Центральної України, «дід Грушевський» в різні часи «отримував ласку» і від віденських «європейців», і від московських більшовиків. Йому, на скороруч, будовали монументи, йому вибачали співпрацю з більшовиками в часи згортання українізації, фомування сталінського режиму, голодомору. Під час президентства Л. Кучми, якого посіпаки легітимізували як сакрального «третього президента» («першим президентом», заднім числом, призначили М. Грушевського, хоча він ніколи не був президентом).

За часів президентства В. Ющенка, одним з пріоритетів якого була історична політика, почала відкриватися постать С. Петлюри. В. Ющенко намагався провести С. Петлюру до історичного пантеону, але спроби встановлення пам'ятника С. Петлюрі у його рідній Полтаві не знайшли підтримки у місцевих еліт та визвали певні протестні дії з боку промосковського лобі. В той же час постать державного діяча В. Винниченка сучасні політики оминають, його ідеї «соціальної рівності», «соціального визволення» не сприймаються новою елітою. Ю. Луценко намагався провести в пантеон креативну особу Нестора Махна організуючи у Гуляйполі музично-літературний фестиваль «День незалежності з Махном» (2006—2009 рр.), спонсуючи пам'ятник Н. Махну в Гуляйполі (2009 р.), у 2013 р. в Старобільську було встановлено пам'ятник Н. Махну, на честь нього названі вулиці у Дніпрі, Оріхові, Гуляйполі, с. Борисівка. У 2013 р. Національний банк України (тоді банком керував «касир родини Януковича» І. Сорокін) випустив двогривневу пам'ятну монету «Нестор Махно», на якій було викарбувано гасла «Земля, Воля, Народна влада». Цікаво, що сам Н. Махно виступав не тільки проти держави та приватної власності, а й проти грошей, як важливої складової системи експлуатації.

Нова історична реальність склалася після Революції Гідності 2013—2014 рр., що вплинуло на політику історичної пам'яті. Ця політика стала більш україноцентричною та позбулася комплексів

«меньшовартості» та «провини» (у 2017 р. у Вінниці відкрили пам'ятник С. Петлюрі, у 2018 р. у Тернополі йому було встановлено бюст, у Полтаві відкрита меморіальна дошка на його честь, у Хмельницькому — барельєф). У пошуках своєї історичної легітимації нові українські еліти звернули увагу на «правих діячів» та необачно записали до українських державотворців гетьмана П. Скоропадського. У Києві та Харкові з'являються вулиці Скоропадського, а частина українських істориків почали твердити, що коли б не «бешкетники» С. Петлюра, В. Винниченко та Н. Махно держава Скоропадського стала б основою дальшого існування незалежної України та московський більшовизм би «не пройшов».

У відповідності до Закону України (2015 р.) «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» правовий статус борців за незалежність України у ХХ ст. отримували особи, які «брали участь у всіх формах політичної, збройної та іншої колективної чи індивідуальної боротьби за незалежність України у ХХ столітті» у складі органів влади Української Держави (Гетьманату), органів місцевої влади Гетьмана, військових, безпекових, інших мілітарних, воєнізованих або парамілітарних формувань та частин Гетьманату [2].

У середовище гуманітаріїв 2017 рік пройшов під гаслом 100-річчя Української революції, але святкова метушня не привела до появи модерної та виправданої концепції оцінки революції, не вирішила методологічних проблем. Святкування ювелею, численні конференції та статті «з приводу» не змінили ідеологічного хаосу у владних кабінетах, де святкували як створення держави Скоропадського, так і свята, що були пов'язані з роковинами УНР та Центральної Ради — державних інституцій, знищених П. Скоропадським. Більш того у «Методичних рекомендаціях до 100-річча Української революції 1917-1921 років» (складені Українським інститутом національної пам'яті через який реалізується владна історична політика) «вторим етапом» української революції пропонується вважати «29 квітня — 14 грудня 1918 — правління гетьмана Павла Скоропадського» [3]. Але відомо, що проти гетьмана виступили всі українські діячі революції, всі українські революційні партії, а соціальна політика гетьмана була контрреволюційна та повертала країну до часів Російської імперії! У

грудні 1918 р. Українська революція під приводом Директорії УНР ліквідувала контрреволюційний режим, що пішов «у російський бік».

Уважно читаючи «Методичні рекомендації», можна зрозуміти, що сама ідея української революції перекручується, соціальна складова революції відкидається, революція зображується тільки як національний злам, тільки як український державотворчий акт. Сама ця логика й спонукала вписати консерватора П. Скоропадського до «революціонерів», до лав яких інститут зарахував усіх «державотворців». «Методичні рекомендації» вказують — «ідея державної незалежності стала визначальною для українського визвольного руху» [3], але, в дійсності, Українська революція 1917 р. була насамперед соціальною, а Українська державність разглядалася творцями Центральної ради та УНР, як інструмент для соціального визволення.

Український інститут національної пам'яті підготував «декомунізаційний пакет» законів, що створив підгрунтя процесу декомунізації. Згідно закону «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» інститут оприлюднив 520 прізвищ людей, чия діяльність підпадає під дію законів про декомунізацію. Це прізвища осіб, які обіймали керівні посади в комуністичній партії, вищих органах СРСР, УРСР, співробітники ЧК—ДПУ—НКВС—КДБ. У поданому списку вказано злочини згаданих осіб: організаторів Голодомору 1932—1933 рр., сталінського ГУЛАГу, «Катинського» розстрілу, переслідування учасників боротьби за незалежність України.

Але знову спрацювали старі стереотипи — «в теплій компанії» справжніх катів українського народу та відвертих карних злочинців, на руках яких кров тисяч жертв, опинилися постаті, які жодним чином не приймали участі в безсудних розстрілах, голодоморах, державному терорі проти українського населення. Так А. Желєзняков подається як «матрос Желєзняк» — Учасник Жовтневого перевороту, командир Першої радянської кінної батареї, командир бригади бронепоїздів. Учасник встановлення радянської влади в Україні. А. Желєзняков в Україні опинився 1916 р. в якості члена анархістського підпілля, що боровся проти Російської імперії та з жовтня 1917 р. і до

своєї смерті виступав проти встановлення диктатури партії більшовиків. Він не брав участі у «жовтневому перевороті» в Україні, а участь у «штурмі Зимового» разглядав, як участь у революції, що знищить структуру влади Російської республіки. У січні—лютому 1918 р. А. Желєзняков входить до коаліційного складу (з більшовиків, лівих есерів, анархістів) Верховної колегії для керівництва боротьбою проти румунської інтервенції. Він організує боротьбу проти інтервенції румунських військ в Південній Бессарабії, проти чого виступали не тільки більшовики, але й Центральна Рада. У березні 1918 р. він став командувачем Бірзульським укріпленим районом, сили якого повинні були стримувати тиск австро-угорських військ на Одесу, але до фактичних боїв не дійшло, матроси відступили, здавши місто (інформація про те, що А. Желєзняков був командиром «Першої радянської кінної батареї», підкріплюється тільки вигадками з інтернету. Де була сформована батарея, коли та проти кого воювала, невідомо, але сама назва «радянська» подається як злочин). Влітку 1918 р. А. Желєзняков стає командиром піхотного полку Червоної армії, що воював проти білогвардійців на Дону. Згодом ці білогвардійці окупували частину України під гаслом «единой и неделимой России». В квітні 1918 р. під час боїв між більшовиками та анархістами, у липні 1918 р. — між більшовиками та лівими есерами А. Желєзняков висловлював співчуття ворогам більшовиків, виступаючи за знищення Раднаркому як органу влади. А. Желєзняков був оголошений червоними «поза законом», був виданий наказ про його арешт та розстріл. У грудні 1918 — квітні 1919 р., пропагуючи анархістські ідеї, А. Желєзняков вів підпільну роботу в Одесі проти французької інтервенції, видавав газету французькою мовою. Згодом А. Желєзняков був обраний головою профспілки моряків торговельного флоту Одеси. У липні 1919 р. він став командиром бригади панцерних потягів Червоної армії, що діяла проти денікінців, під час бою його було смертельно поранено. Існує версія, що він був вбитий агентом більшовицької влади (влітку 1919 р. чекісти знищили низку незручних революційних «отаманів») [4, с.36].

Такою самою жертвою ЧК став ще один фігурант «списку 520» — А. Богунський (Шарій), якого чекісти розстріляли влітку 1919 р. за виступ проти диктатури більшовиків на користь Незележної

радянської України. Його провина, згідно «списку», в тому, що він був «командиром 1-го українського радянського (Богунського) полку (1918–1919) Червоної армії, учасником встановлення радянської влади в Україні». Цей персонаж на початку 1919 р. був комбригом червоної Придніпровської бригади, його частини боролися проти Директорії УНР, але за висновками Вищої військової інспекції більшовиків, частини бригади мали «виразне українське національне забарвлення». А. Богунський не підтримав антиселянську, антинаціональну політику більшовиків та підписав відозву створеного Всеукраїнського повстанського ревкому із закликом загального повстання проти московських більшовиків та створення «незалежної радянської України без всякої партійної диктатури». Цей ревком створив свій український уряд, в якому військовим наркомом був отаман Зелений, а головнокомандуючим А. Богунський. Подібним до А. Богунського шляхом йшли отамани Зелений (Д. Терпило), Н. Ґригор'єв, Н. Махно та інші «ліві» отамани весни 1919 р., з яких жоден не опинився у «списку 520». Зеленому, Н. Махну збудовані памятники, на честь них (та Ґригор'єва, що, як Н. Махно та Зелений, на початку 1919 р. перевів свої частини до лав Червоній армії) названі вулиці.

У Законі України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» є такі рядки: «борцями за незалежність визнаються особи, які брали участь у всіх формах політичної, збройної та іншої колективної чи індивідуальної боротьби за незалежність України у ХХ столітті у складі: Всеукраїнський центральний повстанський комітет (Центральний український повстанський комітет, ВУЦПК, Цупком)», «повстанські, партизанські загони, які діяли на території України у 1917–1930 роках і метою діяльності яких були боротьба за здобуття, захист або відновлення незалежності України, включаючи загони Холодноярської, Медвинської республік, Волинську повстанську (повстанчу) армію» [2]. Але закон не дає українцям чіткого уявлення про ставлення до «лівих героїв революції»: Н. Махна, Н. Ґригор'єва, Зеленого та ін. народних ватажків, що виступали проти «диктатури більшовиків» в Україні, але входили у тимчасові «військові союзи» з Червоною армією.

Дивним є потрапляння до «списку» І. Кочубея, з тавром: «учасник встановлення радянської влади». Селянський ватажок І. Кочубей ніколи не воював проти УНР, Української держави, тому що далі своєї рідної Кубані та Північного Кавказу у 1918–1919 рр. не виходив. На початку 1918 р. він, як «союзник» більшовиків, брав участь у обороні Єкатеринодара від Добровольчої армії, у лютому 1919 р. був звинувачений радянською владою у «анархії», був виданий наказ про роззброєння бригади Кочубея, його арешт. У березні 1919 р. І. Кочубей був страчений білогвардійцями.

Письменник, лауреат Гонкурівської премії, організатор світових антивоєнних конгресів Анрі Барбюс опинився у «списку» як: «член Французької компартії (з 1923), автор формули "Сталін — це Ленін сьогодні"». Залишається питання, чому саме він «попав» до «списку», в той час як осанну Сталіну співали практично всі радянські писменники та частина європейських інтелектуалів (Л. Арагон, Б. Шоу та ін.) 1920-х 1950-х рр.? В той же час до «списку» не потрапив Максим Горький, що завзято рекламував сталінський режим. Не коректно в одному «списку» розміщувати душогубів з НКВД та відомого іноземного писменника, червоних катів та їх жертви. Таким чином гріхи рівняються, а можливо й розпоширюються на весь «радянський народ» (в тому чисі представників Розстріляного відродження), що підтримав диктатуру Сталіна.

Відомий громадський та політичний діяч (президент Центру досліджень політичних цінностей), історик за фахом О. Доній, вважає, що Україні погрожує «стратегічна трагедія» — українська ідея може втратити головну цінність — тренд справедливості: «Вперше за дві сотні років українська ідея перед такою серйозною загрозою втрати тренду справедливості. Коли бачу, як частина українських патріотів готові виправдовувати махінації, підкупи, фальсифікації від чинної влади, розумію, що українська ідея може втратити тренд справедливості. Боротьба за справедивість була складовою української ідеї від народження». О. Доній твердив, що втрата «ідеї справедливості» (відмова від соціальної складової в державотворенні) може стати «стратегічною поразкою» та катастрофою, бо українським трендом на протязі століть була боротьба за справедливість, саме поняття «незалежність» вийшло з пошуків справедливості: «Віддати

проросійській ідеї тренд справедливості — міна під Незалежність України» [5].

Українська ідея, починаючи з Т. Шевченка, формувалася як «ліва», постала на пріоритеті загальнолюдських цінностей, гідності людини. М. Драгоманов став перекладачем народних уявлень на наукову мову політичної думки, розробляючи «ліву» теорію українського «громадівського соціалізму» — самоврядного суспільства. Роботи М. Грушевського стали революційним дискурсом, він підхопив ідею «національної самооборони» та розробляв емансипативну історію українського народу як національного самозбереження, вікової боротьби за ідеали: свободи та справедливості. М. Грушевський твердив про взаємообумовленість, в умовах України, соціального та національного визволення: «прагнення землі й волі мотивувало потяг українців до національного визволення» [6, с. 61].

Наприкінці XX ст., під впливом войовничого антикомунізму, в Україні почав набирати сил інший консервативний дискурс, що держава не інструмент для досягнення справедливості, а самодостатня сакральна структура, наявність якої апріорі гарантує людині гідне життя, в Україні впроваджується «малоросійський варіант російської імперської ідеї». Так, Жовтневу революцію розглядають тільки як «злочинний переворот», виходячи тільки з того, що ця революція привела до знищення української державності, голодомору, сталінского терору. В той же час цю революцію проводив блок сил (більшовики, ліві есери, анархісти, націонал-комуністи) який влітку 1918 р. пішов у небуття. І ті події, що проходили з літа 1918 по літо 1990 р., не були наслідком прямого детермінізму. Історію не можливо розглядати лінійно, вона не детермінована на 100 %, а має множинні варіанти розвитку.

Категорія «українська революція» поступово заміняється на термін «національно-визвольна боротьба», «визвольні змагання», «українські національно-визвольні змагання» з ціллю відкинути головну складову цієї революції — соціальну та притягнути до цих подій «правих діячів», що не вкладаються в поняття «революціонери». Хронологічно для цього вже підготували місце. Так, за часів президентства Л. Кравчука відзначалася річниця «Української демократичної революції 1917–1918 років». Українська революція пройшла у 1917–1918 рр. два

етапи: становлення Центральної Ради — УНР та повстання проти Гетьманату та становлення Директорії УНР. Але вже при Л. Кучмі святкували річницю «Української революції 1917–1920 років», в починаючи з В. Ющенка — «Українську революцію 1917–1921 років» [7]. Постає питання — кого було обрано на лідерів української революції в 1920-1921 рр. — за логікою повстанських отаманів, що проводили партизанку, в тому числі й анархіста Н. Махна (найуспішніший та найпопулярніший повстанський командир 1920–1921 рр.).

У той же час частина істориків розглядає «українські визвольні змагання 1917—1923 рр.», взявши за зразок книгу канадійського історика-аматора В. Вериги [8]. Визвольні змагання в цій книзі розглядаються тільки з позиції визволення від влади чужинців, українського державотворення, але не соціального зриву, що охопив країни Європи та Азії на початку ХХ ст.

Символічними, в цьому контексті, були спроби Інституту національної пам'яті «декомунізувати» 1 травня (проект Закону України «Про державні та інші свята, пам'ятні дати і скорботні дні»), припинити його святкування на державному рівні: «оскільки цей день не є подією українського державотворення, історико-культурною традицією Українського народу, то недоцільно його виокремлювати в святковому календарі». На думку разробників закону, травневі дні «перестали відповідати першочерговому значенню, їх зміст знівелювався». Відомо, що 1 травня сьогодні святкується в більшості країн світу, як свято Праці.

Французький історик Ерік Онобль, аналізуючи характерні риси української історіографії, вважає, що консервативна течія сьогодні стає домінуючою в історичному дискурсі. Мова йде про те, що святкуючи українську революцію, влада (історики, що виконують її замовлення): «відкидає концепт революції як якісного розриву з минулим та зводить її до конкретного прояву буцімто тисячолітніх «визвольних змагань» чи «відродження національної держави». Е. Онобль вказує, що домодерне минуле не існувало в національних рамках, тому тисячолітніх національно-визвольних змагань просто не могло бути [9]. Український історик Г. Касьянов, ще 15 років тому, критикучи особливості української канонічної історіографії, вказував на її

телеологічність, українську етноцентричність; ексклюзивність. Але за останні роки майже нічого не змінилося, історіографія перетворилася на дидактичний коментар тяглості, лінійність процесів, обмежених національним наративом [10, с. 60—66].

За розпливчастим поняттям «визвольні змагання», в разумінні виключно національних змагань, історики не бачать «інклюзивної історії», в якій наявні різні соціальні, національні, класові групи та рухи, що врешті-решт створюють загальну та реальну картину сучасності. Історики використовують старі, радянські, маркери — змінено тільки вектор. Некомфортні теми обережно оминаються, відбувається конструювання стереотипів україноцентризму, відірваність української історії від світового контексту. В той же час державна історична політика повинна знаходити шляхи досягнення суспільного консенсусу щодо картини минулого. Тільки формування суспільно узгодженої історичної позиції, історичної концепції в якості частини суспільного договору, дає розуміння національної ідеї.

1. Порошенко П. Дуже важливо контролювати градус історичних дискусій // Урядовий кур'єр. К., 2019. 10 березня.

2. Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті. Закон України // Відомості Верховної Ради. 2015, № 25. с. 19.

3. Методичні рекомендації до 100-річчя Української революції 1917–1921 років // www.memory.gov.ua/.../metodichni-rekomendatsii-do-100-richchya-ukrainskoi-revo.

4. Улановские Н. и М. История одной семьи. М.: Интерпресс. 2003.

5. Інтерв'ю з О. Донієм 1 березня 2019 р. // UKRLIFE.TV ua.vkadri.com/.../ukrlife-tv-poroshenko-robytyme-vse-shchob-ne-viddaty-vladu-oles-d.

6. Перегуда Є. Діалектика соціального та національного визволення у поглядах українських революціонерів кінця XIX — початку XX ст.: історична стежка залежності // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2017. Вип. 5—6. С. 56—67.

7. Бевз Т. «Українська революція» у науковому дискурсі: суперечності оцінок і висновків // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2017. Вип. 5—6. С. 68—80.

8. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914—1923 рр. Львів, 1998. Т. 1—2.

9. Историк Эрик Онобль: «Нельзя понимать советское государство, не понимая, какой была революция»// https://www.researchgate.net/.../317041459_Istorik_Erik_On...

10. Касьянов Г. «Націоналізація» історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х) // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. Львів, 2004. С. 57—73.

Богдан Бернадський

Народився 1972 року у смт Локачі на Волині.
Закінчив Львівський національний університет імені Івана Франка, історичний факультет, факультет правознавства.
Кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Університету «КРОК».

ШПИГУНСЬКІ ПРИСТРАСТІ НАВКОЛО УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

Ведучи мову про національну ідею, мусимо зауважити, що саме це явище є доволі молодим. Більший час історії людства ідентифікація «свого» і «чужого» відбувалась за іншими критеріями: віросповіданням, становою приналежністю, підданством тощо. Та й т. зв. «українське питання» значно пізніше постало складовою міжнародних відносин, аніж багато інших європейських національних питань. Відповідно, тривалий час у державній політиці Російської імперії воно вагомого місця не займало. Чимало дій імперської влади, що нині трактуються як антиукраїнські, все ж швидше ми можемо охарактеризувати як уніфікаційні, притаманні будь-якій імперії. Сама імперія була країною соціального расизму. Тобто брутальна дискримінація там здійснювалась, але — за класовою, а не національною ознакою. Національне гноблення в країні стало відчуватись з утвердженням капіталістичних відносин, руйнуванням старих станово-феодальних ідеологічних засад.

Як би то не було, але у складі Російської імперії українці мали більше шансів для самореалізації, аніж в інших державах. Вражаючу картину кар'єрних злетів наводить український еміграційний дослідник М. Демкович-Добрянський, з чого випливає, що третина, якщо не

більше, усієї військової, культурної, наукової та іншої еліт були і усвідомлювали себе українцями. І це їм зовсім не заважало залишатися вірнопідданими[1]. Та й імперські власті анітрішки не переймалися, що значна частина суспільства не вважає себе росіянами, розвиваючи власні мову і культуру.

Так тривало до правління доволі недолугого Олександра ІІ, котрий з наполегливістю маніяка став перетворювати союзників на ворогів. Саме тоді й українці відчули себе народом другого сорту (Валуєвський та Емський укази).

Врешті, й сама українська ідея на зламі століть переживала період становлення і здебільшого зводилась лише до вимоги визнання за українцями права на існування, офіційного прийняття того факту, що вони є окремим народом. Звісно, імперською ідеологією такі спроби трактувались як сепаратизм. Така позиція зумовлювалась підозріливим ставленням самодержавства до будь-якого, не зініційованого згори суспільного руху, котрий трактувався як такий, що підриває устої імперії.

Варто зазначити, що вже у переддень Першої світової війни домінуючою в усіх європейських країнах стала ідея шовінізму, який розглядався як певна «ідеологічна зброя», що мала посилювати готовність народів переносити тяготи війни. У Російській імперії її натхненником виступив ще уряд П. Столипіна. Але, крім її зовнішньополітичного аспекту, він заодно хотів вирішити і внутрішні завдання, а саме: придушити, якщо не назавжди, то хоча б на якомога довший час, національно-визвольний рух поневолених самодержавством народів, у тому числі й українського, та ліквідувати як здобутки ті незначні поступки, яких він домігся від влади в роки Першої російської революції. Причому, як в національному, так і в соціальному питаннях.

З цього приводу конкурент Столипіна — граф Вітте єхидно зауважив, що той відстоював «своєрідний принцип російського націоналізму, в силу якого, для того щоб бути вірним сином... великої Російської імперії і вірнопідданим государя, потрібно мати прізвище, що закінчується на «ов», бути православним і народитися в центрі Росії»[2]. Не менш дотепно автора цієї концепції розкритикував і В. Ленін, цікавлячись, чому відносна свобода для українців Австро-

Угорщини зміцнює Габсбурзьку монархію, а спроба здійснити щось подібне у Росії імперію Романових послабить?

Тож, якщо у XIX ст. головна увага зверталась на обмеження національно-культурного руху, то вже з початку XX ст., по ходу посилення національно-визвольних рухів на території імперії, було взято курс на його ліквідацію, як загрозу імперському суверенітету. До того ж інспіровану ззовні. Та й досвід ганебно програної війни з Японією змушував замислитись над питанням, як поведуть себе національні окраїни у новому, більш масштабному конфлікті.

Таким чином, на початку XX ст. в антиукраїнській діяльності спецслужб з'явився і контррозвідувальний аспект. Тобто окрім сепаратизму багатьох українських діячів (інколи обґрунтовано) підозрювали і у шпигунстві. До речі, і поштовхом до створення військової контррозвідки в Росії стала інформація про підготовку австрійської розвідки до диверсійних акцій на російській території у воєнний час у т. зв. Привіслянському краї та про активізацію діяльності представників австрійського консульства у середовищі українських діячів. А після початку Першої світової війни, за логікою подій, військова контррозвідка все більше стала набувати рис політичного розшуку[3].

Що характерно, російські військові розвідники, котрі безпосередньо працювали в Австро-Угорщині, погляд на український рух, як наслідок Австро-Угорської пропаганди, спрямованої на розчленування Російської імперії, відкидали та вказували на низьку достовірність таких підозр[4]. Як водиться, такі повідомлення імперська влада ігнорувала. Тим більше, з неприхованим роздратуванням їх зустрічали очільники МЗС та інших спецслужб. Передусім — політичної поліції, де панували прямо протилежні думки.

Загалом, система поглядів і характер причинно-наслідкового зв'язку відображали ментальні особливості не тільки конкретного офіцера, але в цілому представників воєнної еліти. Діяльності таємних організацій і окремих етнічних спільнот, в їх уяві, приписувались усі проблеми Росії. Пошук внутрішнього ворога, характерний для оборонної свідомості силовиків, змушував їх ґрунтовно вглядатись у нечіткі контури найрізноманітніших громадських, політичних та

інших об'єднань (тим більше, не зовсім легальних), бачачи в них грізну силу і загрозу.

Мусимо зазначити, що навіть тоді сепаратизм «російських» українців був перебільшеним. Український національно-визвольний рух розвивався у руслі загальноросійського визвольного руху і лише у такому руслі мав шанси на успіх. Намагань від'єднати Україну від Росії більшість українських політичних діячів не мали. Цікаві роздуми з цього приводу містяться у листі українського ліберала П. Стебницького, датованому 5 травня 1917 р. Автор з сумом зазначає: «Якби наш рух отримав свободу ще при старому режимі, то ми — ще з нашим народом і армією — звільнили б цю велику, дурну і нещасну Росію, заведену безтолковими кацапами — абсолютистами і максималістами в болото»[5]. Втім і у такому вигляді український рух становив для самодержавства небезпеку.

Магічний вплив тут справляла термінологія. Кожен громадський чи політичний діяч, що називав себе українцем, а не малоросом, вважався потенційним сепаратистом і симпатиком Австро-Угорщини, а самі українці вважались не нацією, а політичною партією. Тож не повинна викликати спротиву масштабна операція, проведена жандармами у Правобережних губерніях у 1912 р., на вимогу взяти під нагляд усіх українців, що проживали на піднаглядній території. На Волині, до речі, тоді жандарми українців не виявили. Неприємним сюрпризом стали події 1917 р., коли в багатьох місцевостях Полтавщини та Правобережної України український рух очолили благонадійні малороси. Ба навіть колишні діячі чорносотенних організацій.

Особливе місце в оцінках і прогнозах соціально-політичних подій зі сторони російських спецслужб займав історичний фактор. Його присутність в офіційних інформаційно-аналітичних документах повинна була пояснити причинно-наслідкові зв'язки конкретних явищ. Істотний вплив на аналітичну роботу тут справляли твори чорносотенних істориків. Яскравим свідченням цього є огляд українського руху за 1911 рік. Текстологічний аналіз цього опусу дає підстави вважати його автором київського цензора та відомого українофоба С. Щоголєва. В кращих традиціях конспірології автор намалював картину широкомасштабної підривної роботи котра

таємно велась століттями, втягуючи в антидержавну роботу «і розбещуючи народні маси — тому і боротьба з ним очікується важка і виснажлива... вийти з неї достойним переможцем, не зробивши жодної поступки, жодного компромісу з цим внутрішнім ворогом — ось чергове і безумовно найважливіше завдання російського уряду». Фактично, відтворенням їх положень є огляд політичного руху в Галичині у звіті полковника Мезенцева, котрий надалі, переписуючи чорносотенні брошури та здійснюючи розшукові заходи у їх руслі, зажив слави експерта якраз в українському питанні[6].

Інша річ, як писались усі ці твори. Знайомлячись із доволі значним списком антиукраїнських брошур у фордах Штабу Корпусу жандармів, автор виявив на них численні правки, зроблені керівниками політичного розшуку, що посилювали ті чи інші обвинувачення на адресу українців, уточнювали висновки та мотивацію. Тут же були нові брошури різноманітних щоголєвих, флорінских і т.д. і т.п. із вже внесеними правками.

Отож, інформуючи органи влади спецслужби впливали на їх політику. Врешті, відповідь на цілу низку запитань могли дати лише вони. Поряд із цим, свою інформацію вони подавали, коригуючи її відповідно до пануючих у вищих сферах поглядів. Усе це впливало на якість інформації і, як наслідок, призводило до неправильних висновків та узагальнень. Складалось своєрідне замкнуте коло, котре змогла розірвати лише революція.

З початком Першої світової війни, українську карту активно обігравали усі учасники протистояння. Перш за все вона, звичайно ж, була присутня у зовнішній політиці країн Троїстого/Четвертного союзу. Своєю чергою, російська влада, вустами міністра закордонних справ С. Сазонова, відкрито задекларувала намагання закрити «українське питання», «бо не скоро з'явиться така принагідна можливість вирвати з корінням український рух в межах Росії та роздавити осине українське гніздо в Галичині».[7] На думку переважної більшості дослідників, саме бажанням знищити небезпечний осередок «мазепинства» пояснювались зовнішньополітичні устремління Росії до Галичини. Врешті, і сам автор терміну «геополітика» Р. Челлен відносив українське питання до головних мотивів світової війни.

Небезпідставно вважалось, що політичні зв'язки вороги самодержавства можуть використати для отримання таємної інформації і передачі її ворогу. Такого роду міркування мали місце в аналітичній записці Київського ГЖУ від 15 травня 1915 р. «Про посилення сепаратистського "мазепинського руху" у Південно-Західному краї» і записці Департаменту поліції «Про сепаратистсько-націоналістичний рух на Україні у 1914—1916 рр.» від 25 червня 1916 р. Та крихти глузду були поглинені хвилею шпигуноманії. Оперативно-розшукова, чи то пак — контррозвідувальна робота перетворилась на складову частину пропагандистської кампанії, що мала мало спільного з реальною боротьбою проти ворожих розвідок. Тож обвинувачення політичних опонентів у роботі на ворожі спецслужби далеко не є винаходом сьогодення. У звітних документах контррозвідувальних органів аналіз фактів остаточно підмінили оцінні, емоційно забарвлені міркування, що базувались на припущеннях. Навіть стиль викладу документів набуває публіцистичного забарвлення. Однак така публіцистика позитивно оцінювалась керівництвом і в подальшому поширилась і на будь-яку опозицію існуючому режиму. Окремі малозначимі факти пов'язувались між собою неймовірним чином. В результаті вимальовувалась фантастична картина «змови темних сил».

У 1917 році, особливо після Лютневої революції, такі ідеї набули і публічної популярності, в ході спеціально прочитаних публічних лекцій. Так німецьким шпигуном «став» В.Ленін, уся Центральна Рада та інші революціонери. «шпигуни» не випадково перелічені саме у такій послідовності. Публікатори безглуздих обвинувачень на адресу більшовиків сором'язливо оминають той факт, що в усіх без винятку контррозвідувальних документах ті йдуть в тандемі з українцями. А сам Ленін, в уявленні шпигунів Головного управління Генерального штабу, поставав як резидент, завданням якого було усунення перешкод на шляху розвитку українського руху. А вже той, своєю чергою, за завданням генштабів країн Четвертного Союзу (і інколи — масонів), мав знищити велику Росію.

Та повернемось до 1914 р. Перші жертви припали на хвилю депортації липня-серпня 1914 р., коли занесені до відповідних обліків, як політично неблагонадійні особи, автоматично потрапили до

розряду підозрюваних у шпигунстві. Оскільки ж ані часу, ані бажання з'ясовувати їх дійсну вину не було, до них застосували адміністративне вислання. Таким чином, припинило свою діяльність Українське Наукове товариство у Києві. Можна згадати і оперативні розробки видавця журналу «Українська хата» Павла Богацького у Києві, народного вчителя з Волині Сергія Савченка, діячів «Просвіти» і десятків інших. Стеження за ними також велось, як за підозрюваними у воєнному шпигунстві. У жодній із справ не виявлено хоча б якоїсь більш-менш обґрунтованої аргументації таких підозр, однак у всіх містяться майже ритуальні застереження, що ті — «українофіли» і «мазепинці». Зрештою закон про державну зраду 1912 р. давав каральним органам настільки широке поле для маневру, що під відповідну статтю можна було підвести будь-кого[8].

Не обійшлося і без євреїв та масонів. В січні 1914 р. П. Ратаєв інформував С. Білецького. Крім того, вони активно підтримували фінських націоналістів і прихильників «мазепинського руху» в Україні. До підступів євреїв український рух широко був прив'язаний ще від часу провалу процесу Бейліса, знайшовши своє відображення у «жиді на білому коні» під час шевченківського ювілею. А в агентурних розвідувальних повідомленнях, де йшлося про загрозу від хасидів, підкреслювалось, що австрійська розвідка, завдання якої ті самі хасиди і виконують, вже породила рух «народовців», «українців» і «мазепинців»[9]. Тобто цей факт мав підсилити враження.

При цьому бурхлива діяльність супроводжувалась гучною саморекламою, що не відповідало реальним успіхам. Відголоски цієї самореклами відчуваються і у сьогоднішніх дослідженнях.

В очах як російського уряду, так і суспільства тінь на весь український рух, котрий підтримував сталі зв'язки з Галичиною, кинула поява сепаратистів — вихідців з Росії, що відкрито орієнтувались на ворожий блок. Мається на увазі Союз визволення України. Боротьба проти СВУ стала одним із важливих напрямів роботи і контррозвідки, і політичної поліції. Однак документи щодо діяльності цієї організації слід використовувати з більшою обережністю ніж будь-які інші. Справжній масштаб роботи СВУ залишився невідомим, та зважаючи на те, що вона повністю вписувалась у жандармську концепцію

українського руху до СВУ стали прив'язувати усі прояви «мазепинства» в Україні.

Так, 11 березня 1915 р. на місця надійшов таємний циркуляр Департаменту поліції, яким до відома начальників ГЖУ доводилося, що з початком війни з Галичини до Києва виїхала група видатних мазепинських діячів та везе із собою велику кількість відозв під назвою «До української нації» із закликом до заколоту. У групі були Л. Цегельський і В. Будзиновський, соціалісти М. та Л. Ганкевичі, І. Сіяк, українські есери Ф. Корольов, Ю. Бачинський, О. Скоропис-Йолтуховський та представник «Народного комітету УНДП» доктор С. Баран[10]. Тобто, в Україну «приїхали» усі відомі жандармам активні діячі. Невдовзі було «виявлено» і чимало «агітаторів».

Скажімо, у грудні 1915 р. в Одесі був заарештований біженець М. Лавров, котрий працював помічником повара у воєнному училищі. Зважаючи на підозріле ставлення до галичан, за ним було встановлено посилений негласний нагляд. Після отримання інформації про його причетність до українського руху в Галичині Лавров був затриманий. На допиті останній повідомив, що на Батьківщині, в Жидачеві, він був членом організації, котра в жандармському висвітленні отримала назву «Союз для визволення України» і дав по ній відверті покази. Інформація була визнана цінною. Зокрема, жандарми «дізнались» про українські організації в Жидачеві напередодні війни, а також про існування організації «Український союз». Центр її знаходився у Львові. Організація була настільки законспірованою, що членів її у Росії ніхто не знав[11]. Такого роду «цінної» інформації було чимало.

Військові контррозвідники встановили, що, окрім політичної пропаганди, СВУ займається диверсійною роботою та активно вербує добровольців у «російській» Україні. Цим займається Д.Донцов, котрий їздить Україною, виконуючи доручення М. Гаврилка(!)[12]. Гаврилко звичайно, був активним мазепинцем, але віддавати наказів Донцову за ієрархією ніяк не міг. Швидше навпаки. А у 1916 р. розпочались розшукові дії щодо міфічного київського комітету визволення України.

Жандарми також значні зусилля приділяли агентурній розвідці та координації дій з контррозвідувальним відділенням штабу армій

Південно-Західного фронту. Істотна увага приділялась збору інформації щодо «політичної пропаганди» ідей українства серед російських військовополонених в Австро-Угорщині й Німеччині.

За свідченням агентури, у цьому напрямку активно працював колишній лідер УСДП в Буковині Д. Безпалко. Інформація про пропаганду серед військовополонених потрапила навіть у зведення про організацію шпигунства, котре штаб Південно-Західного фронту у 1916 році надіслав у Департамент поліції. Туди ж увійшли дані про розвідувальну та іншу діяльність комісаріатів УСС на Волині. Стараннями СВУ пояснювалась і активізація роботи УСДРП та есерів у 1915 р[13].

Протягом усього 1916 р. до Департаменту поліції надходили відомості, що члени СВУ Левицький і Донцов відкрили в усіх містах підросійської України «Національні Українські Комітети», одним із завдань яких стало «розслідування ставлення мешканців русинських поселень до Російської влади, при цьому за вказівками...здійснюється жорстока розправа». [14] Такого роду інформація, у якій достовірні дані перемішались із вигадками, впливала на державну політику. А. Жук та В. Дорошенко взагалі були «улюбленими» персонажами російських спецслужб. Вплив і розмах їх діяльності перебільшувався. Їм часто приписувались найрізноманітніші підривні дії, що вчинялись чи здавались такими у роки війни.

Втім, не будемо судити жандармів та військових контррозвідників надто суворо. Навіть один із «кураторів» СВУ, керівник розвідувальної служби Австро-Угорщини М. Ронге, у своїх спогадах зазначив, що і донині (тобто на час написання мемуарів на початку 30-х років) не знає, чи мав СВУ хоч якісь зв'язки в Україні, чи ні[15].

Ми не будемо розглядати тут розмах розвідувальної та диверсійної роботи СВУ, котра потребує окремого дослідження (активізувалась вона після відходу від керівництва організацією Д. Донцова). Зауважимо лише на істеричній реакції на спроби налагодження українсько-турецьких контактів. Станом на сьогоднішній день, це питання вже досить добре досліджене, зокрема, у монографіях І. Патера, В Головченка та В. Солдатенка. Тож можемо з впевненістю

стверджувати, що розмах розшукових дій, кількість задіяних у них сил і засобів геть не відповідали рівню загрози.

Скажімо, коли під час Ерзерумської операції у 1916 р. в одному із будинків взятого міста Ерзерума росіяни виявили фотографію європейця з дарчим написом російською і турецькою мовами: «Ветеринарному юзбаші Вехбі - ефенді в приятельську пам'ять подарив Марко Матієвський, член визволення України, 7/3 1915. Ердзінджан», це поставило на ноги усіх жандармів та контррозвідників Південно-Західного фронту, котрі стали шукати того самого Матієвського[16].

Водночас, не можна не зауважити і на цілком реальних успіхах жандармів у протиборстві з СВУ. Зокрема, провалом закінчились спроби Залізняка здійснити низку терористичних актів. Передусім, проти генерал-губернатора окупованої Галичини графа Бобринського та лідера москвофілів Дудикевича. Довелось відмовитись і від вербування людини з оточення графа, обізнаної в діяльності окупаційної адміністрації[17]. Невдовзі розпочались масові решти та повальні обшуки в колишніх австрійських державних і приватних установах.

Отож не все було вигадкою. Але, в конспірологічних теоріях російських спецслужбістів український рух уподібнювався гігантському спруту, що своїми щупальцями охопив імперію. Мозком і керівним центром структури був М.С. Грушевський. Саме за його «наказом» було створено СВУ, на його дачі в Криворівні отримували «вказівки» та «інструкції» нелегали СВУ перед відправкою в Україну, він же керував ГУР та іншими, менш структурованими організаціями. Одне слово, був таким собі українським професором Моріарті.

Та й сам Союз нібито був створений у Києві в українському клубі «Родина»[18]. З точки зору дотримання вимог конспірації історія виглядає відверто безглуздо. Тим більше, що серед перерахованих осіб було чимало есерів — досвідчених конспіраторів. Важко стверджувати, чи вірив у висловлене сам Мезенцев — людина з великим оперативним досвідом. Та про це ми скажемо дещо нижче.

У будь-якому випадку, арешт Грушевського готувався заздалегідь, його приїзд пов'язувався з СВУ, а сам він трактувався як незримий глава небезпечного руху та досвідчений шпигун. І понині, з публікації

в публікацію відповідного ґатунку кочує повідомлення про те, що під час візитів до Києва перед війною Ґрушевський відвідував австрійського консула, з яким мав кількагодинні приватні бесіди, без сторонніх вух. З цього приводу було виявлено аж одне повідомлення філерів київської «охранки», котрі в липні 1910 р., стежачи за прибулим професором зафіксували його візит до консула. В подальших документах цей одиночний факт перетворився вже на систематичні візити, до того ж — конспіративні[19].

Та суспільство антиукраїнські переслідування, в т.ч. і арешт М. Ґрушевського, сприйняло далеко не однозначно. Відверте роздратування і обвинувачення на адресу російських націоналістів констатувала царська перлюстрація в одному із листів на адресу А. Шахматову. Ці матеріали видались настільки значимими, що про них доповіли особисто шефу жандармів В. Джунковському[20]. Резонанс виявився прямо протилежним очікуваному, тож заарештованого, попри більш ніж серйозні обвинувачення (не підкріплені, щоправда, фактажем), лише вислали.

Продовженням політики уряду щодо українського руху в Російській імперії була і діяльність державних структур у Галичині. У жовтні 1914 р. тут розпочало роботу жандармське управління. Очолила його людина з репутацією фахівця з українських питань, колишній начальник Волинського губернського жандармського управління, вже згадуваний О. Мезенцев. До речі, чиновником з особливих доручень при генерал-губернаторові було призначено сумнозвісного С. Щоголєва, котрий у бутність свою в Києві тісно співпрацював із не менш одіозною фігурою — начальником «охранки» М. Кулябком.

Основним напрямком роботи своїх підлеглих Мезенцев виділив висвітлення польського, українського (УСДРП, УОР, УНДП, СВУ, УСС, роль Ґрушевського), єврейського і єзуїтського питань. Передусім було зібрано інформацію про діяльність українських політичних груп та організації січових стрільців. Жандарм заслужено гордився знешкодженням групи Залізняка і Горнікевича, хоча Г. Бобринський роботу контррозвідки в краї і охарактеризував, як провальну. Він взагалі Мезенцева недолюблював, а дану оцінку зробив на основі того факту, що роботу жодного із заарештованих опозиціонерів той не зміг

прив'язати до австрійських спецслужб. Тож і не виправдав сподівань вищого керівництва[21].

Цю справді «дивну» обставину, Мезенцев пояснив просто — відсутністю належних об'єктів стеження. Адже при підході російських військ найактивніші політичні діячі евакуювались вглиб Австрії. До речі, з його слів, евакуювалась і більшість агентури.[22] Водночас, зауважив, що після закриття українських шкіл, газет і товариств відкрита антиросійська діяльність припинилася. І, головне, підкреслив свій найвизначніший здобуток — арешт А. Шептицького та виявлення його таємного архіву, котрий надав «повне і справжнє висвітлення» ролі митрополита, як керівника і координатора українського руху, як у Галичині, так і в Україні. На думку жандармського полковника, знайдені документи настільки повно розкривали українське питання, що саме ця робота стала розвиватись швидше від інших напрямків[23].

Не можемо не вказати на одну дивну обставину. Шептицький обвинувачувався у підтримці «мазепинців», «розбещенні» православних в унію, шпигунстві, врешті-решт. Документи, що могли підтвердити ці та інші підозри на його адресу, у виявленому архіві були. Більше того, для його вивчення у 1916 р. було створено спеціальну міжвідомчу комісію, котра мала якраз звернути увагу на ті документи, що становили б розвідувальну та контррозвідувальну цінність. Вона такі документи й виявила. І прозвітувала лише про план облаштування України. Той самий, про який вже доповідалось у 1914 р., в т.ч. самому цареві. Той самий, про який згадують усі без винятку дослідники, різних політичних вподобань, що пишуть про Шептицького. Усе інше у звіті Комісії було просто проігнороване.

Ми не будемо розглядати роботу російських жандармів у Галичині. Це — завдання для окремого, ґрунтовного монографічного дослідження. Та мусимо зробити одне зауваження. При розв'язанні українського питання російські власті, так само як і австро-угорські, значною мірою виходили з україно-польської розв'язки. У цьому протистоянні російські власті, зважаючи на антиукраїнську направленість політики та наявність польського лобі у вищих органах влади Російської імперії, безумовно взяли сторону останніх. При тому, що польський елемент також вважався підозрілим. Політику

російських властей у Галичині відомий російський політик П. Мілюков розцінив у своєму виступі в Думі як «європейський скандал». Справедливості ради, варто зазначити, що говорячи про європейський скандал, напевно, лише один Мілюков мав на увазі переслідування українців. Самі європейці, критикуючи русифікаторську політику в Галичині зазначали, що такі дії справили негативне враження на поляків і вимагали від царського уряду переглянути свої підходи щодо польського питання. І навіть репресії проти греко-католицької церкви у Європі розцінювались, як складова антипольської діяльності самодержавства. Французи існування українців не визнавали апріорі, англійці — не бажали дратувати союзника. Тож про українців іноземні дипломати не згадували жодного разу[24]. І це при тому, що жодної спроби русифікації поляків в Галичині не було. Що ж до невдоволення, то воно викликалось якраз антиукраїнською політикою.

Наступ австро-угорських військ, розпочатий у квітні 1915 р., мав наслідком визволення до літа всієї Галичини і окупацію частини Волині. Відступ російської армії супроводжувався новою анти-українською хвилею. Однак невдовзі царський уряд послабив свою антиукраїнську політику. Та й у документах спецслужб уже не було колишньої одностайності. Загрозливі відомості почали надходити з-за кордону. У багатьох донесеннях з тривогою повідомлялось, що відступ російських військ, наслідки великодержавної політики та австрійський терор розчистили ґрунт для полонізації краю. Галичани ж не вірять у повернення Росії і масами переходять у католицтво. Отже, втрачається грунт для проведення москвофільської пропаганди. Значна частина зусиль як Департаменту Поліції, так і МЗС стала спрямовуватись на з'ясування планів ворожих держав щодо проголошення української і польської автономій. Зокрема, російський представник у Женеві В.Сватковський доносив, що поділ Галичини вже вирішений, однак це тримається в таємниці, щоб не дратувати поляків. Зазначалось, що «між поляками та українцями відбувається жорстока боротьба: прихована в Галичині і явна на Волині»[25].

Надходили повідомлення про те, що новий австрійський військовий намісник Галичини генерал Колар повільно, але рішуче підтримує українців. Що він здійснює заміну старост у населених пунктах,

заміщуючи ці посади виключно українцями. Відразу зазначимо, що ця інформація була абсолютно недостовірною.

При цьому проавстрійські українці справді почали розширювати свою діяльність, перенісши її на захоплену територію Волині. Тут вони зустріли гострий польський спротив, оскільки польські політичні організації Австро-Угорщини тоді вже проводили наполегливу і брутальну полонізацію краю. Основна боротьба розгорнулась навколо шкільної політики. І українці, і поляки докладали чималих зусиль щодо створення мережі своїх національних шкіл на окупованих територіях та ліквідації аналогічної мережі конкурента. Доходило навіть до сутичок між українськими січовими стрільцями та польськими легіонерами.

Згідно жандармської інформації, українські діячі шукали опори і в армії, де був сильним український елемент. Особливе обурення російської сторони викликав той факт, що німці трактували українців, як самостійну національність, та створювали окремі табори для військовополонених-українців.

Зважаючи на це, жандарми зосередились на агентурному проникненні до УСС та польських легіонів, шкільних організацій на Волині, досягнувши на цьому поприщі значних успіхів. Зокрема, вивчення матеріалів Волинського губернського жандармського управління дає підстави стверджувати про значну обізнаність російських спецслужб щодо планів січових стрільців з проведення розвідувальної і пропагандистської роботи. Окремі згадки про це містяться в мемуарах начальника австро-угорської розвідки М. Ронге[26]. Варто також зазначити, що плани СВУ щодо збройного повстання в Україні за сприяння Австро-Угорської та Османської імперій стали відомими в Окремому корпусі жандармів уже за місяць після початку їхнього обговорення. Значна частина агентів була залишена на окупованій території і взяла участь у роботі окупаційних адміністрацій.

Водночас в українських політичних колах Галичини почало обговорюватись питання, як себе вести у випадку можливої перемоги Антанти: чи бути до кінця з австрійцями, чи спробувати домогтися мети (нехай і в більш скромних розмірах) у складі Росії? Значна частина галицького українського політикуму продовжувала

орієнтуватись на Австро-Угорщину. З чисто тактичних міркувань така позиція була допустимою, але, як згодом виявилося, вона стала стратегічною лінією поведінки українського політичного проводу. Він цілковито зорієнтувався на австрійську допомогу і діяв у цих межах аж до розпаду імперії. Це було помилкою. Ні Австрія, ані Німеччина не збиралися через галицьких українців сваритися з поляками. На думку українського вченого М. Лазаровича, наслідком такої політики галицьких провідників стало подальше змішування двох протилежних ідей у поглядах українського загалу — самостійницької й австрофільської[27]. Усе це приводило до підміни українських національних інтересів інтересами Австрії та, зрештою, шкодило інтересам України.

Зауважимо, що такі дії відповідали планам самодержавства. Натомість, вивчення жандармських документів дає нам підстави стверджувати, що найбільшою небезпекою урядові кола вважали об'єднання галицьких і наддніпрянських українців, відхід українського руху від австрофільства.

Силою в Галичині, що більш-менш реально оцінювала тодішню міжнародну ситуацію, була група січового стрілецтва, котра гуртувалась навколо Д. Вітовського і яка розглядала Австрію тимчасовим союзником. Були й інші сили. Ідею української державності, побудованої на австро-німецькій геополітичній орієнтації, не поділяли не лише представники автономістсько-федералістської течії, а й, ще з довоєнних часів, радикали з групи М. Міхновського. Останній вважав, що перемога Австро-Угорщини призведе до захоплення поляками Правобережжя, і застерігав проти німецького експансіонізму. Втілення ідеї соборності він пов'язував з якраз приєднанням до Росії Східної Галичини і Буковини.

Цікавими є свідчення русофіла-священика Гаврила Гнатишака, котрі він дав після приїзду в Росію. У краківській тюрмі у нього була бесіда з одним із діячів українського руху, котрий потрапив туди випадково. Щодо того, до якої з воюючих держав відійдуть українські землі, останній нібито заявив: «Отче, це нас турбує менше всього. Під Україною вже є грунт. Ми виховали нашу молодь в українському дусі, а наші жінки просякнуті любов'ю до України. Ми завжди використовували те, що служило нашій меті, і якщо Росія нами

заволодіє, ми станемо кращими москалями, ніж ви. Ми спробуємо захопити у свої руки всі товариства, всі відомства, перейдемо в православ'я швидше, ніж ви, бо між вас, особливо між вашого духовенства, є чимало противників православ'я. Ми зобразимо вас як неблагонадійних і пожертвуємо нашими жінками, які зрозуміють своє завдання, проторять нам шлях в середовищі вищих чиновників і прив'ють їм ідею України настільки сильно, що у сприятливий момент вони самі нам Україну створять»[28]. Читання цих рядків справляє досить суперечливе враження. Надто вже все це нагадує справи «шпигуна» Мясоєдова, «німецького агента» Леніна і маси їм подібних «справ». В українському русі і справді з'явилась течія, котра вирішила орієнтуватись на Росію, і це стривожило російських правих і їхніх симпатиків в органах влади, вплив яких значною мірою тримався та образі ворога, створеного з українців. Вочевидь, почала готуватись нова афера із вселенською змовою проти Росії в найкращих традиціях конспірології. Тільки місце євреїв, масонів і т.д. мали зайняти українці.

25 листопада 1916 р. Департамент поліції надіслав керівникам губернських жандармських управлінь та офіцерам на прикордонних пунктах циркулярного листа, у якому зазначалося, що внаслідок перенесення бойових дій у Галичину значна кількість пропагандистів ідей «мазепинства» переселилась до США та Канади. Більшість із них там оселилися. Посилаючись на Інформацію закордонної агентури, Департамент поліції стверджував, що після укладення миру зазначені особи мають намір повернутися до Росії для пропаганди українофільських ідей, та вказував ознаки, за якими можна розпізнавати американців галицького походження. При перетині держкордону такі особи підлягали особливо ретельному догляду і мусили знаходитись під пильним негласним наглядом протягом усього перебування в Росії. Усі їх зв'язки потрапляли у розряд підозрілих[29].

Варто зазначити, що в російських політичних колах почалось переосмислення основних підходів до українського питання. Уже згадуваний В. Сватковський у квітні 1916 р, на основі здобутих оперативним шляхом матеріалів підготував аналітичну записку щодо українського руху із конкретними пропозиціями. Після повторного захоплення Галичини він рекомендував зробити управління краєм виключно воєнним до кінця війни, без втручання цивільної

адміністрації. У цьому плані бажаними були б заяви на користь українців. Вони сприяли б порозумінню із місцевим населенням. Під російським наглядом діяли б українські культурні установи. Передбачався контакт з поміркованими і найменш ворожими до Росії українцями як в Росії, так і в Австро-Угорщині. Сватковський не виключав і можливості української автономії. У висновку зазначалось, що після витіснення австро-німців з Царства Польського і Литви, «де вже введені німцями культурні автономії, можна зберегти головні форми цих автономій, щоб не було протестів населення в європейській пресі і на мирному конгресі»[30].

Надзвичайний вплив на подальший розвиток українського питання справив Брусиловський прорив. Передусім, було звільнено значну частину захоплених австро-німецькими військами українських земель та знову зайнято частину Галичини. Завдано серйозного удару по планах проавстрійських українських політичних партій. Пожвавилась і інформаційна війна. Австро-угорську владу обвинувачували у геноциді «руського» населення Галичини, а на адресу російського військового командування лунали старі звинувачення в україножобстві.

У дійсності ситуація змінилась. Новий командувач Південно-Західного фронту О. Брусилов запропонував спростити порядок управління окупованими територіями та усунути з управлінських питань будь-яку політику. Релігійні, шкільні й інші питання відкласти на після війни. Москвофіли ж наполягали, щоб при властях обов'язково були представлені представники РНС[31], інакше, на їхню думку, безпомічна маса простонароддя підпаде під вплив проавстрійських сил або органи місцевого самоврядування будуть представлені поляками.

Аналітики ж, із числа як фахівців МЗС, так і Департаменту поліції, радили ставитись до москвофілів обережно, щоб уникнути сліпого слідування у фарватері внутріпартійної політики. Зазначалось, що чимало українців ще не мають стійких політичних переконань. Щодо них варто зайняти вичікувальну позицію. Розроблялись заходи економічної політики із захисту українського селянства, захисту від посягань поляків на Східну Галичину. Останнім було запропоновано

чітко пообіцяти Західну Галичину і Царство Польське, чим зміцнити їхню проросійську орієнтацію.

Взагалі, на загальному фоні ворожого, або байдужо-підозрілого ставлення до українського руху ті українські землі, котрі напряму підпорядковувались командуванню Південно-Західного фронту, становили разючу відмінність. Його командувач був досить непогано ознайомлений із національними проблемами. Знав реальний стан українського руху. Через масонські зв'язки був особисто знайомим із багатьма його лідерами, тому на підконтрольних територіях проводив досить ліберальну політику. Зокрема, на щойно зайняті території він не допустив правих. Згідно з його наказом жандарми навіть видворили чорносотенців, котрі намагались повернутись до Галичини. За повідомленнями часопису «Украинская жизнь», редактором якого був С. Петлюра, у звільнених та новозахоплених територіях почали відкриватися українські школи[32]. Про це свідчать і матеріали земських і міських союзів. Брусилов також озвучив ідею щодо створення українських національних збройних формувань у складі російської армії. У січні 1917 р., за його поданням, штаб Верховного головнокомандування видав розпорядження про використання в суді, поряд із російською, усіх місцевих слов'янських мов. Дане рішення певною мірою узаконило офіційний статус української мови.

Не будемо вигадувати — українофілом Брусилов не був. Просто він був чесною людиною і патріотом Російської імперії. Тож, і не бачив сенсу у переслідуванні людей, що загрози тій імперії не становили. Проти тих українців, що таку загрозу становили, велась цілеспрямована і активна боротьба. Так, після визволення Луцька, було проведено небезуспішний розшук агентури (і взагалі, усіх зв'язків) комісара УСС М. Гаврилка. Серед них, до речі, був захоплений навіть колишній жандармський унтер-офіцер К. Безвершенко. Проводилась серйозна і доволі об'єктивна аналітична робота стосовно перспектив українського руху на Волині, аналізувалась діяльність тут січових стрільців, їх протистояння з польськими легіонерами[33].

Тим не менше, правлячі кола Російської імперії до останніх днів її існування займали непримиренну позицію щодо українського руху не

тільки за австрофільську орієнтацію певної його частини (щодо польських австрофілів ставлення було іншим), а тому, що вважали його загрозою єдності російського народу і цілісності держави.

У серпні 1916 р. знову було створено Тимчасове жандармське управління при воєнному генерал-губернаторстві в областях Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни. Його особовий склад тепер уже не ставив собі за мету переслідування місцевих мешканців за ознаками мови та культурного життя. Основну увагу було зосереджено на виявленні шпигунів і політичних агентів Австро-Угорщини і Німеччини.

У цей час в надрах Департаменту поліції готується ще один документ, котрий мав довести до місцевих адміністративних властей інформацію про український рух як про небезпеку для Російської імперії. Його автори — прихильники старих методів боротьби, робили спробу залучитись широкою адміністративною підтримкою у відстоюванні своєї стратегії вирішення національного питання після війни. Йдеться про так звану «Записку про український рух в 1914—1916 роки з коротким нарисом цього руху як сепаратистсько-революційної течії серед населення Малоросії». Повторилась ситуація другої половини XIX ст. Тоді представники урядових кіл, що були нейтрально налаштовані до українського руху, були переконані у його смертельній небезпеці для імперії аналітичним узагальнюючим і тенденційним доносом В. Юзефовича. Його записка була передана до корпусу жандармів, котрий і довів цю інформацію до урядових кіл.

В цій записці були зібрані і систематизовані усі наявні в Департаменті поліції істотні дані, що характеризують історію, ідеологію та практичну роботу українства як громадсько-політичної сепаратистсько-революційної течії, причому діяльність закордонної групи «російських» українців відділена від практичної роботи тих українців, що жили в Росії. Тобто дається жандармський варіант розвитку українського національного руху. Жандарми дійшли наступних висновків. Український рух в Росії усіх відтінків і напрямків є рухом антидержавним і якщо за культурно-просвітницьким напрямком українства можна признавати відносну безпеку для державного порядку, то цю безпеку при широкому державному

погляді варто вважати справою часу. Адже у виключно культурній течії українства посіяні зерна відособленості населення Малоросії, що називається українським народом,— тієї відособленості, на ґрунті якої можуть легко зрости дуже привабливі для українців політичні тенденції, що загрожують державному порядку. Як ніби і не було трьох років війни, сутність українського руху автори цього документу зводили до відторгнення України від Російської імперії і утворення з неї самостійної політичної одиниці[34].

Варто зазначити, що це був уже третій документ. Перший було підготовлено вищезгаданим Мезенцевим, коли він підбивав підсумки своєї роботи у Галичині. Другий, із незначними правками, вже як узагальнюючий документ по українському руху був надісланий ним у Департамент поліції. Саме цей документ був опублікований та прокоментований О. Гермайзе у 1926 р. Згадана ж нами Записка є, фактично, точною копією творіння Мезенцева. Єдино, що вона вже подавалась як документ Департаменту поліції.

Звернувши увагу на цілий ряд недоречностей, відомий український вчений пояснює це поганою обізнаністю жандармів із реальним станом справ в українському русі, що й обумовило ряд помилкових висновків. Поряд із цим, нещодавно виявлені документи дають нам підстави вести мову і про пряму фальсифікацію.

Сумну роль тут відіграв активний москвофіл і журналіст газет «Новое время» і «Прикарпатская Русь» А.Веретельник, що згодом змінив своє прізвище на Веретельникова. Він же вищезгаданий агент «Брюнет», він же — «Галичанин». Дивним чином ця людина виступала у якості секретного співробітника якраз тих жандармських управлінь, з надр яких виходили найбільш повні узагальнюючі документи щодо українського руху.

Це був досить цінний і високооплачуваний агент, що перебував на зв'язку у полковника (згодом — генерала) Мезенцева. Досить зауважити, що його місячна платня коливалась у межах 150 крб. Це при тому, що штатний філер отримував в районі 30—40 крб. Агент «Брюнет» відзначився при розшуку таємного архіву митрополити Шептицького, дав цінні відомості про діяльність «Юнацької спілки» та багато іншого. Втім, при потребі, він не гребував і вигадками. Причому, будучи висококваліфікованим спеціалістом він подав їх

таким чином, що вони не викликали ані найменших сумнівів. Частина з цих відомостей і понині тиражується в опублікованих різними антиукраїнськими виданнями архівних матеріалах. Так, високу оцінку отримали його вигадки про діяльність СВУ в Україні. Зокрема, його таємний осередок в Одесі. Про діяльність українофілів у Києві та проведення ними з'їзду, українські революційні організації. Значна частина цих фантазій потрапила до звітів Мезенцева, а згодом перекочувала до записки Департаменту поліції. Дане повідомлення викликало стурбованість у самих верхах, для яких українська тематика була болючим місцем. Тому Веретельник перестарався у вигадуванні розміру загрози. На розробку інформації були кинуті серйозні сили, і інформація не підтвердилася. 28 липня 1916 року за розпорядженням Департаменту поліції його було виключено з агентурного апарату[35]. Та попри виключення агента «Галичанина», надана ним неправдива інформація цілком свідомо продовжувала використовуватись. Надто вже вона вписувалась у пануючі концепції.

Після втрати жандармської прихильності Веретельник потрапив до рук російської контррозвідки, котра ще з 1915 р. підозрювала його, як австро-угорського шпигуна. Після лютневої революції 1917 р., коли масово публікувались таємні документи та списки агентури, було викрито і Веретельника. Подальша його доля невідома.

Історія завжди була ефективною зброєю у зовнішньополітичній боротьбі. Особливо ефективним є використання оригінальних історичних документів. Досить популярним є і вищезгаданий документ, зважаючи на поширеність чорносотенної ідеології на пострадянському просторі. Окрім Інтернету, черговий раз його було озвучено у збірнику «Українська хвороба російської нації», виданому у 2004 р. Широкий загал громадян РФ ознайомлюється із українським рухом на прикладі жандармських писань столітньої давнини. До речі, окрім зазначеної Записки, у цьому збірнику розміщено статтю ще одного жандармського агента С. Бендасюка присвячену історичному розвитку українського сепаратизму у Львові. Її було опубліковано у Львові у 1939 р. Як бачимо, напрацювання російських жандармів виявились корисними і польським шовіністам.

[1] Демкович-Добрянський Михайло. Україна і Росія. Історична нариси на теми російського імперіалізму.- Львів.-Краків.-Париж: Видавнича спілка «Просвіта», 1993.—

С.95—170

[2] Горизонтов Л.Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX — начало XX века).- М.: Индрик, 1999.- С. 114.

[3] Бернадський Б.В. Контррозвідувальна діяльність Російської імперії в Україні (історико-правовий аспект): монографія. К.: ПП В.Карпенко, 2018. 694 с.

[4] Сергеев Е., Улунян Ар. Не подлежит оглашению. Военные агенты Российской империи в Европе и на Балканах. 1900-1914 / Евгений Сергеев, Артем Улунян.- М.: Реалии –Пресс, 2003.- С.266

[5] Цит за: Михутина И.В. Украинский вопрос в России (конец XX — начало XXI века).— М.: Логос, 2003.— с.5.

[6] ЦДІА у м. Києві.—Ф.274.-Оп.1.- Спр.2792.- Арк.39зв.; Джунковский В.Ф. Воспоминания / В.Ф. Джунковский; гл. ред. А.Л. Панина; предисл. И.М. Пушкарева; примеч. И.М. Пушкарева; предисл. З.И. Перегудова; примеч. З.И. Перегудова. — М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1997. — Т.2.— С.502-505.

[7] Сарнацький О. П. Царизм та українські політичні партії (1900-1917 рр.): Монографія / Сарнацький О. П.— Запоріжжя: ЗНТУ, 2006.- С.46.

[8] ЦДІАУ у м.Києві.— Ф.2233.- Оп.2.- Спр. 310.- Арк. 10; Оп.1.- Спр.152.- Арк.197; Спр.23.- Арк. 6-7.

[9] Старков Б.А. Охотники на шпионов. Контрразведка Российской империи 1903-1914. — СПб.: Питер, 2006.— С.237; Пивоварчик С.А. Трагедии Первой мировой войны: «евреи-шпионы» // Мировой кризис 1914—1920 годов и судьба восточноевропейского еврейства.- М., 2005.— С.71—83.

[10] Сарнацький О.П. Вказ. твір.— С.226—227.

[11] ЦДІА України у м. Києві.—Ф. 2233.- Оп. 1.- Спр. 97.- А. 55-56.

[12] Сводка № 1 агентурных сведений об организации шпионажа в Австрии против России за данными Контрразведывательного Отделения Штаба Главнокомандующего армиями Юго-Западного фронта к 1 сентября 1915 г.— С.29.

[13] Записка об украинском движении с кратким очерком истории этого движения как сепаратистско-революционного течения среди населения Малороссии // http: // www.com/ ukrstor/ ivanov_report 01.html

[14] Гермайзе О. Матеріали до історії українського руху за світової війни // Український археографічний збірник. — К., 1926. — Т. 1.— С.348—349.

[15] Ронге Макс. Разведка и контрразведка / Пер. с нем.- К.: Синто, 1993.— с. 71.

[16] ЦДІА у м. Києві.— Ф.1335.— Оп.3.— Спр.200.— Арк. 369.

[17] Коваль Роман. Михайло Гаврилко: І стеком, і шаблею: Історичний нарис / Роман Коваль. — Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2012.— С.85—86.

[18] Джунковский В.Ф. Ук. соч.— С.510.

[19] ЦДІА України у м. Києві.— Ф. 2233.— Оп.1.— Спр.50.— А.32.

[20] ГАРФ.— Ф. 270.— Оп.1.— Д.— 119. — Л.7—8.

[21] Джунковский В.Ф. Ук. соч.— С. 502; Отчет временного генерал—губернатора Галиции по управлению краем за время с 1-го сентября 1914 года по 1—ое июля 1915 года.

— К., 1916.— С. 21; Хутарев—Гарнишевский В. В. Российская жандармерия на занятых территориях Галиции и Буковины в годы Первой мировой войны // Вестник Московского университета. Сер. 8, История. — 2012. — № 2. — С. 47—58.

[22] ЦДІА України у м. Києві.— Ф. 365.— Оп. .— Спр. 10.— А.179.

[23] Там же.— Ф. 365.— Оп. 1.— Спр. 10.

[24] Палеолог М. Царская Россия во время мировой войны: Пер. с фр.— М.: Междунар. отношения, 1991.— 240 с.; Бьюкенен Джордж. Мемуары дипломата: Пер.с англ..— М.: Международные отношения, 1991.— С.171.

[25]Цит за: Савченко В.Н. Восточная Галиция в 1916—1920 годах (этнополитическая ситуация в крае). // Отечественная история.— 2004.— №2.— с. 97.

[26] Ронге М. Ук. соч.— с. 71—72.

[27] Лазарович Микола. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба.— Тернопіль: Джура, 2005.— С. 74.

[28] Цит. по: Савченко В.Н. Восточная Галиция в 1916—1920 годах (этнополитическая ситуация в крае) // Отечественная история.— 2004.— №2.— С. 97—98.

[29] ЦДІА України у м. Києві.— Ф. 323.— Оп. 2.— Спр. 27.— А.26—26 зв.

[30] Савченко В.Н. Ук. соч.— С. 98.

[31] РНС — політична організація галицьких москвофілів, що співпрацювала з російською адміністрацією.

[32] Украинские школы в оккупированных местностях // Украинская жизнь.— 1916.— №10— 11.— С. 111—112.

[33] ЦДІА у м. Києві.— Ф. 1335.—Оп. 3..—Спр. 200.—Арк. 494, 524, 564.

[34] Записка об украинском движении

[35] ЦДІА у м. Києві.— Ф. 2233.—Оп. 1..—Спр. 29.— Арк. 112—113.

Іван Патриляк

Народився 1976 року у Києві.
Закінчив Київський національний університет імені Тараса Шевченка, історичний факультет.
Доктор історичних наук, професор. Декан історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, директор музею історії Київського університету, професор кафедри Історії світового українства.
Автор монографій: «Українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939—1960 рр.», «Військова діяльність ОУН(Б) 1940–1942 рр.», «Україна в роки Другої світової війни» (співавтор) та ін.

КОНСТИТУЦІЙНІ ПРОЕКТИ МИКОЛИ МІХНОВСЬКОГО ТА МИКОЛИ СЦІБОРСЬКОГО ЯК ЗРАЗКИ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ ДУМКИ «ПРАВОГО» СПЕКТРУ

З-поміж десятків конституційних проектів, які знала українська правова думка[1], особливо маловідомим залишаються два проекти: підготовлений для Української Народної Партії відомим правником-практиком, засновником модерного українського самостійництва Миколою Міхновським та розроблений Миколою Сціборським на замовлення Комісії державного планування мельниківської ОУН у 1940 р.

На початку 1905 р. в імперії Романових розпочалася перша революція. Восени 1905 р. вона сягнула свого апогею. Загальнонаціональний страйк паралізував економіку країни. У жовтні 1905 р. імператор пішов на поступки, оголосивши свій знаменитий маніфест від 17 жовтня 1905 р., який став тимчасовою «малою конституцією»

імперії. Однак, за місяць до того, як абсолютизм відступив, в Україні з'являється свій конституційний проект. У вересні 1905 р. в «австрійському» Львові, стараннями М. Міхновського, було опубліковано єдиний номер часопису «Самостійна Україна»[2]. На дванадцяти сторінках журналу, текст якого, за словами С. Шемета: «*....на три чверті був написаний Міхновським*» [3], поряд з іншими матеріалами, містився важливий документ — «Основний закон Самостійної України — спілки народу українського».

Базовими засадами конституційного проекту М. Міхновського були визначені суверенітет нації та суверенітет особи. Виходячи з реалій початку XX століття, коли українські етнічні землі перебували в правовому полі двох, доволі різних за своїм державно-політичним устроєм монархій, М. Михновський і його колеги передбачали, що майбутня українська держава буде «спілкою» дев'яти вільних земель із широкими правами регіонів та самоврядуванням місцевих громад[4]. «*Україна є спілка вільних і самоуправних земель, утворених на підставі своїх природних особливостей та окремішностей і заселених українцями*»[5]. Формула «спілки» підкреслювала добровільність і життєву необхідність об'єднання всіх українських регіонів зі збереженням їхньої самобутності.

За зразком об'єднання українських земель у державну «спілку», самі землі мали становити собою «*спілки вільних і самоуправних громад*», про що вказувалося у другому параграфі конституційного проекту[6]. Тобто мала бути сформована певна державна піраміда — вільні громади об'єднані у землі і землі об'єднані у «Всеукраїнську спілку». Таким чином, основною діючою особою держави ставав рядовий громадянин волею, якого мало відбуватися об'єднання громад і земель, і формування державного організму «знизу», від громадянського суспільства до державної влади, а не навпаки.

Вище ми наголошували на тому, що проект Конституції України, розроблений М. Міхновським, базується на двох фундаментальних засадах — суверенітет нації і суверенітет особи. Суверенна Україна, на думку М. Міхновського, необхідна, насамперед, для створення належних умов для розквіту українського народу й індивідуального розвитку кожного громадянина. Як націоналіст-самостійник, М.

Міхновський обстоював ту точку зору, що лише у власній незалежній державі нація та її складові (окремі особистості) можуть отримати можливість максимально себе само реалізувати, розкрити власний творчий потенціал[7].

Міхновський також виступав відвертим поборником гендерної рівноправності громадян, оголошуючи, що: «*Всі українці, як чоловіцтво, так і жіноцтво, рівноправні і тільки вони можуть бути допущені до виконування офіціяльних обов'язків на Вкраїні*»[8]. Таке формулювання було на той час абсолютно революційним, зважаючи на те, що в більшості країн Європи рівність прав із чоловіками жінки набули тільки після Другої світової війни.

Окресленню прав і свобод громадян присвячено окремий розділ конституції: «*Українці і їхні права*». Слід відзначити, що термін «українці» Міхновський у своєму конституційному проекті використовує не в етнонімічному, а в політичному значенні. Наслідуючи західноєвропейську традицію, М. Міхновський поділяє мешканців на «українців» (визначаючи їх за державною приналежністю) та «чужинців» (громадян інших держав)[9].

Розділ «Українці і їхні права» відкривається десятим параграфом (статтею), у якому чітко визначається, що право набуття і питання втрати українського громадянства регулюватиметься окремим законом про громадянство. Вказуючи при цьому, що в конституції він «*доторкається тільки суспільно-громадських прав і каже, при яких умовах, мавши українське громадянство, можна користатись тими правами*»[10]. Коротенько зупинимося на розгляді тих прав і свобод, якими, на думку правника, мали користуватися громадяни майбутньої держави.

Насамперед розглянемо дванадцятий параграф конституційного проекту, яким лаконічно проголошувалося, що в Україні «*немає й не може бути поділу на касти*»[11]. Очевидно, що М. Міхновський надавав особливого значення цьому параграфу, оскільки вмістив його одразу ж після пунктів про набуття громадянства і натуралізацію «чужинців». 12-й параграф проекту Основного закону М. Міхновського не тільки кардинально відрізнявся від існуючого в Російській імперії суспільного поділу, але й у випадку своєї реалізації,

ліквідовував би поділ громадян на курії за їхнім майновим статусом під час виборів (як відомо, куріальна система виборів існувала в Російській імперії з моменту реалізації земської реформи).

Доповнювався дванадцятий параграф конституційного проекту Міхновського наступним 13-м параграфом, у якому відзначалося, що всі громадяни України (тобто «природні» й «натуралізовані» українці) незалежно від статі («як чоловіцтво, так і жіноцтво») є рівноправними і тільки вони можуть претендувати на те аби виконувати «*офіціальні обов'язки на Україні*»[12].

Право на особисту недоторканність гарантувалося конституційним проектом у статтях 14-й і 15-й. Будучи практикуючим адвокатом, М. Міхновський не раз зіштовхувався із практикою безпідставних арештів, а тому бажав у майбутньому убезпечити українських громадян від сваволі карально-репресивних органів держави. Міхновський оголошував: «*Особиста свобода людини єсть забезпечена. Ніхто не може бути переслідуваний інакше, як на підставі закону і у формі ним установленій*»[13].

Надзвичайно ліберальним були 15-й і 17-й параграфи документа, яким планувалося здійснювати будь-які арешти і затримання в помешканні підозрюваного у нічний час і заборонялося входити до помешкання без згоди господаря. Зокрема, 15 параграф оголошував: «*Ніхто не може бути арештований у своїй господі від години 8 ввечері до 8 години рано*», а сімнадцятий стверджував, що: «*Селитьба (господа) єсть недоторканна. Заборонено всякому, хто б він був, увійти до чужої господи без волі господаря. Виключення можуть бути лиш на підставі закону, в передбаченій законом формі і то тільки від 8 години ранку до 8 години вечора*»[14].

У переліку прав і свобод, передбачених конституційним проектом, зустрічаємо також право на освіту: «*Наука і навчання є вільні для кожного. Усяке втручання або передбіжні заходи є заборонені. Громадське навчання, яке дається на кошт суспільства, мусить бути управильнене на підставі закону*»[15]. Нагадаємо, що М. Міхновський був активним діячем педагогічного товариства, публічно виступав і домагався створення української початкової, середньої та вищої

школи, тож цілком очікувано, що до складеного ним проекту конституції потрапив пункт про свободу отримання освіти.

Одним із найбільш болючих питань, що порушували особисті свободи громадян у Російській імперії, було питання надання свободи друкові. Намагаючись запобігти можливому поширенню пагубної практики придушення вільного слова в майбутній українській державі, М. Міхновський вважав за необхідне не лише встановити норму про свободу друку, але й назавжди унеможливити появу цензури. Зокрема параграф 23-й проекту Основного закону набуває наступного звучання: «*Печатне слово є свобідне. Цензура ніколи не може бути заведена. Ніхто не може вимагати від письменників, видавців або печатників якихсь грошових забезпечень. Коли письменник є відомий і живе в Україні — видавець, печатник або розповсюджувач не можуть бути переслідувані*»[16].

24-та стаття аналізованого документа визначала свободу зборів громадян майбутньої української держави: «*Українці мають право збиратися тихо і без зброї всюди без попереднього повідомлення або згоди якоїсь влади*»[17]. Тут, як і в попередніх параграфах, Міхновський не враховував можливості зібрання, наприклад, на території стратегічних об'єктів (оголосивши право збиратися «будь-де»): залізниць, портів, магістралей тощо. Так само дещо дивним із точки зору сьогоднішньої правової практики виглядає допущення масових зборів без повідомлення органів влади. Адже цілком ймовірна ситуація, коли зібрання в один час і на одному місці запланують різні групи людей. Очевидно, що без додаткового закону який би врегульовував усі ці нюанси, існування двадцять четвертого параграфа проекту конституції Міхновського викликало б більше запитань, ніж відповідей.

Таким же необмеженим лібералізмом позначено наступний 25-й пункт проекту Основного закону, в якому йдеться про право громадян України («українців») на об'єднання в організації: «*Українці мають право зав'язувати вільні спілки і згромадження. Це право не може підлягати ніяким передбіжним заходам*»[18]. Черговий раз, намагаючись виправити сучасну йому практику, існуючу в Російській імперії, Міхновський планував надати громадянам абсолютно

необмежені права для створення об'єднань. Він не вказував на необхідність реєстрації «спілок і згромаджень» у міністерстві юстиції, не виставляв певних умов до їхніх статутних документів (які б забороняли антидержавну діяльність, підготовку до насильницького повалення законної влади або взагалі до будь-яких насильницьких дій, пропаганду норм, що суперечать суспільній моралі тощо).

Дуже лаконічним, без окреслення жодних деталей, був 28-й параграф проекту Основного закону, який стосувався мовного режиму в Україні: «*Офіціальна мова є українська, але всі мови вживані в Україні — вільні*»[19].

У контексті розгляду питання прав і свобод громадян майбутньої незалежної України, як їх бачив у своєму конституційному проекті Микола Міхновський, важливо подивися на проблему національних меншин, захисту їхніх прав і свобод в Україні. Аналіз тих статей проекту Конституції, які стосувалися прав національних меншин, дозволить більш детально вивчити позицію М. Міхновського з цієї проблематики.

За проектом конституції передбачалося, що всі громадяни української держави будуть мати рівні права незалежно від національної приналежності. Національні меншини не лише не підлягали насильній асиміляції, а навпаки для них гарантувалися окремі автономні області: «*Автономність областей і країн, незважаючи на обшар... аби не була гноблена національна меншість чи нація слаба*»[20].

Національні меншини повинні були користуватися правом на власну освіту, зберігати право звертатися своєю мовою до державних установ. Для вирішення будь-яких міжнаціональних суперечок Міхновський передбачав запровадити в місцях компактного проживання національних меншин спеціальні третейські суди[21].

Ще одним важливим питанням, піднятим у конституційному проекті Міхновського, було ключове для тодішньої (на 80 % селянської) України питання — право власності на землю. М. Міхновський виступив за радикальну націоналізацію землі[22]. Оголошуючи її власністю всього народу, а не окремих громадян і забороняючи іноземним громадянам володіти навіть тією землею, на

якій розташовані їхні власні будинки. Праву власності на землю присвячено зразу декілька параграфів конституційного проекту. Перший з них визначає шляхи здійснення націоналізації землі в Україні після здобуття нею незалежності: «*Націоналізація землі має бути переведена на підставі принципу: від власників-українців земля купується, а від чужинців забирається без відшкодування*»[23]. Слід підкреслити, що подібний принцип націоналізації був застосований у багатьох новостворених державах після Першої світової війни. Наприклад, у відродженій Польщі землі російських поміщиків конфісковувалися без компенсації і передавалися безкоштовно в користування польським селянам, а угіддя польських поміщиків частково викуповувалися і продавалися селянам.

Міхновський також наголошував на тому, що земля в Україні взагалі не може перебувати у приватній власності (за винятком «ґрунтів під селитьбами»). Тобто передбачалося, що земля може бути лише у користуванні селян, залишаючись загальнонаціональною власністю. З одного боку, така практика могла призвести до сповільнення темпів розвитку сільського господарства, але з іншого — вона допомагала молодій державі відчути свою важливість і вплив, дозволяла регулювати соціальні стосунки на селі, запобігати появі безземельних селян, не допускати надмірної концентрації земельних угідь в руках однієї особи. Нарешті, за умови націоналізації землі й обмеження права приватної власності на землю, держава могла не перейматися тим, як їй викупити у власників землю під будівництво шосейних доріг, залізниць, мостів, портів, військових баз тощо.

М. Міхновський, як людина, яка у своєму щоденному житті постійно зіштовхувалася із діяльністю державних органів влади, чудово розумів, що вагомі перетворення, які мали настати в усіх ділянках суспільного життя після здобуття Україною незалежності, можливі лише за умови формування високоефективної і збалансованої системи державної влади, цього основного і найважливішого інструменту державотворення. Тому цілком логічно, що розділ «Влада» у конституційному проекті Міхновського був виписаний найретельніше і найповніше. Зі 118 параграфів проекту «Основного закону Самостійної України — Спілки народу українського» 65

присвячувалося саме питанням функціонування центральної влади і дві — проблемам регіонального і місцевого самоврядування.

На думку Міхновського, самостійна держава мала бути побудована на демократичних засадах. Основною підвалиною демократії проголошувалось народовладдя: «*Вся власть належить народу українському*»[24] — наголошується у 30-му параграфі конституційного проекту. Формою державного правління, згідно з документом, мала стати президентсько-парламентська республіка із посиленими повноваженнями Президента. Дотримуючись, поширеного сьогодні у провідних країн Європи, а Міхновський обґрунтовував цю думку ще на зламі XIX і XX століть, поділу влади на три гілки. У проекті конституції чітко проводиться принцип розподілу законодавчої, виконавчої та судової влади, максимально повно окреслюються їхні повноваження та основні принципи взаємодії, із метою унеможливлення зосередження в руках одного органу.

Спершу Микола Міхновський у своєму конституційному проекті представив параграфи, які регламентували організацію державної влади. Окрім згаданої вже тези про те, що в цілому влада належить народові, Міхновський записав: «*31. Влада законодатна належить Раді представників і Сенатові. 32. Законодатний привід (ініціатива) належить кожній з двох гілок законодатних, а також кожній групі громадян не менше як з 25 тисячів людей. 33. Товкмачення законів належить тільки законодатній владі. 34. Президентові Всеукраїнської Спілки належиться влада виконавча, як це Основним законом установлено. 35. Судова влада належиться судам і суддям. Усякі присуди робляться в імені республіки Всеукраїнської спілки. 36. Справи, що доторкаються виключно окремих громад або земель, управляються своїми громадськими або земськими радами на підставах, визначених оцим Основним законом*»[25].

Цитовані вище положення конституційного проекту чітко вказують на його бажання бачити двопалатний парламент, що враховувало «національно-економічні відмінності земель (сенат складається з депутатів від кожної землі, а рада представників — з депутатів від рівних виборчих округів)»[26].

Що стосується судової гілки влади, то згадка про неї в окремому параграфі поруч із парламентом і Президентом підкреслює, що вона мала бути цілком повноцінною, самодостатньою системою, незалежною від виконавчої та законодавчої влади, і діяти лише в інтересах громадян і від їхнього імені («присуди робляться в імені республіки»). Міхновський намагався підкреслити, що в майбутньому жодний інший чинник державної влади, окрім судів, не матиме права виносити судові вироки або ж впливати на їхнє винесення.

Немаловажним фактом є те, що Микола Іванович поряд із органами центральної влади на початку розділу «Влада» згадав також і органи місцевого самоврядування — громадські і земські ради. Цим самим, на нашу думку, підкреслювався той високий рівень регіонального самоуправління, який мав би існувати в незалежній українській державі. Бачачи досвід надміру централізованої, а відтак і надзвичайно бюрократизованої Російської імперії, Міхновський всіма силами намагався відійти від такої практики, коли найменші дрібниці вирішувалися в столиці, а не на місцях. На його переконання засилля чиновництва могло лише призвести до побудови корумпованої держави, в якій громадянин не міг би вирішити жодної своєї проблеми, а центральна влада замість того, аби здійснювати стратегічне керівництво державою, займалася б регулюванням питань, що в європейській конституційній практиці відносяться до компетенції місцевого самоврядування. Тому сильне самоуправління громад і земель, на думку адвоката, мало йти пліч-о-пліч із дебюрократизацією державного апарату майбутньої української республіки.

Наступні параграфи (від 37 до 61 включно) конституційного проекту М. Міхновського присвячені парламенту, його повноваженням, виборам тощо. Правник бачить український парламент майбутнього репрезентаном всього українського народу, наполягає на публічності його засідань, обстоює роботу депутатів «на професійній основі», наголошує на необхідності особистого голосування депутатів (44-й параграф проекту Конституції) тощо.

У конституційному проекті Миколи Міхновського виписано також проблему, яка через понад сто десять років у сучасній Україні є одним із наріжних каменів політичного і правового протистояння в

парламенті. Йдеться про право так званої «депутатської недоторканності». Харківський адвокат, який виріс і сформувався як правник в умовах абсолютиської дійсності, аж двома параграфами проекту свого Основного закону намагався «застрахувати» народних обранців від можливого тиску з боку виконавчої влади через арешти і порушення кримінальних справ. *«49. Ніхто з членів обох хат не може бути пізваний до поліції або переслідуваний з нагоди виконання своїх обов'язків. 50. Ніхто з членів обох хат не може бути ані затриманий, ані переслідуваний за злочини інакше, як за згодою тієї хати, до якої він належить, виключаючи нагоду на гарячому вчинку. Затримання або переслідування члена одної з хат заборонено на весь час його повноважень»*[27].

Як бачимо із цитованого вище уривку документа, парламентарі захищалися надзвичайно широким імунітетом. Жодні переслідування з політичних мотивів мали б у майбутній незалежній українській державі заборонятися конституційно. Будучи опозиціонером в Російській імперії, Міхновський на власному політичному й адвокатському досвіді знав, як спритно поліція вміє фабрикувати різноманітні «кримінальні справи» проти політичних опонентів правлячого режиму, а тому вимагав, щоб у майбутньому в Українській Республіці навіть до кримінальної відповідальності парламентаря могли притягати винятково після того, як слідчі органи нададуть парламенту вичерпну і переконливу інформацію про причетність того чи іншого депутата до реального злочину. Натомість, Міхновський, не бажаючи перетворити депутатський імунітет на загальну «індульгенцію» від злочинів, наголошує, що у випадку затримання на місці злочину навіть депутат не може бути звільнений від покарання.

Наступні параграфи конституційного проекту Миколи Міхновського були присвячені розгляду проблем обрання вищого законодавчого органу країни.

Насамперед, виписувався механізм виборів до Ради Представників. У параграфі 51-му Микола Іванович називає депутатів *«уповноваженими»*, що зважаючи на їхню представницьку функцію (*«уповноважені народом діяти від його імені»*) є надзвичайно влучним терміном. Право обирати уповноважених до Ради Представників

мають всі громадяни України чоловічої та жіночої статі, які досягли віку 25 років і живуть «*в одній і тій самій громаді не менше року*»[28].

Надзвичайно вдало, на наш погляд, було виписано в конституційному проекті М. Міхновського питання того, хто міг стати представником («уповноваженим») народу в парламенті: «*Право бути вибраним належиться кожному українцеві, що вміє говорити, читати й писати по-українському, має 25 років і ще не дійшов до 70 років*»[29].

Параграф 58-й аналізованого документа визначає порядок виборів до сенату, які, як і у випадку з Радою Представників, оголошуються «*загальними, рівними, прямими, потайними*». Сенат мали обирати громадяни від кожної землі. Тобто сенатори, або, як їх називає Міхновський, «виборні» повинні були представляти в парламенті регіони[30].

У 59-му параграфі Міхновський відзначає, що від кожної землі має бути однакова кількість сенаторів, незалежно від кількості мешканців у тій чи іншій землі. Це дуже цікава норма, яка з одного боку виглядає недемократичною, але з іншого боку не дозволяє густозаселеним регіонам «тягнути ковдру на себе» й урівноважує всі землі у їхній законодавчій ініціативі та встановлює певний баланс регіональних інтересів.

На відміну від нижньої палати, сенат мав обиратися на п'ять років (параграф 60), хоча грошова винагорода «уповноважених» і «виборних» мала бути однаковою й так само виплачуватися один раз на рік.

Черговий блок правових норм конституційного проекту М. Міхновського стосувався Президента майбутньої української держави. З огляду на те, яка в сучасній Україні точиться вперта боротьба за посаду і повноваження Президента, цікаво проаналізувати відповідні параграфи конституційного проекту. Микола Іванович цікаво окреслює саме визначення статусу Президента — «*Першим громадянином є Президент Всеукраїнської Спілки*» (параграф 62)[31]. Цим підкреслювалося, що Президент є «першим серед рівних», але, водночас, він лишається «громадянином», тобто не стоїть у своїх правах вище від інших громадян, але має більше від інших обов'язків,

як «перший громадянин». Наступним параграфом Микола Міхновський регулює систему виборності Президента. Зокрема, він передбачає, що Президент обиратиметься на загальнонаціональних виборах, а не в парламенті. М. Міхновський чомусь ці вибори називає «плебісцитом», очевидно, вкладаючи в цей термін значення — «народне волевиявлення». Також у 63 параграфі Міхновський ще раз демонструє деяку вільність у питанні співставлення категорій — «громадяни» й «народ», пишучи про те, що вибирає Президента *«весь український народ»*[32], очевидно, маючи на увазі всіх громадян України.

Міхновський у своєму проекті Основного закону вважав доцільним вписати норму про шестирічну каденцію Президента. Ця каденція була тривалішою, ніж у Ради представників, удвічі, й на рік перевищувала каденцію сенату. Очевидно, що таким чином правник хотів певним чином застабілізувати владу в межах одного із владних інститутів.

Президент мав наділятися колосальними владними повноваженнями, що перетворювало його на ключову фігуру в системі влади Всеукраїнської спілки. Зокрема, особа Президента оголошувалався недоторканною (параграф 64), без будь-яких застережень чи винятків. Президент мав повне право самочинно призначати і усувати міністрів, всіх державних урядовців в центрі і регіонах, був верховним головнокомандувачем армії та флоту (параграфи 65—66). Також Президентові надається виключне право призначати і усувати всіх «судових урядників» (параграф 90)[33].

Очевидно, що така масштабна концентрація виконавчої влади в руках Президента республіки мала б, на думку Міхновського, забезпечити стабільність, особливо у перші роки існування держави, й вберегти її від урядової чехарди, до якої призводить парламентська форма правління у молодих і нестабільних демократіях. Однак при цьому М. Міхновський подбав про можливість обмеження президентської влади, яка не дозволила б нікому перетворитися на авторитарного або тоталітарного правителя. Зокрема, у 67 параграфі проекту Основного закону М. Міхновський передбачливо поклав на Президента контроль за виконанням законів, але при цьому застеріг,

що глава держави не може скасовувати дії жодних законодавчих актів[34].

Параграфи 72—75 визначали обмеження президентської влади проектом Конституції і мають надзвичайно важливе значення. Зокрема, в документі визначено, що Президент не має інших прав, окрім тих, які визначаються для нього законом (параграф 72). Очевидно, що Міхновський мав на увазі не лише Основний закон, але й інші законодавчі акти, що мали регламентувати діяльність Президента загалом або визначати його дії в окремих ситуаціях.

Намагаючись убезпечити майбутню державу від вибору життєво недосвідченого Президента із авантюристичними нахилами характеру, притаманними молоді, Микола Іванович вмістив у проект Основного закону норму про те, що Президентом не може бути громадянин віком молодший від 35 років (параграф 73).

Надзвичайно важливою нормою для унеможливлення узурпації влади Президентом стала формула, виписана Міхновським у 74-му параграфі проекту Конституції: «*По скінченню шестирічного речинця або смерті Президента — обирається новий*»[35]. Зазначена норма, на наш погляд, є надзвичайно продуктивною. По-перше, вона дозволяє заблокувати всякі «ходи» для політика, який незаконно намагатиметься залишитись на посаді довше, ніж один термін. По-друге, усвідомлення Президентом того, що він за жодних обставин не зможе балотуватися на найвищу державну посаду вдруге, дисциплінує його і дозволяє здійснювати важливі й непопулярні серед населення політичні, суспільні або економічні кроки, «не оглядаючись» на свої «електоральні втрати».

Головною перепоною на шляху до можливої узурпації влади Президентом в проекті Основного закону став 75-й параграф, який виписував механізм імпічменту Президента: «*Коли б Президент явно знехтував цей Основний закон, то обидві хати і вищий касаційний суд утворюють з себе Народний Суд, який мав би право усунути Президента і призначити нові вибори*»[36]. Як бачимо, документ не вдається в деталі процедури імпічменту, яка, очевидно, потребувала цілого окремого закону, але він однозначно вказує на головне — нехтування конституцією, яку Президент покликаний захищати, веде

до усунення глави держави від влади. Що цікаво, відсторонити Президента, як очільника виконавчої влади, може не лише одна представницька чи законодавча влада, а тільки дві гілки влади (законодавча і судова). Тобто формула — дві гілки влади мають право усунути третю — чітко зафіксована в проекті Основного закону.

Велетенську роль в житті майбутньої держави мали відігравати суди. Микола Іванович вважав, що суд має бути створений на основі спеціального законодавства, однак деякі фундаментальні основи, на яких мала би базуватися судова система України Міхновський викладає в проекті своєї Конституції.

Насамперед, Міхновський проголошував, що будь-які суперечки між громадянами щодо суспільно-громадянських прав мають вирішуватися винятково судовими установами, встановленими у відповідності до закону (параграф 81). Всі судові інстанції мали бути встановлені законами (параграф 82), виключалася можливість встановити якісь надзвичайні суди чиїмись декретами або постановами.

Міхновський передбачав існування в майбутній українській державі лише одного найвищого суду — Касаційного, який повинен був займатися справами найвищих посадовців держави — міністрів і не втягуватися в повсякденну судову рутину (параграф 83).

Зважаючи на розповсюджену в Російській імперії практику закритих судових засідань, Микола Іванович наголосив: «*Засідання суду є публічні, хіба ця публічність мала б зашкодити публічні моральні почуття. Тоді суд може зачинити двері, але не інакше, як одноголосно. Злочини преси і політичні злочини ніколи не можуть розбиратися при зачинених дверях*»[37].

Конституційний проект Міхновського вимагав, щоб судові вироки були вмотивовані й обов'язково виголошувалися публічно в усіх справах — і політичних, і кримінальних. Також в документі була закріплена норма про суди присяжних для розгляду всіх видів злочинів.

Для територій, де компактно проживали національні меншини, щоб не допустити ущемлення жодних національних прав, повинні були запроваджуватися третейські суди.

Надзвичайно цікаву схему обрання суддів визначали два параграфи конституційного проекту: *«Як мирові судді, так і судді колегіальні обираються місцевими радами, судді другої інстанції і судді Касаційного суду — призначаються Президентом з кандидатів, обраних земськими радами та суддями другої інстанції.*

Судді обираються на три роки, а призначаються на ціле життя. Суддя не може бути усунений без судової постанови, переміщення судді може бути тільки за його згодою»[38].

Фактично, проект Конституції пропонував чітко поділити суддів на дві категорії — першої інстанції, які мали обиратися місцевими органами влади і бути відомими та шанованими людьми в громаді, й суддів другої інстанції — які хоча й призначалися Президентом, також проходили виборні процедури. Норми, які, захищали суддів другої інстанції, пропонувалися доволі потужні, що унеможливлювало перетворення їх на «пішаків», якими глава держави соває по політичній дошці країни.

У конституційному проекті Міхновський навіть передбачив, що судді не повинні займати жодних інших посад у державі, що їхня зарплата і кількість суддів першої інстанції регламентується окремим законом.

Окремим розділом конституційного проекту стали два розгорнуті параграфи, які визначали питання місцевого самоуправління. Насамперед у документі наголошувалося, що для місцевого земського і громадського самоуправління буде видано спеціальні закони, які повинні включати такі параметри:

«1. Кожна земля має свою земську раду, а кожна громада свою громадську раду.

2. Земські і громадські ради вибирають з-поміж себе управи, які є виконавчою владою.

3. Всі урядовці (місцевого самоуправління — І.К.) є виборними.

4. Права й обов'язки земських і громадських рад стосуються тільки того, що торкається інтересів земель і громад.

5. Засідання рад є публічні.

6. Президентові або законодатним хатам належиться право перешкоджати радам земським або громадським виходити понад свої

права і заважати загальному добру Всеукраїнської спілки.

7. Вибори до рад відбуваються через безпосереднє, загальне і потайне голосування.

8. Звіти з доходів, видатків і бюджетів оголошуються»[39].

Виходячи із цитованих вище норм, можна стверджувати, що Міхновський виступав за створення надзвичайно дієвої системи самоуправління, яка була б логічною, достатньо незалежною від центральної бюрократії, прозорою, не переобтяженою чиновницькими надбудовами. Загалом вона дуже нагадує ту систему воєводського самоуправління, яку встановили в Польщі після вступу країни до ЄС. Міхновський також намагався застерегти від «сепаратистських» сюрпризів з боку земельних або громадських рад, чітко зазначаючи, що в сферу їхньої діяльності не можуть входити питання загальнонаціонального масштабу.

Окрім вищеокреслених прав органи місцевої влади в громадах, за проектом Конституції Міхновського, мали виключне право здійснювати реєстрацію громадян і проводити статистичну роботу (параграф 96).

Згідно з проектом Конституції, економічний розвиток країни забезпечувався, звичайно, прозорим бюджетом. Контроль за виконанням його покладався на спеціальні державні органи, як і сам бюджетний процес регулювався окремими законами.

Як бачимо, у проекті Конституції Миколи Міхновського основні положення державницької концепції мислителя викладені і обґрунтовані досить повно і виважено. Основні напрямки діяльності та принципи побудови єдиної самостійної української держави продумані з урахуванням європейського правничого досвіду, а також юридичної й конституційної традиції українського народу. В організації державної влади, яка в цілому належить народові, покладено принцип її поділу на законодавчу, виконавчу і судову.

Суттєво відрізняється від проекту Конституції М. Міхновського документ, підготовлений через 34 роки чільним ідеологом мельниківської ОУН М. Сціборським.

Згадуючи про процес підготовки конституційного проекту, А. Мельник писав: «*Пригадую, в 1940 р., коли треба було виступити з*

власним нашим проектом конституції української держави, Микола Сціборський піднявся цього завдання. Просив звільнити його на три дні від щоденних обов'язків і впродовж трьох днів і ночей виготовив проект, який виявився конституційно не гіршим за всі дотепер відомі, хоч автор його не був юристом, не мав штабу співробітників і опрацював його сам один не впродовж років чи місяців, а, як я сказав, в 72 години»[40].

Попри теплі слова, які залишив про проект свого соратника полковник А. Мельник, документ був «сирим», і його навряд чи можна було застосувати в тогочасних українських реаліях. Про це в передмові написав і сам автор проекту: «*Праця, яку тут перекладаємо увазі членських кадрів ОУН і суспільності, є лише нарисом проекту Основних законів, або Конституції, Української Держави. [...] Для оформлення цього нарису в закінчений проект, що міг би у відповідних обставинах перетворитись в Основний Державний Закон, потрібна ще доповнююча праця комісії експертів*»[41].

Незважаючи на всі застереження, конституційний проект М. Сціборського є надзвичайно важливим і цікавим документом, в якому відображені погляди провідних діячів мельниківської ОУН на майбутню державу й чітко прослідковується вплив на правосвідомість керівників ОУН(м) ідей антидемократизму, солідаризму, авторитаризму й тоталітаризму, запозичених у праворадикальних режимів Європи, насамперед італійського, іспанського та словацького.

За проектом Конституції М. Сціборського Україна оголошувалася «*суверенною, авторитарною, тоталітарною, професійно становою державою*»[42], побудованою на засадах націократії, під якою розумілася «*влада Нації в Державі, що спирається на зорганізованій і солідарній співпраці всіх соціально-корисних верств, об'єднаних — відповідно до їх суспільних і професійно-виробничих функцій — в представницькі органи державного кермування. Основні засади націократії: національна солідарність, надкласовість і протипартійність*»[43].

Основним носієм влади в майбутній державі мала бути українська нація, яка здійснювала б свою владу через «*Голову Держави — Вождя*

Нації»[44]. Права Глави Держави, обраного на Великому Зборі Нації (який мав скликатися лише для виборів Глави Держави з Державного Сойму та Верховної Ради Національної Праці), були безмежно широкими — починаючи від довічного обрання на посаду і завершуючи правом призначати Державний Уряд, скликати і розпускати Державний Сойм, призначати найвищих державних чиновників, надавати найвищі офіцерські звання, призначати ректорів вищих навчальних закладів, затверджувати єпископів, командувати всією армією і флотом, керувати дипломатією, оголошувати війну і укладати мир, проголошувати амністію тощо[45]. Законодавчий орган майбутньої держави — Державний Сойм — бачився М. Сціборському як впливова установа, але зі значно меншими правами від парламентів демократичних держав. Сама система виборів до Сойму повинна була виключити можливість потрапляння до його складу осіб, «нелояльних» до Глави Держави, адже до виборчих списків могли потрапляти лише люди, визначені Виборчими Комісіями, які складалися з «Мужів Довірря» від професійно-станових організацій, органів місцевого самоврядування, культурних та інших «публічно-правних установ»[46]. Списки кандидатів, лише після ретельної перевірки і фактичного затвердження Державним Секретаріатом Внутрішніх Справ, могли пропонуватися виборцям для загального, рівного, безпосереднього і таємного голосування[47].

За умов такої виборчої системи Державний Сойм фактично перетворювався лише на слухняного ухвалювача законопроектів, які готувалися компетентними фахівцями-юристами за межами законодавчого органу.

Виконавчу владу в Українській Державі, згідно з конституційним проектом М. Сціборського, мав реалізувати Державний Уряд під назвою «Збір Державних Секретарів». Офіційним главою уряду мав бути Глава Держави, який для керівництва урядом призначав Першого Державного Секретаря[48].

Фактично весь уряд і державна контрольна система були підзвітні й напряму підпорядковані Главі Держави, який мав отримати право керувати їхньою роботою, призначати і звільняти Державних Секретарів і Державних Контролерів[49].

Єдина гілка влади, яка формально залишалася не цілком підконтрольною Главі Держави — суди, що мали зберігати автономність від державних органів влади[50].

Уявлення про суспільну організацію майбутньої держави в баченні М. Сціборського дає аналіз IX розділу конституційного проекту під назвою «Професійно-станова й суспільна організація держави», в якому сказано: «*В основу суспільного устрою Української Держави кладеться солідарна співпраця всіх соціально-виробничих верств, яку нормує Держава в загальних інтересах Української Нації. Для здійснення цієї засади суспільних відносин Держава будує свій господарський устрій на підставі тотального пляну, контролі й мішаних форм удержавленої, громадської і приватної власности на засоби господарського виробництва*»[51].

Складно собі навіть уявити, яке розчарування спіткало керівних діячів ОУН(м), котрі прибули в Україну в 1941 р. і побачили, що українське населення «по горло сите» всілякими «тотальними планами», «контролями», роботою на «удержавлених» підприємствах тощо, а тому прагне не консервації, а скоріше руйнації тоталітарних суспільних відносин. Однак перед початком німецько-радянської війни все це не було настільки очевидним, і позірно ефективні держави, створені на засадах солідаризму в Європі, цілком закономірно приваблювали ідеологів-емігрантів із мельниківської ОУН. Їм здавалося, що варто лишень механічно перенести уже готові рецепти на український ґрунт — і успіх державного будівництва буде забезпечений. А це породжувало калькування формул суспільного життя, фундаментально не придатних для українських історичних традицій і тодішніх реалій.

Зокрема, М. Сціборський пропонував об'єднати все працююче українське громадянство у професійно-станових організаціях, які являли б собою певну форму одержавлених профспілок, керованих Верховною Радою Національної Праці[52] (що, в принципі, і так існувало на території СРСР і було до 1941 р. дискредитоване в очах населення).

Аналогічно за зразком тоталітарних держав (причому як фашистських, так і більшовицької) М. Сціборський пропонував

запровадити в майбутній Українській Державі монопартійну систему: *«Існування політичних партій, груп та ідеологічно вільних гуртків — заборонене в Українській Державі. [...] Одинокою ідеологією, що виховує громадян Української Держави, є ідеологія Українського Націоналізму. А одинокою формою політичної організації є Організація Українських Націоналістів. [...] Організація Українських Націоналістів є підставою державного ладу й чинником виховання Нації та організації суспільного життя [...] Верховним органом Організації Українських Націоналістів є Провід Українських Націоналістів. Голова Держави є водночас Головою Проводу Українських Націоналістів»*[53].

З цитованого чітко видно, що М. Сціборський намагався зарезервувати мельниківській ОУН монопольне становище в керівництві майбутньої держави, що, очевидно, так сильно й імпонувало А. Мельнику, якому, як ми згадували вище, проект конституції видався «не гіршим від дотепер відомих».

За умов заборони політичних партій та монополії ОУН(м) на владу й ідеологію в майбутній державі, очевидно, було складно в проекті конституції вести мову про права й обов'язки громадян. Проте М. Сціборський зробив таку спробу.

Насамперед він визначив, що суспільна вартість громадянина залежить від користі, яку той своєю працею буде приносити національній спільності. Праця оголошувалася етичною засадою, зобов'язуючою для всіх громадян[54]. З одного боку, позиція цілком логічна — праця є обов'язковою умовою для існуваннянормальної людини в будь-якому суспільстві, проте виникало запитання: хто буде визначати корисність чиєїсь праці для національної спільноти? Така постановка питання відкривала в майбутній державі джерело для безмежних зловживань правлячої групи і дозволяла ігнорувати права громадянина, якого завжди було б легко звинуватити в некорисності його праці для національної спільноти.

Специфічним був підхід М. Сціборського і до питання набуття українського громадянства. З одного боку, ідеолог націоналізму пропонував надати громадянство всім мешканцям України, які проживали на території майбутньої держави 1 серпня 1914 р. (тобто на початок Першої світової війни), і їхнім нащадкам, а також усім

українцям, які виявили бажання повернутися на територію України з-за кордону.

З іншого, беручи за зразок дискримінаційні закони щодо євреїв, які існували в європейських імперіях до Першої світової війни, а також дискримінаційні закони в Німеччині та інших державах із правими диктаторськими режимами в 1930-х рр., М. Сціборський пропонував не надавати євреям громадянства на загальних підставах, а вважав за необхідне розробити щодо єврейського населення окремий закон[55].

Попри такі доволі дивні для сучасного читача постулати щодо громадянських прав і обов'язків, М. Сціборський доволі вдало виписав ті частини проекту конституції, які стосувалися захисту недоторканності особи, охорони житла від безпідставних обшуків, гарантування права на освіту, творчу і наукову діяльність тощо[56].

Складається враження, що автор конституційного проекту намагався поєднати окремі несумісні речі — демократичні свободи з популярними в ті часи в Європі тоталітарними формами державності. Така конституція, за умови її запровадження, була б цілком нежиттєздатною і потребувала б надзвичайно серйозного доопрацювання, а то й майже цілковитої зміни.

Підсумовуючи, слід наголосити, що з точки зору правничої проект Миколи Міхновського був «на голову вищим» від проекту Конституції Миколи Сціборського. Власне, це цілком є логічним, з огляду на фахову підготовку обох авторів. Водночас, обидва проекти увібрали в себе помітні впливи тогочасних популярних політичних ідеологій (лівих і правих) та правових практик. В обох документах також відчувається бажання авторів врахувати вітчизняний історичний досвід і «запобігти» тим чи іншим явищам, негативному (на їхню думку) розвитку подій у сфері державного будівництва тощо. Тобто, характеризуючи конституційні проекти українських націоналістів, слід враховувати, що вони були пам'ятками правничої думки свого часу, які не можуть бути без змін, автоматично «перенесені» на ґрунт сучасних українських реалій. Проте це не означає, що окремі актуальні ідеї не можуть бути використані в українському законодавстві сьогодні.

[1] Детальніше про українські конституційні проекти див.: Микола Томенко. Україна: історія конституції. — К.: Генеза, 2015. — 144 с.

[2] Шамрай В. Проект української конституції Миколи Міхновського // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. № 79. — 2008. — С. 37.

[3] Шемет С. Микола Міхновський. (Посмертна згадка) // Хліборобська Україна. Книжка п'ята. Рік 1924—1925. — Відень: Видання Українського Союза Хліборобів Державників. — С. 12.

[4] Шамрай В. Проект української конституції Миколи Міхновського. — С. 39.

[5] Основний закон «Самостійної України» — Спілки народу українського // Режим доступу: https://politiko.ua/blogpost147536

[6] Основний закон «Самостійної України» — Спілки народу українського // Режим доступу: https://politiko.ua/blogpost147536

[7] Детальніше див.: Шамрай В. Проект української конституції Миколи Міхновського. — С. 37 — 39.

[8] Основний закон «Самостійної України» — Спілки народу українського // Режим доступу: https://politiko.ua/blogpost147536

[9] Там само.

[10] Там само.

[11] Основний закон «Самостійної України» — Спілки народу українського // Режим доступу: https://politiko.ua/blogpost147536

[12] Там само.

[13] Там само.

[14] Там само.

[15] Там само.

[16] Основний закон «Самостійної України» — Спілки народу українського // Режим доступу: https://politiko.ua/blogpost147536

[17] Там само.

[18] Там само.

[19] Там само.

[20] Основний закон «Самостійної України» — Спілки народу українського // Режим доступу: https://politiko.ua/blogpost147536

[21] Там само.

[22] Шамрай В. Проект української конституції Миколи Міхновського. — С. 39.

[23] Основний закон «Самостійної України» — Спілки народу українського // Режим доступу: https://politiko.ua/blogpost147536

[24] Основний закон «Самостійної України» — Спілки народу українського // Режим доступу: https://politiko.ua/blogpost147536

[25] Там само.

[26] Томенко М. Україна: історія конституції. — К.: Генеза, 2015. — С. 52.

[27] Основний закон «Самостійної України» — Спілки народу українського // Режим доступу: https://politiko.ua/blogpost147536

[28] Там само.

[29] Там само.

[30] Там само.

[31] Основний закон «Самостійної України» — Спілки народу українського // Режим доступу: https://politiko.ua/blogpost147536

[32] Там само.

[33] Там само.

[34] Основний закон «Самостійної України» — Спілки народу українського // Режим доступу: https://politiko.ua/blogpost147536

[35] Там само.

[36] Там само.

[37] Основний закон «Самостійної України» — Спілки народу українського // Режим доступу: https://politiko.ua/blogpost147536

[38] Там само.

[39] Основний закон «Самостійної України» — Спілки народу українського // Режим доступу: https://politiko.ua/blogpost147536

[40] Мельник А. Житомирський — Органський. Підполковник Микола Сціборський // Організація Українських Націоналістів 1929 — 1954 рр. — Б. м.: На чужині, 1955. — С. 41.

[41] Проект Конституції, підготовлений М. Сціборським. «Нарис проекту основних законів (Конституції) Української держави» // Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. — Т. 7. Документи Комісії Державного планування ОУН (КДП ОУН). — К., 2002. — С. 8.

[42] Там само. — С. 8.

[43] Там само.

[44] Там само.

[45] Проект Конституції, підготовлений М. Сціборським. «Нарис проекту основних законів (Конституції) Української держави». — С. 9—11.

[46] Там само. — С 11.

[47] Там само.

[48] Там само. — С. 15.

[49] Там само. — С. 16—17.

[50] Там само. — С. 16.

[51] Там само. — С. 18.

[52] Проект Конституції, підготовлений М. Сціборським. «Нарис проекту основних законів (Конституції) Української держави». — С. 18—19.

[53] Там само. — С. 19.

[54] Там само. — С. 20.

[55] Проект Конституції, підготовлений М. Сціборським. «Нарис проекту основних законів (Конституції) Української держави». — С. 20.

[56] Там само. — С. 21.

Володимир Волковський

Народився у 1986 році у Києві.
Закінчив Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманов, філософський факультет.
Кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, член Молодіжної асоціації релігієзнавців, викладач історії, філософії та соціології.
Автор індивідуальної монографії «Ідея суспільності: політична філософія України XIX століття».

УКРАЇНОФІЛЬСЬКИЙ ДИСКУРС XIX СТОЛІТТЯ: ПРИЧИНКИ ДО ДИСКУСІЇ ПРО УКРАЇНСЬКУ НАЦІОНАЛЬНУ ІДЕЮ

Розмова про національну ідею триває вже 25 років в незалежній Україні і понад сто років визвольних змагань. Дуже символічно, що саме у річницю трагічних подій на Майдані 30 листопада відбулася конференція «Трансформація національної ідеї відповідно до викликів часу», що зосереджувалася на цих питаннях. Революція гідності і війна, що розпочалась у 2014 році, спричинили великий внесок — українська національна ідея посутньо стала більш оприявненою. Але, як і будь-яка ідея, вона потребує осмислення і артикуляції, як в аспекті теоретичних дискусій, так і в контексті суспільної практики.

Ми далекі від наївного бажання дати «остаточне розв'язання» такого питання. Протягом 25 років ми були свідками сотень спроб відповіді, коли інтелектуали і політики витворювали чергову версію «ідеї нації», кожен на свій смак і копил. Тому дискурс про націю повинен повернутись до осмислення своєї історії та спробувати виокремити базові цінності і принципи, на яких базувалось українське націєтворення.

Насамперед, окреслимо деякі методологічні питання. Наше осмислення спирається на наступні ресурси.

Передовсім, це ***тексти українських авторів, предметом праць яких була Україна та українці у політичному вимірі***. XIX століття, яке ми беремо за основний об'єкт аналізу, для нас має подвійне значення. Загалом у нашій політиці та культурі воно недооцінене, недоосмислене, посутньо, українська суспільна свідомість майже не мислить цей період. У фокусі уваги дискусій здебільшого події XX століття: УПА VS День Перемоги, УНР VS УРСР, Голодомор, репресії, Друга світова війна. Саме ставлення до цих ключових історичних подій структурує історичну пам'ять і політичну громадянську ідентичність не тільки в Україні, а й на всьому пост-СРСР.

Саме довкола цих подій сконструйовані великі Міфи, ґранд-наративи, які формують політичну ідентичність та сприйняття історії і політики в Росії чи Україні, а то й у ширшому світі. У Росії і на пост радянському просторі це сформувало (уживаючи слова М.В. Поповича) новітню радянську політичну релігію, спадкоємицею якої є сучасний міф-наратив Росії і «Русскаго міра», «Велика Вітчизняна» війна з її наративами про Велику Перемогу і дідів, дуже нагадує класичний космогонічний міф типу битви Мардука і Тіамат або богів і титанів. Відповідно, щороку майже в той же час (святкування перемоги Мардука над Тіамат святкувалось приблизно у той же час, що і травневі свята) символічно відігрується той самий космогонічний і космоконституюючий міф, і будь-яка нова війна описується в термінах космогонічного міфу, який потребує реактуалізації.

Понад те, міф про Другу світову став засадничим міфом (наративом) для сучасної планетарної політичної системи, яка заснована на системі Ялтинських угод між переможцями у тій війні. Результати тієї війни досі визначають інтелектуальну та політичну легітимність у глобальному масштабі — наприклад, Третій Райх і нацизм є абсолютно неприйнятним, тоді як СРСР-Росія і комунізм-соціалізм є цілком пристойними ідеями для публічного простору.

Для Росії це актуально особливим чином — вона побудувала свою історичну пам'ять та політичну ідентичність саме на цих засадничих міфах.

Відтак, можна сказати, що протистояння між УПА VS День Перемоги та похідними темами, протистояння культа Бандери із «безсмертним полком» — це спроба «переграти» або «дограти» Другу світову, оскільки саме через неї відбувається політична та історична легітимація.

Актуальність цих міфів і тем XX століття штучно обмежує наш дискурс і – прирікає на ходіння колом. Він також породжує хибне враження, що історія української нації починається саме у XX столітті. Натомість XIX століття має характер «невідомого відомого» — те, про що у нас є деякі знання, і нам здається, нібито ми це знаємо, хоча насправді окрім цитат із Шевченка, уривчастих даних з історії та літератури, феномени XIX століття, такі як Кирило-Мефодіївське братство, Головна руська рада чи «Громада» для нас звучать як «дела давно минувших дней». На герменевтичному рівні це вже зовсім інший життєсвіт, багато у чому не прозорий для сучасного читача.

Проте, посилаючись на Івана Лисяка-Рудницького, можна сказати, що саме у XIX столітті було закладені основні проблеми, питання і теми, які розгортались у XX столітті. І для розв'язання цих питань і проблем нам треба звернутися саме в XIX — сформулювати і відповісти на автентичне питання XIX ст. Саме це дає нам змогу вийти за зачакловане коло міфів XX століття і приступити до справжнього дискурсу про засади ідеї нації.

Другим ресурсом для нас є ***сучасні дослідження з Nationalism Studies*** (зокрема, праці Б. Андерсона, М. Гроха, К. Вердері, Е. Гобсбаума, а також І. Лисяка-Рудницького, Р. Шпорлюка, класична передмова до українського видання антології «Націоналізм» за авторством В. Лісового).

Окрім них, значною мірою я послуговуватимусь моїми результатами досліджень, представленими у моїй індивідуальній монографії.

Спираючись на них, ми спробуємо сформулювати певні робочі базові поняття, усвідомлюючи при цьому, що існує безліч визначень і відповідей на питання: ***Що таке нація? Що таке народ? Як відношення між народом і нацією? етнічною і політичною націями? Що таке національна ідея?***

Відтак, наш виклад буде структурований наступним чином: рефлексії над поняттям нації та її ідеї, виклад поняття

українофільського дискурсу та певні позитивні ідеї, що нам дають подібні студії та рефлексії.

Нації та їхні ідеї: основні робочі поняття

Існує дуже багато визначень понять нації народу, тощо, які сформульвані у рамках різних концепцій. Проте дискурс передбачає попереднє узгодження уживаних понять. Для цього варто підшукати хоча б якийсь об'єктивний критерій, хоча б у значенні феноменологічної об'єктивності, спираючи на вищенаведені дослідження. Відповідно, робочі визначення будуть такі.

Поняття «нація» і «народ» визначаються відносно одне одного, приблизно як відношення природи і культури. Іван Лисяк-Рудницький визначає народ (як етнос) як гурт людей, сполучених однією мовою і походженням, явище «вегетативне». Хоча деякі риси етносу є соціокультурним конструктом (мова, фольклор, побут...), але все це «*виховання, що зумовлює приналежність до даного народу, не ставить молоду людину перед вибором, відповідальністю, самостійним рішенням*», воно «*відбувається несвідомо, через безпосередній вплив найближчого оточення, ...насамперед, родину*» [9, с. 11 — 12].

Натомість **нація** — ***свідома, політична, громадянська ідентичність і спільнота*** («*imagined community*» («уявлена спільнота»)) та ***проект такої спільноти й ідентичності,*** яка прагне до політичної державної самостійності і незалежності, тобто прагне стати самоврядним суверенним політичним тілом, що урядує саме себе. Хоч ми загалом погоджуємось із конструктивістською критикою примордіалізму у визначенні нації, варто нагадати, що слова Б. Андерсона не означають тотального суб'єктивного характеру нації. Слід виокремлювати як ***суб'єктивні*** чинники особистої та громадської ідентифікації, так і ***об'єктивні*** підстави певної кровної, мовної, історичної, політичної спільності, які ставали основою для національних реконструкцій і домагань конкретної модерної нації. За влучним висловом П. Манана, нація «є складною амальгамою походження і свободи» [10, с. 99]. Уявлюваність нації як способу бачення та розуміння соціального світу вказує нам не на його «видуманість», а на особливо значущу, справді філософічну, роль

усвідомлення та наратії, особливо дієву силу «будителів» нації, проектовість будь-якої нації як свідомісної тожсамості.

Важливо відзначити два суттєвих моменти.

Нація постає як унікальний формат саме модерної організації суспільства і держави. Формат нації, націєтворення — це необхідний феномен для здійснення модернізації суспільних і культурних інституцій. Вона виникає у процесі знищення станових розмежувань і становлення нової організації суспільства та політичної влади — на засадах загальної рівності, прав і свобод людини і громадянина, ідентичних прав та обов'язків кожного громадянина. Нація як форма модерної організації суспільства імпліцитно передбачає формування з підданого «громадянина», котрий сприйматиме національну державу як свою «республіку» у первинному етимологічному значенні цього слова — як «спільну справу» всіх громадян. Тому нація є універсальною цінністю модерної політики.

Нація — це завжди проект, проект націєтворення (nation-building). За висловом Е. Ренана у XIX ст., нація є щоденним плебісцитом, свідомою політичною волею членів саме цієї спільноти, так само як і наслідком свідомого конструювання її відповідною націєтворчою політикою правлячих еліт. Розвиток модерних націй неодмінно виражався у формулюванні теоретико-філософського підґрунтя такої політичної діяльності, що відображалося у формуванні модерного націоналістичного дискурсу.

Звідси логічно випливає визначення націоналізму, дане О. Міллером з опертям на К. Вердері: ***Націоналізм*** — це ***«ідеологія, в якій нація є найважливішим поняттям і центральною цінністю»*** [11, с. XII], при цьому він може легко сполучатися з будь-якою іншою ідеологією (соціалізмом, лібералізмом, консерватизмом), поєднуючи цінність нації із цінностями свободи, людини, класу, традиції тощо.

Етнічна чи політична нація? Дебати на цю тему стали надбанням публічної політики з такою ж публічною профанацією та некомпетентними протиставленнями. Натомість тут буде говоритись про дві концепції нації, або два способи формування нації. Вище була означена ідея політичної нації, тоді як під етнічною нацією розуміємо націю (власне, громадянську політичну спільноту і т.д.), ідентичність

якої спирається головно на цінність етнічного елементу (мови, культури, походження тощо). Їхнє протиставлення радше є цариною історичного, аніж логічного: ***політична концепція нації*** постає з англійської політичної філософії та досвіду Французької революції, л***інгвоетнічна, або мовно-родова, концепція нації*** розвивається у лоні центральноєвропейської романтичної філософії історії, де *нація — це мовна і расова спільнота*, яка потребує виокремлення себе у своїх етномовних кордонах та ствердження себе як самостійної геополітичної сили).

Абсурдність протиставлення виявляється в тому, що ***будь-яка «етнічна нація», що спирається на реальну етнічну основу, завжди з плином свого розвитку стає «політичною»***: проект етнічної нації набуває «тіла», автономії чи незалежності, він одразу ж «політизується», стає політичною нацією, нехай для нього і залишатиметься чільною ідея певного етносу. Цей етнос лишається серцевиною кристалізації нації, його мова та культура — ідентифікаційним кодом і маркером нації, «жорстким ядром» ідентичності. ***Будь-яка «політична нація» має у своїй суспільній основі реальне «жорстке ядро» ідентичності — конкретну національну мову, панівний етнос*** (групу етносів), часто набір певних релігій (чи секуляризм-*laïcité*) і культури.

Історично різні модерні нації формувались різними шляхами, які я б структурував згідно формули: ***«від держави до нації»*** (цей шлях належав «старим історичним державам», що мали сформовану міцну державність у ранньомодерний період) або ***«від нації до держави»*** (проект націєтворення виходить із ідеєю нації-спільноти і змагає до нації-держави). Конкретні нації та націоналізми формувались дуже по-різному, тож потребують кожного разу окремого дослідження, проте ми можемо виокремити вищевказані загальні риси.

Українське націєтворення цілком і повністю описується в контексті всеєвропейських подій, і основні віхи українського націєтворення дуже чітко вписуються в центральноєвропейський ритм. «***Центральна проблема в новітній українській історії — це постання нації, перетворення етномовної спільноти на самосвідому політичну й культурну спільноту***» [9, с. 147].

Українське націєтворення XIX століття розвивалося в контексті загальноєвропейського «параду» націєтворення та під панівним ідейним впливом трьох європейських первнів:

романтичного (що походив з німецького Романтизму та німецької класичної філософії, особливо ідей Шеллінга, Фіхте, Гердера, Геґеля) — що позначав проблему конструювання нації із етнічної спільноти, яка була майже позбавленою державотворчих еліт. Саме цей первень відповідальний за суто романтичну за своїми витоками зосередженість на етнографічному та культурному рівні національної ідентичності,

просвітницького (насамперед, під впливом ідей Французької революції),

позитивістського (особливо утопічного соціалізму).

Українське націєтворення поставало в дуже жорсткому протистоянні з конкуруючими національними проектами Росії та Польщі (спочатку ранньомодерних, згодом — уже модерних націй). Тотальність конкуренції обумовлювала особливо агресивний характер протистояння. За територію, що її нині посідає Україна, конкурували (принаймні за одну із її частин) 8—10 націєтворчих проектів! Саме така агресивна конкуренція стала передумовою до перетворення українських теренів на «криваві землі» у XX столітті (за висловом Тимоті Снайдера).

Українофільський дискурс та українське модерне націєтворення

Поняття українофільського дискурсу потребує певної інтродукції. Термінологія історії XIX століття досі має проблеми, пов'язані із ретроспективним вписуванням її спадку у пізніші ідеологічні схеми. У радянській літературі цей період описується як протистояння між «революційними демократами», що передували постанню марксистської філософії та літератури в Україні. Вілен Горський називає її «історією розробки національної ідеї» [3, с. 27], визначаючи «філософію національної ідеї» як «всі форми рефлексії над ідеєю нації». Оксана Забужко визначає цей вимір філософської думки як «філософію національної ідеї» [7], Проте такі формулювання мають надмірний есенціалістський наголос на примордіальній концепції нації.

Поняття українофільського дискурсу є більш конкретним. **Українофільський дискурс** — це ***дискурс, який зосереджується довкола ідеї українського*** народу, національності, яка стає предметом дослідження та політичної турботи, власне, панівною інтенцією є інтерес до української культури, народності, історії, що поєднується із любов'ю до українського, турботою про українців. У ширшому значенні, українофільським дискурсом можна назвати взагалі ***зацікавлення та розвивання теми України*** в науці, філософії, літературі, що становить цілісний сегмент творчості того чи іншого автора і є екзистенційно значущим для нього.

Перевагою цього терміна є те, що він є автентичним терміном описуваної доби, який уживали самі діячі, що називали себе «українофілами». В. Антонович у своїй записці для сенатора Половцева (1881 р.) так експлікує зміст цього поняття: «*під словом "українофіли" ми розуміємо тих уродженців Південноруського краю, які настільки знайомі із своєю батьківщиною, що встигли констатувати відмінні риси її народонаселення, настільки розвинуті, що викласти можуть і літературно свої переконання, настільки люблять свою батьківщину і зичать її розвитку та успіху, що вважали б за діло гріховне замовчувати її особливості та нужди і потреби, що випливають з цих особливостей; настільки не виключно поглинуті турботою про особисту кар'єру та добробут, що по мірі можливості в законних рамках, готові відстоювати свої переконання, незважаючи на упередження» проти них, тобто визнають, що «населення Південноруського краю представляє ясно виокремлювану етнографічну одиницю*» [1, с. 144]. Отже, це не лише український специфічний вид народництва, що виник у 1860-х роках у межах Російської імперії — словник Брокгауза та Єфрона виводить його від початків окремої української модерної літератури, поєднуючи в цьому понятті «***інтерес до народу***» та «***сильну любов***» до нього, а поряд із цим майже ототожнюючи це поняття з українським націоналізмом [13, с. 635–638]. Зрештою, Микола Костомаров у 1847 році на допитах у царській охранці називає напрямок, до якого належало Кирило-Мефодіївське братство, українофільством [8, с. 298]. Отже, у широкому сенсі українофільство — це ***позитивний дискурс про***

Україну, українське та українців, який має як ***аналітично-констатаційну*** складову (опис і дослідження існуючої дійсності), так і ***проективно-конструктивну*** (пропозиції та дискусії з приводу стратегій розвитку, зокрема, ідентичності чи суспільно-політичного статусу, власне українського етносу та загалом «українського як такого»).

Цей дискурс має дискурсивну єдність, зосереджуючись довкола проблем України, і водночас різноманітність у відповідях. Він найтісніше пов'язаний із процесами модерного націєтворення, що обумовлює його визначення як «філософії (української) національної ідеї».

Звертаючись до сучасних *Nationalism Studies*, його можна осмислити як один чи декілька етапів становлення модерного українського націоналізму у ширшому сенсі цього терміна, або модерної української нації.

Користуючись цим поняттям, ми можемо побачити не тільки канонічні постаті і тексти, що вже мали визначену українську націєтворчу інтенцію, але і всіх авторів та всі тексти, що долучались до спільної для всіх українофілів. Зокрема, це дозволяє нам включити польське і російське українофільство. На відміну від ретроспективно конструйованих наративів, поняття українофільського дискурсу, по-перше, спирається на автентичні терміни доби, які водночас мають прозору для нас семантику, а по-друге, описує реальну спільноту людей, авторів і текстів, які перебували у спільному комунікативному просторі, структурованому спільними ідеями.

Це поняття дозволяє нам дискусію про те, що таке Україна та українці, між різними українофільськими дискурсами — зокрема, польським та російським, які цілковито виключали Україну як окремий національний суб'єкт, толеруючи її лише як свій регіональний різновид. Всі дискурси уживають слова «українці» та «Україна» (або їхні відповідники), але по-різному інтерпретують їх, по-різному структурують населення та територію України.

Ми бачимо різні альтернативні національні проекти: «великої російської нації», «Русі в межах Речі Посполитої» (варто лиш згадати про проекти Іполита Терлецького та Францішека Духінського),

України як однієї з руських народностей (М. Костомаров), двох Україн у формі Галичини і України (М. Драгоманов)), і нарешті панівну версію єдиної Русі-України в її етнографічних межах (що постає з 1848 року у Галичині та у наддніпрянському українофільстві).

Коло питань, дебатованих серед українофілів, було дуже широким, і всі вони зосереджувались довкола ***пошуків метафізичної та політичної ідеї України.*** *Що таке Україна? Як її визначити, на основі якого критерію виокремлювати (історико-легітимістичного, позитивно-етнографічного чи державно-політичного)? Який її смисл історії? Яка Ідея України? Яка її універсальна історична місія? Що є Україна у цивілізаційному плані? Яке логічне відношення між Україною, Росією та Європою? Як розуміти століття перебування України у складі Росії?* Ці питання розгортались у більш практичному блоці, який можна було б назвати висловом Андрея Шептицького «***Як нам облаштувати українську хату?»:*** *якщо ми відповіли на питання, що таке Україна та згідно якого критерію ми її виокремлюємо, то якою має бути внутрішня організація України як суспільства і території («громади і краю»)? Чи повинна Україна обов'язково змагати до незалежної та самостійної держави (самостійництво) чи достатньо федерального самоврядування (пам'ятаємо, що федералізм означав зовнішню включеність України у іншу державу на краю федеральної автономії)? Чи потрібна нам держава? Якщо так, то це має бути унітарна чи федеральна держава? Які відносини із іншими народами?*

Все це виходило із більш універсальних розмірковувань про політичне життя, про основні габітуси і цінності модерної політики, із загальної філософії історії та політичної філософії.

Як бачимо, коло питань досі є актуальним, що свідчить про те, що порядок денний, аґенда, закладена у XIX столітті, досі потребує відповіді, реалізації, і понад те, саме те, що цих відповідей не було дано, спричинює гальмування соціокультурного розвитку України. Саме тому ми кожного виборчого циклу спостерігаємо горезвісний «день бабака», коли знов і знов експлуатуються ті ж самі питання і ті ж самі штучно конструйовані опозиції.

Оскільки, за браком обсягу, неможливо викласти у масштабі статті всю історію українофільського дискурсу, зосередимось на двох

прикладах, які надають дуже плідні джерела ідей для сучасних суспільних дискусій.

Смисл буття України: Кирило-Мефодіївське братство і метафізична «ідея України»

Кирило-Мефодіївське братство — феномен, назагал відомий українській гуманітаристиці і широкій громадськості. Проте він майже не інтегрований у суспільну історичну пам'ять, лишаючись музейним експонатом із підручника. А втім, саме йому належить перша велика програма української ідеї, сформульована релігійно-метафізичною мовою. Проте ця мова не повинна збивати з пантелику читача. Стиль тексту та релігійні алюзії мають, найімовірніше, подвійне значення: це спеціально обраний «біблійний» жанр «Книги Буття», що вказує на не ординарну політичну, а універсальну релігійну есхатологічну мету. «***Книга буття українського народу***» надихалася подібними за назвою «Книгами пілігримства народу польського» А. Міцкевича і постає у контексті україно-польсько-російських відносин та дискусій, у дусі тогочасної романтичної філософії «духу народу» (*Volksgeist*), у контексті та як синтез ширшого горизонту слов'янофільського романтизму XIX ст. і модерного націєтворення.

Не переказуючи саму «Книгу буття...», яка варта прочитання для будь-якого українського громадянина, сформулюємо декілька значущих пунктів. «Книга буття...» не випадково названа як перша книга Біблії — історично вона є не менш глобальною та програмною, започатковуючи великий цикл українських рефлексій про національну ідею і даючи не менш високий щабель формулювання такої ідеї.

Ідея України визначається на основі нової антропології, політичної філософії та філософії історії. Тексти братчиків формулюють високий і піднесений рівень ідеї, що одразу виводить дискурс і критику політичного ладу на метафізичний вимір.

В основі лежить розуміння людини, яка має особливу, виняткову позицію у світобудові, як творіння Боже, що покликане впорядкувати світ і панувати над ним. Природною ***метою людини*** є ***щастя***, притаманними ***рисами*** — ***свобода*** і ***любов***. Це означає її ***свободу*** і ***рівність*** з іншими людьми, як із «чадами Божими», тобто як онтологічно подібними одна одній людськими істотами. Природні

відносини між людьми є ***братерські*** відносини, обумовлені спільною ознакою ***людськості***, яка онтологізується та сакралізується через Божественний творчий акт. ***Свобода, рівність і братерська любов*** виступають як провідні настанови «Книги буття...»[1].

Цей первинний ідеальний стан зруйнований гріхом — яким є нерівність, що постає між людьми, через експлуатацію людьми один одного. Людина, що прагне панувати над іншим, ставить себе на місце Бога — відтак будь-яке «царство і панство» є злочином проти природи людини. Лише Бог може бути над іншою людиною — відтак подолання нерівності може відбутися лише через повне виведення влади за межі поцейбічного світу, коли нерівність буде поміщена у трансцендентне. Лише так у світі з'явиться простір для рівності та свободи.

Відтак, формулюється філософія історії братчиків, що заснована на романтично-християнській ретроспективі, спираючись на ідеал первісно-християнської апостольської спільноти, формує своєрідний соціально-філософський дискурс. Вся історія зображується як протистояння Божого задуму свободи, рівності та любові проти порядку експлуатації, аристократичного чи деспотичного. Одкровення ідеальної спільноти відкривається у глобальному образі первісно-християнської апостольської спільноти та в образі українського козацтва, а саме Запорозької Січі. Україна, стверджують автори, ніколи не знала царства і панства, принцип нерівності був накинутий на Україну ззовні. Відтак, тривала бездержавність і неволя України зробила її вільною від владно-експлуататорських інстинктів. Звідси постає метафізична ідея та місія України.

Україна має стати республікою, яка буде центром конфедерації слов'янських народів, які урядуються самостійно, і керуються євангельськими принципами людськості свободи та рівності.

Україна повинна бути зародком ментального переродження та відродження ідеального суспільного устрою, відповідного до Божого і природного права. Вона ***проголошується метафізичним і духовним центром слов'янського світу, з якого почнеться оновлення людства***. Україна постає як метафізичне Інше та метафізично-есхатологічна, навіть сотеріологічна перспектива, «сакральний» осередок історії, в якому відбувається есхатологічна біфуркація історичного процесу.

Вища мета — глобальна морально-духовна трансформація людства, вселенська метанойя, що має витворити нове, ідеальне суспільство, засноване насамперед на моральному порядку.

Україна є месія, на якому лежить велика місія міфопоетичного відродження світу свободи, рівності і християнського вселюдського братства. Україна постає як політичний архетип, який протиставляється архетипам Росії та Польщі. Тут, з **України, має початись побудова нового кращого світу, заснованого на началах творчості, любові, свободи та людяності**[2].

Попри репресії, ідеї братчиків були поширені серед українофілів досить широко. Представники братства — такі як Микола Костомаров чи Пантелеймон Куліш — створили свої доволі цікаві з сучасної ретроспективи тексти. Зокрема, «Дві руські народності» М. Костомарова містить тези, які досі репродукуються у російсько-українській інформаційній війні. Полеміка між Михайлом Максимовичем та російським істориком Михайлом Погодіним, до якої пізніше долучились українські історики Володимир Антонович, Олександр Котляревський, Павло Житецький, а ще пізніше Агатангел Кримський та Михайло Грушевський — досі є невичерпним джерелом інформації з приводу дискусій що до буттєвих підстав існування України та українців, які зараз точаться у медіа просторі.

Людськість і національність: перша українська модерна політична програма громадівства

Другий випадок — концепція громадівства, розроблена і створена Михайлом Драгомановим та презентована ним у «Передньому слові до Громади» (1878 року), як програмному вступі до видаваного ним в еміграції українського часопису друкованого органу українофілів «Громада» — також має цікаві наслідки для сучасних дискусій.

Опускаючи виклад його інтелектуальної біографії, зазначимо лише те, що Драгоманов був у контексті російсько-імперської інтелігенції унікальною постаттю, яка створила першу велику політичну програму конституціоналізму та лібералізму. Драгоманов став ідейним натхненником цілого покоління українофілів, першим, що охопив активним політичним впливом усі роз'єднані чотири частини України, започаткувавши рух на основі специфічних ідей громадівства. Іван

Франко, Леся Українка, Михайло Павлик та інші перебували під тим чи іншим впливом Драгомановає

Розроблена програма громадівства надалі викладалася у багатьох статтях М. Драгоманова, а також знайшла вираження у конституційному проекті, підготовленому Драгомановим для російської організації «Вільна спілка». Драгоманов активно формував дискусійне поле всередині українофільського руху — його полемічні статті «Література російська, великоруська, українська і галицька» (1874), «Шевченко, українофіли і соціалізм» (1879), «Историческая Польша и великорусская демократия» (1883), «Чудацькі думки про українську національну справу» (1891), «Листи на Наддніпрянську Україну» (1893) містять детальні та розгорнуті виклади його концепції.

У полі уваги Драгоманова лежать фундаментальні питання про засади будь-якої суспільності, фундаментальні цінності будь-якої організації політичного співжиття. Він ставить такі актуальні для нашого часу теми, як співвідношення людськості та національності, держави і суспільства, відношення у трикутнику Україна — Росія — Європа.

Відношення між космополітичним та національним — особливо прикметне саме у наш час. Є надто багато маніпуляцій, коли хибно формулюється національний або універсальний вимір людського буття. Є надто багато протиставлень космополітизму та націоналізму, у дусі відсталості останнього, відмирання нації тощо. Драгоманов постійно обговорював це протистояння між «космополітами» та «націоналістами». Зокрема, у статті «Что такое украинофильство» (1881) [6] Драгоманов критикує «космополітизм» як брехливий та облудний, що прикриває асиміляційну імперіалістичну політику, натомість у «Чудацьких думках про українську національну справу» (1891) та у «Листах на Наддніпрянську Україну» (1893) [4] він жорстко критикує романтичний націоналізм, культ «національних вартостей і святощів», який прикриває традиціоналістський консерватизм і шкодить розвиткові суспільства.

Концепція Драгоманова спирається на два теоретичних постулати: розмежування людськості та національності, з одного боку, і на

фундаментальні цінності людськості, свободи, розуму і поступу, що визначають його філософію історії, з іншого боку.

Людськість (***humanité*** — поняття, що включає в себе людськість як властивість бути людиною і мати людську природу, людство як сукупність усіх людей, людяність як моральну чесноту і політичну цінність) є онтологічно первинною. Представник будь-якої нації чи релігії, понад усе і перш за все, є людиною. Людська природа є онтологічно первинною, а відтак і людяність, як моральний імператив, є первинною максимою.

Висловлюючись мовою православною теології, це є «усіа» (сутність), тоді як ***національність є іпостась людськості***.

Людськість не існує поза національністю — хоча уже тому, що людство розмовляє конкретною національною мовою. Утопія космополітизму хибна уже тому, що ***людство являє собою єдність у розмаїтті***, і бажання скасувати оцю непозбутню відмінність, розмаїття, інакшість — є тоталітарна і антигуманна ідея. Таке нівелювання відмінності збіднить людську культуру, деморалізує людські спільноти та індивідів.

Але і ***нація не існує поза людством*** — спільна для всіх людей природа скеровує будь-які національні іпостасі. Кожна нація має зберігати свої властивості — мову, культуру, тощо — але це не повинно перешкоджати розвиткові загальнолюдських цінностей, свободи, добробуту, гідності людини. Національність — це особливий шлях унікальної іпостасі до власної і спільної людської сутності.

Звідси і постає принцип М. Драгоманова: «***космополітизм в ідеях і цілях, націоналізм в основах і формах культурної праці***» [4, с. 190].

Драгоманов бачить історію людства як поступове зростання людськості в усіх її трьох сенсах — поступ свободи, науки (розуму) та людяності. Зображуючи релігійні дискусії або говорячи про політичні форми, Драгоманов завжди підкреслює, як з часом люди приходили до відкриття більш широкого охоплення поняття «своїх», що поступово включало всіх людей, як зростало наукове пізнання і розуміння природи та суспільства і як зростала кількість рівнів свободи. Це — **мета будь-якої політичної теорії і практики** — «розвивати

індивідууми та націю до ідеалу людини», збільшувати ***людськість, розум і свободу***.

Національне при цьому не скасовується — збереження національної мови, культури, самоврядування є необхідне для розвитку людськості. Драгоманов поєднував розв'язання «національної квестії», тобто проблеми існування та розвитку окремих націй, із «соціальною квестією», тобто проблемою глобальної емансипації «людськості».

Такий синтез універсального і партикулярного втілює суспільно-політична програма громадівства. Концепція Драгоманова має два рівні. На теоретичному, ідеальному рівні, його ***ідеал — постдержавне самокероване суспільство, що складається зі самоврядних локальних спільнот-громад***, які є «*спілкою (рос. — ассоциацией) вільних осіб*», рівних між собою засадничо, котрі лише тимчасово і принагідно виділяють з себе окремих виборних функціонерів [5, с. 296]. Мета людськості — свобода, зникнення держави як репресивного органу, встановлення вільної та рівної конфедерації громад. Радикальна автономія особистості та кожної громади має поєднуватись із відповідальністю за збереження порядку свободи.

Хоча класично Драгоманов вважає соціалістом, у своїй програмі Драгоманов постійно підкреслює, що для нього цінність свободи та гідності людини вища, ніж цінність суспільства, і тим більше ніж цінності абстрактних понять, на кшталт нації чи класу.

На практичному рівні, громадівство взорується на такі країни, як Швейцарія, тогочасні Британія і США. Драгоманов обстоює непорушний конституціоналізм, що гарантує недоторканність прав і свобод людини і громадянина, лібералізм (тобто максимальну цінність свободи), децентралізацію та дебюрократизацію (що він часто називає як федералізм та автономізм), демократизм та розвиток місцевого самоврядування (власне, громадівство або соціалізм у драгомановському розумінні). У сучасному контексті ці пункти можна ще артикулювати як непорушність права власності та гідності людини, розвиток таких систем управління, що мінімізують чиновницьку сваволю (наприклад, електронне урядування), орієнтація на виховання просвіченого громадянина (зокрема, шляхом встановлення інтелектуального цензу).

При цьому мінархічний принцип Драгоманова на практиці помякшується. Драгоманов не проти держави, зокрема національної держави, оскільки розуміє необхідність такого формату для військової оборони. Проте він застерігає, що будь-яка держава як така несе загрозу репресії щодо суспільства, а отже, має бути суворо обмежена. Відтак, варто зберігати рівновагу принципів солідарності та субсидіарності, кажучи сучасною термінологією.

Окремою темою Драгоманова були рефлексії над станом України і відношенням України до Росії та Європи.

З одного боку, Драгоманов вважає Україну історично та культурно невідривною частиною Європи в усіх сенсах, і показує у своїх дослідженнях розвиток на теренах України загальноєвропейських явищ і тенденцій. Період окупації Росією території України Драгоманов називає «пропащим часом» (власне назва його статті на цю тему), коли Україна втратила зв'язок із своїм європейським контекстом, опинилась у чужорідному середовищі і була приречена на відставання і деградацію.

З іншого боку, Драгоманов різко засуджує ізоляціонізм українських «націоналів» і стверджує необхідність для українських діячів знати і читати російську літературу. Це часто стає предметом маніпуляцій. Проте ретельне вивчення Драгоманова показує, що для нього література, культура, ідея, текст чи автор оцінюється з перспективи того, чи транслює вона європейські (тобто модерні) смисли, ідеї, цінності. Та складова російської літератури — опозиційна ліберальна та соціалістична — для Драгоманова була воротами у сучасний європейський політичний та культурний дискурс. Відповідно, якщо російська література не транслює смисли європейської модерності, вона не має жодної цінності.

Власне, відзначав він, краще, щоб українці самі володіли західними мовами і черпали ці ідеї прямо з Європи[3], але ж українці майже не володіють ними. Для нашого часу можна відзначити, що російськомовна культура майже перестала бути таким джерелом смислів, натомість панівні тренди російської культури є антимодерні. Підсумовуючи, можна сказати, що для Драгоманова і Росія, і Україна є частиною Європи, яка творить горизонт спільного культурного досвіду.

Посмертна доля Драгоманова була досить трагічна — він був викреслений як із радянського, так і з українського національного історичного наративу. Для радянського наративу він був таврований ще самим Леніним, як буржуазний націоналіст, український же національний наратив не міг пробачити Драгоманову федералістичної настанови щодо федерації України з Росією. Лише починаючи з Івана Лисяка-Рудницького починається осмислення Драгоманова як ліберального, українського, європейського мислителя.

Висновки

Дослідження українофільського дискурсу дають багато корисного матеріалу, придатного до сучасних українських дискусій. Окрім фактичного матеріалу та ідей, які можна застосувати, окрім актуальних питань і відповідей у тогочасних дискусіях, XIX століття для нас цікаве ще одним важливим аспектом.

Українофільський дискурс XIX століття перебуває ще на початкових стадіях формування модерних ідеологій. Він артикулює ідею суспільності, формує різні позиції, проте ідеологічне розмежування «лівих» і «правих» є справою пізнішого часу. Натомість цей дискурс повертає нас до питань, на які ще не дано відповіді — до філософської невизначеності, первинної проблематичності, необладнаного (політичного) буття.

Це перегукується із тезою «виходу за межі ідеологій» у гуманітарних науках — подолання традиційних ідеологічних розмежувань, які структурують наш політичний досвід та колективну ідентичність.

1. *Антонович В.Б.* Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / упоряд. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Київ: Либідь, 1995. 816 с.

2. *Архів* Михайла Драгоманова. Варшава: Укр. наук. ін-т, 1938.

Т. 1: Листування Київської старої громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.). 1938. 445 с.

3. Горський В. С. Україна в історико-філософському вимірі. *Філософська думка*.1993. № 2. С. 10–31.

4. *Грінченко Б.Д*. Діалоги про українську національну справу / Б. Д. Грінченко, М. П. Драгоманов. Нац. акад. наук України. Ін-т укр. археографії. Київ, 1994. 286 с.

5. *Драгоманов М. П*. Переднє слово до «Громади» 1878 року. Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Міщук; приміт. Р.С. Міщука, В С. Шандри. Київ: Либідь, 1991. С. 276–326.

6. *Драгоманов М.П.* Что такое украинофильство? Вибрані праці: у 3-х т., 4-х кн. / редкол. В.П. Андрущенко та ін. Київ: Знання України. Т.1, кн. 2: Історія. Публіцистика. Політологія / упоряд. і прим. В.Ф. Погребеника. 2007. С. 3–40.

7. *Забужко О. С.* Філософія української ідеї та європейський контекст. Київ: Наук. думка, 1992. 118 с.

8. *Кирило-Мефодіївське* товариство: у 3-х т. Акад. наук УРСР. Археогр. комісія та ін. / упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко. Київ: Наук. думка, 1990. Т. 1. 1990. 544 с.

9. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе / пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака та ін.: в 2-х т. Київ: Основи, 1994. Т. 1. 1994. 554 с., XX с.;

10. *Манан П.* Доступний виклад політичної філософії / пер. з фр., післямова та прим. С. Йосипенка. Київ: Укр. центр духовної культури, 2009. 400 с.

11. *Миллер А.И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. 260 с.

12. *Націоналізм:* антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. 2-ге вид. Київ: Смолоскип, 2006. XIV+872 с.

13. *Украинофильство* / автор тексту Н. Коробка. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Санкт-Петербург: Издательское общество «Ф. А. Брокгауз — И. А. Ефрон», 1902. Т. XXXIVa. С. 635–638. (211)

14. *Зайончковский П. А.* Кирилло-Мефодиевское общество (1846–1847). Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1959. 172 с.

[1] Схожість з гаслами Французької революції не випадкова: братчики вважали їх похідними від «євангельських цінностей», відтак критикували Революцію як невдалу, оскільки вона завершилась реставрацією нерівності саме через «забуття» коренів свободи та рівності. Кирило-мефодіївці відшукують ці принципи у християнській спадщині як більш автентичній.

[2] Цікаво, що тогочасні російські владні еліти, включаючи особисто царя Миколу І та керівника жандармерії О. Орлова, чітко усвідомили націоналістичну природу та перспективну могутність ідей братчиків. Дані слідчих справ свідчать, що вони оцінили цей рух як суто націоналістичний (такий, що домагається незалежної етнонаціональної держави), орієнтований на створення української незалежної держави [8, с. 54–57], При цьому вони були свідомі, що ця подія є маловідома, але несе потенційну страшну загрозу для імперії [8, с. 68], пов'язана із впливом польської повстанської еміграції на чолі з Адамом Чарторийським [14, с. 118]. Саме тому щоб не підштовхувати українців до союзу з поляками і враховуючи вкрай обмежене коло поширення ідей, влада вирішила максимально приховати суть справи та обмежитися легкими терапевтичними діями, щоб «не роздражнити малоросіян» [14, с. 129–130].

[3] «***Хто не чита на 2—3 европейських мовах і хто не бував у Західній Європі, той не може бути самостійним громадським діячем***» [*Листи Драгоманова до І. Франка та инших*, Львів, 1908, с. 36].

Андрій Чуткий

Народився 1976 року у Києві.
Закінчив Київський Національний університет імені Тараса Шевченка, історичний факультет.
Доктор історичних наук, доцент історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кафедра давньої та нової історії України.
Автор монографій: «Нариси з економічної історії України. Кн. 1: На перехресті торгових шляхів» (2013), «Нариси з економічної історії України. — Кн. 2: Становлення житниці Європи (друга половина XV — перша половина XVII ст.)» (2015) та численних наукових публікацій.

ПОДВІЙНА ЛОЯЛЬНІСТЬ ЯК ХАРАКТЕРНА РИСА УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ XIX СТ. І ГАЛЬМІВНИЙ ЧИННИК РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ В УКРАЇНІ XIX СТ.

Одразу ж зазначу, що оскільки в нашій країні як ніколи є потужний запит на історичну інформацію суспільством і водночас вона є вкрай важливою для вибудовування правильного напряму подальшого розвитку нашої держави, то це означає, що професійний історик повинен писати не лише об'єктивну історію України, але й подавати її зрозумілою для суспільства мовою. Коротше кажучи — історія не повинна бути набором малозрозумілих термінів і понять, особливо ж коли вдаються до підміни наявної у нашій багатій мові фразеології на іноземні замінники на кшталт «номади», «бастарди» і т.п.[1]. Звичайно, що це не є закликом до спрощення і примітивізації, тобто не означає відмови від усталених і загальновживаних термінів на кшталт позначення історичних епох та певних історичних явищ.

Просто потрібно навчитись казати складні речі простими словами[2]. Лише в такому випадку історична наука стане не просто сферою проявлення своєрідного самолюбування окремих дослідників, але й буде виконувати своє суспільне призначення, що в українських реаліях є найбільш актуальним і прямо скажемо — завданням державної ваги. Ці положення доводяться і світовим досвідом, оскільки країни, у яких історики працювали й працюють для суспільства, а не власного самолюбування, явили зразки оформлення потужного справді патріотично налаштованого громадянського суспільства і питання їх самоідентифікації більше не стоїть на порядку денному. У цьому зв'язку дуже влучним є вислів одного із сучасних французьких істориків, котрий пояснив роль історичної науки у становленні сучасної французької нації: «Французьке суспільство ... через історію воно себе зрозуміло й осмислило. І в цьому сенсі глибоко вірним є те, що національна самосвідомість французів базується на історії»[3].

Враховуючи вищезазначене, мною будуть вживатись поняття і терміни, що є зрозумілими сучасному громадянину України, аби він міг розуміти переваги та недоліки певних, раніше апробованих моделей поведінки українських інтелектуалів, представників творчих видів діяльності і т.п., бо зрештою адресується це для широкого загалу, як і личить справжньому носію громадянської позиції у гуманітарних студіях. При цьому саме історик несе відповідальність за інтерпретування понять, що характеризують минуле і мають бути зрозумілі сучасникам[4]. До того ж саме суспільство є головним замовником історичної інформації, а отже історична інформація має бути зрозуміла для цього загалу, звісно ж без втрати науковості. А щодо понять, то зрештою всі вони «є абстракціями»[5], так само як і «не існує жодного способу, щоб визначити істинність тверджень історика в сенсі реалізму»[6]. Але мова відіграє важливе значення, саме як засіб донесення змісту думок[7].

Відповідно, досліджуючи позицію українських мислителів, письменників, представників науково-педагогічних і т.п. груп, ми об'єднуємо їх під зрозумілим для сучасного громадянина України поняттям — інтелігенція. А дослідження їх поглядів обумовлено тим, що саме з цього середовища виходили ті ідеї, що ставали основоположними для подальшого розвитку українського націо-

нального руху, тим більше що мало не до початку XX ст. він мав характер культурницького[8], що характеризувало ті сили, які його розвивали.

Важливість цієї теми зумовлена також і тим, що попри майже три десятиліття існування в умовах відновленої політичної незалежності, представники тих груп, що можуть бути віднесені до інтелігенції, в Україні не мають одностайності у справі будівництва незалежної держави. Цілком закономірно, що така ситуація є також і наслідком попереднього історичного розвитку України. І особливо показовим у цьому зв'язку є XIX ст., адже ж саме воно було позначено найбільш епохальними змінами (що характеризували останнє тисячоліття)[9] та стало часом оформлення понять «національність», «нація» і т.п. та національно-визвольних рухів у загальноєвропейському масштабі[10]. Зрештою, саме у XIX ст. відбулось оформлення й російської національної доктрини[11]. Відповідно, українській інтелігенції потрібно було дати відповідь на цей виклик, бо ж більшість українських земель перебували у складі Російської імперії і тому вони мали перспективу нав'язування агресивної національної доктрини, яка заперечувала права інших національностей, а у випадку українців — саме їх право на існування.

Проблема полягала в тому, що переважна більшість представників української інтелігенції XIX ст. не були готові до безкомпромісного виступу на захист прав самобутності українців. Проте це не було їх провиною, оскільки було задано попереднім розвитком. Адже ж тривалий період Україна не мала власної державності, а при кожному її відродженні відбувалось винищення тих, хто боровся за її незалежність. Тож, по-перше, вони не встигали залишити гідних нащадків внаслідок загибелі у вирі цієї боротьби. А по-друге — більшість загалу на прикладі їх загибелі утверджувалась у переконанні в неможливості самостійного існування України. При цьому у XIX ст. українці взагалі були позбавлені власної державності, а тому в історії України цей час навіть дістав назву «ніч бездержавності»[12]. Це були найважчі часи для України. Саме цей період української історії закріпив катастрофічний злам в ментальності, перш за все — наддніпрянських українців, а ментальність, як відомо, найважливіша риса будь-якої особи та цілої нації і важить для останніх часом більше

за все інше. Що ж відбувалось з українською ментальністю, в контексті національної свідомості, у XIX ст.?

В той час як на заході України галицька інтелігенція з початком XIX ст. пробуджується, й, усвідомивши себе частиною великого українського народу, починає пробуджувати західних українців. І цей процес посилюється під впливом «весни народів» та все зростає, збільшуються вимоги і доходить до бажання створити незалежну українську державу, а сама Галичина перетворюється на «український П'ємонт»; на сході України відбувались зовсім інші процеси. Східноукраїнська інтелігенція в цей самий час еволюціонувала в іншому напрямку. В Наддніпрянщині останні поодинокі виступи на захист повної політичної незалежності України відбулись на зламі XVIII—XIX ст. (місія В. Капніста 1791 р. і певне рушення під впливом франко-російської війни 1812 р.). Натомість впродовж XIX ст. ідея політичної незалежності присипляється в свідомості української інтелігенції Наддніпрянщини. Її підміняє ідея культурної автономії, але обов'язково — у політичному зв'язку з Росією чи якоюсь «слов'янською федерацією». До цього ж і дії місцевої української інтелігенції навіть в цьому напрямі відзначались значною обережністю, навіть нерішучістю і уникненням будь-якої відкритої конфронтації з Російською імперією. Така відмінність позицій українських інтелектуалів безперечно була обумовлена свідомою політикою у національній сфері правлячих Україною у XIX ст. імперій і пояснювалась відмінністю самої природи цих імперій. Австрійська імперія, яка володіла Західною Україною, була європейською державою, а тому і ставилась до опозиції (навіть національної) відносно лояльно. Натомість Російська імперія, яка володіла Наддніпрянщиною, була євразійською державою, що виявилось і в практиці негайного знищення у самому зародку будь-якої опозиції (особливо ж національної, як ознаки територіального сепаратизму, найнебезпечнішого явища для східних деспотій). Україна розглядалась як найцінніше надбання російської корони, а тому російський царат прагнув задержати її у своїх руках за будь-яку ціну. Для цього не гребували жодними методами. Головним знаряддям, поряд з репресіями, стала політика заперечення окремішності українців як

народу (згадаймо хоча б Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р. та пов'язані з ними наслідки для українців)[13].

Таким чином, сфера освіти, науки та вільні мистецтва повинні були виконувати функцію русифікації українського етносу; і водночас — перетягувати талановитих представників українського етносу у поле російської культури та науки. Відповідно, велика увага була приділена українській інтелігенції. Її було поставлено в такі умови, що будь-який виступ українських інтелектуалів проти пануючого режиму знищувався у зародку. Натомість всіляко заохочувались їх дії в напрямку проведення русифікації. Все це особливо рельєфно проявилось у другій половині XIX ст.

Друга половина XIX ст. взагалі була досить суперечливим і складним періодом в історії України. З одного боку цей час був позначений пробудженням національної самосвідомості українців і посиленням їх боротьби за свої права. А з іншого — зростав тиск на українську культуру з боку царської влади (за винятком незначного періоду лібералізації наприкінці 50-х — на початку 60-х рр. XIX ст.)[14]. Російська імперія не бажала втрачати цю територію і тому посилювала наступ на українську культуру на всіх фронтах, дійшовши врешті-решт до абсурдного заперечення існування окремої української культури і нації взагалі. Цілком природно, що ці діаметрально протилежні тенденції повинні були призвести до зіткнення перш за все на рівні тієї частини нації, що особливо гостро відчувала всі ці процеси в силу своєї інтелектуальної, культурної елітарності — тобто інтелігенції. Відповідно, ми розглядаємо проблему національної самосвідомості українського етносу на прикладі інтелігенції, яка і є головним її носієм. В зв'язку із цим саме на українську інтелігенцію чинився особливо шалений тиск, аби вона змінила власну національну ідентифікацію. Це була цілеспрямована політика, яка проводилась тогочасною Російською державою на всіх рівнях. Саме тому і в період Російської імперії, і в часи СРСР ця тема належала до заборонених і всіляко замовчувалась. Історіографія досліджуваної теми в дореволюційний період не розглядала питання національної самоідентифікації української інтелігенції[15]. Виняток становили окремі замітки, які видавались на західноукраїнських землях, хоча в них ця тема була не єдиною і вони не мали аналітичного

характеру[16]. Ця лінія збереглась і в українській діаспорній історичній науці, але зріс акцент на національну самосвідомість досліджуваних персоналій[17]. В самій Україні, у радянський період, справа обмежувалась лише констатацією національного походження того або іншого представника української інтелігенції (при додаванні «радянський», якщо його творча діяльність припадала і на часи СРСР) без приділення уваги їх національним поглядам. А роль інтелігенції у розвитку культури і самосвідомості української нації зводилась переважно до її революційної діяльності[18]. З початком 90-х рр. XX ст., за нової суспільно-політичної ситуації, яка змінила кон'юнктуру наукових досліджень в царині історії, зникло табу і зі студій у сфері національної самоідентифікації та свідомості української інтелігенції. У вітчизняних історичних студіях починаючи з 1990-х рр., присвячених як українській інтелігенції загалом, так і окремим її представника, ця тема поступово займає чільне місце[19].

Отже, практично вся українська історія до початку 90-х рр. XX ст. ставила українську інтелігенцію перед вибором: загинути у боротьбі за права власного народу або змиритись із колоніальним статусом Батьківщини. Вже сам факт збереження української інтелігенції аж до відновлення Україною незалежності наприкінці XX ст. засвідчує, що вона йшла, в основній своїй масі, другим шляхом.

Таким чином, ми підійшли до головного питання даної розвідки — як оцінити національну позицію української інтелігенції другої половини XIX ст.?

Одразу ж зазначу, що це дослідження будувалось не в контексті вірності чи невірності обраної українською інтелігенцією позиції щодо титульної нації, а в контексті її корисності (в кінцевому підсумку) для української культури (а отже, і для нації), оскільки саме цю сферу і повинна розвивати інтелігенція. За своєю суттю інтелігент є натурою творчою, витонченою і чуттєвою, тобто психологічно не схильною і не готовою до боротьби зі зброєю у руках. Остання є прерогативою воїнів, натомість призначення інтелігенції полягає в інтелектуальній діяльності. Зброя інтелігенції — її творчість. Але у випадку відкритого декларування своєї опозиційності перед владою, інтелігенція морально або й фізично знищувалась і одночасно гинув для нації і її інтелектуальний потенціал. Таким чином, з прагматичної точки зору,

загибель інтелігенції підкореного народу для поневолювачів завжди була легкою і бажаною справою, а для пригнобленого народу несла величезну шкоду. Окрім того, людина інтелектуальної праці зазвичай уникає крайніх позицій. До того ж яскраво виражена національна позиція (націоналізм) є позицією радикальною, а отже, і не зовсім прийнятною для ментальності українця, якого століття бездержавності і чужоземного гноблення привчили до обережності, поступливості: «Рабська риса страху і запопадливості, так поширені серед українців і сьогодні, мають своєю причиною історичну долю народу»[20]. Натомість пасіонарії — особистості рідкісні, і не лише в середовищі українського етносу. З-поміж української інтелігенції, в досліджуваний період, до них можна віднести М.П. Драгоманова та М.С. Грушевського. Але й їхня позиція в цьому контексті не була такою «чистою». Зокрема, Драгоманов починав свою службову кар'єру як штатний університетський викладач, тобто як імперський службовець, і його подальша висилка за кордон головною причиною мала рішення влади. Щодо Грушевського, то він до 1918 р. не уявляв можливості окремого політичного існування України і навіть свої перші наукові спроби присвятив не українській, а російській історії[21]. Навіть Т.Г. Шевченко починав свою письменницьку творчість російською мовою.

Це пристосування до пануючої культури (при збереженні української самосвідомості) — відбувалось вже в період навчання, коли мисляча особистість під тиском обставин усвідомлювала неминучість переходу на позицію подвійної лояльності задля збереження умов для спокійного життя і нормальної професійної діяльності[22].

У зрілому віці, коли проходили останні спалахи юнацького запалу, така поведінка ставала нормою. Це виявилось у праці українських інтелектуалів в офіційних державних установах, а отже — певною мірою — і на благо Російської держави. Окрім цього, вони спілкувались (принаймні на офіційному рівні) російською мовою. Російською ж вони писали і свої наукові праці — це можна зрозуміти, інакше б їх не видали. Але російською вони писали і листи (існувала перлюстрація кореспонденції — але ж можна було писати французькою чи німецькою), і чимало документів особистісного характеру (які не потрапляли під контроль влади).

Отже, обережність у національному питанні була настільки великою, що стала нормою життя і непомітно поширилась на всі її сфери. Це було підмічено і зафіксовано вже сучасниками — особливо блискуче і влучно у повісті «Хмари» І. Нечуя-Левицького. У ній поетапно відображено еволюцію національної самосвідомості київського професора-українця: у молодості він був щирим патріотом, на початку наукової кар'єри підтримував національні ідеї у молоді (зокрема, збираючи студентів на своїй квартирі, де співались українські народні пісні і т.п.), але поступово це захоплення національним охолоджувалось і – врешті-решт — зникло. Професор на схилі літ вже не міг пригадати тих пісень, які він знав колись[23]. Документальність даного твору, зокрема і в даному контексті, була відмічена у роки хрущовської «відлиги» (художній образ навіть було ототожнено з конкретним професором Київського університету)[24], але потім була «призабута». Хочемо зазначити і те, що через надзвичайну обережність українських інтелектуалів, вони, переважно, не залишили прямих свідчень як своєї національної позиції, так і того, який зміст вони вкладали у поняття «національного». Тому останній було встановлено на підставі опосередкованих свідчень, котрі зустрічаються у їхніх лекційних курсах, виданих працях, епістолярній та загалом рукописній спадщині. У це поняття було вкладено головно культурницький зміст (мова, народні звичаї та традиції). Відповідно і сама «боротьба»[25] української інтеліґенції Наддніпрянщини у національній сфері зводилась до захисту самобутності і окремішності української мови і культури, без жодного натяку на політичну незалежність. У повсякденному житті це виявилось, окрім створення праць відповідної ідейної спрямованості, у співанні українських народних пісень, спілкуванні українською мовою (але все це у вузькому колі власної сім'ї чи то найближчих друзів), максимум — у носінні народного одягу.

Таким чином, абсолютна більшість української інтеліґенції, що зберегла любов до власного національного коріння, в офіційному житті змушена була зайняти позицію, яка характеризується як подвійна лояльність. Ця позиція була властива не лише для українців. Подібний ментальний тип виробився, наприклад, в XVII — XVIII ст. у чехів та інших слов'янських народів, що перебували під владою

Австрійської імперії — так званий австрославізм — і був добре відомим і серед української інтелігенції Галичини, котра певний час також сповідувала ідеї австрославізму. Але в Україні ідеї подвійної лояльності об'єктивно зародились раніше. Принаймні такий тип національної ідентифікації вперше чітко було сформульовано вже у XVI ст. Станіславом Оріховським-Роксоланом (1513—1566) у своєму визначенні власної національної приналежності: «Gente Ruthenus natione Polonus» (руського племені польської нації)»[26], хоча зараз приписування йому цього вислову й викликає дискусію. Подібна форма національної ідентифікації, займаючи проміжне становище між яскраво вираженою національною позицією та повним зреченням власного національного походження, у свою чергу дробилась на два напрями.

Перший з них означав свідоме пов'язання себе з рідним етнічним середовищем. У цьому випадку людина ідентифікувала себе як представника українського (руського, русинського, малоросійського) народу, але через відсутність національної держави до української національної ідентифікації додавалась і ідентифікація за країною, підданою якої ця людина була. Це так зване явище подвійного патріотизму. Воно було властиво, наприклад, для В.Б. Антоновича та більшості старогромадівців.

Другий напрям подвійної лояльності характеризувався вимушеним визнанням свого національного коріння, але поряд з цим особливий акцент робився на другій складовій даного типу, тобто — на своїй приналежності (фактично — повній лояльності і розчиненні в ній першого складового власної національної ідентифікації) до тієї або іншої держави, що відігравала роль метрополії. Таким шляхом пішло чимало представників молодого покоління української інтелігенції другої половини XIX ст. — вони влились до російських народницьких, а згодом — соціал-демократичних організацій (А. Желябов, С. Перовська, М. Кибальчич, Д. Лизогуб, В. Малинка, І. Ковальський). Деякі ж із них, як, наприклад, В.Г. Короленко, інтегрувались у середовище російської інтелігенції; хоча і розривались часом, як М.В. Гоголь, між Україною та Росією. Але й у цьому випадку не завжди можна вести мову про пряму зраду власної нації. Ці представники української інтелігенції — особливо молодшого віку — також

переймалися долею власного народу. Проте вирішити його проблеми вони сподівались не за допомогою українського національного руху (який відштовхував їх своєю обережністю та мінімальністю вимог), а у рамках загальноросійського революційного руху. Останній відзначався грандіозністю планів і радикалізмом дій, що завжди особливо імпонує молоді; особливо ж у той період, коли в її середовищі поширились космополітичні ідеї, які робили національні вимоги неактуальними та несучасними. Тим не менш, особи, які ставали на цей шлях подвійної лояльності, в підсумку забували своє етнічне коріння і втрачались для українського національного руху, перетворюючись на складову пануючої нації. Згадаймо в цьому зв'язку оцінку М.І. Міхновським В.Г. Короленка як національного ренегата за те, що він перетворився на російськомовного письменника.

Таким чином, нас цікавить та частина української інтелігенції яка сприйняла перший тип подвійної лояльності. Саме ця частина, хоча і визнала (змирилась) відсутність власної державності і, в принципі, не прагнула до повної політичної незалежності України, але тим не менш переймалась долею українського народу, обстоювала українську мову і культуру загалом як явища самодостатні, значущі і варті подальшого розвитку.

Питання національної самосвідомості особливо гостро стояло перед університетською професурою. В суспільстві вона належала до елітарного прошарку[27]. Ординарний професор мав чин п'ятого класу (статський радник), а екстраординарний — чин колезького радника[28]. Освітній і загалом культурний рівень професури, у поєднанні з її місцем у суспільстві, не дозволяв їй залишатися байдужим до долі української нації. Але її матеріальний добробут цілком залежав від держави. Згадаймо у цьому зв'язку таку «неблагонадійну» для Російської імперії особу, як П.І. Житецький, який хоча і здобув докторський ступінь, але так і не зміг поступити на роботу до Університету Св. Володимира (нині — Київський національний університет імені Тараса Шевченка). Або приклад М.П. Драгоманова, який за свої україножильські погляди був звільнений з університету. Аналогічна доля спіткала й інших професорів Університету св. Володимира, які йшли на відкриту конфронтацію з владою. Випадки, що мали місце і в інших університетах Російської

імперії[29]. Причому особливих гонінь зазнавали вчені-гуманітарії в силу того, що гуманітарні науки передбачають особливе розкриття поглядів їхніх творців та найтісніше пов'язані із реаліями суспільно-політичного життя[30]. Все це було добре відомо всій університетській корпорації і засвідчувало неможливість подальшої наукової і викладацької роботи в університеті у випадку розходження власної національної позиції з офіційною. Тобто, щоб зберегти джерело прибутку, і не лише задля власного зиску, але й для утримання сім'ї і можливості спокійної наукової праці (яка об'єктивно велась і на благо власного народу), професори мусили звіряти свої позиції у сфері національного з державним курсом. При цьому розумна людина усвідомлювала, що їй не потрібно зраджувати українську культуру задля нормального існування, а достатньо заховати своє українство, прибравши його зі сфери офіційного життя у приватну сферу. Це виявилось, зокрема, в уникненні політичної діяльності яскраво вираженої опозиційної спрямованості. Так, М.І. Костомаров, незважаючи на ліберальність поглядів і опозиційність владі, навчений гірким досвідом відплати за участь в Кирило-Мефодіївському товаристві, вже не наважувався на конкретні дії антиурядової спрямованості. Зокрема, під час заворушень у Санкт-Петербурзькому університеті восени 1861 р. він відмовився допомогти студентам. Пізніше вчений згадував: «Я не приймав ані найменшої участі у тодішніх університетських питаннях і хоча студенти часто приходили до мене, аби поміркувати зі мною, що їм робити, але я відповідав їм, що не знаю їх справ, що знаю лише науку, якій цілковито й присвятив себе, і тому все, що безпосередньо не стосується моєї науки, мене не цікавить»[31]. Таким чином, Костомаров обрав шлях повного занурення у науку і відсторонення (уникнення) від політичної діяльності. Аналогічно діяло і чимало інших українських вчених-професорів. Наприклад, М.П. Дашкевич у листі до Т.Д. Флоринського зі Львова від 20 квітня 1891 р. зазначав: «Як бачите, я опинився нарешті у Львові, де бажав би пробути близько місяця для наукових занять, якби до цього не зустрілось ніяких перешкод. Останні, як кажуть, можливі тут, оскільки відносини досить загострились. Сподіваюсь мене залишать у спокої, оскільки я у політику на мішаюсь»[32].

Але чи був у даному випадку щирим професор М.П. Дашкевич (українець за походженням). Він знав про практику перлюстрації кореспонденції у Російській імперії. Про це він натякав, непрямо, в одному з листів до І.Я. Франка[33]. До того ж йому не було жодної користі розкривати власні українські симпатії перед своїм респондентом — Т.Д Флоринський мав репутацію затятого русофіла та українофоба.

Натомість з інших джерел ми можемо зробити висновок, що під час цього перебування у Львові Дашкевич займався не лише науково-пошуковою роботою в бібліотеках та архівах міста, але й зав'язав або поновив контакти з представниками місцевої української інтелігенції, про що свідчить його епістолярна спадщина[34], та цікавився становищем українців у Галичині. Останнє підтверджується тим, що невдовзі після свого повернення зі Львова у 1891 р. вчений написав замітку «Співставлення долі Галича із долею Польщі»[35], яка була відгуком на чергове загострення українсько-польських взаємин у Галичині, котре Дашкевич міг спостерігати під час свого перебування у Львові, тобто політичним життям він таки цікавився. З огляду на те, що ця розвідка не була опублікована, а – отже — її зміст і не призначався для цезури, вона містила досить цікаві, в контексті цього дослідження, положення. Зокрема, в ній Дашкевич зазначав, що: «Розділення північної Русі з південною не було занадто поганим для їх обох, особливо ж для останньої» і «Північно-східна Русь перебувала у більшому підпорядкуванні татарам, аніж князівство Данилове»[36]. Ці висловлювання ніяк не в'язались із духом друкованих праць і навіть лекційних курсів М.П. Дашкевича цього часу. Вони йшли врозріз і з тогочасною російською історіографією, але були контекстуальні ідеям В.Б. Антоновича[37] та М.С. Грушевського[38], чия українська позиція є незаперечною.

Отже, цілком наочною є наявність подвійної лояльності у свідомості М.П. Дашкевича в національному питанні. На офіційному рівні (у листі до особи, яка стояла на урядовій позиції, і який могли прочитати також і компетентні органи) український (за походженням) професор заявляє свою повну відстороненість від політики і навіть небажання цікавитись нею. До того ж і лист адресується не будь-кому, а явному русофілу. Натомість, на рівні неофіційному, приватному, на якому

зазвичай проявляються справжні цінності особи, професор зберігає щиру любов до України, непідробний інтерес і турботу про долю західних українців, тобто — залишається українцем не лише за походженням, але й за самоідентифікацією.

Приклади подібної позиції у національному питанні серед української інтеліґенції були не поодинокі, а скоріше являли явище усталене та широко поширене. Це засвідчується й тим, що навіть така визначна постать українського національного руху, як В.Б. Антонович, на початку XX ст. не прийняла пропозиції очолити український політичний рух. Тобто українські вчені-професори, маючи опозиційні погляди і підтримуючи прагнення українців щодо захисту їх культурних прав і самобутності, не наважувались відкрито захищати їх перед владою. Вони по суті «ховались» від всіх гострих питань у науковій діяльності, хоча останньою працювали на користь українській справі. А деякі навіть фізично «сховались», як П.О. Куліш, який останній період життя провів на власному хуторі, де, тим не менш, писав, писав і писав про політику і національний рух[39]. Отже, роздвоєність позиції є очевидною.

Зазначу, що така позиція на другу половину XIX ст. серед української інтеліґенції стали нормою і явищем усталеним. Зокрема, серед професорів Університету Св. Володимира українського походження одним з перших представників такого типу національної свідомості став вже його перший ректор М.О. Максимович[40].

Хоча, заради справедливості, зазначимо, що національно свідома українська професура використовувала всі можливі легальні шляхи для захисту національно-культурних прав українців. Зокрема, ліберальна професура з цією метою включалась у роботу земств, міських дум тощо[41]. Особливо ж важливою в цьому плані була наукова діяльність української інтеліґенції, перш за все — професури, оскільки найталановитіші науковці зазвичай мали професорське звання і працювали в університетах. Влада ж мусила терпіти (хоча і до певної міри) вільнодумство в науці задля її розвитку, щоб потім отримувати дивіденди від впровадження наукових відкриттів у різні галузі господарства[42] та задля престижу держави у світі.

Наукові праці українських вчених були найбільш яскравим виявом подвійної лояльності: зовнішній їх бік (мова написання) — був

російським, внутрішній (зміст) — українським. Особливо це було відчутно у вчених-гуманітаріїв. Так, у істориків домінуючою була тема місцевої історії — тобто історії України (В.Б. Антонович, Д.І. Багалій, М.С. Грушевський, М.П. Дашкевич та ін.). Українські вчені-філологи вивчали «малоросійську мову» та фольклор (М.П. Дашкевич, А.М. Лобода, А.Ю. Кримський). Юристи — пам'ятки «давньоруського та малоросійського» права, трактуючи їх як місцеві — тобто українські (О.Ф. Кістяківський). Окремі їхні наукові праці перетворювались на справжні програмні документи українського національного руху — як це було, наприклад, із відгуком М.П. Дашкевича на працю М.І. Петрова «Нариси історії української культури XIX ст.»[43]. Згадаймо і добре відому «Сповідь» В.Б. Антоновича. Аналогічний підтекст мали і деякі неофіційні документи. Так, М.О. Максимович започаткував полеміку з російськими та польськими діячами, обстоюючи самобутність української мови, яка була продовжена В.Б. Антоновичем та іншими українськими інтелігентами[44]. Цікаво, що за висловлювані у такий спосіб погляди українські вчені звинувачувались у націоналізмі окремими представниками пануючої нації[45]. Натомість українські інтелектуали відмежовувались від таких звинувачень: продовжували декларувати свою лояльність щодо Російської імперії; а свої погляди, що не відповідали офіційним, подавали як результат власних наукових пошуків, які робились без жодного політичного підтексту. Тобто вони бажали і перед владою виглядати «чистими», але й від своїх «ідеологічно неправильних» праць, а отже — і поглядів, не відмовлялись.

Тим не менш українська інтелігенція, що стояла на позиціях подвійної лояльності, постійно перебувала під підозрою каральних органів імперії. Відповідно, постійно створювати наукові праці, що не відповідали офіційній позиції, вони не могли, а створювати ідеологічно правильні твори — не бажали. Виходом із цієї тупикової ситуації став перехід українських вчених-гуманітаріїв до розробки мікротем. Саме у таких дослідженнях можна було виявляти значну самостійність і проводити власну лінію. Окрім цього, такі дослідження також сприяли розвитку української науки. Таке зменшення масштабу виявилось не лише у науковій діяльності, але й у любові до цілої України. Остання була зменшена до любові до «малої батьківщини» —

тобто до місця народження і (або) проведення дитинства. Цей «містечковий патріотизм» також набув значного поширення і дозволяв, хоч і на мікро рівні, відкрито проявляти любов до рідної землі. Саме тому Тарнавський заповідав, щоб його колекція старожитностей лишалась на Чернігівщині. Куліш — «фізично» прив'язав себе до власного хутора. Щось схоже, хоча в цьому випадку — і не зовсім з власної волі — відбулось в останній період життя і з Максимовичем. Скоропадські доклали значних зусиль для перетворення своєї резиденції у Тростянці на культурний осередок краю. Чимало київських професорів-українців проводили більшість вільного від офіційної діяльності часу у своїх домівках в тих регіонах України, звідки вони були родом. Щоправда, залишалась ще можливість виїхати за кордон, як це зробив, наприклад, М.С. Грушевський чи І.І. Мечников. Але такі приклади були поодинокі і не для всіх прийнятні.

Отже, роблячи загальні підсумки з цієї теми, можемо констатувати, що позиція подвійної лояльності, яку займала значна частина української інтелігенції Наддніпрянщини другої половини XIX ст., не може розглядатися як зрада власного народу. Яскраво виражену антиурядову позицію в той час міг дозволити собі поет — його твори легко сприймаються і засвоюються найширшими народними масами. Їх легко можна вивчити напам'ять, переписувати і поширювати тайкома. Саме тому найбільшими опозиціонерами у всіх народів, зокрема і в українців, були поети. Але подібного не можна зробити з науковими працями. І за обсягами, і за своїм академічним змістом та мовою вони залишаються малозрозумілими та маловідомими, навіть якщо їх створюють представники інтелігенції державних народів. Що ж вже казати про бездержавну українську націю XIX ст. В цій ситуації український науковець, який би наважився відкрито виступити проти влади був би просто знищений разом з його науковим наробком та потенціалом. Отже, така жертва нічого б не дала. Науковець зміг би лише висловити свій протест, але нічого б не домігся і був втрачений для української нації.

Таким чином, що було краще і корисніше? Казати, чи робити? Називати себе українцем і загинути, чи працювати на благо власного народу? Героїзм — добре і почесно. Але, в тій ситуації, мудрість, а

відповідно, і обережність, важили більше. Саме цим, на мою думку, і був обумовлений перехід української інтелігенції, в основній своїй масі, на позиції подвійної лояльності. При цьому ми у жодному разі не хочемо сказати, що перший шлях, тобто шлях самопожертви, був гіршим. Повинні були існувати обидва ці шляхи, як існує і два типи людських характерів. Першим, логічно, йшли особистості пасіонарні, другим — помірковані, обережні. Але обидві ці групи були потрібні для становлення національної свідомості української нації і розвитку її культурного та наукового наробку. Причому для розвитку національної самосвідомості особливо корисними були перші. Натомість, особистості, що перебували на засадах подвійної лояльності, мали значно сприятливіші можливості для інтелектуальної діяльності, ніж відкриті опозиціонери. Тому внесок останніх у розвиток української академічної науки був найбільшим і найвагомішим. До того ж зауважу, що явище подвійної лояльності у національному питанні виробилось в української інтелігенції не випадково, а було наслідком тривалих несприятливих зовнішніх обставин. Цей шлях було обрано, щоб вижити, причому не лише задля власної користі, але й для того, щоб зберегти і примножити українську наукову та культурну спадщину. Зрадниками ж можна вважати лише тих, хто свідомо поривав із власним народом і переходив на державну військову, поліційну чи то адміністративну службу виключно задля власного зиску.

Отже, це дослідження відкриває нові перспективи переосмислення творчої спадщини та життєвого шляху багатьох інтелектуалів XIX ст., які мали українське походження, але працювали в рамках культур інших народів, і дозволяє відносити їх культурну спадщину також і до контексту української культури. Воно є корисним, як для подальших історичних досліджень, так і для студій у сфері культури, психології, ментальності тощо. Водночас вважаю, що врешті-решт настала потреба запровадити в Україні на державному рівні програму зі своєрідної реабілітації національної свідомості українців. Тобто потрібно подолати її роздвоєність, повернути українцям повагу до самих себе, гордість за свою культуру, впевненість у власних силах, щоб самостійно творити свою історію. Тим більше, що за умов відродження національної державності позиція подвійної лояльності

перетворюється на гальмівний чинник розбудови власної держави, так само як гальмувала вона процеси державотворення і у XIX ст. обумовивши поміркованість політичних поглядів українського політикуму початку XX ст., що значною мірою спричинилось до поразки Української революції 1917—1921 рр.

[1] «Історики... повинні враховувати суспільство в цілому та ті його сегменти, до яких звертаються і для яких створювана ними історія має сенс або не має сенсу. Оскільки історія — це у першу чергу соціальна практика, а вже потім наукова» (Про А. Двенадцать уроков по истории / Пер. с фр. — М.: РОССПЭН, 2000. — С. 12—13).

[2] Або, як казав Люк де Клап'є Вовенарг: «Якщо думку неможливо висловити простими словами, відповідно, вона нікчемна і її потрібно відкинути».

[3] Про А. Двенадцать уроков по истории / Пер. с фр. — М.: РОССПЭН, 2000. — С. 23.

[4] Йорн Рюзен. Нові шляхи історичного мислення / Пер. з нім. — Львів: Літопис, 2010.

[5] Про А. Двенадцать уроков по истории / Пер. с фр. — М.: РОССПЭН, 2000. — С. 137.

[6] Топольський Є. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної наращії / Пер. з пол. — К.: К.І.С., 2012. — С. 352.

[7] Топольський Є. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної наращії / Пер. з пол. — К.: К.І.С., 2012. — С. 48.

[8] Сарбей В. Г. Національне відродження України. — К.: Альтернативи, 1999 — С. 46.

[9] Мортімер, Ієн. Століття змін. Яке століття бачило найбільше змін і чому це важливо для нас / Пер. з англ. — Харків: Ранок; Фабула, 2018. — С. 252 — 295, 334.

[10] Див.: Граціозі А. Війна і революція в Європі, 1905–1956 рр. / Пер. з іт. — К.: Основи, 2005. — С. 133—166; Дейвіс Н. Європа. Історія / Пер. з англ. — К.: Основи, 2008.

[11] Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / Пер. з англ. — К.: Основи, 2008. — С. 514—516.

[12] Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури // Книга спостережень. — Т. 2. — Торонто: Гомін України, 1966. — С. 111—133.

[13] Огієнко І. Українська культура. — К., 1918. — Репринт. вид. — К.: Абрис, 1991. — С. 211—215; Дорошенко Д. Нарис історії України. — Т. 2. — Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1966. — Репринт. вид. — К.: Глобус, 1992. — С 293—297, 316; Історія України: нове бачення: У 2 т. — Т. 1. — К.: Україна, 1995. — С. 263—267; Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України. — К.: Знання—Прес, 2002. — С. 353—362; Щербак М., Щербак Н. Колоніальна політика російського царизму щодо української культури (друга половина XIX ст.) // Четверта Академія пам'яті професора Володимира Антоновича 26—27 березня 1998 р.: Доповіді та повідомлення. — 1999. — С. 205—211.

[14] Історія України: нове бачення. — К.: Україна, 1995. — Т. 1. — С. 263—267, 288—306.

[15] Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира (1834—1884) / Под ред. В.С. Иконникова. — К.:, 1884; Материалы для библиографического словаря действительных членов Императорской Академии Наук. — Петроград, 1915. — Ч. I. — С. 263—267.

[16] Грушевський М.С. Микола Дашкевич (1852—29.I. 1908) // ЗНТШ. — Львів, 1908. — Т. 81. — С. 145—150; Грушевський М.С. Пам'яті Володимира Антоновича // ЗНТШ. — Львів, 1908. — Т. 82. — С. 7—9.

[17] Чикаленко Є.Х. Спогади (1861—1907). — Нью—Йорк, 1955; Маланюк Є.Ф. Нариси з історії нашої культури. — Нью—Йорк, 1954; Лабунька М. Микола Павлович Дашкевич та Іван Андрійович Линниченко // 125 років Київської Української академічної традиції (1861—1986). — Нью—Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1993. — С. 219—241.

[18] Корнійчук Л.Я. Суспільно—економічна думка на Україні в 70-х рр. XIX ст. — К.: Видавництво Київського університету, 1971; Борисенко В.Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60—90-х рр. XIX ст. — К.: Наукова думка, 1980; Щетинина Г.И. Университеты в России и устав 1884 года. — М.: Наука, 1976; Яковлев В.П. Самодержавие и российские университеты в годы реакции // Вестник Ленинградского университета. — 1972. — № 8. — Вып. 2. — С. 42—49; Кантор В. Русское искусство и профессорская культура // Вопросы литературы. — 1978. — № 3. — С. 155—186.

[19] Сарбей В.Г. До поглядів М.П. Драгоманова на національне питання // УІЖ. — 1991. — № 9. — С. 61—70; Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XIX ст.). Историко—социологический очерк. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 136—149; Грицак Я.Й. Нариси історії України: Формування модерної української нації XIX—XX ст. — К.: Генеза, 1996. — 356 с.; Забужко О. Філософія української ідеї і європейський контекст: франківський період. — К.: Наукова думка, 1992; Короткий В.А., Біленький С.Г. Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. — К.: Київський університет, 1999; Син України: Володимир Боніфатійович Антонович / Упоряд.: В.Короткий, В.Ульяновський. — К.: Заповіт, 1997. — Т. 2; Чуткий А.І. проблема «національного» в житті і творчості Миколи Дашкевича // Просемінарій. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. — 2000. — Вип. 4. — С. 219—245.

[20] Турій О.Ю., Макарчук С.А. Український етнос (історичний розвиток). — Львів, 1990. — С. 17.

[21] Ульяновський В.І. Незнана рання праця М.С. Грушевського з русистики та джерелознавства // Український археографічний щорічник. Нова серія. — 1993. — Вип. 2. — С. 263—279.

[22] Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. — К.: Основи, 2000. — С. 48—51; М.С. Грушевський. Щоденник (1886—1894 рр.). — К.: Інститут української археографії та джерелознавства НАНУ, 1997. — С. 9; Чикаленко Є.Х. Спогади (1861—1907). — Нью—Йорк: Українська вільна Академії Наук у США, 1955. — С. 58—60.

[23] Нечуй—Левицький І. Хмари. — К., 1993.

[24] Історія Київського університету (1834—1959). — К.: Видавництво Київського університету, 1959. — С. 232.

[25] Слово має умовний характер, бо те, якими методами діяла українська інтелігенція Наддніпрянщини в національній сфері, важко назвати боротьбою. Це, скоріше, було поступове випрошування у влади певних поступок та прав у сфері освіти та культури.

[26] Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К., 1997. — С. 81.

[27] Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XIX в.). Историко—социологический очерк. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 25; Щетинина Г.И. Университеты в России и устав 1884 г. — М.: Наука, 1976. — С. 166—167.

[28] Щетинина Г.И. Университеты в России. — М.: Наука, 1976. — С. 36.

[29] Шип Н.А. Интеллигенция на Украине. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 30—35.

[30] Щетинина Г.И. Университеты в России. — М.: Наука, 1976. — С. 176.

[31] Ульяновський В.І. «Ранній» Володимир Антонович: поза контекстом // Київська Старовина. — К., 1999. — Кн. 1. — С. 134.

[32] Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. III, спр. 19962, арк. 1—1зв.

[33] Архів Інституту літератури НАН України. Ф. 3, спр.1602, с. 859—860.

[34] Там само, спр. 1602, 1605; ІР НБУВ. Ф. VIII, спр. 3213.

[35] ІР НБУВ. Ф. 65, спр. 106.

[36] Там же, арк. 4 зв., 7.

[37] Там же, ф. I, спр. 1155, 7902.

[38] Грушевський М.С. Історія України—Руси. — Т. 3. — Львів, 1905. — Репринт. вид. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 103.

[39] Бойко М.П. П.Куліш: осмислення творчого спадку. — Дніпродзержинськ, 1997; Пантелеймон Куліш і українське національне відродження. — Х., 1995.

[40] Чуткий А.І. Михайло Максимович і Микола Дашкевич: проблема тяглості наукової традиції в Університеті Св. Володимира // Література та культура Полісся. — 2002. — Вип. 21. — С. 284—285.

[41] Щетинина Г.И. Университеты в России. — М.: Наука, 1976. — С. 3.

[42] Кантор В. Русское искусство и профессорская культура // Вопросы литературы. — 1978. — С. 156—157.

[43] Дашкевич Н.П. Отзыв о сочинении г. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX столетия». — СПб., 1888.

[44] Острянин Д.Ф. Світогляд М.О. Максимовича. — К., 1960; Марков П.Г. Общественно —политические взгляды М.А. Максимовича. — К.1986.

[45] Очерки истории исторической науки в СССР. — М., 1955. — С. 603; Токарев С. Этнография народов СССР. — М., 1958. — С. 26.

Віктор Горобець

Народився 1964 року в селі Бичова на Житомирщині.
Фахову освіту здобув у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.
Доктор історичних наук, професор, завідувач сектора соціальної історії Інституту історії України Національної академії наук України.
Автор книжок «Конфлікт і влада в ранньомодерній Україні. Сотник новгород-сіверський проти гетьмана Війська Запорозького, 1715—1722» (2016); «Гетьман Брюховецький. Життя у славі, владі та ганьбі» (2019) та ін.

ВИБОРИ ТА ВИБОРНІСТЬ В УСТРОЄВІЙ МОДЕЛІ РАННЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. ТРАДИЦІЇ VERSUS ПОЛІТИЧНІ Й СОЦІАЛЬНІ НОВАЦІЇ

Коли мова заходить про Українську ранньомодерну державу (Гетьманат, Військо Запорозьке, Гетьманщину), то найперші асоціації, які виринають у цей момент, стосуються демократизму устрою цього утворення. А демократизм, відповідно, асоціюється, по-перше, з інститутом загальних військових рад, як способу вирішення найважливіших питань поточного життя, та, по-друге, з виборністю козацької старшини — від курінного отамана до гетьмана включно. І це той випадок, коли пересічні історичні уявлення, що побутують не те що на рівні історичної пам'яті, але й навіть її міфологізованого сегменту, значною мірою відображають реалії академічного дискурсу. Адже, дійсно, право вільної елекції козацької старшини Війська Запорозького належало до числа тих небагатьох наріжних основ соціополітичної лексеми «старожитні права і вольності козацькі», які й

маркували поняття козацьких свобод і привілеїв, на оборону яких так рішуче козацтво виступало з кінця XVI ст. Саме це право, власне, й асоціювалось із самою ідеєю справедливої козацької держави або власного «козацького панства» [1]. Традиція вільного обрання козаками своєї старшини — від найнижчої, курінної, до найвищої, кошової старшини і гетьмана — своїми витоками сягала часів виникнення козацтва і його інституційного становлення, розбудови засад військової демократії на Запорозькій Січі. Боротьба козацтва за застереження права вільної, ніким і нічим не обмеженої елекції гетьмана розпочинається вже на етапі розбудови політичних взаємин Війська Запорозького з польськими королями наприкінці XVI — у першій третині XVII ст. і стає однією з провідних політичних вимог козацтва. Відповідно, позбавлення козацтва цього, як це сталось згідно з положеннями «Ординації» 1638 р., сприймалося козацьким товариством як відверта зневага козацьких вольностей, а відтак, виступило однією з головних причин вибуху повстання 1648 р. Доволі показово, що повстання розпочалося наприкінці січня — на початку лютого 1648 р. саме з обрання вільними голосами Богдана Хмельницького на гетьманство[2]. Так само й виборність козацької старшини нижчих ланок — від полковника до сотників й отаманів — стає з цього часу нормою життя Війська Запорозького, яке в ході революції середини XVII ст. перебирає на себе функції державної репрезентації та стає синонімом Української держави раннього Нового часу.

Якими були насправді політичні прагнення української еліти в питанні виборності гетьмана і старшини, наочно демонструють матеріали, що стосуються вироблення договірних умов, на яких Українська ранньомодерна держава на початку 1654 р. перейшла під зверхність російського царя. Отож у пропозиціях Війська Запорозького щодо характеру угоди, переданих цареві в березні 1654 р. через уповноважених послів Павла Тетерю і Самійла Богдановича-Зарудного, містилося таке прохання: «Сохрани боже, смерти на пана гетмана, — понеже всякой человек смертен, без чего немочно быть, чтоб Войско Запорожское само меж себя гетмана обирали, а Его Царскому Величеству извещали, что то Его Царскому Величеству не в кручину было, понеже то давний извычай войсковой»[3].

Взірцево «правильну» модель виборів козацької старшини в Гетьманаті можна реконструювати на підставі аналізу унікальних матеріалів, що стосувались виборів полковника в Переяславському полку 1690 р., тобто в перші роки гетьманування Івана Мазепи. Так сталося, що в історичних джерелах про переяславські вибори 1690 р. збереглося, мабуть, чи не найбільше інформації за всю історію існування Гетьманату. Її аналіз дозволяє пролити світло на саму процедуру виборів полковників, принаймні у варіанті, що був актуальним на початковому етапі гетьманування Івана Мазепи. А, скажімо, добре відомий в Україні американський дослідник Джордж Гаєцький загалом сприймає документ про переяславські вибори 1690 р. як такий, що «показував недвозначно, що бодай у 17 ст. козацтво само вибирало своїх полковників», та, натомість, «заперечує деякою мірою погляди кількох дослідників, які твердили, що влада переходила в атмосфері хаосу, хабарництва та підкупства»[4].

Передісторія цих виборів була такою. Відсторонивши в 1690 р. вдруге й уже остаточно від влади в Переяславі Леонтія Полуботка (котрий не лише являв собою креатуру гетьмана Івана Самойловича, а, ймовірно, й справді виношував якісь плани повалення тодішнього гетьмана), Іван Мазепа не став одноосібно призначати свого намісника до Переяславського полку, а віддав наказ про організацію виборів, згідно «з давніми правами і вольностями Війська Запорозького». При цьому, як можна зробити висновок з аналізу листа гетьмана Мазепи до царів Івана та Петра Олексійовича від 11 травня 1690 р., усунення Полуботка від влади він здійснив формально не власною волею, а «выразный и преможный ваш царского пресветлого величества указ испоняюючи за непристойныи и дерзновенныи поступки, в том же вашом монаршом указе именованные»[5], тобто легалізувавши своє рішення відповідним царським указом, ініціатором видання якого, щоправда, сам же гетьман і був.

Після того як Мазепа відсторонив Полуботка від управління полком, звинувативши його у службових зловживаннях і непослуху, та наказавши «в Батурине ему до времени побыти», гетьман призначив для управління полку тимчасового старшого «для порядку, и для чиненя всякое осторожности»[6]. Цим намісником став Іван Лисенко, котрий перед тим (з другої половини 1677 р. до середини 1679 р.) уже

був переяславським полковником[7], після чого вже як значний військовий товариш виконував різні доручення гетьмана, в тому числі й супроводжував його в поїздці до Москви в 1689 р.[8].

Виборчий процес у Переяславському полку започаткувало висунення кандидатур на вакантний уряд, що відбулось на загальних зборах товариства. З опосередкованих розповідей про цей етап виборчих змагань можна припустити, що переважна більшість, а можливо й усі, хто взяв участь у цих попередніх виборах, висловились, аби полковницький пернач потрапив до рук щойно згаданого значного військового товариша Івана Лисенка. Причина такої одностайності крилась у тому, що, як випливає з матеріалів вотування представників переяславської міської громади, Лисенко в якості полковника міщанам запам'ятався з позитивного боку, оскільки саме в роки його управління «город умножился был, а после него в разоренье за последних полковников зостал»[9]. І, вочевидь, саме ця обставина була вирішальною у виборі як жителів полкового центру, так і решти полчан.

Результати попередніх виборів не відображені в джерелі повною мірою, про них є лише поодинокі згадки. Зокрема про свій вибір під час цього етапу елекції згадують представники Воронківської, Гельмязівської, Кропивнянської, Бубнівської, Баришівської, Березанської сотень, а також значний військовий товариш Іван Момот. І що цікаво, всі вони вказують саме на кандидатуру Івана Лисенка як на таку, що була підтримана військом: «на пана Лысенко вотум дали: так яко у войску мы будучи все войско мовило»[10].

І хоч про якусь іншу кандидатуру, яка б фігурувала на попередніх виборах, у документі мова не йде, на наступному етапі елекції, вже за присутності представників гетьманського уряду та уповноважених сотень і полкових владних структур, альтернативна кандидатура таки з'являється. Неї стає шляхтич з Правобережної України, зауважимо, родич гетьмана Мазепи Костянтин Мокієвський, котрий перед тим, здається, жодних старшинських урядів у Війську Запорозькому не обіймав. І, скажімо, коли гетьману Мазепі трохи згодом довелось представляти свою креатуру офіційній Москві, то найбільше, на що він спромігся у представленні заслуг цього значного військового товариша, так це на згадки про героїчну служба в козацькому війську

батька і діда Костянтина Мокієвського. Зважаючи на родинну близькість Мокієвського до гетьмана та відсутність згадок про нього на попередньому етапі виборів, можемо припустити, що його поява серед претендентів була ініційована саме гетьманом. Єдине, що залишається в цій історії незрозумілим, так це мотиви цього висунення. Адже, якщо Мазепа щиро домагався обрання Мокієвського на полковництво до Переяслава, то навіщо було тимчасово надавати важелі управління полком Лисенку? Єдиним поясненням тут може бути хіба що, припущення стосовно запізнілого бажання претендента позмагатись за пернач, яке й було підтримане гетьманським урядом ось так — із втратою часу.

Остаточний елекційний етап відбувся в Переяславі 25 червня 1690 р. за участі офіційних представників гетьманського уряду — військових товаришів Захарія Шийкевича, Якова Жураківського та ніжинського сотника Василя Гуменського (Ігуменського). Як виборці до елекції були допущені переяславські полкові старшини, значні військові товариші полку[11], сотники та представники товариства від кожної сотні Переяславського полку, а також уповноважені міської громади полкового центру.

Цікаво, що всі сотні Переяславського полку мали своїх представників на виборах полковника, натомість з-поміж міських громад полку таке право отримала лише громада полкового центру. Сотні представляли сотники та виборні козаки, переважно по 20 осіб з кожної сотні. Винятки становлять полкові сотні, товариство яких було представлено по 40 і 30 козаків, а також чомусь Баришівська сотня, звідки до Переяслава прибуло аж 70 осіб. З деяких сотень, як бачимо з документа, прибуло лише по 8—10 товаришів. Але, що важливо, незважаючи на різне чисельне представництво від тієї чи іншої сотні, при підрахунку голосів кожна сотня мала право подати за того чи іншого кандидата лише один голос (одну воту).

Як же проходив другий етап елекції полковника? Як довідуємось із документа, після того як виборцям було зачитано «поважный универсал рейментарский», на вулиці відбулись наради сотників із виборцями зі своїх сотень, і вже по тому прибулі на елекцію виборці, «осеред двору сидячі», перейшли до голосування. Підрахунки вот доручили здійснювати полковому осавулу[12] (осавули переважно і

виступали розпорядчиками на військових радах: на генеральних радах були задіяні генеральні осавули, а на полкових, відповідно, полкові[13]).

За результатами переяславського голосування на користь кандидатури Івана Лисенка висловились: полковий обозний і суддя, три значні товариші, представники 15 сотень і уповноважений Переяславського міського магістрату. Кандидатуру Костянтина Мокієвського підтримали троє полкових старшин — полковий писар Сава Стефанович, не означені за прізвищами полкові осавул і хорунжий, а також городовий отаман Переяслава. Вельми цікава картина спостерігається із виборцями Мокієвского, що представляли сотенне товариство. За останнього віддали свої голоси представники і двох (із наявних у полку 17) сотень, а саме Кропивнянської і Баришпольської, хоч, як було акцентовано увагу в документі, на попередньому етапу виборів — «у войску» – як сотник, так і вся Баришпольська сотня «дали были вотум на пана Лысенка»[14].

Загалом, якщо брати до уваги суто математичний підхід, то Лисенко переміг з показниками 21 проти 7. Особливо переконливою була його перевага у сотнях полку. А ось в середовищі полкової старшини його позиції виявились слабшими, аніж у конкурента. За Мокієвського віддали голоси, по суті, чотири представники полкової старшини, в той час як Лисенко зумів завоювати симпатії лише двох.

На чийому боці була симпатія гетьмана Мазепи — передбачити неважко. Проте перемога колишнього переяславського полковника була доволі переконлива і гетьман Мазепа цього разу не став противитись волі громади. У листі до Москви, в Малоросійський приказ, адресованому царям Івану та Петру Олексійовичам, 28 червня 1690 р. Іван Степанович повідомляв, що після того, як «при зобранїи многих старших и менших полчанъ», переяславці «(опрчь малого некоторых числа) единогласно улюбили и избрали себи бытии полковником его Івана Лысенка», він «теды того полковництва уряд умыслилем вручить ему пречонному Івану Лысенкови»[15]. В серпні 1690 р. в Батурині відбулася офіційна процедура затвердження результатів виборів, під час якої Мазепа видав Лисенку універсал на полковництво, вручивши при цьому полкову корогву, пернач, печатку і литаври.

Описані вище вибори, як уже зауважував раніше, відповідали зразковій моделі полковницьких виборів: коли воля полкового товариства максимально бралась до уваги, а для її представлення створювались усі необхідні умови. На практиці ж процедура полковничої елекції нерідко порушувалась. Передовсім гетьманами, котрі прагнули відігравати більш активну роль у виборах, а не виступати заручником симпатій місцевої старшини і місцевого товариства.

Наскільки неприховано активною могла бути позиція гетьмана у питанні переобрання на полковий уряд, видно зі справи вже щойно згаданого «кревного пана гетьмана» Костянтина Мокієвського, котрого після фіаско на переяславських виборах гетьману вдалося «обрати» на уряд київського полковника. Коли під час походу на Пониззя Дніпра влітку 1696 р. частина київських козаків змістила його з уряду, передавши пернач полковому хорунжому Сергію Солонині, Мазепа відправив до Київського полку генерального хорунжого Юхима Лизогуба з наказом перебрати до своїх рук управління полком[16]. Стосовно ж особи новообраного полковника «со иными» активними учасниками зміщення Мокієвського, гетьман розпорядився, аби Лизогуб доправив їх до Батурина «под добрым осмотрением»[17].

Лише у формі прямого гетьманського призначення могла відбутись і ротація на полковому уряді в Ніжині 1695 р., коли Іван Мазепа на вакантний по смерті Степана Забіли уряд призначив «во младих літах» вищезгаданого свого небожа Івана Обидовського[18]. За твердженням Олександра Оглоблина, Обидовський народився в 1676 р.[19], отож на момент посідання уряду йому виповнилось лише 19 років. Жодних «служб» у Ніжинському полку, аби тим самим хоч би якось зарекомендувати себе перед полчанами, йому виконувати не доводилось. Єдиною на той час службовою відзнакою кандидата було отримання ним від царського уряду титулу стольника в 1689 р., коли йому заледве виповнилось... тринадцять років[20], отож і тут заслуги претендента, крім самого факту його народження в сім'ї сестри гетьмана, доволі сумнівні.

І таких випадків у практиках адміністрування гетьманського уряду було чимало. Вельми показовим у цьому сенсі є випадок, що трапився

на початку XVIII ст. під час банкету вищої козацької старшини з боярином Б.П. Шереметєвим з нагоди відпуску козацького війська з походу в Прибалтику 1700—1701 рр., коли на напівжартівливу репліку царського вельможі до полтавського полковника щодо бажання просити в государя призначення на полковий уряд у Полтавський полк, а тим часом, аби полтавський полковник перемістився на вакантне по смерті Обидовського ніжинське полковництво, останній (а полковництво в Полтаві в той час обіймав Іван Іскра[21]) зауважив таке: «Есть в нас в Батурині властитель, кому схочет, тому и дасть»[22].

Зауваження Івана Іскри поміж іншого цікаве й тим, що, як уже зауважувалось раніше, саме товариство і старшина Полтавського полку найдовше з-поміж усіх полків Гетьманату зберігало за собою привілей вільного переобрання полкової влади. Ще один з перших дослідників історії Полтавщини ранньомодерної доби Олександр Лазаревський зауважував з цього приводу, що Полтавський полк в силу дії цілого ряду чинників — близькість до Запорозької Січі («А запорожцы де с полтавцы живут советно, что муж с женою»[23]), особливості ведення степового типу господарювання тощо — «становив виняток з решти Малоросії, де не лише селяни, а й козаки з кінця XVII ст. потрапляють майже в повну залежність від старшини, котра, хоч і вважалась виборною, але по суті являла собою гетьманських чиновників». На Полтавщині ж, принаймні до кінця XVII ст., вибір полковника дійсно залежав від волі товариства, хоч яким, стверджував історик, завше керувало вузьке коло заможних козаків, які вміли підпорядкувати своєму впливу решту полчан[24].

Яким було ставлення товариства до полковників, що не пройшли процедуру виборів, а отримали пернач за волею гетьмана, демонструє Самовидець, описуючи обставини повстання, що вибухнуло в середині липня 1666 р. в Переяславському полку. Найпершим від рук повсталих поклав голову переяславський полковник Данило Єрмолаєнко, котрого, за словами літописця, «козаки переясловські не любили, же насланий бил»[25], тобто не обраний товариством, а присланий гетьманом Брюховецьким.

Цікаве тлумачення суті «вільних виборів» старшини знаходимо в інструкції, яку гетьман Правобережної України Павло Тетеря надав

своїм послам на Варшавський сейм 1664 р. Гетьманська інструкція, підготовлена в умовах подальшого втягування Правобережжя у небезпечний і руйнівний вир збройного громадянського протистояння, такої собі «війни всіх проти всіх»[26], на словах не заперечувала права козацтва щодо вільного вибору старшини. Утім наголошувала, що у Війську Запорозькому через вільну елекцію «бунти виникати звикли». Й аби надалі уникнути цього, пропонувалося право вільного вибору гетьманського предводителя ввести в певну норму, визначивши його межі «правом посполитим». Зокрема, відтепер гетьмана мали обирати не «до ласки військової», як це було раніше, а на певний, визначений законом термін — до наступного сейму вального[27], й останньому, вочевидь, передавалася функція введення вищого козацького старшини на уряд. Не заперечувала гетьманська інструкція на словах і права вільного вибору полкової та сотенної старшини. Проте, для того, аби кандидати на старшинські уряди «були людьми в справі рицарській досвідчені», дозвіл на перевибори полковника мав давати гетьман, а сотника, відповідно, полковник[28].

Добитись на законодавчому рівні подібних обмежень гетьманам не вдалось. А ось на практиці, як можемо судити з аналізу джерел, вища козацька старшина активно впливала на результати виборів, нерідко вдаючись до маніпулювання та порушення виборчих традицій, так званого «накупництва» тощо. Наскільки поширеною практикою дача хабарів гетьману за полковий уряд стає в останній третині XVII ст., видно з доносу, поданого старшиною на гетьмана Івана Самойловича в 1687 р. (хоч, зрозуміло, тут варто брати до уваги жанрову специфічність цього документа). Отож старшина звинувачувала реґіментаря в тому, що він «за уряды полковничьи» вимагає «великие посулы, и чрез то допускает людем утеснение». А уряд генерального судді тривалий час («уже от четырех лет») залишається вакантним, бо Самойлович «хочет, чтоб тот судейський уряд за великие деньги был куплен»[29].

Про процвітання хабарництва при призначенні на полкові уряди довідуємось і з тестаменту удови гадяцького полковника Михайла Боруховича, де полковничиха згадує про намагання одного зі своїх синів по смерті батька в 1704 р. посісти вакантний уряд і про його

прохання виділити йому з «общего скарбу неделенного тысячу червоних и сколько сот талярей битых» для передачі гетьману. І хоч цього разу симонія не справила належного ефекту й полковництво в Гадячі посів не її син, а близький родич Мазепи — Степан Трощинський (племінник гетьмана), але Боруховичу-молодшому принаймні вдалося добитися від гетьмана підтвердження права володіти всіма маєтностями, що належали його батьку[30].

Про досить-таки високу ціну призначення на старшинство згадувала і вдова Василя Томари Пелагія, донька білоуського сотника Василя Болдаковського. Вона стверджувала, що прибувши на Чернігівщину лише з одним конем і декількома парами сукон, без службових заслуг і зв'язків серед місцевої старшини, її чоловік потратив близько 400 рублів з посагу дружини, аби отримати за ці гроші спочатку уряд вибельського сотника, а згодом і чернігівського полкового судді[31].

Інший бік медалі — підкуп претендентами на старшинство виборців — красномовно ілюструють сюжети, що стосуються виборів сотника в Ічнянській сотні Прилуцького полку 1767 р., коли претендент на уряд — син колишнього сотника Григорій Стороженко напередодні виборів «тайно сзывал до себе атаманов и козаков, споивая их, ласкательствами и устрашением приводил, чтобы его поставили в кандидаты». Коли ж претендент програв вибори, то поки документи з результатами виборів їхали до полкової канцелярії в Прилуки, «взяв з собою, на особенный возок, несколько відер горілки, ездил по всей сотні селами, упоивая оною, перепрошивая и уговоривая на свою сторону куренных атаманов и козаков — на подложно составленном им писмі в том, что якобы его, Стороженка, желают сотником — подписатись». В результаті проведеної такої «агітаційної роботи» підтримку Стороженку виявили козаки Гмиранського і Парафієвського куренів «да и то не все»[32].

Яким було ставлення політичної еліти Гетьманату до таких ганебних проявів порушення права вільної елекції, наочно демонструють положення Конституції 1710 р., автори якої актуалізують проблему вже у вступній частині документа, ввівши до неї статті про суть і порядок призначення на старшинство, а також про способи застереження корупційних дій при реалізації гетьманом своїх повноважень: «поневаж всякіе на людей верных тяжести, утиски и

здирства походят найбарзей от властолюбних накупнев, которіи, не фундуючися на заслугах своих, а прагнучи несытою пожадливостью, для приватного своего пожитку урядов войсковых и посполитых, прельщают сердце Гетманское коррупціами и оными втыскаются, без вольного избранія, над слушность и право, то на уряды Полковничіе, то на иншые власті». З метою ліквідації непорядків і недопущення посідання старшинських урядів «накупнями» укладачі Конституції постановляли, «абы Ясневельможный Гетман жадными, хочь бы найболшими, не уводячися датками и респектами, никому за коррупціи урядов Полковничьих и иншых войсковых и посполитых начальств не вручал и на сильно на оные никого не наставлял, лечь всегда, як войсковые, так и посполитые, урядники міютъ быти волными голосами, особливе зась Полковники, обираны». Застерігаючи за громадою право вільної елекції, автори Конституції водночас ставили процес виборів під контроль гетьманської влади, залишаючи за останньою право надання санкції на відповідні дії — «однак таковых урядников елекціи не без воле Гетманской отправоватися повинны»[33].

Утім, як відомо, політичний розвиток Гетьманату після подій 1708—1709 рр. пішов зовсім іншим шляхом, аніж тим, яким його хотіли бачити автори Конституції 1710 р. Починаючи з 1710-х років Петербург почав вдаватись до практик прямого призначення свого кандидата на старшинство в Україну. Саме таким чином полковником до Гадяча було призначено спочатку сербського шляхтича Михайла Милорадовича, а потім його брата Гаврила Милорадовича, або ж — до Ніжина сина царського вельможі графа Петра Толстого графа Петра Петровича Толстого.

З перебиранням царським урядом до своїх рук повноважень щодо заповнення старшинських вакансій Гетьманату суттєво міняється й перелік необхідних «заслуг» претендента, де визначальним стає топос «вірної служби государю». У грамоті Петра I від 12 грудня 1708 р. про призначення Григорія Шишкевича (цирульника А. Войнаровського) новомлинським сотником читаємо, що на уряд він був зведений «за его к нам, великому государю, верную службу, а особливо за пересторогу, которую он учинил... в случае измены нам, великому государю, бывшаго гетмана Мазепы»[34]. Або ж прилуцький

полковий обозний Іван Нос, залишений гетьманом Мазепою як наказний полковник над козаками Прилуцького полку в Батурині, не виконавши свого військового обов'язку, натомість прислужився російському командуванню при штурмі гетьманської резиденції, вже 14 листопада 1708 р., тобто вже менш ніж за два тижні після тих трагічних подій, отримав від Петра I «чин полковничій» за те, що «противу наших, ратных великороссийских людей не бился»[35]. За аналогічні «геройства» на полтавське полковництво зійшов й Іван Черняк, котрий «служил нам, великому государю, во всякой верности, а найпаче в змену проклятого Мазепи, не склоняяся к его»[36].

Тактичними наслідками такої переміни стає те, що, скажімо, у Чернігівському полку призначений замість ув'язненого 1723 р. за наказом Петра I Павла Полуботка офіцер російської армії Міхаїл Богданов у 1735 р. передав пернач іншому російському офіцеру — Владіміру Ізмайлову, а після нього урядували серби на царській службі Іван Божич та Петро Милорадович. Призначені російською владою серби і «волохи» займали уряди в Гадячі, Києві, Переяславі, а росіяни — у Стародубі, Ніжині, Чернігові. На сотенному рівні вакансії заповнюються не лише призначеними Сенатом російськими офіцерами, а й різного роду канцеляристами з московських і петербурзьких контор і, навіть, співаками придворної капели, лакеями імператорського двору тощо[37]. Вельми промовистими є й уточнення таких сенатських указів — «произвесть в настоящие сотники без выборов»[38].

А якщо мову вести про стратегічні наслідки цього явища, то варто наголосити, що такі дії не лише підважували засади вільної елекції, але й засвідчували деградацію української автономії загалом та, що ще більш важливо, рішучим чином наближували її остаточне знесення. Адже демократизм устрою козацької України, що проявився передовсім у функціонуванні засад виборності влади, був саме тією суспільною цінністю, що разюче протиставляла автономний Гетьманат решті Російської імперії. Боротьба за збереження виборної влади була, за великим рахунком, боротьбою за збереження самої української державності. Відтак поразки у відстоюванні засад виборності неминуче тягли за собою і загибель козацької державності. Водночас історична пам'ять про козацькі права і вольності стала тим

ферментом, тими дріжджами, на яких уже в першій половині — середині XIX ст. в епоху творення модерних націй зійшла і виросла українська національна ідея. Ідея, в якій — зважаючи на підставовий генетичний код — саме засади вільного демократичного вибору влади формують базове підґрунтя національної ідеї.

[1]Наприклад, див.: Лепявко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів, 1996; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея. Проблема формування, еволюції, реалізації. К., 1997; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). К., 1999.

[2] Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. К., 1994. С. 56.

[3] Акты, относящиеся к истории Юго—Западной России (далі — Акты ЮЗР). Т. 10. СПб, 1878. С. 445—452; Документи Богдана Хмельницького (1648–1658) / Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. К., 1961. С. 323—325; Універсали Богдана Хмельницького 1648—1657. К., 1998. С. 64—67.

[4]Гаєцький Ю. Сторінки з побуту Гетьманщини: вибір полковника // Сіверянський літопис. 1997. №1—2. С.48.

[5]Листи Івана Мазепи. 1687—1691 / Упор. та авт. передм. В.Станіславський. К., 2002. Т. 1. № 182. С. 393.

[6]Там само.

[7] Акты ЮЗР. — СПб., 1885. — Т. 13. — С. 367, 454, 471.

[8]Петровський М. До історії полкового устрою Гетьманщини. — Ніжин, 1929. — С. 71, прим.1.

[9]Там само. — С. 73.

[10]Там само.

[11]Аналізуючи ці вибори на підставі публікації Миколи Петровського, Віра Панашенко говорить про допущення до елекції «значкових товаришів», але в опублікованому Петровським документі мова все ж йде про значне товариство — «старинный товарищ и значный полку Переяславского». — Див. Панашенко В.В. Полкове управління в Україні (середина XVII— XVIII ст.). К., 1997. С. 8; Петровський М. До історії полкового устрою Гетьманщини. Додаток. Ніжин, 1929. С. 72—73.

[12]Петровський М. До історії полкового устрою Гетьманщини. Додаток. С. 72—73.

[13]Див.: Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні—Гетьманщині XVII —XVIII ст.// Праці комісії для виучування історії західно—руського та українського права. Вип. 6. К., 1929. С. 253—425; його ж. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII —XVIII ст.// Праці комісії для виучування історії західно—руського та українського права. Вип. 2. К., 1926. С. 84—171; Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. К., 2009.

[14]Петровський М. До історії полкового устрою Гетьманщини. Додаток. С. 72—73.

[15]Листи Івана Мазепи. 1687—1691 / Упор. та авт. передм. В.Станіславський. – К., 2002. Т.1. № 186. С. 401—402.

[16] Листи Івана Мазепи / Упор. та авт. передм. В.Станіславський. К., 2010. Т.2. № 120. С. 481—482.

[17]Там само. № 120. С. 482.

[18]Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / 2—е доповнене вид. Нью—Йорк—Київ—Львів—Париж—Торонто, 2001. С. 91.

[19]Там само. С. 68.

[20]Бантыш—Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства: В 4 томах. К., 1993. С. 560.

[21]Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. // Киев.старина. 1891. Т. 34. № 9. Отд. 1. С. 373—374; Gajecky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. Vol. 1–2. Cambridge, Mass., 1978. P. 519.

[22]Источники малороссийской истории, собр. Д.Н.Бантышем—Каменским. Ч. 2. М., 1859. С. 29

[23] Акты ЮЗР. Т. 6. СПб., 1869. С. 99.

[24]Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. С. 360—361.

[25]Літопис Самовидця / Вид. підготував Я. І. Дзира. К., 1971. С. 100.

[26] Про сам документ див.: Горобець В. Козацький Гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої: проект устроєвої моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664 // Молода нація. Альманах. К., 2000. С. 40—61; Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654—1665. К., 2001.

[27]Dział rękopisów Biblioteki Czartoryjskich w Krakowie (Далі — Czart). 402, No 22. S. 547—563.

[28] Czart. 402, No 22. S. 547—563.

[29]Источники малороссийской истории. Ч. 1. С.302.

[30]Русский архив. 1875. Кн.3. С. 316; Дядиченко В.А. Нариси суспільно—політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959. С. 201.

[31]Лазаревский А. Люди старой Малороссии: Голубы; Крыжановские; Томары// Киев.старина. 1885. Т. 12. №5. С. 17—18.

[32]Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 3: Полк Прилуцкий. К., 1902. С. 287.

[33]Источники малороссийской истории. Ч. 2. С.251—252.

[34]Центральний державний історичний архів України в м. Києві (Далі — ЦДІАУК). Ф. 51, оп. 3, спр. 353. Арк. 3.

[35]Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. С. 318, прим.27.

[36]Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729—1730/ Упоряд. І.Бутича. Полтава, 2007. С. 61.

[37] Ширше про це див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. К., 1998. с.216—227; його ж. Конфлікт і влада в ранньомодерній Україні. Сотник новгород—сіверський проти гетьмана Війська Запорозького, 1715—1722. К., 2016.

[38] ЦДІАУК. Ф. 108, оп. 2, спр. 33. Арк. 101.

Тарас Чухліб

Народився 1966 року в селі Ольшаниця Рокитнянського району на Київщині.
Закінчив історичний факультет Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Закінчив Міжнародну школу гуманітарних досліджень країн Центральної та Центрально-Східної Європи (Польща).
Доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, директор Науково-дослідного інституту козацтва.
Автор монографії: «Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648—1714 рр.», «Секрети українського полівасалітету: Хмельницький — Дорошенко — Мазепа», «Відень 1683: Україна-Русь у битві за «золоте яблуко Європи» та інших наукових та науково-популярних праць з історії.

«ВІЛЬНИЙ НАРОД І НІКОМУ НЕ ПІДЛЕГЛИЙ»: ЧИ БУЛА НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ В УКРАЇНЦІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ?

Питанню функціонування поняття «народ», а також — «руський/рутенський народ», «козацький/козакоруський народ» «український/український народ», «малоросійський/малоруський народ» в українській історіографії до цього часу було присвячено досить мало наукових публікацій. Потрібно зазначити, що від часу видання у 1966 р. відомої праці видатного українського історика Івана Крип'якевича «До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI — на початку XVII ст.»[1] ми, на жаль, й до цього часу не маємо якісного дослідження щодо вивчення такої важливої наукової

проблеми — чи була національна свідомість в українців у ранньомодерну добу вітчизняної історії? А тому спробуємо відповісти на це складне й, водночас, просте запитання.

Власне у полеміці між багатьма європейськими істориками, що проходила протягом 1970-х — 1990-х рр., підтримуємо позицію відомого польського історика Бенедикта Зєнтари, який майже не бачив різниці між національною свідомістю середньовічних та ранньомомодерних народів і в обґрунтуванні своєї позиції пропонував опиратися на тексти тогочасної літератури[2]. Так, ще на початку XVII ст. житель Великого князівства Литовського Михалон Литвин у своїй праці писав: «Хоча **татари** вважаються в нас варварами і дикунами, вони, однак, хваляться помірністю життя і стародавністю свого скитського племені, стверджуючи, що воно походить від семені Авраама..., а нині вони розділені на різні орди (Ordas), тобто **народи** (nationes)...; батьківщина царя Батия (caesaris Bati), розорителя **Угорщини** (Ungariae), що колись панувала над **Московитами** (Moschorum) і **Русинами** (Ruthenorum); Поки сусідній християнський з нами **народ Польський** (gens Polona), не повернув нас до святого хрещення...; об'єднана доблесть двох **межуючи один з одним народів** підсилилася...; У цю землю стікся зі всіх інших земель самий кепський **народ іудейський** (Judaica), що вже поширився по всіх містах Поділля, Волині й інших родючих областях».

Протягом другої половини XVI ст. поняття «Україна» та «Українний» поступово перетворювалися з географічно-орієнтувальних термінів на політико-орієнтувальні. Вони означали «край» або ж «землю» у розумінні історично-адміністративної території стародавньої Русі. Ці назви стали, по-перше, локалізувати територію історико-етнографічних земель Брацлавщини, Вінниччини і Київщини, а по-друге, почали використовуватися для маркування захопленої у другій половині XIV ст. Короною Польською і Великим князівством Литовським держави Русь, де проживав відмінний від поляків і литовців етнос, що мав власну етнічну та політичну назву «русь», «русини», «руські». Саме в Руському, Волинському, Подільському, Київському, Брацлавському, Підляшському, Белзькому та

Чернігівському воєводствах Речі Посполитої проживав «руський народ».

З 1580-х років в королівській канцелярії Речі Посполитої почали вживатися локалізаційні словосполучення, такі як «Україна Руська», «Україна Волинська», «Україна Подільська», «Україна Київська», «Україна Брацлавська», що у першій половині XVII ст. почали об'єднуватися такою хоронімічною словосполукою як «Українні края». Про політичне смислове навантаження на хороні «Україна» (який протягом першої половини — середини XVII ст. поступово перетворювався на політонім) засвідчували такі лексеми, які уживалися офіційними представниками Великого князівства Литовського, Корони Польської та Війська Запорозького: «...Всім замкам його милості ***українним*** Великого князівства Литовського» (тут і далі виділення жирним курсивом. — *Авт.*), «...У наших [королівських] володіннях, ***на Україні***», «...Треба зміцнити ***Україну*** надійною охороною», «Порядок щодо ***України***», «яко ***уряд Українний***», «отаман для ***України***», «призначений на оборону ***краям Українним***», «...Полковник Війська Запорозького, поставлений для ***всієї України***», «опікун ***усієї України***», «підбуривши майже ***всю Україну***», «відрядив від себе послів ***на Україну***», «генеральний комісар ***України***» тощо.

З погляду політичної географії, «Україна» наприкінці XVI ст. була «довша і ширша за Малу і Велику Польщі» разом узяті. Окрім того, це поняття поширювалося на усю територію між «Московією» і «Трансільванією», а в «топографічних уявленнях» старшини Війська Запорозького даний термін охоплював обшири від білоруського міста Могилева на півночі до гирла Дніпра — на півдні. Саме від початку XVII ст. проглядається відмінність в офіційному дискурсі Речі Посполитої, Московського царства та Війська Запорозького стосовно уживання слова «Україна» у внутрішньополітичній та міжнародній документації.

20 липня 1648 р. гетьман Війська Запорозького Богдан Хмельницький писав у листі до московського воєводи, князя С. Болховського: «Ми їм [ляхам] до кінця не віримо, яко хитрим людям, бо вони нас так миром і присягою своєю не раз зраджували. Стоїмо Військом своїм Запорозьким під Констянтиновом і чекаємо їх

(представників Корони Польської. — *Т. Ч.*) з комісією. Поглядимо, яку комісію схочуть з нами мати: там оттуль, з **Польщи** пишуть до нас, просячи про мир і про згоду, а тут по ближніх городах, де **наша русь православна** християни живуть». Отже, Богдан Хмельницький відрізняв поляків («хитрих людей») від «русі», яких гетьман сприймав не інакше як «православних християн».

У своєму листі за 4 червня 1648 р. сучасник тих подій, львівський підкоморій С. Кушевич занотував: «То певно, що усе тамошнє військо (Речі Посполитої. — *Т. Ч.*), якого понад три тисячі раховано, унівець згинуло через зраду драгунів, які [були] **нації Русь**, релігії Грецької, вишколу Німецького та запродалися неприятелеві (Богдану Хмельницькому. — *Т. Ч.*)». Львівський єзуїт Я. Божецький записав у своєму щоденнику, що на переговори з представниками Війська Запорозького під Львовом восени 1648 р. було сформовано делегацію, у якій брали участь «Вірменської і **Руської нації** Христофор Захович і Павло Лаврищевич».

У документі під назвою «Повстання місцевого розбійника Хмельницького з свавільним селянством на Польській отчизні» («Rebellia domowego zdrajcy Chmielnickiego z swawolnym chłopstwem na ojczyznę Polską») у записі сучасника тих подій з «польського боку» йшлося, що повсталі козаки «шляхту і **Поляків** називають **Ляхами**..., кожний **Русин** має залишатися при Хмельницькому».

У процесі революційного «іншування» себе від іншого, або ж відрізняючи «своє» від «чужого», гетьман досить вдало протиставляє «Русь» та «Руський народ» «Польщі». У лютому 1649 р. уряд Війська Запорозького запропонував комісарам Корони Польської такі вимоги (у викладі їхнього представника В. М'ясковського подається польською мовою): «Naprzod, niewola, ktorą cierpi **nasz narod Ruski** gorzej Tureckiej...; Tak i teraz jedna Ruś starożytna greckiego zakonu, władyctwa y wszytkie cerkwie aby w narodzie Ruskim wszędzie w Koronie i po Litwie zostawały. Imienia Uniej żeby nie było, tylko rzymski a grecki zakon, tak jako się zachowała **Ruś z Polską**; ...nie tracąc ludzi naszych chrzesciańskich, braci naszych, dla Uniej...; Wojewoda Kijowski by był **narodu Ruskiego** i zakonu greckiego..., a między swieckiemi kastellana i wojewodę Kijowskich Ruś mieli dla przestrzegania wiary naszej i praw

narodu Ruskiego». У даному випадку козацька старшина вирізняла окремий «наш руський народ», який був для неї «нашим» і терпів «неволю» як «старожитна Русь грецького закону».

Стосовно політико-правового становища «руського народу» засвідчує текст однієї з міжнародних угод, яка готувалася ще урядом Богдана Хмельницького, але з огляду на його смерть, була підписана його наступником — Іваном Виговським. У жовтні 1657 р. між Військом Запорозьким і Шведським королівством була укладена угода, де проголошувалося, що «Найясніший Король Швеції нехай визнає і проголосить Військо Запорозьке з підвладними йому провінціями за **вільний народ і нікому не підлеглий**, і цю свободу й інтереси боронитиме проти усіх ворогів».

У документі під назвою «Перелік пунктів і покірних прохань, які подає Його Милість Ясновельможний гетьман Війська Запорозького разом з усім Військом Запорозьким і Народом Руським Його Королівській Милості і всій Речі Посполитій від 1659 року» в пункті першому відзначалося: «Просить Його Милість Пан Гетьман з усім Військом, щоб відповідно до Гадяцької комісії унія була скасована де-факто, грецька релігія заспокоєна і **весь народ Руський** повністю втихомирений згідно з проведеним розслідуванням комісії, [результати] якого будуть перелічені нижче...; щоб унія так у Короні, як і в Великому Литовському князівстві була знесена привселюдно постановою, і коли б хтось у Короні або в королівстві чи в спадкових добрах переховував уніатів і за їхньою допомогою гнобив **Руський народ**...; щоб панове уніати не мали можливості цькувати **Руський народ** наклепами; ...Просить Його Милість Пан Гетьман з Військом Запорозьким про стан шляхетський українських жителів, щоб, згідно з Гадяцькою комісією, уряди, починаючи від найвищого рангу аж до найменших земських і ґродських, після того, як помруть теперішні їхні посідачі, надавати посади і будь-які уряди людям грецької віри...; У воєводстві Руському, Волинському і Подільському урядовцями і службовцями земськими і гродськими повинні бути по черзі раз римо-католицької, а інший раз — грецької віри; ...Тому, коли хтось хотів би (чого не розуміємо) гнобити **наш вільний народ** тим, що чого немає в Гадяцькій комісії, того не можемо просити, щоб нас тим не гнобили,

бо вільний народ до вільного добровільно приходить і єднається, і чого треба, про це просить...».

У листі туровського полковника Війська Запорозького К. Виговського до литовського князя Б. Радзивіла від 3 червня 1659 р. неодноразово згадувалося про «руський народ», який підлягав гетьманові Війська Запорозького: «...Щоб не було без шкоди і **Руському народу**; ...Міг мати користь і **Руський народ**, і стародавня його релігія; даси до виконання Й[ого] М[илості] Пану Гетьману Військ Запорозьких ...і для цілого **нашого Руського народу** немає нічого такого». У даному контексті «Руський народ» є «нашим» для полковника Війська Запорозького, так само як і «Україна». Повідомляючи короля Речі Посполитої про складення своїх гетьманських повноважень, Іван Виговський писав: «А що в **тому народі**, не звиклому до дотримання присяги, важко і небезпечно мені було...».

1 серпня 1659 р. у листі до московського воєводи О. Трубецького гетьман Іван Виговський писав, що він «і все Військо Запорозьке для заспокоєння кровопролиття в **християнському народі**, прислали в Путивль людей добрих і значних...; Адже тільки для заспокоєння міжусобиці в Українні городи прийшли». «...Дивуємося тому не по малу, що Ваша Милість, уродився з нами разом **вільним народом** і згодувався заодно в Україні (в іншому варіанті листа — «Малій Росії»), отчизні нашій, а проливаючи через немалий час кров свою за вольність усього Війська Запорозького, тепер сам добровільно піддається в неволю і з нами, браттями своїми, з якими разом хліб їли [і] їсте та проти усілякого неприятеля стояли, війну ведете і на своїх же кровних ближніх наступаєте», — читаємо у колективному листі генеральної старшини Війська Запорозького від 1 липня 1659 р. з-під Конотопа до наказного гетьмана «Його Царської Величності» Івана Безпалого.

У дипломатичній «Інструкції» послам Війська Запорозького до короля Речі Посполитої Яна II Казимира від 9 грудня 1660 р. гетьман Юрій Хмельницький писав, «щоб жовніри, Їх Милості, що перебувають нині в Україні на службі Його Королівській Милості і Речі Посполитої, не були тягарем для **українних людей**...». 10 лютого 1661

р. сосницький сотник Василь Омеляненко до московського боярина П. Салтикова: «...Спостерігаючи наступ великий від неприятелів наших **Ляхів** і **Татар**, які добре наступали **на народ наш**, і віру нашу православну хотіли нас викорінити, чого їм Боже не допоможи».

У листі гетьмана Юрія Хмельницького до Івана Сірка від 20 липня 1662 р. з Чигирина: «...Так і нині хочемо, щоб у тому в полях, як можете, заворушення Татарам учинили, щоб не до кінця **народ наш** погибав...». 11 серпня того ж року гетьман скаржився королеві Речі Посполитої, що не може на «своїх слабких плечах таку важку ношу, не вистачає ні сил, ні надії утримувати **Українних людей** від подиху вітру коливаючи...». У посланні генерального писаря Павла Тетері до короля від 10 грудня 1662 р. зустрічаємо такий вираз про «підозру **народу того місцевого** до Речі Посполитої», а також щодо «диких звичаїв тих людей».

У липневому універсалі 1663 р. до жителів Війська Запорозького на «з того боку» Дніпра гетьман Іван Брюховецький неодноразово вживає слово «народ». Цей універсал був адресований «Усьому Православному Руському Пречесному **Народові Обох Станів, духовного і світського**, і усілякого звання урядним і посполитим людям, як старшим так і Черні, братії нашій милій по містах і Селах, з того боку Дніпра проживаючому». Гетьман хвилювався з-за того, що «деякі особи, найбільше старшина... нічого доброго **народові** [не робила]», що «безбожні старшини» доводять «гноблений люд до згуби і убожства». При цьому по тексту універсалу Іван Брюховецький неодноразово вживає щодо вищеперерахованих «станів» таке звертання, як «братія наша» («з вами, братія наша мила, в добрій приязні бути», «сподіваємося на вас, братія наша», «а подивіться, братія наша» тощо), а також такі вислови, як «братолюбна приязнь», «братерська милість».

18 жовтня 1663 р. лівобережний гетьман Іван Брюховецький видав універсал до жителів правобережного Війська Запорозького в якому неодноразово згадує слова «народ» та «братія». У першому випадку: «Усьому преславному **християнському Малоросійському народу обидвох духовного і мирського чинів людям**, старшині і черні, братії нашій милій по городам і по селам, на тій стороні Дніпра

проживаючому, єдиновірним святої Східної Церкви, матері нашої **єдиноутробним синам**...». У другому: «Не тільки **сусідні всі народи**, але і сама Ваша Милість, браття наші милі..., коли руське ім'я на собі від предків своїх носите...». У третьому: «Доколи світ світом, до того **лях русину братом бути не може**». «А нині відлучившись від нас, єдиноутробної братії своєї...». У четвертому: «А залишив давніх предків козацьких і **всього Руського народу** з ляхами заводи...; що **народу нашому Руському** велике поруганння від ляхів».

31 жовтня 1663 р. Іван Брюховецький видав ще один універсал до жителів Правобережжя, який розпочинався такими словами: «Усій старшині і черні, возлюбленій **нашій братії, рицарським і простим людям, живущим по городам і селам по ту сторону Дніпра, як одновірній і єдиноутробній братії нашій**, вигодуваній одновірною груддю тієї ж єдиної святої Східної Церкви, матері нашої...». Далі йшлося про таке: «...Визнати мусите, що на поганина проти християнина воюєте, що за **ворога давнього руського**, за ляха на брата єдиноутробного руку піднімаєте..., так само мислили татарам і ляхам **християнський народ** під шаблю підвести...; покладаємося на Бога, що жодна нога ворожа з **України не** втече, якщо ми будемо разом».

У листі Івана Брюховецького до царя від 11 листопада 1663 р. була й така фраза: «Б'ю чолом про прибавку ратних людей Вашої Царської Величності на тих ворогів, які на викорінення **усього Руського народу** нашого православного усі сили і умисл свій постановили, понєже проти короля Польського в **Україні** тепер, чого раніше цього не бувало, потрібно приготуватися строєм, тому що добре, що при королю малі сили».

23 березня 1664 р. у черговому універсалі Івана Брюховецького до правобережців: «...за віру християнську, і за церкви Божі, і за **весь народ православний**, озброївшись проти короля, йдуть прямо на нього, з великим соромом і від усіх навколишніх монархів доганою **з України** вийшов. Далеко з **України** король і його військо відступили**...** Що може бути сумнішим за **іновірних Ляхів**, давніх, справжніх споконвічних і природних ворогів **Руського народу нашого**, коли ми єдиновірна братія об'єднаємося в братерський союз... А також і ворог

Україну залишив, тоді під цей слушний час до нас схиляйтеся...». У черговому посланні до короля від 29 травня Тетеря писав, що він «намагався змінити до кращого становища в **Україні голів народу**».

Восени того ж року у таборі під Лисянкою на козацькій раді було ухвалено документ під назвою «Інструкція послам Війська Запорозького, відправленим на Варшавський звичайний сейм, який відкрився 26 листопада того ж самого року». Його поруч з іншими старшинами другим підписав «Петро Дорошенко Осавул В[ійськ] Й[ого] К[оролівської] м[илості] Генеральний». У ньому містилися 75 пунктів, які відображали бажання козацької старшини упорядкувати релігійні, політичні, економічні, освітні, військові взаємовідносини між «Україною», «Українським народом» (на відміну від текстів Гадяцької і Чуднівської угод в «Інструкції» ці етноніми вживалися як відповідники «землі Руської» та «народу Руського»), «гетьманом», «Військом Запорозьким» з одного боку та «королем» і «станами Речі Посполитої» — з іншого.

«...З усім миром християнським припадаючи, слізно прошу: умилосердитися ви Великий Государ, Ваша Царська Пресвітла Величність, **над християнським народом**, а звольте від жорстоких **Лядських** і **бусурманських рук** церкви Божі і вірних православних християн ратними людьми з Севська і з Білгорода оборонити», — йшлося у листі Івана Брюховецького до Москви від 21 січня 1665 р. У березневому листі до московського воєводи Б. Хитрово гетьман Брюховецький вживав таку лексичну конструкцію, як «християнські люди»: «Також деякі міста вогнем і мечем були переможені, села всі і млини попалені, а **християнські люди** одні потрапили у вічний полон бусурманський, а інші від жорстокого меча погинули...». 15 листопада того ж року полковник Стародубського полку Олександр Острянин повідомляв гетьмана Івана Брюховецького: «...З **єдиного прародителя** з благодаттю святого хрещення від святої води і Духа народжені, яко єдині братія вольні і без порушення були».

У лютневій 1666 р. «Інструкції» правобережного Війська Запорозького на сейм Речі Посполитої окрім всього йшлося про «постраждалих українських людей», яким під час постоїв докучало «військо наше піхотне, серденяцькі і запорозькі полки». У цьому ж

документі також писалося, що не тільки в Україні, але в Короні і в Великому К[ня]зівстві Литовському і де тільки **греко-руський православний неуніатський наш народ** знаходиться». Ще в одному лютневому посланні до царя Олексія Михайловича за 1666 р. гетьман Іван Брюховецький писав: «...Молю з усім вірним Військом Вашої Царської Пресвітлої Величності Запорозьким і з усім Малоросійським миром православним християнським пресвітлого Вашого Государева Престолу, щоб милостивим батьківським Вашої Царської Пресвітлої Величності радінням і заступленням **Малоросійський народ** ...; силами своїми на Малоросійські і Великоросійські ваші Царської Пресвітлої Величності городи». По суті, у цьому гетьманському листі вперше на офіційному міжнародному рівні вживалася така лексична конструкція етнополітичного змісту, як «увесь мир православний християнський Малоросійський», що уточнювалася такою виразною лексемою, як «Малоросійський народ».

21 травня 1667 р. кошовий отаман Остап Васютенко писав з Коша до Гадяча: «Є нам дуже весна теперішня до великої печалі і кручини належна, коли не бачимо, щоб до цілості усього **Малоросійського народу** нашого мала поміч від кого була:... що і той, який нам хліб до цього давав, нині камінь замість цього умислив подати...; щоб **нашу Отчину** до останнього розорення привести». 15 вересня до гетьмана Петра Дорошенка пише листа архімандрит Києво-Печерської лаври Інокентій Гізель, у якому вживає словосполучення «наші славні Російські [і] **Українські народи** крайні», а також про те до якого «великого розорення і урону **Україна** прийшла і народи [для] війська зменшились». Саме православному ієрарху Інокентію Гізелю належить пріоритет у вживанні словосполучення «український народ»: «Усім то є зрозуміло, що той наш **Український народ**, почавши між собою брань і не союз...; щоб той **народ наш** православному одновірному монархові, Його Царській Величності, з'єднався...; християнські народи великі Грецькі, Словенські і багато вигублені і наш **Руський народ** у всі кінці землі у неволі запроваджений...; міцні городи свої поблизу Запорожжя і **нашої України** побудували». Як бачимо, процес творення ентополітичного понятійного апарату був досить складним, адже навіть в одному листі населення, яке було підконтрольне Війську

Запорозькому та Православній Церкві - називалося по, різному — «Український народ», «наш народ», «Руський народ», «християнський народ».

20 грудня 1667 р. гетьман Дорошенко разом з митрополитом Йосифом Тукальським у листі до київського московського воєводи П. Шереметєва висловлювали своє невдоволення наслідками укладеного Андрусівського перемир'я: «І про **Малоросійську землю обопольних Задніпрських народах** постанову вчинили і від Війська Запорозького не тільки, щоб послам повеліли бути, і відома про ту постанову не учинили, і тим де Великі Государі договорство порушили...; І про той же учинений мир між християнськими государями усіх благ до **Малоросійського народу** і великий спокій сподіваємося». У відповіді полковника Григорія Дорошенка і писаря Лукаша Буслевича на статті московського стряпчого В. Тяпкіна від 20 січня 1668 р. читаємо: «І гетьман Виговський і уся їх військова старшина і духовні стани руками своїми підписали на том, що усій **Україні обопольних народов Дніпра**, окрім Його Королівської Величності, ні у якого Великого государя християнського у підданстві не бути...». Власне, цей вислів засвідчував той факт, що старшина Війська Запорозького поширювала назву «Україна» як на Лівобережжя, так і на Правобережжя. При цьому термін «народ» використовувався в множині і застосовувався щодо маркування підвладного правобережним та лівобережним гетьманам населення Війська Запорозького. Звертає на себе увагу і практика одночасного уживання представниками генеральної старшини стосовно підвладної Війську Запорозькому території таких локалізаційних лексем, як «Малоросійська земля обопольних народів Дніпра» та «уся Україна обопольних народів Дніпра».

Відповідаючи на пропозицію московського стряпчого В. Тяпкіна про обрання гетьмана, представники гетьмана Петра Дорошенка наголошували на тому, що «над козаками на гетьманство, на полковництво, на сотництво і на усілякі уряди обирали їм козакам своїх природніх і старих козаків, кого військом полюблять, а іноземців і не **природнім українським дітям** ні в які начальства і уряди не вибирати; а зараз у Великого Государя, Його Царської Величності, вибраний в гетьмани не **природній український козак**; також де і

інші полковники і урядники у Його Царської Величності над козаками багато іноземців, Волохи і не природні козаки...». Отже, «природні українські діти» та «природні і старі козаки» протиставлялися «іноземцям» і «волохам», що засвідчувало наявність як етнічного, так і соціального «іншування» у середовищі провідної старшини Війська Запорозького, тобто існування уявлень щодо розмежування між етносом «українських дітей» та «іншими» — «неукраїнськими», а також між станами «козаків» та «некозаків». Остання претензія стосувалася несправедливого обрання, на думку правобережців, на гетьманську посаду Демка Ігнатовича (Многогрішного), який хоча й пройшов усі «кар'єрні щаблі» Війська Запорозького, але все ж таки походив з «поспольства», адже він був народжений у простій селянській родині.

В одному універсалі до жителів Новгород-Сіверщини за лютий 1668 р. гетьман Іван Брюховецький писав: «...Москалі з нами хитро поступають, бо з ляхами помирившись, з обидвох рук, це є їхнє московське і лядське, нас Військо Запорозьке і **весь Український народ християнський вигубляти**, і **Україну, отчизну нашу**, до основання розоряти постановили... Но за згодою усієї старшини і черні Війська Запорозького радою, оних з **Українських кріпостей** зігнати умислили зараз...; щоб ми про таке **московське** і **лядське** нам в **Україні** неприхильному намірі знали, приготовлену пагубу чекати, а самих себе і **весь Український народ** до знаного упадку про себе не переживаючи приводити мали...; уже за милістю Божою із знатних **Український кріпостей** неприятелів москалів наших промислом... повиводили; **Україна, отчизна наша мила** знищена і добробутне людське життя розорилася...». 30 квітня 1668 р. Петро Дорошенко повідомляв московського воєводу П. Шеремєтєва: «...Між **народом же християнським** зовсім не бажаю кровопролиття».

А тому, зважаючи на розділ України згідно з положенням Андрусівського перемир'я, Петро Суховієнко у жовтні 1668 р. закликає правобережних і лівобережних українців до єднання проти зовнішніх ворогів: «... І всьому **єдиноутробному**, на цьому і тому боці Дніпра проживаючому, **християнському народові**, об'являю і

повідомляю і застерігаю, щоб ви в союзі і собою милої любові і милості братерської зв'язані міцно...».

9 жовтня 1668 р. наказний гетьман Війська Запорозького на Лівобережжі Демко (Дем'ян) Ігнатович писав єпископу Мефодію, що «**все Військо Запорозьке з усім християнським народом** великого і малого віку в Малоросійських городах **на цій стороні Дніпра** дуже бажають, щоб великий государ наш, Його Царська Пресвітла Величність, при стародавніх правах і вольностях... тримати зволив». У дипломатичній «Інструкції» Івану Дуб'язі, харківському полковнику, послу до Москви за 9 листопада того ж року гетьманом Д. Ігнатовичем відзначалося: «...Воеводы чтоб над **нашими люд[ь]ми** в тех городах не были, в которых живут казаки, буде в котором бол[ь]шом городе полковник, в меншом сотник или атаман, а над **всенародием** войт имеет бытии, по **извычаю нашему Украинскому**. Не для чего иного и Серко, с городами соединяясь, **на Украину** вдаль пошел». А 14 листопада Д. Ігнатович писав з Сосниці чернігівському архієпископу Лазареві Барановичу: «Нинішня війна з Великим Государем нашим і Його Царською Пресвітлою Величністю **на Україні** виникла тільки за поводженням і благословінням Його Милості Отця Мефодія Филимоновича, єпископа Мстиславського...; насправді **має Україна погибати**...; ...Нові Млини, Короп, Глухів, Батурин, Конотоп, Борзна, Ічня, Дівиця, Ольшівка, і не тільки, але і **вся Україна** і сам його милість пан Петро Дорошенко, гетьман Війська Запорозького, з тим відзивається до вас».

У дипломатичній «Інструкції» Івану Дуб'язі, харківському полковнику, послу до Москви від 9 листопада 1668 р. відзначалося: «...Воеводы чтоб над нашими люд[ь]ми в тех городах не были, в которых живут казаки, буде в котором бол[ь]шом городе полковник, в меншом сотник или атаман, а над всенародием войт имеет бытии, по **извычаю нашему Украинскому**. Не для чего иного и Серко, с городами соединяясь, **на Украину** вдаль пошел».

Досить цікавим, з точки зору уживання слова «Україна», є закличний лист шляхтича Феофіла Бобровича, якого Петро Дорошенко зумів перетягнути на свій бік. Отже, 20 січня 1669 р. він пише: «Господи Боже, погибель усім вам старшим і меншим, отцям і маткам, молодим

і старим і всьому **єдиноутробному братству моєму посполитому Українському**, на цьому і на тому боці Дніпра проживаючому **християнському народу**!; ...Усім **твоїм люблячим синам** моєї єдиноутробної братії, усьому православному народу, в **Україні** живущим, проглашаю...; як колись козаків **на Україну** цього боку тільки один полк був...; знести бідну Україну постановили, від чого, як милу свою в ній же народжених, отчизну і вас всіх одного плоду будучих, і від ситцевої пагуби остерігаю і відводжу...; матко **мила отчизно, бідна Україна**...». Очевидно, що при складанні цього листа автор використовував за зразки для його написання відомі патріотичні універсали Івана Брюховецького та Петра Суховієнка за 1668 р. Зробити такий висновок можна з огляду на уживання Ф. Бобровичем таких понятійних словосполучень, як «матка мила отчизна», «вас всіх від одного плоду будучих», «бідна Україна», «погибель усієї України» тощо. Однак він також застосовує й нові, порівняно з універсалами Брюховецького і Суховієнка, лексеми з прикметником «Український/Український».

У лютому 1669 р. полковником Яковом Лизогубом було написано листа до переяславського полковника Дмитрашки Райчі: «А Петро Дорошенко святого миру між обома сторонами братолюбства і з'єднання бажає...; і розуміє він, що і гетьман Дем'ян Ігнатович не захотів би того утверджувати роздвоєння **між Україною**, яка нікому тоді з **українських людей** [як] в минулі часи не буде корисною, точно чужим народам на користь». Дмитрашко Райча відповідав, що «бажає бути у з'єднанні; а що в **Україні** розрив учинився, і то не є від Петра Дорошенка, але від Івана Брюховецького і від інших».

15 лютого 1669 р. Демко Ігнатович пише листа московському цареві з Седнева: «...У вас, Великого Государя Нашого, Вашої Царської Пресвітлої Величності з **усіх сторін і націй і з України** завжди бувають відомості». У травень т. р. у «Статтях на яких Дорошенко піддався Турському султану» у ст. 9 читаємо: «А як відомо **руський народ нині розділений в різних країнах людей, а мають єдину і ту ж віру з Греками, не тільки у цих країнах, але і в інших частинах і по границях, зокрема з єдиної країни Перемишля, Самбора і від града Києва і далі навіть на дванадцять миль з другими країнами, з річки**

Вісли, і з іншими третіми країнами, зокрема від Мемна, і з четвертої країни від Севська і Путивля, всі суть козаки». У ст. 11: «А як відомо **народ Руський** не має іншого язика крім природного».

1 січня 1669 р. в дипломатичній «Інструкції» послам Війська Запорозького на чолі з Петром Забілою до московського царя писалося від імені гетьмана Д. Ігнатовича та «усього Війська Запорозького і **народу православного християнського Малоросійського**»: «...Щоб ми в казну великого государя нашого, що прийдеться, щорічно з **усієї України давали оброк**..., коли **Україна** знову до своєї першої сутності змогла б прийти; ...А на тому **усієї України** і утвердження належить і є, що Військо Запорозьке, як і спочатку тієї війни і з його королівською величністю і з Річчю Посполитою..., **щоб усіх Ляхів з України вивели**..., у немалій смуті **Україна** перебуває». У «Статтях» від 19 січня т. р., які відвіз генеральний обозний П. Забіла до Москви, відзначалося: «...Людей, які **на Україну** зайшли давно, до Москви їх не вибирали. І також в тому **на Україні** була велика смута, що з **України** вибирали драгунів і біглих людей..., а втікачів із **Малоросійських городів** віддавати». 15 лютого наступного року Д. Ігнатович пише листа московському цареві з Седнева: «...У вас, Великого Государя Нашого, Вашої Царської Пресвітлої Величності з **усіх сторін і націй і з України** завжди бувають відомості».

6 березня 1669 р. у місті Глухові були затверджені статті між Військом Запорозьким та Московським царством, у яких був і такий пункт: «...Щоб города Києва полякам не віддавати, що вони на сеймі постановили всі церкви православні віддати на костьоли римські..., і від того у них **на Україні немала смута**». 8 березня Д. Ігнатович написав універсал до Лубенського полку з Глухова: «Не бажаючи того, щоб більше **мила Отчизна наша Україна** без старшого до останнього розорення і погибелі приходити мала». У тогорічному листі правобережного гетьмана «його королівської милості» Михайла Ханенка до Д. Ігнатовича від 26 серпня читаємо: «...Сам Милість Твоя розсудити можеш: чи можливо те, що ніколи у Війську Запорозькому не бувало, щоб гетьмани (Дорошенко. — *Т.Ч.*) на вічне собі панство у сусідніх монархів виправляли? Для того, буде ти любиш **отчизну**,

зволь зібрати всі ті **задніпровські полки**, поспішно до Чигирина йти, а я з **цієї сторони з Військом Запорозьким**, щоб ми того неприятеля могли попередити, щоб як в **нашій Україні** знаків турських не бувало...». Тут в одному реченні уживалися такі слова та мовні конструкції, як «отчизна», «задніпровські полки», «цієї сторони з Військом Запорозьким» та «наша Україна».

18 квітня 1669 р. військовий писар правобережного гетьманського уряду П. Дорошенка Лукаш Бускевич направив послання до правителя Лівобережжя Д. Ігнатовича: «...Щоб москалі з Києва уступили, а Ляхи своє прожиття там мати хочуть, і то як тобі буде здаватися з прибутком чи з **тяжкістю нашій Україні**». 20 квітня у «чолобитній» лівобережного Війська Запорозького на царське ім'я у ст. 2 писалося «...Неприятели к последней пагубе не привели **Украины**, а не от чего иного изнищана **Украина**», у ст. 3 відзначалося про те, що «ныне **вся Украина пуста** и не вскоре по прежнему своему совершенному умноженню придет...; какая ни есть **на Украине** служба против неприятелей», а в ст. 5 зазначалося: «...Понеже и ныне, когда неприятель **на Украину** наступати будет». 10 травня лівобережний гетьман Д. Ігнатович писав Петру Суховієнку з Батурина: «...Дорошенко одізвався цілим гетьманом Війська Запорозького, якому і ми, як до старшого, всіляке послухання за звичаєм військовим віддавали, і, сподіваючись на нього, що він, яко старший буде про всіляке спільне добро промишляти, щоб **увесь народ** за його старшинством у мирі і в тиші жив».

3 червня 1669 р. гетьман Д. Ігнатович підписав до царя листа з Батурина «з усім Військом Запорозьким і з усім **народом християнським**» та повідомляв Олексія Михайловича, що «занеже **им Украина страшна** и **оградою до Великороссийских стран** всегда бывала...; а то за некоторым поспешением ратных людей сюды **на Украину** также к Суховею посылали...; только что везде пусто **на Украине**». У даному випадку Д. Ігнатович повторював абстрактну лексичну формулу, яка вживалася його попередником Іваном Брюховецьким у посланнях до Москви — «**Україна є заслоном**[3] для Великоросійських стран (Московського царства. — *Т. Ч.*)». 10 липня т. р. Д. Ігнатович просив московського царя «війська свої **на Україну**

против неприятеля присилати». 20 липня М. Ханенко знову звертався до лівобережного гетьмана Д. Ігнатовича з Умані: «...[Дорошенко] добиваючись держави, в підданство, так як Волохи і Мутяни живуть, **Україну піддав**; на яке підтвердження гетьманства Дорошенко через своїх турських послів присилає». Ще в одному посланні до Ігнатовича від 30 липня Ханенко скаржився, що Дорошенко «підписав руку турському салтану, добиваючись держави («панства») в підданство, так як Волохи і Мутяни живуть, **Україну піддав**».

При підготовці т. зв. Других Андрусівських переговорів між Варшавою і Москвою царськими дипломатами в особі О. Ордина-Нащокіна у серпні 1669 р. Війську Запорозькому було запропоновано взяти участь у цьому процесі. При чому на ці міждержавні переговори запрошувалися представники не тільки від Дорошенка, а й від гетьманського уряду Д. Ігнатовича: «... Щоб від крові і від полону люди в трьох державах (Росії, Польщі та Туреччині. — *Т.Ч.*) заспокоєні були, і тоді **посли і виборні люди з України** при створенні Вічного миру і підписання... мають бути, як між мирними державами до вічної міцності й заспокоєння...», — відзначалося в одному з тогочасних листів О. Ордин-Нащокіна.

11 листопада 1669 р. Д. Ігнатович звертався до чернігівського архімандрита Лазаря Барановича: «...Всякий може то узнати, як **Україна ця люблячими синами поля кров'ю своєю обагрила**». Наприкінці 1660-х рр. наближений до верхівки Війська Запорозького православний церковний діяч написав трактат під назвою «Пересторога Україні», в якому застерігав: «А ось уже років двадцять не **віддалася Україна полякам**, а років шістнадцять Москві...; **зла і тяжка Москва Україні**, а поляки ще тяжчі; ...Але турецькій і татарській злості також важче...; А як з тих трьох монархів гладкому віднятися, але [від] своєї згуби відійти **Україна** не може...». Окрім того, у цьому політико-публіцистичному творі неодноразово вживалося поняття «народ» та етнонім «українці». При цьому під «народом» можна було зрозуміти як «українців», так і «козаків»: «Всілякі в інтрати **українці** на себе беруть, від чого шаліючи, **яко народ простий** і безрозумний, унівець обернулися. Пановати бовем їм не можна і жоден монарха того їм не позволить, аби **простий народ**

монархам мав бути рівним сусідом, чого і Бог не дав простакам. Коли ж **українці** такого є розуму благого, що хотіли бути, що неподобно, аби над ними не було монарха жодного, ані зверхності якої, яка б не припустила без карання злості жодної... Що побачити може кожний поза границею московською, як живуть **українці** на вольностях...; Же **козаки** самі **Україну** згубили, до спустошення своїм не радінням і глупством приправили, ані її утримуючи і правлячи, як інші мудрі **народи**, **Україною** не можуть і не вміють; А скоро обваруєш віру і все, що належить вірі і церквам і всілякому народові згідно пактів Гадяцьких, або і варувань, якщо буде при цареві, завжди **українці** посли, тоді тобі **вся Україна** вічно і вірно голдувати буде...; А тілько пильно то варувати **Україну** треба, же не треба сидіти і убезпечати на турецькі і татарські оборони, бо поляки коли колвек, якщо не мечем при допомозі московській, тоді з королівства Польського поступивши, туркам і татарам відлучить їх від **українців**, же не будуть **козакам** помогать турки і орди».

У Конотопських статтях Війська Запорозького з Московським царством, які уклав новий гетьман Лівобережної України Іван Самойлович 17 червня 1672 р., читаємо: «стаття 8: ...Війська Запорозького посланцям, полковнику Київському Костянтину Солонині з товаришами, для вислуховування **їхніх Українських справ**». У листі до московського царя від 6 квітня 1673 р. гетьман І. Самойлович писав: «...А **Україну**, що Дорошенко йому (турецькому султану) **піддав**, туди ж королю його милості **віддавав**, і тою даниною грошовою, що мали йому дати не малою казною, дарував». 14 квітня гетьман Дорошенко писав до турецького каймакама: «Через те дивіться, і дійшло б до віддачі Білої Церкви, від чого б і Київ і **Україна задніпрська** у великій небезпеці перебувати могла». 6 листопада в універсалі Івана Самойловича до московського царя зазначалося: «І королівська величність говорила: ось бачите, що я йду усіма військами моїми проти того неприятеля; для чого, як прийдете **на Україну** і в Запороги, розповідайте скрізь про наш подвиг».

Козаки Семен Третяк і Самійло Савицький писали у квітні 1674 р. до гетьмана І. Самойловича з Немирова: «.. Писали з паном полковником Кальницьким до меджибожського коменданта і

полковників і ротмістрів, радячи їм, щоб замість того, що зачинають, про приятельство Вельможності Вашої, Добродія Нашого, і усього Війська Запорозького раділи, і тим зручніше привлащали до своїх помочей **народ наш український**, для зустрічі спільного неприятеля християнського».

31 липня 1674 р. гетьман І. Самойлович пише до царя з табору поблизу Чигирина: «...Домовившись через послів своїх з Ляхами почати війну і справді її з ними новина прийшла, з усіма своїми силами турськими і татарськими сюди **на Україну**, саме під Київ, до Дорошенка на відсіч замислили йти». В універсалі І. Самойловича до старшини та жителів Чигиринського полку від 6 листопада 1675 р. читаємо: «...Склонився царській величності і християнської з нами згоди и єдинства, оставивши чинити **між народом українським** з Військом Запорозьким смуту і різність».

У листі кошового отамана І. Сірка до гетьмана І. Самойловича від 7 січня 1677 р. читаємо: «...І що за сміливістю славних жителів **отчизни нашої України**, [Ляхи] під свою область **нас Українців** не підгорнули, тим вони нині до своїх власних Турок і Татар примирили, **віддав їм не тільки Україну,** але і цей корінь славного Війська Запорозького в Запорожжі, на яке ще і вину кладуть, начебто бажаючи їх розорення, [що] з ордою змирилися». У приписці до цього листа І. Сірко писав, що «мають з тією ордою два солтани **на Україну**, сиріч під ближні городи, в полк Полтавський і в Лубенський ударити». Даний лист був написаний у Коші Запорозької Січі, який на той час знаходився на мисі Чортомлик, і, як бачимо, кошовий отаман називав себе, а також запорозьких козаків разом з «усіма жителями нашої України» не інакше як «українцями».

6 лютого 1677 р. у черговому посланні до московського царя Федора Олексійовича гетьман І. Самойлович писав з Батурина (мовою оригіналу): «...Токмо с древние их ляцкие стороны противо **нас Войска Запорожского и народа нашего малоросийского украинского** злобной ненависти, котору не ныне пред себя взяв как до сего времени накакова добра нам никогда не мыслили, но паче всегда на то умышляли, как бы нас Войско Запорожское и святое православие искоренити и в ни во что обратити (а не **токмо зде в**

Украине, но и в Литве и по Белой Руси на поругание всему **нашему малоросийскому народу** церкви Божии православные униатам гонити и к унии насилством принуждати и привращати поволили)...; давно совершенно **всю тое стороны Украину**, не имея в руках своих Турком при принужденных... к поко договорах, кроме сей стороны...; на сю сторону Днепра целости здоровья своего, приехал в Белу Церковь и тогда сей нынешней комендант белоцерковский безвинно толь знатного **на Украине** человека, особого своего некоего отмщения досадительства, с сего света погубил...».

6 березня 1677 р. гетьман Іван Самойлович писав до Москви: «...За что покорное Вашему Царскому Пресветлому Величеству со всем Войском Запорожским и **народом украинским малоросийским** воздавая благодарение...; понеже я со всем Войском Запорожским и **народом обосторонним целое Украины** пребываю...; неложно удерживаю и обнадеживаю, шатающихся **с Украины по сторонам** [Днепра] к себе привлекаю». А ось яку назву мала дипломатична інструкція, яка була надана посольству на чолі з генеральним суддею Іваном Домонтовичем до Московського царства: «Інструкція до Великого Государя нашого, до Його Царської Величності, від мене гетьмана Івана Самойловича, гетьмана Війська Його Царської Пресвітлої Величності Запорозького, і усієї військової Генеральної Старшини, іменем усіх Полковників, Сотників, Осавулів, Отаманів і меншого Війська Запорозького, городового товариства і поспольства **Народу Українського**, в потрібних справах його ж Великого Государя і наших військових, послам нашим, особам військовим генеральним, Івану Домонтовичу судді, Саві Прокоповичу писарю, дана в Батурині, 1677 року, березня в 6 день». У ній спочатку писалося, що посли мають звертатися до царя: «...Від мене Гетьмана і від всього Війська Запорозького і **народу посполитого Українського**», а потім серед іншого зазначалося, що «через різні **замішання Українські** пороспали гармати в Чигирині». Окрім того, як відзначалося в «Інструкції», «салтан, невдовзі по весні має прийти обов'язково з усіма своїми бусурманськими силами війною в **Україну**: адже з Поляками насправді уже вічний мир учинили». У другому пункті цього розлогого документа говорилося: «2. Також і з цеї сторони Військо правління

мого, які б послали туди для оборони, особливо тих полків подніпрських, Лубенського, Миргородського, Гадяцького і Полтавського, **козаки Українські**, які поблизу Чигирина і Запорожжя знаходяться, не тільки не встигли б підти..., а **інші до Поляків йшли з України, а інші до Турків і в інші в які держави сторонні**». Особливо на цих переговорах відзначалася роль міста Чигирина: «...Могла б та фортеця в цілості на славу Його Великого Государя в **Україні** тим образом затриматися, і всю Україну, а особливо сю сторону, від небезпеки оборонити...; А не затримав би тієї чигиринської кріпості, розсудя усі небезпеки воїнські, переживаємо, щоб той лукавий поганець, прийшов у **ту там Україну і сторону**, не похотів **на сю сторону Дніпра** з усіма силами, не займаючи Києва, переправитися, від якого було б недобре, позбав Боже не тільки **Україні Малій Росії**, але і **Великій** в той час, чого не бажаємо щоб було».

Чернігівський єпископ Лазар Баранович 22 березня 1677 р. писав до московського думного дяка Л. Іванова, що ніжинський протопоп Симеон Адамович «Івану Самойловичу, гетьману Війська Його Царської Величності Запорозького, зрадником був, на здоров'я його наступав і інших до замішання **українського народу** до бунтів і неспокою побуждав».

Політонім «Україна» та поняття «народ» вживалися у грамоті московського царя Федора Олексійовича від 29 березня 1677 р. на ім'я гетьмана І. Самойловича: «...И тебе Нашего Царского Величества подданого, обох сторон Днепра гетмана Ивана Самойловича, и все Войско Запорожское и **весь малороссийский народ и Украину**... от неприятелей Нашего Царского Величества многими ратными людьми защищаем». В іншій царській грамоті від 12 квітня того ж року йшлося не тільки про «Україну», але й про «український народ» та «українні городи»: «Хмелницкого турской салтан князем своим бусурманским и гетманом учинив, передом с войсками своими в **Украину** прямо под Чигирин послал;... И на свидетельство того список с листа Хмелницкого, в **Украинные городы** писанного...; знак лукавого вымыслу бусурманского, чтоб чрез Хмелниченка принимать к себе **Украинной народ** и до конца выгубить». Як бачимо, в одному випадку у царській грамоті вживалася етнонімічна назва

«малоросійський народ», а в іншому — «український народ», що маркували жителів Війська Запорозького і були синонімічними словосполученнями.

9 травня 1677 р. у листі гетьмана Івана Самойловича до кошового отамана Івана Сірка писалося: «...Приписали йому (Юрію Хмельницькому. — *Т. Ч.*) титул княжіння Малої Росії, оплаканої **отчизни нашої України** і хотіли його перед собою послати з військами під Чигирин, сподіваючись від **тутейших українських жителів** і від вас Війська Запорозького Низового...; як обіцяли, в **Україну**, але разом, як чули, з собою ведуть; ...для вірної нашої служби обороняти силами своїми обіцяє, про те треба мати міцну надію всякому з нас Війська Запорозького і в **народі українському**».

У травні 1677 р. козацький розвідник Василь Новак, що знав турецьку мові і три тижні за наказом гетьмана І. Самойловича перебував у турецькому таборі, засвідчував: «Про Хмельниченка сказав, що безперечно розстрижений і з військами турськими буде, щоб його в **Україні** осадити і **Український народ** тим зручніше до себе через нього прилучити; і для того таке між Турками є прислів'я: вміємо ми возом зайців у полі ловити; ... і для того начебто вперед висланий [Євстафій Астаматій], щоб **усі Українні городи** той-мам сторони, в яких осадні люди польські живуть, забрав, за постановою польського [короля] з Турками на договорах, що **Україні** бути при турках». 13 травня того ж року у листі до царя гетьман Іван Самойлович знову чотири рази вживає слово «Україна».

У листі кошового отамана Запорозької Січі І. Сірка до гетьмана І. Самойловича від 29 червня 1677 р. говорилося, що «...Ми тут на тому місці ніщо інше робимо, тільки воєнний промисел, і то не для чого іншого, тільки для охорони і **цілості оплаканої отчизни нашої України**...; Хмельницького спадкоємця місця гетьманського розуміння іменували **князем над Україною** і **удільним князівством України** прикрасити так, як і інші князівства...; чи начебто самі захотіли князю Хмельницькому **Україну вручити** [у] **княжіння** і у всіляку владу».

2 липня 1677 р. гетьман І. Самойлович пише, що під його правлінням перебувають «**жителі, як єдиноутробна братія своя і сини єдиної матері нашої милої України**; ...тут знають ледве не **всі**

українські жителі, що велику має казну...». У цьому ж посланні знову вживається словосполучення «**Мала Росія Україна**», яке у даному контексті виступає як синонімічна політична назва Війська Запорозького. 12 липня чигиринський полковник Григорій Карпенко написав лист до гетьмана І. Самойловича і приклав до нього покази перебіжчика з турецького табору — «липського татарина»: «І то польський король Туркам і хану говорив же, що нині у нього королівство і багато городів і земель узяв у нього царська величність московська, а салтан турський узяв Кам'янець-Подільський **і Україну всю по Дніпро**». Також чигиринський полковник повідомляв гетьману, що «якщо великий государ укаже Калмиків послати **на Україну**, і Татарове де бій їх знають, і побачивши їх битися з ними не стануть, побіжать: а Туркам де робити буде нічого».

15 липня того ж року гетьман І. Самойлович у грамоті до московського царя знову вживає словосполучення «український народ»: «...Вашої Царської Пресвітлої Величності іменем і всього Війська Запорозького, городового і **народу спільного українського**, вмовляю, яко помазаника Божого і монарха християнського і оборонителя краю Малоросійського». У липні до гетьмана пише архімандрит Києво-Печерської лаври Інокентій Гізель: «.. Хмельниченко каже: так краще мені в неволі сидіти, чим у пустелі жити, тому що **вся Україна** розорена». 15 липня полтавський полковник Прокіп Левенець надіслав гетьману І. Самойловичу тексти свідчень колишніх українських полоняників, що втекли з Криму: «У Баки аги, ханова дворянина... такі між собою мали розмови: коли війська турські і хан кримський підуть з Хмельницьким **на Україну землі Руські**, і в той час городи Чигирин і Київ буде смиренством не обійдуть...; Про Хмельницького такі чутки в Криму, що просився у турецького султана з неволі на волю, обіцяючи йому без війни **привернути Чигирин, Київ та Україну**». 28 липня 1677 р. гетьман І. Самойлович писав до кошового отамана І. Сірка: «...І в **отчизні нашій Україні** багато до цього часу було нерозсудливих і легковажних людей, тоді не було в **Україні** бід на людей невинних від різних неприятелів...; Не чекали ми того від вас, як від **братії своєї і синів**

єдиної матері нашої отчизни України, хапатися вам цього небезпечного обману».

Влітку 1677 р. відбулися переговори між гетьманом Самойловичем та представником московського царя Олександром Карандєєвим. Вони були записані «слово в слово» з розмовної мови гетьмана і московського посла: «...Олександр говорив в розмові гетьману: для чого він про відпуск **на Україну** Петра Дорошенка великому государю чолом бити хоче...? А Петро Дорошенко взятий до Москви ні для чого, тільки для тебе гетьмана і для **цілого малоросійського народу**, щоб він, будучи в **Україні**, зла ніякого не учинив...; І гетьман говорив: про Петра Дорошенка про відпуск **на Україну** він не б'є чолом і не думає; ...а в нинішній де справжній воєнний час Петру Дорошенку бути **на Україну** неможливо. А хоча де він Петро Дорошенко до нього гетьмана про взяття **на Україну** пише...».

Восени 1677 р. гетьман І. Самойлович звернув увагу на постійне апелювання Юрія Хмельницького до батьківської влади (мовою документа): «Приписали [турки] ему титло княжения **Малыя России, оплаканныя отчизны нашея Украины**... родитель его [Б. Хмельницкий], не угоняясь за честь ми високими, токмо самым гетманом над Войском Запорожским был». 7 жовтня т. р. гетьман І. Самойлович говорив у Батурині з московським послом В. Тяпкіним: «...А естли де, от чего Боже сохрани, разоритца Чигирин, или неприятелю допустить завладеть, тогда де прежде разоренья, или отдаче неприятелем, сказать **всем в Украине народом**, что уж они великому государю, его царскому величеству, непотребны, для того и Чигирин отдали и разорили. А у них, во **всем их казацком народе**, всегда во устех то слово и намерение и дело: при ком Чигирин и Киев, при том и они все должни в вечном подданстве и в верности и в тишине жити».

Отже, протягом другої половини XVII ст. в мовному тезаурусі Війська Запорозького та сусідніх країн утверджується багато нових лексичних висловів, які засвідчували політичне, етнічне та ранньонаціональне наповнення назви «Україна»»: «Віднімає рубіж України, отчизни нашої», «нинішня війна з Великим Государем нашим на Україні виникла», «має Україна погибати», «з усієї України давали оброк»,

«Україну привів під єдиного монарха і регімент у з'єднання», «неприятелі до останньої пагуби не привели Україну», «є на Україні служба проти неприятелів», «добиваючись держави, в підданство, так як Волохи і Мутяни живуть, Україну піддав», «іменували князем над Україною і удільним князівством України», «посли і виборні люди з України при створенні Вічного миру і підписання... мають бути», «Україна ця люблячими синами поля кров'ю своєю обагрила», «визволяє всю Україну від наступу неприятельського» та ін.

У гетьманських канцеляріях широко використовували прикметник «український» у таких семантичних моделях: «Український/Український народ», «Українські/Українні городи», «українські люди», «козаки Українські», «звичаю нашого Українського», «їхніх Українських справ», «замішання Українські» тощо. Цього часу існував досить великий семантичний ряд для позначення гетьманами і старшиною Війська Запорозького підвладного їм населення у колишніх східних воєводствах Речі Посполитої за допомогою: слів — «народ», «народи», «всенародіє», «люди», «поспільство», «жителі/обиватели», «братія», «сини», «українці»; простих словосполучень — «Руський народ», «Українний/Український народ», «Малоросійський народ», «Козацький народ», «вільний народ», «простий народ», «шляхетський народ», «пречесний народ», «місцевий народ», «обопільні народи», «обосторонні народи», «тутейший народ», «наш народ», «православний народ», «єдиноутробні сини», «єдиноутробна братія», «православні християни», «кровні люди», «християнські люди», «тутейші жителі», а також складних словосполучень — «Український християнський народ», «все Військо Запорозьке з усім християнським народом», «народ православний християнський Малоросійський», «сини єдиноутробної братії, усього православного народу, в Україні живущого», «сини єдиної матері», «усі українські люди по обох боках Дніпра і Військо Запорозьке», «усе вірне Військо Запорозьке і весь мир Український Малоросійський», «єдиноутробне братство посполите Українське», «народу спільного Українського», «усім в Україні народам» тощо. У багатьох випадках поряд з іменником «народ» уживався займенник «наш», щоб відокремити «своє» від «чужого». Зокрема, прикметник «український» починає стосуватися «нашого

звичаю» та «руської мови» і саме у такому розумінні окреслює поле культурних відмінностей «національного» від «чужоземного». Ці синтаксичні понятійні маркери окреслювали не тільки етнічну сукупність людей на певній території, але й засвідчували процеси зародження та існування ранньомодерної української нації.

Державну, політичну та етнічну відмінність «України/Українців/Русинів» від «Польщі/Поляків/Ляхів», «Москви/Москалів/Великої Росії» та «Литви/Литвинів» засвідчували такі понятійні лексеми: «усіх Ляхів з України вивести», «з усіх сторін і націй і з України», «щоб москалі з Києва уступили, а Ляхи своє прожиття там мати хочуть… з тяжкістю нашій Україні», «їм Україна страшна і оградою для Великоросійських стран завжди була», «Ляхи до України не мали справи», «[Ляхи] під свою область нас Українців не підгорнули» «не віддалася Україна полякам», «ніде у Польщі і на Україні орди немає», «тяжка Москва Україні», «з усіма своїми бусурманськими силами війною в Україну: адже з Поляками насправді уже вічний мир учинили», «не тільки тут в Україні, але і в Литві і по Білій Русі», «військам ляшським кварцяним ніколи в Україні не бути», «інші до Поляків йшли з України, а інші до Турків і в інші в які держави сторонні» тощо.

Синонімічність політонімів «Україна», «Русь» та «Мала Росія» підтверджують такі часто вживані в офіційному дискурсі багатьох країн Східної Європи словосполуки, як «на Україну землі Руські», «Мала Росія Україна», «Малоросійська Україна», «весь мир Український Малоросійський», «Малої Росії, оплаканої отчизни нашої України». У цей час підвладна Українському гетьманату територія починає виступати як «Отчизна наша Україна», «наша мила Отчизна», «Отчизна наша розторгнена Україна», «наша Україна», «наша мила Україна», що засвідчувало прояви у її жителів «з лівого берега Дніпра» та «правого берега Дніпра» домодерної національної свідомості.

[1] Крип'якевич І. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI — на початку XVII ст. // Український історичний журнал. — 1966. — №12. — С. 34—57.

[2] Zientara B. Swiadomość narodowa w Europie Zachodniej w średniowieczu. Powstanie i mechanizmy zjawiska // Państwo, naród, stany w świadomości wieków śriednich / Red. A. Gieysztor i S. Gawlas. + Warszawa, 1990. + S.11.

[3] Для визначення тогочасного геополітичного місця та ролі Війська Запорозького поряд з словом «заслін» уживалися також такі абстрактні синоніми, як «обрада», «передухіддя», «щит» тощо.

Володимир Сергійчук

Народився 13 березня 1950 року в селі Прибережному на Житомирщині.
Закінчив Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет журналістики та Українську сільськогосподарську академію, економічний факультет.
Професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка, академік Академії наук вищої школи України, голова правління Українсько-турецького культурного центру «Сяйво», доктор історичних наук.
Автор книг «Голодомор 1932—1933 років як геноцид українства», «Що дала Україна світові», «В обороні української правди» та ін.

КИЇВ ЯК СИМВОЛ ДЕРЖАВНОЇ СОБОРНОСТІ УКРАЇНИ (ВІД ЕПОХИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ДО ХХІ СТОЛІТТЯ)

Легенда про пророцтво апостола Андрія Первозваного щодо заснування на дніпровських горах величного міста, звідки не тільки «благодать Божа засяє», а й утверджуються канони нашого буття й представлення перед світом, відома з найдавніших часів нашої писемної історії. Зрештою, саме таким величним містом і постає Київ у добу Русі як держави нашого народу.

Величними епітетами характеризується Київ у видатному творі «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, який бачив місто над Дніпром як Новий Єрусалим, «піднесеними словами благословляючи народ руський і його серце, «град сей» — творіння Володимира і Ярослава!» (Слово о законе и благодати митрополита Илариона. — СПб., 1997. — Т. 1. — С. 61).

А найперше, як визначив наш видатний геополітик Юрій Липа, — для жителів цього міста було дотримання слова: в усі часи вої-кияни клянуться, що в разі зламання домовленостей, «нехай вони не будуть мати помочі ані від Бога, ані від Перуна, нехай їхня зброя, мечі й стріли обернуться проти них, а власні щити їх не заслонять» (Липа Ю. Київ — вічне місто. — Женева, 1946. — С. 8).

А найтяжчим закляттям було в них: «і нехай будемо рабами і в цім віці, і в будучім». Тому правильно зазначав Ю. Липа, що «оця грізьба, більша від страху перед власною релігією, перед воєнними невдачами, грізьба невільництва для них, одвічно і довічно вільних. І це препишне і глибоке почуття свободи, волі — лежить в глибині духовності Києва, Вічного Міста, лежить в глибині його великої культури. Тільки при такім відчутті світа можна накладати на себе найбільші обов'язки, ставити завдання матеріальні і духові, творити і здобувати» (там само. — С. 8).

На об'єднавчу роль Києва вказує автор літописного твору про похід новгород-сіверського князя Ігоря 1185 року на половців, він «недаремно наголошує на небезпеці міжусобиць, він є прибічником сильної централізованої князівської влади, організуюче ядро якої вбачає у Київському столі. Образ Святослава для нього є безперечним уособленням «ідеального володаря», а Київ — священним місцем зосередження влади, посягати авторитет і рішення якого — помилка, що наочно продемонстрував Ігорів похід» (Слово о полку Ігоревім та його поетичні переклади і переспіви / підготував Леонід Махновець. — К.: Наукова думка, 1967. — С. 99).

Однак після падіння Русі розпочинається політичне зубожіння і її столиці, яке особливо посилилося після погрому Києва військом суздальського князя Андрія Боголюбського 1169 року. Це спричинилося до остаточних дезінтеграційних процесів колись утримуваної в єдиному державному організмі Русі. Відтепер вона втрачала не тільки свій політичний центр, упало його економічне й торговельне значення, хоч місто не переставало відігравати роль духовного осередку русичів.

Не зміг зупинити цього падіння і князь Роман Мстиславович, який, розпочавши 1199 року процес відродження української соборної державності, через три роки приєднує до Галицько-Волинського

князівства і Київську землю. Літопис про це каже так: «Сидячи в Києві, Роман почав гадати з князями й дружиною про устрій Руської землі. І уклавши, послав до Всеволода у Владимир і всім місцевим князям повідомити:

«Це, браття, знаєте, що в Києві є найголовніший престол у Руській землі й належить княжити на ньому найстаршому й найрозумнішому серед братії, щоб міг добре керувати й землю Руську всюди боронити й утримувати порядок серед братії, щоб не ображав один одного і не нападав на чужу волость. А се нині бачим, що не те нині робиться: нападають молодші та невмілі, котрі не можуть землю утримати і серед братії лад встановити, а й навіть себе оборонити. Через те виникає війна серед братії, приводять поганих і гублять землю Руську і забирають землі в братів, які їм дуже хочеться. Таке неправедно робив Рюрик, і тому скинув я його, щоб встановити спокій у землі Руській, доки вся братія, погадавши про устрій, яким би то його зробити...

Я ж вам таке мовлю, якщо захочете, то коли князя у Києві бог забере, нехай зійдуться до Києва місцеві князі, володимирський і чернігівський, і галицький, і смоленський, і полоцький, і рязанський, і подумавши, виберуть старішого і найбільш гідного мужа собі і затвердять хресним цілуванням, як у інших землях розумно робиться.

Молодших князів при цьому не треба, нехай послухають цих головних. І коли князь великий у Руську землю буде обраний, має собі найстаршого сина лишати в своїй вотчині, а молодшим поділити або там, або в Руській землі від Горині й за Дніпро, оскільки міста там здавен тягнуться до Києва. А яко хтось з братії позаздрить іншому і наскочить на чужу волость, великий князь має судити з місцевими князями й помирити їх.

А якщо на кого підуть війною половці, або угри, або ляхи, або якийсь інший народ, і сам князь оборонити не зможе, а лише князь великий, то він зв'язавшись з братією, місцевими князями, нехай пошле допомогу від всієї землі Руської, скільки потрібно. А щоб місцеві князі не дрібнилися, то не можна волості між синами ділити, але віддати стіл після себе одному старшому зі своєю волостю. Меншим же дати на покорм по місту або по селу. І вони мусять ходити під рукою старшого брата. Якщо немає в когось сина, тоді

віддати рідному братові. Якщо нема брата рідного, тоді віддати старішому в його роді, аби руська сила не дрібнилася.

Разом добре: коли небагато князів у Руській землі було і старішого слухали, тоді всі навколишні боялися й шанували і не сміли воювати, як бачимо нині. І якщо вам любо, то зійдемося до Києва і, подумавши, встановимо закон».

Поширивши свою відозву серед усіх Рюриковичів, Роман Мстиславович ініціює Трипільський з'їзд князів, на якому планував виробити й остаточно узгодити основні правила життя своєї держави. Цього вимагала й напружена обстановка на південно-східних кордонах, де зачали з'являтися половці, шарпаючи Київщину й Переяславщину за підтримки своїх союзників з числа українських князів.

Так, Роман Мстиславович, володіючи Києвом, після Трипільського з'їзду князів його залишає й повертається до Галича, звідки невдовзі переносить свою столицю до Володимира Волинського. Зрозуміло, що це відіб'ється і на долі Києва, який буде й далі занепадати. Важко сказати, що стало причиною такого нерозважливого кроку: чи князь Роман не зрозумів значення Києва для розбудови своєї держави, вважаючи більш важливим західний регіон українських земель, який менше потерпав від набігів половців і був ближчим до Європи; чи не бажав залишатися в місті, в якому каралися з його волі колишні дружина і тесть?

Підпорядкувавши 1238 року собі Київ, Данило Галицький також не переніс туди своєї столиці, залишаючись князювати в Галичі. В місті над Дніпром він доручає правити своєму воєводі Дмитру, якому якраз і випала роль організатора оборони Києва восени 1240 року, коли до нього підступила армія татарського воєначальника Батия. Сам же князь Данило, який під синьо-жовтими прапорами поспішав з військом на виручку Києва, вже під Звягелем дізнався про його падіння.

Якраз втрата Києва як столичного міста була чи не головною причиною поразки Галицько-Волинської держави. Бо всі її складові, що оформилися в єдину адміністративну одиницю і врешті-решт виокремилися як держава, відбувалися під державотворчим впливом

саме Київської Русі, а князі-засновники Галицько-Волинської держави зберігали титул руських і саме такими їх бачили в Європі.

Не будучи тісно й постійно пов'язаними з таким важливим економічним і торговельним центром, як Київ, галицько-волинські князі втрачали й той духовний зв'язок з Наддніпрянщиною, котрим можна було зміцнювати політичний центр руських земель. Бо якби їхньою столицею і надалі залишався Київ, то не тікав би з нього митрополит грек Йосиф до Царгороду, а призначений на його місце Кирило II — на північ. Як пізніше шукали там пристанища і призначені в Галицько-Волинську державу греки-митрополити.

Однак навіть і після жорстокої ординської навали, яка спустошила колишню столицю української держави, місто не переставало відігравати важливе військово-стратегічне значення. «Якби я міг зійти на київські гори, — писав в останній чверті XVI століття кримський хан польському королеві Стефану Баторію, то я дивився б одним оком на твій Краків, а другим — на свій Бахчисарай» (Киевская старина. — 1882. — Май. — С. 7).

Відтак зруйнований татарами Київ перестає бути справжнім вогнищем національного відродження. Коли ж цей час прийде, то недосвідчене ще в політичних справах козацтво погодилося на свою столицю в Каневі, звідки було ближче до передових рубежів боротьби проти степового ворога. Очевидно, тільки Петро Сагайдачний як перший з козацьких ватажків зрозумів значення Києва для відродження й утвердження українства. Це саме він вступає зі своїми побратимами 1615 року до Київського братства, саме він закладає підвалини майбутньої Києво-Могилянської академії.

Гетьман Сагайдачний зробить ще один важливий крок щодо повернення Києву головного духовного центру православних — саме під його тиском тут у 1620 році відновлюється Київська православна митрополія. Однак маючи збройну підтримку козацтва, Митрополит Борецький, який прибув до Києва зі Львова вже відвертим москвофілом, не прислухається до пропозиції греко-католицького митрополита Вельяміна Рутського щодо створення спільного українського патріархату в Києві. Зокрема, 24 серпня 1624 року Борецький пише до царя Михайла Федоровича як до «царя от царей сый, отрасль и племя великих всея Россия самодержцев, божею волею

и его всесильным мановением не в чужду заведен краину, но свою от заведения освобождая землю, десницею вышнего цар скую восприял еси диадиму и Российскоя великоя державы увенчеся венцем и облечен бысть порфирою», жадаючи від нього: «последи же и о нас, росийскаго ти племени единоутробным людем державы ти и твоему самому царскому величеству родом плоти и родом духа единоя» (Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х томах. — М.: Из-во АН СССР, 1954. — Т. 1. — С. 47).

Цілий комплекс ретельно спланованої акції щодо взяття під контроль українського духовенства, що має великий вплив на козацтво, з часом дає Москві можливість наполегливо втілювати в життя ідею підпорядкування останнього православному цареві: 15 серпня 1632 року митрополит Копинський, виступаючи на козацькій раді в Черняхівській діброві, заявив: «и он де духовный их чин, говаривали им, что де оне поедут на твое государево имя» (там само. — С. 125).

Уже через два місяці цю тезу повторює гетьман Андрій Діденко, який зібрав у Корсуні раду в жовтні 1632 року, про яку ми чомусь на згадуємо на кшталт Переяславської 1654 року: «И собралося черкас в Корсуне з гетманом с Ондрюшком Деденком з 2000 человек, а были из городов лутчие люди: от Белые Церкви полковник Дацко, а с Чегрина полковник Тараско, ис Корсуни полковник Миско Пивоваренков, из Переясловля полковник Олихвер, из лубен полковник Лавринко, ис Черкас войсковой судья Яцына, из Жолнина же войсковой судья Гиря, ис Киева сотник Кизим и изо всех городов. И приговорили в раде, что им от крестьянские (християнської. — *В. С.*) веры не отступить; будет на них ляхи наступят, а их мочи не будет и им бить челом государю и великому князю Михаилу Федоровичю всеа Русии, чтоб государ их пожаловал, велел принять под свою государскую руку, а они, белорусцы и черкасы, учнут за свою веру стоять по Днепр» (там само. — С. 129).

Ці «лутчие люди», як бачимо, не лише готові перейти на царську службу — вони вже готові до того, аби православна віра поширювалася тільки до Дніпра. Знову ж таки, підказували в цьому плані ті ж православні владики: «Да и киевской митрополит Исаия

им, черкасом, о том говорил, чтоб они от крестьянские веры не отступали, а он, митрополит, за них, учнет бить челом и писать ко государю царю и великому князю Михаилу Федоровичю всеа Русии и к отцу ево государеву к великому государю святейшему патриарху Филарету Никитичю московскому и всеа Русии, чтобы они, государи, их, белорусцов и черкас, пожаловали велели принять под свою государеву руку; и по ево де прошенью государь и святейший государь патриарх их пожалуют, под свою государскую руку примут и веры их не дадут нарушить. Потому в раде и приговорили, что бить челом государю» (там само. — С. 129).

Українське ж духовенство через посильних монахів намагалося чимдуж повідомити про це царя, небезпідставно сподіваючись на добру платню при цьому. З цього приводу Пантелеймон Куліш, зокрема, тонко підмітить, що «монахи перші возвістили стремління малоросів до нового центру русского світу». Саме вони, на глибоке переконання цього автора, надавали в Україні «православно русское направление»: «Эпоха Иова Борецкого была такова, что русская идея должна была или погибнуть в Киеве, или воссторжествовать над польским элементом. Она восторжествовала» (Кулиш П. Материалы для истории воссоединения Руси. — М., 1877. — Том первый. 1578—1630. —129).

На жаль, спочатку не усвідомив значення Києва і провідник Української національної революції в середині XVII століття гетьман Богдан Хмельницький. До Києва він приїздить тільки наприкінці 1648 року, коли повертається з походу на Замостя. Там він справді усвідомлює те, в чому, можливо, боявся признатися самому собі: він князь у князівстві своїм! Але про це гетьман скаже не в Києві, а в полковому Переяславі, де прийматиме польських комісарів: «Зажену ляхів за Віслу, стану на Віслі і скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте ляхи!» (Воссоединение Украины с Россией. — М., 1954. — Т. II. — С. 118).

Але столиці до Києва Богдан Хмельницький не переніс, хоч уже й зрозумів його значення, про що свідчить і грізний лист гетьмана до київського митрополита Сильвестра Косіва влітку 1651 року в зв'язку з тим, що останній переконав козацьких полковників не обороняти Київ від війська литовського гетьмана Януша Радзивілла (Смирнов Я.

Рисунки Киева 1651 года // Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе.— М., 1908.— Т. 2.— С. 277).

По-іншому оцінював значення Києва гетьман Іван Виговський, який навіть залишав за собою посаду київського воєводи і намагався вигнати з міста московський гарнізон. Першим з українських гетьманів відвідавши Москву, лівобережний гетьман Іван Брюховецький планував проголосити Українську республіку з центром у Києві. За свідченням гадяцького протопопа Григорія Бутовича, «Брюховецький послав до турецького султана, віддаючи себе йому в підданство з тим, щоб бути йому князем руським у Києві й перебувати в такому підданстві, як як-от князь семигородський». Прийнявши козацького посла 30 березня 1668 року, султан відповів: «Хто припадає до мого порогу, той не зазнає лиха, будьте тільки послушні й будете добре захищені» (цит. за: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — Нью-Йорк: УВАН, 1985. — С. 171, 172).

А якби Київ був козацькою столицею, то не йшла б українська шляхта до Варшави, а чернь — до Москви. Йшли б тоді всі спільно власним шляхом, поєднуючи соціальне, національне і власну традицію. Цього, на жаль, не сталося: козацькі столиці тулились на якийсь час у Чигирині, Гадячі, Батурині, Глухові, Немирові, де не було вимолено у Всевишнього могутньої української державницької традиції, а також не постав духовний осередок на зразок Києво-Печерської лаври та Києво-Могилянської академії.

Тому й мусимо погодитися із закордонним дослідником О. Лащенком: «Козацька доба не має Столиці, яка б опоясала валом поле; не спромогається на тривало закріпити за собою Києва — її державу вивершують Батурин і Чигирин, але їх бані не дотикаються неба», а коли ж на момент здобуває Київ, і Хмельницький починає усвідомлювати, що є він «Богом обраний Вождь — «Монарх руський», коли столиця встає в золоті нової слави і зброя говорить пломінем Перемоги — починають знову зростатись розламані землі в одну, українську козацьку великодержавну і ціле національне життя — слово й меч — стають на службу Богові свому. Але птах щастя, що сів був на козацьку землю, вирівається з-під рук — «треба чекати нових сотні років і на своїй шиї нести прокляття мільйонів», і води многі,

стихія чужих морів заливають козацький суходол...» (Лащенко О. Перемога // Каландар-альманах «Відродження» на 1942 рік. Річник перший. — Буенос-Айрес, 1941. — С. 69).

А далі цей автор пише: «Робимось поступово народом селянським і тим самим народом неісторичним: наша культура поступово перестає бути культурою національною, стає культурою суто народною, духове життя наше відходить в провінцію, замикається селом, досконало володіємо деревом, натомість вже не маємо сил, щоб опанувати камінь. Відступаємо з городів своїх і городи наші заповнює чужоземна тьма. Народні маси ще жевріють живим вогнем, вибухають раз-по-раз живим пломінем, мають ватажків сміливих вірою і високих мудрістю, мають ще Гонту і Залізняка, але вже не мають греблі, яка б народню повінь зібрала в одне річище, не мають над собою бані, яка б запричастила ці маси духові, веж, які б переможно сформували і вивели їх до висот!» (там само. — С. 70).

Щоправда, був момент у нашій історії, коли б Київ міг повернути собі статус столиці. Це коли шведський король Карл XII 1711 року вирішив з Бендер ще раз змінити ситуацію в Європі. Щоправда, на цей раз він замислив головний акцент зробити на південному напрямку, змобілізувавши для цього Туреччину. За словами Б. Крупницького, «впертий швед» задумав зимову експедицію з татар, поляків і українців на Правобережну Україну. В його планах ця операція планувалася як підготовча, що «мала розчистити дорогу для турків, підготувати й утримувати для них стратегічний плацдарм. Услід за тим виступала б сильна турецька армія, причім, правдоподібно, Київ мав стати центром вирішальної боротьби за перевагу на Сході Европи» (Крупницький Б. Карл XII і східно-европейські коаліції XVIII ст. / Стежі (Іннсбрук — Мюнхен). — 1947. — Ч. 7—10. — С. 21).

З огляду на це Карл XII вважав, що військові сили Орлика, Потоцького і буджацького хана мали оволодіти тереном Правобережної України. А кримський хан і кубанський султан повинні були увійти на територію Московської держави, завдавши удару в напрямку Воронежа, щоб зруйнувати там суднобудівні верфі й наявний царський флот, а кубанська орда мала своїм завданням наступати через Азов. Таким чином, Київ, Вороніж і Азов — головний

і два допоміжні напрями — завдяки цій зручній комбінації, мали напружити всі сили Петра I на сході, а особливо біля Києва, де, за задумом Карла XII? і мала відбутися головна битва між москвинами й турками (там само. — С. 22).

Добре усвідомлював значення Києва гетьман Пилип Орлик, який у своїй конституції назвав його «містом столичним». Однак по-справжньому повернув значення Києва в історичній пам'яті нашого народу Тарас Шевченко. Ставши зрілою людиною і запізнавши київську благодать, насамперед для українства, маючи вже цілий цикл поезій, присвячених козацтву, очевидно, зрозумів, що саме замала історична база, як і спогади діда-запорожця, веде його шляхом оспівування цієї славної доби минулого нашого народу. Але інтуїтивно він відчував, що є набагато глибші підвалини українського «я» на цій землі, на якій піднялися в блакить золоті бані Софійського собору й Києво-Печерської лаври.

На жаль, не мав він стільки історичних матеріалів, аби, оцінивши їх, можна було б протягнути ниточку власне української традиції від київської державницької доби до Хмельниччини, бо й справді на той час «українські історики, засліплені московськими "авторитетами", безпідставно поділилися з москвинами князівським періодом історії, а Шевченко потребував для зміцнення націоналізму плекати традиції, що в жадному випадку не могли би сприяти підтримуванню думки про українців яко "одну з руських народностей" (Задніпрянський Р. Чи Шевченко був «малоросом»? — С. 20).

У ті роки Київ ще не натисне на свідомість Шевченка таким чином, аби заявити про особливу сторінку в його поетичному слові. Тож коли постає питання: чому в Києві в цей час не вириваються із зболеної душі Шевченка ті рядки, які прорвуться в нього через якийсь час у Переяславі чи на Полтавщині, чи й справді тільки тяжка хвороба примусила поета вирвати із зболеного серця повні революційної енергії й гніву слова в його «Заповіті», то відповідь може бути одна: на нашу думку, нагромадження величезної кількості навіть київських вражень і переживань змогло прорватися в Шевченка на відстані, коли інша аура переповнила чашу творчого горіння. А тодішній Київ не був ще тим осередком, звідки можна було б черпати цілющий бальзам для української душі.

Але 1843 року Київ не відгукнувся на приїзд Тараса Шевченка таким вибухом української революційної енергії, як, скажімо, наприкінці 1648-го, коли урочисто зустрічав Богдана Хмельницького на чолі з митрополитом Сильвестром Косівим. Відтак не було й зворотної реакції. Тож тільки перебуваючи вже в засланні, Шевченко з відстані й висоти часу почне розмірковувати про роль Києва в нашій історії. 1847 року в поезії «Чернець» Тарас Шевченко вперше поставить цю проблему на поважний ґрунт.

З усього видно, в цьому творі поет уже починає задумуватися над роллю Києва в житті українського народу, сподівається на те, що знову піднесеться місто як найбільш притягальний осередок для українства, засвідчить про невмирущість його української державницької традиції саме тут, на берегах Дніпра. І вже в наступному своєму вірші із захалявного циклу — «Варнак» — бачимо в сповіді колишнього бунтівника зовсім новий образ нашого Єрусалима:

Одурів я, тяжко стало

Мов на небі висить

Святий Київ наш великий.

Святим дивом сяють

Храми Божі, ніби з самим

Богом розмовляють.

У цьому випадкові особливе значення Києва вимальовується надзвичайно зримо — людина, яка вже вирішила розпрощатися з життям, під впливом краєвиду київських храмів, від чого зачудовується, відмовляється від самогубства, а готова йти на суд людський. Чи не проходить у цьому випадкові думка поета про те, аби його нація, що вже не бачить просвітку в майбутньому, готова пливти за течією в небуття, набралася духовного зцілення саме з Києва, який сяйвом золотих бань над Дніпром подасть надію на краще прийдешнє.

Тому й закликає Тарас Шевченко до національної прощі до Києва, де можна пов'язати українську національно-державну традицію з найглибших часів.

Після звільнення із заслання Шевченко значення Києва описує в поемі «Юродивий», де з особливою ніжністю звертається до «святих

киян і ваших чепурних киянок». Саме в цьому творі наголошується на історичній ролі Києва з давньоруських часів, нагадується про славних предків: «не сотні вас, а міліони полян, дулібів і древлян...». Усвідомлення безперервності нашого національного розвитку з часів Русі підштовхує Шевченка до написання вірша «Плач Ярославни», в одному зі своїх останніх творів.

І тут піонерська революційна роль Шевченкового слова незаперечна. Це саме він став тим, за покликом якого піднялися інші, насамперед молодь. Це саме вона, продовжуючи традицію його української праці в Санкт-Петербурзі, створює 1862 року в Київському університеті «Громаду», через 20 років «Молоду громаду», а на Зелені свята 1891 року «Братство тарасівців» на його могилі в Каневі, члени якого поклянуться віддати своє життя за визволення України. Це саме виходець з нього — випускник Київського університету Микола Міхновський напише і проголосить на Шевченківські роковини 1900 року програму Революційної Української Партії «Самостійна Україна». Відтак завдяки тисячам патріотів на весну 1917 року Київ відродиться як українське місто, саме тут організується Українська Центральна Рада, яка після цілих століть державницького небуття відновить на майдані біля Святої Софії проголошення власних законів і паради українського війська.

Зокрема, коли 1 травня 1917 року після урочистого параду на Сирці остаточно сформувався полк імені Богдана Хмельницького, то він одразу ж з оркестром і прапорами прийшов через усе місто на майдан перед колишніми царськими палатами, де засідав якраз «Совєт солдатських і рабочіх депутатов». Там був і командуючий округом полковник Оберучев, що вороже ставився до українізації війська.

Богданівці вимагали зустрічі з генералом Ходоровичем, якому тоді підпорядковувався київський гарнізон. Того, що відпустив старших солдатів навесні 1917 року зорати й засіяти поля. Генерал Ходорович вийшов, і командир полку штабс-капітан Путник-Гребенюк відрапортував відповідно. «Хай живе вільна Україна!» — пролунало привітання генерала. І весь майдан загримів від вигуків: «Хай живе!..», «Слава!» (Дороговказ (Торонто). — 1967. — Ч. 18. — С. 13).

Запрошений переляканим Оберучевим на нараду, генерал Ходорович після бурхливої дискусії добився про негайне забезпечення

богданівців казармами, харчами, одягом і належною зброєю й амуніцією. Оберучев змушений був підписати негайно відповідний наказ, відтак полк спокійно подався до призначених для нього помешкань (там само. — С. 14).

Київ стає столицею відродженої Української держави. Саме за такий статус міста студентство й гімназисти Києва захищають його під Крутами. Саме з надією про такий Київ Головний Отаман військ УНР Симон Петлюра тричі очолює вхід українського війська до міста.

В останній день лютого 1918 року перед українським вояцтвом, яке зібралося на станції Коростень, постало питання: чи погодитись входити завтра до Києва після німецьких ешелонів. Незважаючи на наполягання військового міністра Олександра Жуківського пропустити вперед німців, гайдамаки категорично заявили: «Ми Київ залишили — ми його і здобудемо!»

Розуміли значення Києва і на Заході. Коли зблиснула зоря української волі в березні 1939 року за Карпатами, то в передовій статті паризького щоденника «Le Petit Parisien» вказувалося, що «не в Хусті, ані у Львові, ні в головній команді «Січі», ані в скритках терористів ОУН, але в берегах Дніпрових, на рівнинах Харкова і під захистом старовинних церков Київа вирішиться врешті доля народу українського» (цит. за: Тризуб. — 1939. — Ч. 8. — С. 1).

І українці в еміграції були тоді переконані, що «у визволенні поневоленої Москвою України і відновленні у Київі незалежности державної суверенного народу українського завжди вбачали ми і вбачаємо той ключ, який одімкне не тільки двері великої «в'язниці народів», одкриваючи перед українською й іншими націями нові перспективи, але разом з тим дасть можливість встановити справжню рівновагу політичну й економічну в Европі і забезпечити мир світові» (там само. — С. 2).

Відтак після поразки Карпатської України в березні 1939 року українські націоналісти остаточно визнавали: «Не в Хусті бо починається і не в Хусті кінчається історія визвольних змагань української нації і її боротьби за власну, незалежну державність. На Закарпатті відбувається лише один із епізодів тієї драматичної історії. Доля України вирішується не в Хусті, а в Київі. І туди скерована вся наша увага, на те віддаємо всі наші сили, об'єднані одним ідеалом,

одним стремлінням, однією волею. І та воля нашої нації, воля тверда, як криця, — бути господарем у власній хаті, приведе нас вкінці спільними зусиллями всіх вірних синів України до бажаної перемоги» (там само. — С. 3).

Тому українські націоналісти, проголошуючи у Львові 30 червня 1941 року Акт відновлення Української держави, зазначають, що їхнє крайове правління передасть владу нашого народу його законному урядові в звільненому від російських більшовиків Києві. І туди поспішають похідні групи українських націоналістів, щоб підняти над дзвіницею Святої Софії синьо-жовтий прапор. Бо розуміли, як зазначав О. Лащенко, що без столиці «будемо пустоцвітом, вічними ізгоями, народом окаянним, Богом проклятим, без Столиці, скільки б не перемагали ми — не осягнемо останньої і найбільшої перемоги, яка ім'я нації запише в книгу вічної жизні; бо лише через перемогу можемо наповнити дійсність правдою, яка горить в нас!».

На Київському Майдані, де перепалювалося у вогні все чуже, неприйнятне для українського єства, з диму пожарищ виростав загублений в останніх десятиліттях дух соборного державництва. Саме це не дало нам втратити Столицю, а перемогти. Цей момент найвищої слави нашої Столиці став водночас і найвищим злетом української слави в XXI столітті. Можемо стверджувати, що 20 лютого 2014 року українська нація знову коронувала себе.

Відтак уже достатньо чорні круки напилися крові з тіл наших полеглих героїв — Небесна сотня постійно поповнюється новими жертвами. І тільки тоді, коли ті круки захлинуться від ворожої крові, можна буде стверджувати, що ми відродилися. І потвердять це дзвони Святої Софії! І хай на її банях спочине навічно небесна благовість, про що казав Андрій Первозваний.

Маємо зрозуміти остаточно: ключ до української незалежності — в Києві. І в цьому ми переконуємося й понині, бо саме «мати городів руських» і досі є невичерпним джерелом сили і духу нашої нації. Процес відродження української державності наприкінці XX століття й боротьба за її утвердження нині однозначно вказують на те, що особлива роль при цьому належить Києву. Бо і величезні маніфестаційні зібрання після обрання першої демократичної Верховної Ради, і студентське голодування на майдані Незалежності в

жовтні 1990 року давали потужний імпульс революційним подіям в усіх регіонах України. Очевидно, цю роль нашої столиці добре розуміють противники української державності, які хотіли б позбавити Київ даного статусу, де вони не можуть узяти під контроль українську революційну енергію.

Зрозуміли першими це, до речі, російські більшовики, які в 1917 році після невдачі на І Всеукраїнському з'їзді рад поїхали проголошувати свою УНР до Харкова. Згадаймо, як з перших років відновленої державності лунали окремі заклики перенести столицю, скажімо, до Дніпра чи до Харкова. А коли Помаранчевий Майдан узяв під контроль Київ, опозиційні до справді незалежної держави сили зібралися в Сіверськодонецьку. Вдруге Харків як противагу Києву хотіли використати в лютому 2014 року.

І хоч перемога Євромайдану, здавалось би, вже розставила всі акценти щодо ролі Києва в національно-визвольній боротьбі українства за право бути вільним народом, проте час від часу з'являються спроби применшити роль «матері городів руських» на сучасному етапі, в тому числі й за кордоном. Наприклад, львівський професор Ярослав Грицак уважає, що дуже правильно сказав Адам Міхник про те, що майбутнє України визначатимуть Дніпро, Харків і Одеса (Християнський голос (Мюнхен). — 2017. – Ч. 10. — С. 8).

Не маючи жодних застережень щодо важливості вказаних вище промислових і культурних центрів України в зміцненні нашої державності, однак, як мені бачиться, без Києва — немає Української держави, як і взагалі України.

Слова Тараса Шевченка в цьому плані — особливе підтвердження: «Святий Київ наш великий!».